

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Драгана Б. Ракић

**ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА
ЈУЖНОБАНАТСКОГ ОКРУГА
ДО 1944. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Dragana B. Rakić

**HISTORY OF READING ROOMS AND
LIBRARIES OF THE SOUTH BANAT DISTRICT
UNTIL 1944.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

БЕЛГРАДСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Драгана Б. Ракич

**ИСТОРИЯ ЧИТАЛЬНЫХ ЗАЛОВ И
БИБЛИОТЕК
ЮЖНО-БАНАТСКОГО РАЙОНА
ДО 1944. ГОДА**

Докторская диссертация

Белград, 2022.

ПОДАЦИ О МЕНТОРСТВУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

МЕНТОР:

Др Бојан Ђорђевић, редовни професор
Филолошки факултет у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Датум одбране:

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Велику захвалност дугујем, пре свега, свом ментору, проф. др Бојану Ђорђевићу, који ми је помогао при дефинисању теме и био искрена подршка и саветник у свим фазама израде докторског рада.

Захваљујем се свим својим колегама библиотекарицама, књижничарима и осталим запосленима у колективу Градске библиотеке Вршац, а пре свих Тамашу Фодору, Ивану Стојановићу, колегама из Градске библиотеке Панчево Гордани Гајић и Горану Траиловићу, колеги Слободану Стевановском из Општинске библиотеке из Ковачице, Живану Иштванићу, неуморном и педантном хроничару Беле Цркве и Игору Вокоуну кустосу Музеја у Белој Цркви. Велико хвала запосленима у Историјском архиву Панчево и Историјском архиву Бела Црква. Захваљујем се пријатељима Александру Маку на помоћи око превода са мађарског језика, Марији Елени Бранзеи на преводу са румунског и Маријани Михаиловић на преводу текстова писаних на готици.

Посебну захвалност дугујем свом супругу Горану и сину Николи на неизмерној подршци и разумевању које су имали за мене током вишегодишњег писања овог рада.

ДИСЕРТАЦИЈУ ПОСВЕЋУЈЕМ

У спомен на све књигољупце, просветитеље, осниваче читаоница и библиотека, свима онима које сам споменула у свом раду и оне које нисам, а вероватно је требало.

Дисертацију посвећујем и свим садашњим и будућим генерацијама библиотекара који настављају да са великом љубављу и посвећеношћу раде на пољу културе и унапређују библиотечко-информативну делатност.

САЖЕТАК

У раду под називом „Историја читаоница и библиотека Јужнобанатског округа до 1944. године“ описан је рад првих читаоница и библиотека које су радиле на територији јужног Баната. На основу архивске грађе, историјском методом, утврђена је хронологија њиховог настанка, као и даљи токови њиховог развоја. Истраживањем су обухваћене не само српске институције културе, него и осталих народа који су у датом временском оквиру насељавали јужни Банат, у првом реду: немачке, мађарске, румунске, словачке, чешке и руске националне мањине. Анализа је извршена аналитичким истраживањем монографских, серијских, електронских публикација и архивске грађе, а добијени резултати су синтетизовани, на основу чега је потврђено да су у посматраном периоду сви народни који су живели на простору јужног Баната оснивали и учествовали у раду својих читаоница и библиотека, а оне су у зависности од средине и историјских околности у којима су обављале своју делатност имале различите модалитете деловања.

Велику важност у ширењу просвете, културе, популаризацији књиге, као и неговању матерњег језика и чувању националног идентитета, осим грађанских удружења и државних институција, имали су и појединци, оснивачи културних удружења. Они су својим пионирским радом на пољу културе и просвете и личним ангажманом урадили огроман посао на приближавању банатских народа европским токовима културе.

У раду смо приказали и узајамне културне утицаје, као и живу културну размену која се развијала између свих народа који су насељавали предео јужног Баната, у првом реду Срба, Немаца, Мађара и Румуна. Мултикултуралност и мултиетничност су одувек биле обележја банатског простора, те је захваљујући вековном суживоту створена једна специфична регионална култура Баната, при чему је сваки од народа задржао и даље развијао обележја своје властите културе и националног идентитета.

Рад је подељен на пет поглавља. У уводу је дата анализа поља истраживања и указано на научне доприносе дисертације. Прво поглавље посвећено је друштвено-политичким и културним приликама у јужном Банату у периоду пре Првог светског рата.

У другом поглављу представљен је развој читаоничког покрета и јавног библиотекарства у периоду од његовог настанка па до 1918. године. Са оснивањем читаоница и библиотека на овим просторима почело се веома рано, тако да бележимо

да је Вршац имао свој *Касино* још крајем 1937. године, а јавну библиотеку 1887. што га чини једним од првих градова у Војводини који је имао читаоницу и библиотеку.

У трећем поглављу описује се друштвено-политички и културни контекст који је постојао у Банату у периоду између два светска рата, као и специфичан положај Баната који је он имао за време окупације у Другом светском рату. Посебан акценат је стављен на положај националних мањина које су оне заузимале у оквиру новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Тема четвртог поглавља јесте даљи развој библиотекарства на простору јужног Баната у периоду који је омеђен са два светска рата.

Завршно поглавље овог рада посвећено је појединцима који су били заслужни за оснивање читаоница и библиотека у датом периоду и који су својим радом значајно утицали не само на успешан рад самих удружења и интититуција културе него су имали и велики утицај на подизање целокупног нивоа писмености и културе народа који су живели на простору јужног Баната.

Кључне речи: Банат – културна историја, 19-20. век, историја читаоница, историја библиотека, историја Срба у јужном Банату, историја националних мањина у јужном Банату.

Научна област: културна историја

Ужа научна област: културна историја Баната, историја библиотека у Банату.

УДК број:

ABSTRACT

This paper entitled "The history of reading rooms and libraries of the South Banat District until 1944" describes the work of the first reading rooms and libraries that were founded in the territory of southern Banat. Based on archival material, the chronology of their origin was determined by the historical method, as well as their further development. The research covers not only Serbian cultural institutions, but also other nationalities which inhabited southern Banat in specified time frame, primarily: German, Hungarian, Romanian, Slovak, Czech and Russian national minorities. The analysis was carried out by analytical research of monographic, serial, electronic publications and archives. The obtained results were synthesized, and as a result it was confirmed that in the observed period all nationalities living in southern Banat founded and participated in running their reading rooms and libraries. They had different modalities of the work, depending on the environment and the historical circumstances.

Not only civic associations and state institutions, but also individuals and founders of cultural associations played an important role in spreading education, culture, popularizing books, as well as cherishing the mother tongue and preserving national identity. Through their pioneering efforts in the field of culture and education as well as their personal engagement, they did a big job in bringing the Banat nationalities closer to European cultural trends.

In this paper, mutual cultural influences were also presented, as well as the lively cultural exchange that flourished between all the nationalities which inhabited the area of southern Banat, primarily Serbs, Germans, Hungarians and Romanians. Multiculturalism and multiethnicity have always been the landmarks of the Banat region. Owing to coexistence through centuries, a specific regional culture of Banat has been created, with each nation retaining and further developing features of its own culture and national identity.

The paper is divided into five chapters. The introduction provides an analysis of the field of research and emphasizes the scientific contributions of the dissertation. The first chapter describes the socio-political and cultural background in southern Banat in the period before the First World War.

The second chapter presents the development of the reading movement and public librarianship in the period from its founding to the year of 1918. The establishment of reading rooms and libraries in this area began very early, so we note that the city of Vrsac had its own

Casino in late 1937, and a public library in 1887, which makes it one of the first cities in Vojvodina to have a reading room and a library.

The third chapter describes the socio-political and cultural conditions in Banat in the period between the two world wars, as well as the specific position of Banat during the occupation in the Second World War. Special emphasis was put on the position of national minorities within the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

The fourth chapter topic is the further development of librarianship in Southern Banat in the period between the two world wars.

The final chapter of this paper is dedicated to people who founded reading rooms and libraries and whose work significantly influenced not only the successful work of associations and cultural institutions but also had a great impact on raising the general level of literacy and culture of people who lived in the area of Southern Banat.

Key words: Banat - cultural history, 19th-20th century, history of reading rooms, history of libraries, history of Serbs in southern Banat, history of national minorities in southern Banat

Scientific field: Cultural history

Scientific subfield: Cultural history of Banat, History of libraries in Banat

UDC Number:

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТ ДО 1918. ГОДИНЕ	
1.1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ ДО 1918. ГОДИНЕ.....	4
1.1.1. Развој Града Вршца.....	24
1.1.2. Развој Општине Бела Црква.....	27
1.1.3. Развој Града Панчева.....	31
1.1.4. Развој Општине Алибунар.....	36
1.1.5. Развој насеља Бантски Карловац.....	39
1.1.6. Развој Општине Пландиште.....	41
1.1.7. Развој Општине Ковин.....	45
1.1.8. Развој Општине Ковачица.....	47
1.2. РАЗВОЈ КУЛТУРЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ ДО 1918. ГОДИНЕ	
1.2.1. Издаваштво, штампарство и књижарство у јужном Банату.....	46
1.2.2. Српска штампа.....	57
1.2.3. Немачка штампа.....	71
1.2.4. Мађарска штампа.....	77
1.2.5. Румунска штампа.....	78
2. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОБАНАТСКОГ ОКРУГА ДО 1918.	
2.1. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ВРШЦУ ДО 1918.....	80
2.1.1. Српске читаонице.....	82
2.1.1.1. Касино у Вршцу.....	82
2.1.1.2. Српска занатлијска читаоница.....	87
2.1.1.3. Српска ратарска читаоница.....	95
2.1.1.4. Српска читаоница.....	100

2.1.1.5.	Српска народна читаоница и књижница у Избишту.....	102
2.1.2.	Немачке читаонице.....	103
2.1.2.1.	Вршачко опште радничко читаоничко друштво.....	105
2.1.2.2.	Вршачко опште занатско (радничко) друштво.....	107
2.1.2.3.	Градска библиотека.....	110
2.1.3.	Мађарске читаонице.....	115
2.1.4.	Румунске читаонице и библиотеке.....	116

2.2. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У БЕЛОЈ ЦРКВИ ДО 1918.....118

2.2.1.	Српске читаонице.....	119
2.2.1.1.	Српска читаоница.....	119
2.2.1.2.	Српска читаоница.....	120
2.2.1.3.	Српска занатлијска читаоница.....	122
2.2.1.4.	Јасеновачка читаоница.....	123
2.2.2.	Мађарске читаонице и библиотеке.....	126
2.2.2.1.	Белоцркванска мађарска касина.....	126
2.2.2.2.	Библиотека гимназије.....	127
2.2.2.3.	Библиотека опште-занатске трговачке школе.....	128
2.2.2.4.	Белоцркванска филијала Јужноугарских удружења	129
2.2.2.5.	Библиотека Мађарског певачког друштва.....	129
2.2.2.6.	Библиотека Белоцркванског учитељског друштва	129
2.2.3.	Немачке читаонице и библиотеке.....	130
2.2.3.1.	Позајмна библиотека Теобалда Хепкеа.....	130
2.2.3.2.	Библиотека Виноградарског друштва.....	131
2.2.3.3.	Библиотека Друштва за дружељубивост.....	131
2.2.3.4.	Библиотека Градског музеја.....	131
2.2.3.5.	Радничко-читалачко и самообразовно друштво.....	132
2.2.3.6.	Библиотека Пољопривредног друштва.....	133

2.3. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ПАНЧЕВУ ДО 1918.

2.3.1.	Српске читаонице.....	135
2.3.1.1.	Касина.....	136

2.3.1.2.	Трговачка библиотека.....	140	
2.3.1.3.	Српска читаоница.....	141	
2.3.1.4.	Учитељска књижница.....	142	
2.3.1.5.	Читаоница у Долову.....	144	
2.3.2.	Немачке читаонице.....	145	
2.3.2.1.	Немачко мушко певачко друштво.....	146	
2.3.2.2.	Немачко занатско друштво и Читаоница.....	146	
2.3.2.3.	Граничарска библиотека.....	147	
2.3.2.4.	Позајмна библиотека Карла Витигшлагера.....	148	
2.3.2.5.	Библиотека Пучке банке.....	148	
2.3.3.	Мађарска читаоница Társaskör.....	150	
2.4. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У АЛИБУНАРУ ДО 1918.			
2.4.1.	Читаоница у Банатском Карловцу.....	151	
2.4.2.	Румунске читаонице и библиотеке.....	151	
2.5. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ПЛАНДИШТУ ДО 1918.			
2.5.1.	Мађарска читаоница у Планишту.....	153	
2.6. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ОПШТИНИ КОВИН			
2.6.1.	Школска библиотека.....	153	
2.6.2.	Српска читаоница.....	154	
2.6.3.	Српска световна читаоница у Делиблату.....	154	
3. ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ 1918–1944.....			156
3.1.	Положај јужног Баната у доба окупације 1941–1944.....	164	
3.2.	Положај народности у Краљевини Југославији 1918–1944. године.....	168	
3.2.1	Немци у јужном Банату 1818–1941.....	169	
3.2.2.	Мађари у јужном Банату 1918–1944.....	172	
3.2.3.	Румуни у јужном Банату 1918–1944.....	173	
3.2.4.	Словаци у јужном Банату 1918–1944.....	176	

4.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	178
4.1.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ ВРШАЦ (1918–1944)	
4.1.1.	Српска занатлијска читаоница.....	182
4.1.2.	Српска ратарска читаоница.....	185
4.1.3.	Српска читаоница.....	190
4.1.4.	Градска библиотека у Вршцу.....	192
4.1.5.	Библиотека државне гимназије у Вршцу.....	199
4.1.6.	Српска народна књижница и читаоница у Избишту.....	200
4.1.7.	Прва ратарска читаоница и књижница у Павлишу.....	203
4.1.8.	Народна читаоница у Влајковцу.....	203
4.1.9.	Библиотека „Савеза руских официра – вршачко одељење“.....	204
4.1.10.	Немачке библиотеке.....	206
4.1.11.	Библиотека Француског клуба.....	208
4.1.12.	Мађарске читаонице.....	209
4.2.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ БЕЛА ЦРКВА (1818–1944)	
4.2.1.	Српска читаоница.....	211
4.2.2.	Библиотека Градског музеја.....	211
4.2.3.	Библиотека Државне гимназије.....	212
4.2.4.	Јасеновачка читаоница.....	213
4.2.5.	Народна књижница и читаоница у Крушчици.....	214
4.2.6.	Читаоница у Црвеној Цркви.....	215
4.2.7.	Немачке библиотеке.....	216
4.2.7.1.	Библиотека Швапско-немачког Културбунда.....	218
4.2.8.	Библиотека Мађарског културног круга.....	219
4.2.9.	Руске библиотеке.....	220
4.3.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ ПАНЧЕВО (1918–1944)	
4.3.1.	Српска читаоница.....	222
4.3.2.	Ратарска читаоница.....	224

4.3.3.	Занатлијска читаоница.....	224
4.3.4.	Градска библиотека у Панчеву.....	225
4.3.5.	Читаоница у Банатском Новом Селу.....	230
4.3.6.	Немачке библиотеке.....	231
4.3.7.	Руске библиотеке.....	232
4.3.8.	Библиотека Француског клуба.....	234
4.4.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ ПЛАНДИШТЕ (1818–1944)	
4.4.1.	Читаоница у Великом Гају.....	235
4.4.2.	Удружење читалаца Мариолана (Leseverein Mariolana).....	235
4.4.3.	Добровољачка књижница и читаоница „Вук Караџић“ у Великој Греди....	235
4.5.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ АЛИБУНАР (1918-1944)	
4.5.1.	Банатски Карловац.....	236
4.6.	ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ КОВАЧИЦА (1918–1944)	
4.6.1.	Образовно-читалачко друштво „Покрок“.....	236
4.6.2.	Читалачко друштво у Падини.....	239
4.6.3.	Словачка покретна библиотека Ела Шандора.....	240
5.	ЗНАМЕНИТИ БИБЛИОТЕКАРИ И КЊИГОЉУПЦИ.....	241
5.1.	Лаза Нанчић	241
5.2.	Феликс Милекер.....	243
5.3.	Јован Стерија Поповић.....	247
5.4.	Михајло и Теодор Недељковић.....	251
5.5.	Леонард Бем.....	251
5.6.	Михајло Х. Ристић.....	253
5.7.	Браћа Каменко и Павле Јовановић.....	254
5.8.	Милан Петко Павловић.....	254
5.9.	Саву Буторка.....	255
5.10.	Борислав Јанкулов.....	256

5.11. Жарко Зрењанин Уча.....	257
ЗАКЉУЧАК.....	259
ЛИТЕРАТУРА.....	263
СПИСАК ПРИЛОГА	
БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ	

УВОД

Овај рад настао је као резултат интересовања за настанак првих читаоница и библиотека на територији јужног Баната и праћење развоја библиотекарства на овој територији све до Другог светског рата. Истраживање настанка читаоничког покрета, а касније његово прерастање у оснивање јавних библиотека, одвело нас је на пут истраживања неколико националних заједница (српске, немачке, мађарске, румунске, чешке, словачке, руске) које су од почетка 18. века па до Другог светског рата живеље на територији јужног Баната и чиниле га изразито мултикултуралном средином.

Предмет научног истраживања представља историја јавних читаоница и библиотека у градовима и општинама које данас чине Јужнобанатски округ и то оних за које функцију матичности данас врши Градска библиотека у Вршцу (Вршац, Бела Црква, Алибунар, Пландиште, Банатски Карловац), те оних за које функцију матичности данас врши Градска библиотека у Панчеву (Панчево, Ковачица, Опово, Ковин). Бурна историја јужног Баната прати се од четрдесетих година 18. века и стварања првих читаоница, до средине 20. века, тачније до 1944. године. Период окупације током Другог светског рата узет је у разматрање због чињенице да је јужни Банат потпао под немачку окупациону управу, те

самим тим и под ингеренцију тзв. Владе националног спаса Милана Недића, па је за читаонице и библиотеке јужног Баната било надлежно Министарство просвете те владе. Предмет рада нису само српске читаонице и библиотеке. Наиме, развој библиотека и библиотекарства у јужном Банату везан је и за друге народносне заједнице, посебно за немачку, али и за мађарску, румунску словачку, чешку и руску. Тако ће се у тези напоредо показати значај читаоница и библиотека за развој националног идентитета, али и за мултикултуралност јужног Баната.

Оснивање читаоница и библиотека у јужном Банату почиње четрдесетих година 19. века и осим што има културно-просветни карактер, јер доприноси ширењу писмености и народном просвећивању, у великој мери утиче и на буђење националне свести код свих националних заједница, па отуда и његов друштвено-политички карактер. Управо се у читаоницама рађала свест о припадности одређеној нацији и сазревале идеје о важности неговања културног и политичког идентитета у хетерогеној заједници народа каква је била Аустроугарска монархија.

Да би се што прецизније описао историјски контекст у којем долази до оснивања првих читаоница и библиотека у јужном Банату, а касније и њихов даљи развој, било је неопходно истражити специфичне друштвено-политичке и културне прилике карактеристичне за ову област, као што су миграције становништва, мешање култура, развој школства, издаваштва и штампе. Велики утицај на формирање читаоница и библиотека имали су поједини истакнути културни прегаоци - визионари који су били свесни важности народног просвећивања и оснивања библиотека, тако да је у раду једно поглавље посвећено управо њима.

Циљ истраживања је да се на основу архивских истраживања фондова културних установа и административних служби јужног Баната, али и Краљевине Југославије и тзв. Недићеве Србије, које је спроведено у више архива у нашој земљи, а потом на основу изучавања локалне и новосадске периодике, те на основу досад објављених студија и радова, укаже на почетке, као и правце и модалитете развоја библиотека у јужном Банату. То смо учинили кроз представљање функционисања читаоница и библиотека, и то како дијахронијски (од четрдесетих година 18. века до 1944. године), тако и компаративно, имајући у виду мултиетничку и мултиконфесионалну традицију региона.

Досадашња истраживања су се задржавала углавном на библиотекама и библиотекарству двају највећих јужнобанатских центара – Вршца и Панчева, па и ту нису исцрпљени сви истраживачки потенцијали. Архивска грађа и периодика тога времена пружају богат и релевантан материјал за сагледавање развоја и делатности читаоница и библиотека у јужном Банату.

Историјом и развојем читаоница и библиотека на територији данашње Војводине и Србије бавило се неколико истраживача. Проучавањем историје српских библиотека на територији Хабзбуршке монархије бавио се Чедомир Денић¹. Свестрана истраживања о развоју читаоничког покрета и касније његовом прерастању у оснивање јавних библиотека спровели су Десанка Стаматовић² и Љубомир Дурковић – Јакшић³. У скорије време на Филолошком факултету у Београду неколико истраживачица одбранило је своје докторске дисертације из области историје читаоница и библиотека: Бранка Драгосавац⁴, Карла М. Селихар⁵, Сњежана Р. Ћирковић⁶, Биљана М. Ђурашиновић⁷. Такође, неколико истраживача проучавало је историју појединих библиотека са територије Јужнобанатског округа. Па ипак, историја развоја читаоница и јавних библиотека на територији јужног Баната до сада није сагледана целовито и синтетично, поготово имајући у виду да су осим већинског српског становништва, своје читаонице и библиотеке оснивале и друге националне заједнице које су делиле исти животни простор.

Циљ је да се прикажу сви правци и модалитети развоја библиотека у јужном Банату током више од век и по, те да је тај развој био вишеструк и имао свој логичан след и карактер, као и да су читаонице и библиотеке профилисане као апсолутно најзначајније културне институције јужног Баната. Указаће се на разноврсне начине њиховог деловања и њихов значај за развој културног живота у јужном Банату, као и на знамените библиотекарске који су оставили траг и дали непроцењив допринос културној историји своје заједнице, али и српској култури у целини.

Циљ овог рада је и да се прикажу узајамни културни утицаји између народа који су живели једни поред других на простору Баната, пре свега Срба, Немаца, Мађара и Румуна. На овај начин је створена једна специфична регионална култура Баната, при чему је свака национална заједница задржавала свој властити културни идентитет, али је истовремено усвајала и одређене културне обрасце других народа.

Првобитна идеја овог истраживања била је да се прегледају фондови јавних библиотека у Вршцу, Белој Цркви, Панчеву, Пландишту, Алибунару, Ковину и

¹ Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, Београд : Српска академија наука и уметности, 2010.

² Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*. Београд : Народна библиотека Србије, 1984;

³ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801 – 1850*, Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963.

⁴ Бранка Драгосавац, *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године : докторска дисертација*, Београд : Б. Драгосавац, 2015.

⁵ Карла М. Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918. године : докторска дисертација*, Београд : К. Селихар, 2015.

⁶ Сњежана Р. Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота Подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата*, Београд : С. Ћирковић, 2016.

⁷ Биљана М. Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919–1941: практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018.

Ковачици. У првој фази прегледања фондова у поменутиим библиотекама наишли смо на потешкоће у погледу непостојања архивске грађе о настанку и развоју првих читаоница и библиотека у одређеним местима. Овај проблем је нарочито изражен за територију општине Планиште, Алибунар, Ковин и Ковачице. Велики део грађе из вршачког Магистрата је спаљен током револуције 1848/49. Библиотеке јужног Баната су претрпеле велике штете током Другог светског рата, као и непосредно након ослобођења, када су архивска грађа, књиге и периодика биле спаљиване и уништаване, или им се једноставно изгубио сваки траг.

У свом истраживању прегледали смо грађу која се чува у историјским архивима у Белој Цркви, Панчеву, Београду и Новом Саду.

Метод истраживања биле су примерене грађи коју смо користили у раду, што значи да је, с обзиром на примат архивске грађе и периодике као извора, основна метода била информационо-документалистичка, а применли смо и тзв. компаративно-историјски метод.

1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ ДО 1918. ГОДИНЕ

1.1. Друштвено-политичке прилике у јужном Банату до 1918. године

Након ослобађања Баната од Турака (1716) Хабзбуршка монархија почиње са планским насељавањем становништва на опустеле и ратом девастиране просторе јужне Угарске (данашња Војводина). И пре него што је Банат коначно ослобођен од турске власти, Хабзбуршка монархија започела је насељавање ових простора српским становништвом. Тако су се 1690. године на позив цара Леополда I⁸, Срби са Косова и из јужне Србије предвођени пећким патријархом Арсенијем III Чарнојевићем⁹, населили на територији јужне Угарске и Војне крајине. Овим *Прогласом* Леополд I је 6. априла 1690. године позвао хришћанске народе из земаља под турском влашћу у Европи да се придруже његовој војсци и да устану против Турака.¹⁰ Заузврат им је обећао ослобођење од турског јарма, слободу вероисповести, право да сами бирају војводу, ослобађање од државног пореза (осим ратног) као и заштиту од турских напада.

Положај српског народа у Хабзбуршкој монархији одређивале су привилегије које су владари Хабзбуршке монархије, као угарски краљеви, давали Србима током Прве велике сеобе¹¹ и након ње. Прву српску привилегију донео је цар Леополд Први 21. августа 1690. године на основу захтева које су Срби раније истакли на свом Сабору одржаном у Београду 18. јуна 1690. године. На Сабору су Срби истакли неколико захтева: захтев за слободу вероисповедања, употребу старог календара, слободно бирање српских црквених поглавара, јурисдикцију Српске православне цркве над свим областима где Срби живе, да се свештеници и црква ослободе плаћања пореза, да свештенство буде независно од световних власти, да патријарх има право да суди за преступе ниже и више јерархије. Прва српска привилегија представљала је основу државно-правног положаја српског народа у оквиру Хабзбуршке монархије све до 1918. године.¹² Овом *Повељом* цар је дозволио српском становништву да се насели до Будима и Коморана и гарантовао им црквено-школску аутономију, а заузврат Срби су били у обавези да ратују у саставу аустријске војске.¹³ Српском народу је овом привилегијом признат статус посебног политичког ентитета, док је српска црква сматрана чуварем духовног, политичког и културног јединства српског народа. Највише политичко тело код Срба у Хабзбуршкој монархији били су црквено-народни

⁸ Леополд I (Беч, 1640 – Беч, 1705) син и наследник цара Фердинанда III. Као цар Хабзбуршке монархије, већи део своје владавине провео је ратујући. Започео је Велики турски рат (1683–1699) и знатно ослабио војну моћ Османског царства.

⁹ Арсеније III Чарнојевић (Бајице, 1633 – Беч, 1706) био је архиепископ пећки (1674–1690), митрополит и патријарх Срба у Хабзбуршкој монархији (1690–1706). Извршио је прву организацију Српске цркве на подручју Аустријског царства.

¹⁰ Стеван Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије“, *Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад : Прометеј, 2008, 51-52.

¹¹ Прва велика сеоба Велика Срба одиграла се почетком 1690. године, током Великог бечког рата (1683–1699). Процењује се да се том приликом око 37.000 породица са Косова и Метохије и из јужних крајева Србије, под вођством пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића доселило у јужну Угарску.

¹² Рајко Ј. Веселиновић, „Срби у Великом рату 1683-1699“, *Историја српског народа. Књ.3, том I: Срби под туђинском влашћу 1537-1699*, Београд : Српска књижевнс задруга, 1994, 552-553.

¹³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд : БИГЗ, 1989, 203-209.

сабори састављени од представника из редова цркве и народа¹⁴. Српски досељеници у јужној Угарској имали су многобројне проблеме са угарским локалним властима, спахијама (племићима) и католичком црквом. Због тога је патријарх Арсеније III Чарнојевић био принуђен да поднесе тужбу цару и да затражи да се раније стечене привилегије поново потврде.¹⁵

Године 1716. Банат је ослобођен од Турака. Дана 17. октобра 1716. године заповедник Мехмед паша са посадом и становништвом повукао се из темишварске тврђаве и кренуо према Панчеву.¹⁶ Дана 8. новембра 1716. године генерал гроф Клаудије Флоримунд Мерси¹⁷ ослободио је Панчево од Турака. Пожаревачким миром 21. јула 1718. године завршен је аустријско-турски рат, а територија јужног Баната постаје део Хабзбуршке монархије. На предлог принца Евгенија Савојског новоосвојени део земље издвојен је у посебну провинцију, чија је територија проглашена царским поседом. За главни град нове покрајине одабран је Темишвар, а покрајина је добила име *Темишварски Банат*¹⁸. У *Темишварском Банату* уведена је војна управа, а он је подељен на 11 дистрикта (срезава). За војног и цивилног гувернера именован је гроф Клаудије Флоримунд Мерси који је на ту дужност ступио већ 1. новембра 1716. године.¹⁹ Банат је тада подељен на два дела: на *Провинцијал* (где је спадао Вршац) и на *Банатску војну границу* (којој су припадали Панчево и Бела Црква). Банатска војна граница простирала се дуж Дунава, преко Панчева до Оршаве у Румунији. Састојала се од два пука: *Немачко-банатског* са штабом у Панчеву и *Влашко-илирског* са штабом у Белој Цркви, односно у Карансебешу (од 1803).

По ослобођењу Баната од Турака, у њему се дешавају крупне промене не само у политичком, него и у етничком и културном погледу. Као последица турске владавине, ратова, неродних година, сиромаштва и болести, покрајина је остала опустошена и ненастањена. Пошто је турска власт напустила ове крајеве, муслиманско становништво је по обичају напустило територију заједно са својом војском. Како бележи Димитрије Руварац, Вршац је 1713. године имао 102 српске куће, док је Панчево 1727. године имало само 66 домова.²⁰ Већинско становништво у том тренутку чинили су Срби.²¹ У Банату је осим Срба, почетком 18. века било и Румуна у планинском делу и Цигана.²²

¹⁴ Стеван Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије“, *Војводина. 2: Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад : Прометеј, 2008, 53-55.

¹⁵ Стеван Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије“, *Војводина. 2: Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)* : Нови Сад : Прометеј, 2008, 58-59.

¹⁶ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 33.

¹⁷ Клаудије Флоримунд Мерси (1666–1734) био је аустријски гроф, фелдмаршал, војни гувернер Баната од 1718. до 1733. године. Гроф Мерси, као гувернер Баната, организовао је прве масовне транспорте немачких досељеника у Темишварски Банат спуштајући их лађама низ Дунав.

¹⁸ Тамишки Банат основан 1718. године био је директно под управом Бечког двора и функционисао је до 1779. године када је поново укључен у аустријски жупанијски систем.

¹⁹ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 34.

²⁰ Димитрије Руварац, *Опис Вршачко-Себешке епархије : од 1713. године*, Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1924, 11.

²¹ Д. Ј. Поповић, „Слика Војводине у 18. веку“, *Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 86.

²² Исто, 88.

Путописац Франческо Гриселини²³ за Банат каже да је по изгону Турака био „крајње без народа“ и да је 1780. године у коморском Банату живело 78.780 Срба.²⁴

Из тих разлога током 18. века на новоослобођеној територији Тамишког Баната власти Хабзбуршке монархије започињу са планском колонизацијом Немаца, Мађара, Румуна, Словака, Јевреја и других народа који битно мењају етничку слику ових простора. Намера бечког двора била је да насели опустелу територију Баната како би појачала економску и одбрамбену снагу Хабзбуршке монархије. За испуњење ових циљева најпогоднији су били Немци из Немачке, јер су били одлични ратари и виноградаре, а као грађани и војници веома лојални држави. У ту сврху расељена су многа српска и румунска насеља да би се направило места новим досељеницима. Поред Немаца, у Банату насељавани су и Мађари, али у мањем броју. У Банату је насељено нешто Француза из Алзаса и Лотарингије. Румуни су били насељени у планинском делу Баната, одакле су се спуштали према Тиси и Дунаву.

Власт је на више начина покушавала да мотивише становништво из различитих крајева Хабзбуршке монархије да се насели у Банат. Досељеницима су грађене куће, додељивана им је земља, и оно што је било најпривлачније – неколико година су били ослобођени плаћања пореза.²⁵ Немачки досељеници углавном су потицали из Швапске, Порајња, Франачке и Фалачке. Прва велика колонизација Немаца у Банату била је током Варадинског рата и након његовог завршетка (1716–1718). Тада је у Банат долазило становништво из Фалачке и Франачке. Немци су 1717. године дошли у Темишвар и Белу Цркву, а 1723. године у Панчево. Међутим, рат са Турцима од 1737. до 1739. године, разбојници и пљачке, а поготово велика епидемија куге 1738. године, готово да су уништили немачко становништво у Банату. Друга велика колонизација Немаца (*Терезијанска колонизација*) у Банату трајала је од 1763. до 1773. године, када је досељено 11.000 породица. Марија Терезија је 1763. године издала *Патент о колонизацији* којим је регулисала права и обавезе досељеника. Интезивно насељавање Немаца на територију Баната настављено је и после овог периода. Тако су 1770. године немачки досељеници дошли у Ковин, 1774. године у Глогоњ, 1776. године у Омољицу, Јабуку и Мариолану. Немачко становништво долазило је углавном на простор Војне границе, где је од 1765. године постојао Немачко-банатски пук, али и на имања спахија.

Досељавање српског становништва из Лике, Далмације, Баније и Кордуна на подручје Срема, Бачке и Баната било је стална појава током 18. века. Бољи услови живота у јужној Угарској утицали су да тај прилив досељеника буде сталан. Војна граница била је подручје насељавања овог становништва, јер се оно и у старом крају налазило у оквирима Војне границе.

Уласком Баната 1779. године под власт Угарске и формирањем жупанијске власти у њему, као и стварањем спахијских имања, почињу досељавања Мађара у Банат.

²³ Франческо Гриселини (итал. Francesco Grisellini, 1717–1784) италијански путописац, историчар, научник, ерудита. Боравио је Банату од 1774. до 1777. године, а властите утиске и запажања о Банату описао у свом најзначајнијем делу *Покушај политичке и природне историје Темишварског Баната у писмима угледницима и учењацима* које је објављено 1780. године у Венецији. Ово дело сматра се каменом темељцем банатске завичајне историографије.

²⁴ Д. Ј. Поповић, „Слика Војводине у 18. веку“, *Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 88.

²⁵ Maria Siladi, *Seoski trgovi u Banatu : transformacija javnih prostora banatskih sela u Vojvodini od XVIII do XXI veka*, Novo Milovševo : Banatski kulturni centar, 2019, 32.

Доминантни узрок досељавања Мађара на просторе Бачке и Баната током 18. века била је обнова угарске жупанијске власти у јужној Угарској и утемељење феуда. Мађарско становништво досељавано је, пре свега, као радна снага на феудалним имањима, а велепоседници су били главни покретачи колонизације (не само Мађара).

Румуни се у низијски Банат досељавају током 18. века спуштајући се са простора банатских планина и из долине Мориша и Караша. Румунско становништво било је присутно у западном Банату и пре 18. века. Румуни су у низијски Банат досељавани у Војну границу и на имања феудалаца. После 1740. године интензивира се досељавање Румуна у низијски Банат. Тада се доселило румунско становништво у Маргиту, у Сент Јоан (данашње село Барице крај Пландишта), а 1744. године у Мали и Велики Гај.

Војне власти су, такође, спроводиле колонизацију Румуна у Војну границу. Тако су 1765. године насељени румунским становништвом Банатско Ново Село, Долово, Алибунар, Селеуш и друга места; крајем 18. века Румуни долазе у Уздин, Ковин, 1805. године у Мраморак, 1807. године у Делиблато, а 1808. године формирано је румунско насеље Владимировач (некадашњи назив Петрово Село). Румуни који су живели у вршачким селима били су староседеоци. У периоду од 1713. до 1864. године Румуни су у верском погледу припадали српској црквеној организацији и Карловачкој митрополији, осим оних који су прихватили унију са католичком црквом (од наших насеља Румуни у Јанковом Мосту и Марковцу). На подручју Баната током векова суживота српског и румунског становништва, мешовити бракови су били чести, те је дошло до интензивног прожимања ова два народа и међусобне асимилације.

И поред свих напора власти Хабзбуршке монархије да се Банат што пре насели, успех није био велики. Крајем осамдесетих година 18. века у коморском (цивилном) Банату било је 43.201 становника (Немаца, Француза и Италијана), а 353 Јевреја.²⁶ Мађара је највероватније било веома мало, јер је Сава Текелија 1778. године забележио да Мађара у Банату нема „ни от лека“.²⁷

Године 1691. цар је обновио српске привилегије после сабора у Будиму и признао право Србима да имају и световног владара и да сами бирају свог војводу. Међутим, бечке власти нису испуниле то обећање, као ни обећање да се Србима додели сопствена територија. Ове идеје о властитој српској територији и војводи реализоваће се тек век и по касније настанком Војводине. Додуше, цар је овом привилегијом проширио права која је имао патријарх те он постаје и духовни и световни вођа.

Привилегије које су Срби добијали од аустријског двора спадале су у категорију персоналних права и њих су уживали сви Срби, припадници српске цркве, без обзира на територију на којој су живели у монархији. Привилегије које су добијали Срби, одређивале су њихов државно-правни положај у Хабзбуршкој монархији и омогућавале им народно-црквену аутономију да самостално бирају свог патријарха и држе саборе на којима су могли да решавају питања од националног значаја. Током 18. века привилегије су стално сужаване, тако да се правни положај Срба у Војводини до

²⁶ Д. Ј. Поповић, „Слика Војводине у 18. веку“, *Војводина. 2, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 90.

²⁷ Д. Ј. Поповић, „Слика Војводине у 18. веку“, *Војводина. 2, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 90.

Темишварског сабора (1790) само погоршавао.²⁸ Српско привилегијално право је на крају сужено од српске политичке аутономије на црквену и школску аутономију.

Банат је почетком 18. века био изузетно мочварно земљиште. У турско доба реке Дунав, Тиса, Тамиш и Бегеј биле су потпуно ван контроле и када би се њихове воде излиле, Банат се претварао у велику мочвару која је око себе ширила кужан и нездрав ваздух. О томе 1790. године сведочи путописац Франческо Гризелини (Francesco Griselini) приликом свог пропутовања кроз Банат.²⁹ Током летњих месеци, мочварно земљиште је било извор заразе и легло огромног броја инсеката који су били опасни и по људе и по стоку, а најопаснији су били голубачка мушица и комарци. Ову нездраву климу тешко су подносили чак и староседеоци, а поготово досељеници из Немачке, Шпаније, Италије, који су по доласку у Банат умирали у великом проценту. Многи досељеници били су разочарани околностима које су затекли по досељавању. О тешком животу првих досељеника сведочи једна изрека немачких колониста из 18. века: „Први нађе смрт, други невољу, а тек трећи хлеб“. По Мерсијевом налогу ископан је Бегејски канал (1728–1733) између Великог Бечкерека (данашњег Зрењанина) и Темишвара, па је земљиште исушено, а мочваре претворене у оранице. Осим што је исушивање мочвара допринело здравијем животном окружењу, оно је утицало и на економски просперитет Баната. Мерси је у Темишвару основао фабрике за производњу свилених и ланених тканина, као и фабрику стакла и отворио неколико рудника (Оравица 1718, Бокшан 1719, Догначка 1722, Нова Молдава 1728)³⁰ што је био замајац за покретање привреде у читавом јужном Банату. Верује се да је за време Мерсија у Банат дошло од 30 до 35 хиљада нових становника поред 50 хиљада староседелаца који су остали након повлачења Турака.³¹

Осамнаести век је век крупних промена у Европи. Просветитељске идеје се шире међу свим европским државама, долази до суштинских промена целокупног друштвеног и државног уређења, феудализам прераста у апсолутизам. Када је 1716. године Хабзбуршка монархија преузела Банат од Турака, она је проширила на ове крајеве своју државну и друштвену организацију. То је време када племство губи значај које је имало у средњем веку, а држава губи свој ранији карактер личног или породичног власништва и добија обриси модерне државности. Банатом је по ослобођењу од Турака прво управљао војни заповедник, а од 1751. године цивилна управа Коморе Земаљске администрације. У Банату је Комора, односно цар, био једини власник државне земље. Тек након што је 1799. године Банат припојен Угарској, одржане су прве лицитације државног земљишта (1781. и 1782. године).³² Међу Србима староседеоцима у јужној Угарској било је племића, али их није било међу Србима који су се током Велике сеобе населили у овим крајевима. Већину тадашњег придошлог српског становништва чинили су сељаци, трговци и занатлије. Тек од 1790. године

²⁸ Стеван Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије“, *Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад : Прометеј, 2008, 50.

²⁹ Д. Ј. Поповић, „Слика Војводине у 18. веку“, *Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 87.

³⁰ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 35.

³¹ Maria Silađi, *Seoski trgovi u Banatu : transformacija javnih prostora banatskih sela u Vojvodini od XVIII do XXI veka*, Novo Milovševo : Banatski kulturni centar, 2019, 36.

³² Д. Ј. Поповић, „Племство“, *Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 117.

аустријски двор почиње поједине угледне или заслужне Србе да проглашава за племиће, или им бар признаје права која су племићи уживали.³³ Током 18. века број чиновника се стално увећавао, упоредо са привредним напретком Баната. Пошто су имали слабе изгледе да се запосле у државној служби, Срби су се најчешће одлучивали за самосталне професије: лекара, адвоката, геометра и др.

Захваљујући природном прираштају и колонизацији, становништво Банатске границе се током прве половине 19. века увећавало. Према Попису из 1821. године у епархијама Баната, које су обухватале Провинцијал и Границу, било је укупно 213.130 Срба. Становништво Банатске војне границе поред војног позива бавило се пољопривредом, занатством и трговином. Најразвијенији градови у Граници били су Панчево и Бела Црква. Панчево, које је било административно подељено у две општине, на српску општину (Горњи град) и немачку (Доњи град) замолило је 1767. године да се 217 српских породица и 82 немачке породице уједине у један, слободан граничарски комунитет. Ова молба је 1. јануара 1794. године уважена.³⁴ Почетком 1777. године и Бела Црква је затражила статус слободног граничарског комунитета (*Freie Militär Communitäten*). Статус слободног граничарског комунитета за Панчево и Белу Цркву омогућио је њиховим становницима да иако живе у Граници, немају више обавезу да врше војничке дужности, него су те дужности могли да откупе одређеном свотом новца, чију је висину одређивао магистрат. Обавезе граничара према држави биле су мање и праведније разрезане од оних које су имали кметови у Провинцијалу. Друштвене односе у Војној граници одређивао је устав за Војну границу, познат као *Основни граничарски закон* донет 1807. године.³⁵ Овај закон био је на снази све до развојачења Границе 1871. године. Граничари су масовно гинули у ратовима, поједине куће давале су по два, три, па чак и четири војника, што је утицало да насеља која су припадала Војној граници у демографском смислу најспорије напредују. У рату између Аустрије и Турске 1788–1789. године погинуо је 13.331 граничар из Немачко-банатског пука.³⁶

Царица Марија Терезија је 1778. године попустила под притиском мађарског племства и прикључила територију камералног (цивилног) Баната Угарској. У Угарској су уведени срезови, а Темишварски срез формиран је 1785. године.³⁷

Дана 9. фебруара 1788. године у Цариграду предата је Јосифова објава рата Порти.³⁸ Турци су поново напали Банат и опустошили 143 насељена места.³⁹ Ковин, Нова

³³ Исто, 118.

³⁴ Васа Стајић, „Грађанско друштво и сељаци“, *Војводина. 2, Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)*, Нови Сад: Прометеј, 2008, 182.

³⁵ Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска, 2013, 14.

³⁶ Исто, 14.

³⁷ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац: Градски музеј, 2003, 44.

³⁸ Аустријско-турски рат (1788–1791) водио се између Хабзбуршке монархије и Османског царства истовремено кад и Руско-турски рат, јер је тадашњи аустријски цар Јосиф II био савезник са руском царицом Катарином II.

³⁹ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац: Градски музеј, 2003, 45.

Паланка, Бела Црква, Панчево, били су разорени и попаљени.⁴⁰ Само је Вршац, захваљујући храбрости и лукавству чете од 75 храбрих Вршчана, предвођене Јоханом Јакобом Хенеманом (Johann Jakob Hennemann)⁴¹ успео да се одбрани од турске војске.

Утицај западне културе на српски народ у јужној Угарској постаје све израженији захваљујући реформама Марије Терезије⁴² и њеног сина Јосифа II⁴³. Јосиф II је потписао *Патент о верској толеранцији* (1781), којим су све вероисповести изједначене пред законом, што је требало да значи престанак верског прогона и могућност да се Срби слободно развијају упоредо са другим народима⁴⁴. Овај *Патент* је омогућавао православцима, протестантима и Јеврејима у Хабзбуршком царству веће слободе кретања, становања, право похађања државних универзитета и право на слободно исповедање своје вере. У пракси је било другачије, па су тако Срби заједно са осталим народностима стално били изложени германизацији и мађаризацији све до краја Монархије 1918. године.

Када је избио Први српски устанак 1804. године, Аустрија се званично држала неутрално, али је ипак била наклоњенија Турцима него Србима.⁴⁵ Трговина између Аустрије и Србије већином је била у рукама Срба из Угарске. Трговина није била само уносан посао, већ и начин да се помогне сународницима преко Саве и Дунава у њиховој борби против турског јарма. И српска интелигенција и свештенство у Угарској нису била само неми посматрачи него су и активно помагали ослободилачку борбу у Србији, користећи своје личне контакте и познанства да устаницима обезбеде подршку из других држава, пре свега из Русије. Први српски устанак показао је да су везе Срба из Војводине са Србима из матице јаке и да их вишевековна административна раздвојеност није удаљила и отуђила. Срби са обе стране Дунава и Саве имали су исти циљ: да се Србија ослободи турског ропства и да се обнови српска држава. То је био почетак заједничког пута којим су кренули Срби из Војводине и Срби из Србије и који је водио до њиховог коначног ослобођења и уједињења 1918. године.

⁴⁰ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вроши Вршца : Св. I*, Вршац: Градски музеј; Панчево : Историјски архив, 2005, 174.

⁴¹ Јохан Јакоб Хенеман (1744–1792), бранитељ Вршца. Јакоб Хенеман је вршачки ратар које се прославио у одбрани Вршца када је заједно са 75 суграђана успео да сачува Вршац од турског разарања. Током месец дана од 21. септембра до 20. октобра 1788. године браниоци Вршца су прибегли лукавству како би обманули Турке и натерали их да помисле да се у граду улогорила велика царска војска. Они су Вршац оградиле палисадама, поставили су униформисане страже, по улицама су ложили ватре, лупали су у бубњеве и винску бурад како би дизали велику ларму. Турци су заиста поверовали да се у Вршцу налази велика војска, тако да се нису усудили да уђу у град већ су скренули ка Алибунару и њега разорили и попалили. За заслуге у одбрани града, сви браниоци Вршца су ослобођени пореза, исткнуги појединци су добили медаље, а Јакобу Хенеману је додељена титула племића. Више о овом догађају погледати у: Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вроши Вршца : Св. I*, Вршац: Градски музеј; Панчево : Историјски архив, 2005, 175.

⁴² Марија Терезија (1717–1780) једини женски владар Хабзбуршке монархије и последњи члан династије Хабзбург. Учинила је значајне реформе које су ојачале аустријску војну и бирократску ефикасност.

⁴³ Јосиф II (Шенбрун, 1741 – Беч, 1790), син Марије Терезије, цар Светог римског царства (1765–1790) и владар Хабзбуршке монархије (1780–1790). Био је „просвећени апсолутиста“ и покренуо је мноштво реформи које су наишле на жесток отпор племства и свештенства.

⁴⁴ Јован Деретић, *Културна историја Срба*, Београд : Народна књига Алфа, 2005, 165.

⁴⁵ Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад : Матица српска, 2013, 25.

Револуција 1848. године довела је до темељних друштвено-политичких промена у Европи, па тако и на војвођанском тлу. Током 1848. године у више европских земља избијају грађанско-демократске револуције. Незадовољство апсолутистичким режимом, захтев за укидање феудализма и јачање националних покрета били су најважнији разлози за избијање револуције. Она је најпре избила у италијански државама, па се ширила на Француску, Немачку, Аустрију. Под утицајем ове грађанско-демократске револуције у Угарској долази до народних покрета, који су поред социјално-економских корена имали и национално-ослободилачко обележје, поготово у Срему и Банату.

У аустријским градовима носилац револуције била је буржоазија, заједно са радницима и студентима. Из градова револуција се проширила на села. Сељаци су палили дворце племића и велепоседника и захтевали да се одмах укине феудални систем. Немилосрдно експлоатисани сељаци беземљаци, представљали су најбројнију и најрадикалнију револуционарну масу која је тражила укидање кметства и феудалних обавеза на територији читаве Хабзбуршке монархије. У оним аустријским покрајинама где су већинско становништво чинили Мађари, Словени, Румуни и други народи, револуција је поред социјално-економског имала и национални карактер. Народи у Хабзбуршкој царевини почели су истицати своје националне захтеве. Бечки двор је врло брзо био приморан да Мађарима призна њихову самосталну владу. Мађарски национални покрет настао је као отпор аустријској централизацији и германизацији, а имао је за циљ стварање мађарске државе која би се простирала од Карпата до Јадрана.⁴⁶ Из тог разлога је тридесетих и четрдесетих година 19. века спровођена насилна мађаризација над свим немађарским народима који су живели у Угарској. Мађарско племство признавало је само једну политичку нацију – мађарску. Уместо латинског који је до тада био службени језик 1832. године уведен је мађарски у свим јавним установама. На Српску православну цркву вршен је велики притисак да се славеносрпски језик који се користио у црквеној служби замени мађарским те да свештеници морају да науче мађарски уколико желе да задрже звање. Одлука Угарског сабора из 1840. године да се у немађарским општинама црквени протоколи (матрикуле) морају водити на мађарском језику са помађареним именима⁴⁷ изазвале је велики гнев код Срба. Осим на цркву, вршен је притисак и на српске школе да се избаце славеносрпски и латински, а уведе мађарски језик. Због економске неразвијености Мађарска је имала недовољно јаку буржоазију и грађански слој, зато је предводник револуције 1848/49. било средње племство. Мађарско средње племство с Лајошем Кошутом⁴⁸ на челу није пристало чак ни на то да се у оним жупанијама у којима већински живи немађарски народ осим мађарског као службени језик призна и језик народности која насељава ту општину. Мађарско племство је водило национално искључиву политику која је за циљ имала да временом мађаризује и асимилиује све немађарске народе и створи једну државу – Мађарску са само једним народом – Мађарима, а то је као последицу имало избијање рата између Мађара са једне стране и Срба, Румуна, Словака и Хрвата са друге стране.

Водећу улогу код Срба у револуцији 1848/49. године имала је српско грађанство. Српска интелигенција и трговци чинили су најзначајнији део српског грађанства у

⁴⁶ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад : Матица српска, 2013, 67.

⁴⁷ У матрикуле су српска имена уписивана у помађареном облику: Стеван – István, Јосиф – József, Никола – Miklós, Јелисавета – Erzsébet и др.

⁴⁸ Лајош Кошут (1802–1894) био је правник, политичар, један од вођа револуције у Мађарској 1848. године. Био је министар финансија, а након тога и председник Мађарске 1848. године.

јужној Угарској. Срби поред Цинцара, Грка и Јевреја, били су веома успешни трговци, тако да су многи од њих постали веома имућни грађани. Српски трговци су били веома активни у друштвено-политичком животу упркос препрекама које им је наметало феудално друштво. На дискриминацију је наилазила и српска интелигенција. Било јој је немогуће да се запосли на неким вишим и плаћенијим чиновничким местима, јер су ове позиције заузимали Немци и Мађари. Срби су успевали да се евентуално запосле само као нижи чиновници. Тако је школовани Србин могао да постане само свештеник, војник, официр или адвокат.

Српско племство у јужној Угарској било је малобројно и без утицаја у народу. Најчешће се помађаривало, мењало веру и губило контакт са својим народом.

Свештенство није чинило јединствени друштвени слој, јер се делило на ниже и више. Ниже свештенство које је живело на селу делило је судбину народа, док је више свештенство заједно са српским племством уживало повластице које им је пружао феудални систем. Свештенство је имало доминантну улогу у црквено-народним саборима који су били једина легална форма кроз коју се одвијао политички живот Срба из Угарске. Борбу за национална и црквена права јерархија је заснивала на привилегијама добијеним од аустријских владара. Како су очување и примена привилегија највише зависили од воље владара, јерархија је настојала да увек буде у добрим односима са бечким двором. Таквом политиком Српска православна црква је сачувала свој народ и његову националну и верску посебност током читавог 18. и у првој половини 19. века.

Међутим, са јачањем српског грађанства и порастом његовог економског, културног и политичког утицаја на друштво, долази до критике дотадашње политике Српске православне цркве. Грађанство је сматрало да је борба за очување привилегија застарела и недовољна и да је треба проширити новим захтевима. Сматрали су да националне и верске захтеве који су садржани у привилегијама треба проширити социјалним захтевима и економском еманципацијом.⁴⁹

Пред политичку револуцију 1848/49. године поново се у српском народу јављају идеје о сопственој политичкој територији, патријарху и војводи. Међутим, на питање Војводине гледало се и међу Србима на различите начине. Српско племство које је било промађарски оријентисано било је против идеје о Војводини као самоуправној српској територији на тлу монархије. Српска црква је такође била подељена у својим мишљенима, јер би Срби били подељени на Србе у Војводини и ван ње када би се ова идеја реализовала. Срби официри, нарочито они највишег ранга, нису желели да учествују у политичком животу да не би угрозили своју егзистенцију и привилегије. За српску Војводину били су војници-граничари и нижи официри. Ни грађанство ни шире народне масе нису имали шири јединствен став по питању аутономије Војводине. Једни су желели да остану лојални двору у Бечу, а да задрже добре односе са Мађарима и да им они признају право на избор војводе и патријарха, као и да им пруже одређене гаранције којим би им се признала народност, док су други заступали став да Војводина треба да буде у заједници са Хрватском, слично оној у каквој је Хрватска била са Мађарском, а која би се испољавала у заједничком хрватско-српском министарству⁵⁰. Српска омладина која се школовала у Пешти, Пожуну и Сегедину била је под утицајем догађаја у Европи, поготово је велики одјек међу њима имао илирски покрет и идеје панславизма.

⁴⁹ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад : Матица српска, 2013, 75.

⁵⁰ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини : Књ. 3 : од Темнишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, Нови Сад : Матица српска, 1990, 198.

„Године 1848. наступило је тешко време – устанак Срба против Мађара. Одбијање српске депутације из Новог Сада од стране Лајоша Кошута у Пожуну (Братислава) 8. маја 1848. године била је искра која је изазвала рат“, бележи историчар Феликс Милекер.⁵¹ Већ на Мајској скупштини одржаној од 13. до 15. маја 1848. у Сремским Карловцима, српски народ се прогласио као „политично слободан и независан“ у оквиру Монархије и Угарске. Донета је одлука о стварању *Српске Војводине* у чији састав је требало да уђу Срем, Барања, Бачка и Банат. На челу *Српске Војводине* предвиђено је да стоји војвода, а као извршни орган Скупштине оформљен је Главни одбор са 48 чланова. На овој скупштини српска митрополија проглашена је за патријаршију, а митрополит за патријарха. За војводу једногласно је изабран пуковник Стеван Шупљикац,⁵² а за патријарха митрополит Јосиф Рајачић. Бечки двор и цар Фердинанд⁵³ одбацили су одлуке донете на Мајској скупштини, сматрајући да Срби треба прво да се обрате мађарском сабору и влади, јер су они једино надлежни за решавање ових захтева. Реакција мађарске владе била је изузетно оштра. Мађари су закључке Мајске скупштине оценили као велеиздају, а избор Рајачића за патријарха проглашен је незаконитим. Неспоразуми између мађарског и српског руководства довели су у лето 1848. године до започињања српско-мађарског рата, у којем Срби нису имали подршку ниједног немађарског народа који је живео на територији Угарске.

Након одбијања мађарске владе да призна закључке Мајске скупштине започело је оружано организовање Срба. Срби су се скупили у Банату у логорима Перлез (да би ударили на Бечкерек), у Алибунару (да би удрили на Вршац) и касније у Врачевгају (да би освојили Белу Цркву).⁵⁴

Рат је почео нападом Срба на Вршац 11. јула 1848. године. Овај напад је био неуспешан за Србе. Маја 1848. године влада Кнежевине Србије донела је одлуку о пружању помоћи српском народном покрету у Војводини. Добровољце из Србије предводио је Стеван Петровић Книћанин који је 25. јула 1848. године прешао Дунав код Ковина и придружио се биткама на територији Баната⁵⁵. У другој половини септембра 1848. године војвода Стеван Шупљикац стигао је са италијанског ратишта и успоставио свој штаб у Панчеву.⁵⁶ Незадовољство међу Србима у јужном Банату постајало је све веће. На бојиштима широм Војводине током лета 1848. године дошло је до ратних окршаја између Срба и Мађара. Срби су одбијали Мађарске нападе у Бачкој, а Мађари њихове у Банату, тако да ниједна страна није могла да однесе превагу.

Дана 14. новембра Лајош Кошут понудио је Србима мир, развојачење Војне границе, службени српски језик, сопствено руководство, али не и сопствену територију. Али 27. децембра у Панчеву изненада умире војвода Шупљикац и ратна срећа окреће леђа Србима.

⁵¹ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 98.

⁵² Стеван Шупљикац (1786–1848) аустријски генерал-мајор и први војвода Српске Војводине.

⁵³ Фердинанд I (Беч, 1793 - Праг, 1875.) владар из династије Хабзбурга који је од 1835. до 1848. био аустријски цар, краљ Угарске, краљ Чешке и председник Немачке конфедерације. Абдицирао у корист свог нећака Фрање Јосипа.

⁵⁴ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 98.

⁵⁵ Љубивоје Церовић, *Народи на тлу Војводине : од праисторије до средине двадесетог век*, Нови Сад : Прометеј, 2014, 189.

⁵⁶ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 98.

У марту 1849. године прокламован је *Октроисани устав*, којим Срби ништа нису добили, напротив, изгубили су одређена права. Српска Војводина није призната као посебна територија, а Војна граница је издвојена из Војводине, као посебно тело са својом војнобирокупатском организацијом. Убрзо после тога, Српска Војводина је стављена под војну управу, патријарх Рајачић⁵⁷ је деградиран на место царског комесара за цивилне области Војводине.

Ситуација на фронтима мења се у пролеће 1849. године у корист Мађарске чија је војска остварила неколико важних победа. Након велике победе Мађарске над Аустријом⁵⁸, мађарска влада је 14. априла 1849. године прогласила одвајање Мађарске од Аустрије и детронизацију Хабзбурговаца, што је значило непризнавање Фрање Јосифа⁵⁹ за мађарског краља. Суочен са безизлазном ситуацијом у којој се нашла Аустрија, цар Фрања Јосиф обратио се руском императору Николају Првом Романову за помоћ. Одлучујућа победа руске војске над мађарском остварена је 13. августа 1849. године код Вилагоша, у близини Арада. Недуго потом Руси су ушли у Пешту и тиме је мађарски ослободилачки покрет био угушен. У августу 1849. године рат је био завршен. Срби су били нејединствени по питању Војводине што је довело до тога да цар новембра исте године донесе своје решење о овом питању.

Оружани сукоб између Срба и Мађара 1848–1849, који се претежно одвијао на територији Војводине, био је резултат националне идеологије оба народа која је имала за циљ формирање властитих националних држава. У политичком смислу, гледајући краткорочно, ни једни ни други нису били успешни – остали су подређени Хабзбуршком царству. Ипак, гледајући у ширем контексту, на дужи период, и Мађари и Срби су остварили своје циљеве: Мађари постизањем Нагодбе са бечким двором 1867. године, а Срби отцепљењем територије Војводине и прикључењем Србији 1918. године.

Под називом *Војводство Србија и Тамишки Банат* створена је нова круновина (1849), у чији су састав ушли Бачка без шајкашког батаљона, Банат без Војне границе, а од Срема само Илочки и Румски срез, тако да су и Сремски Карловци остали ван територије Војводства. Цар је за себе задржао титулу српског војводе, а самом круновином управљао је гувернер (подвојвода), којег је као свог намесника постављао цар (војвода). На чело Војводства цар Франц Јозеф I поставио је генерала Фердинанда Мајерхофера⁶⁰. Административно и политичко средиште постао је Темишвар, а не Нови Сад у којем су Срби имали већину⁶¹. У састав Војводства није ушла Војна

⁵⁷ Јосиф Рајачић (Лучане код Бриња, 1785 - Сремски Карловци, 1861) архимандрит гомирски, епископ шибенски и вршачки, митрополит карловачки и патријарх српски. Био је митрополит карловачки од 1842. до 1848. године, а потом архиепископ карловачки и патријарх српски од 1848. до 1861. године. Заслужан је за стварање Српске Војводине и подизање Митрополије на ниво Патријаршије.

⁵⁸ Аустрија је 6. септембра 1848. године објавила рат Мађарској.

⁵⁹ Франц Јозеф (Беч, 1830 - Беч, 1916) владар из хабзбуршке династије. На престо је дошао као осамнаестогодишњак у жеку револуције 1848. године, када је његов претходник Фердинанд I Добри био присиљен да абдицира. Био је цар Аустрије и краљ Угарске, Бохемије, Далмације, Хрватске и Славоније.

⁶⁰ Фердинанд Мајерхофер (1798–1869), био аустријски подмаршал, генерални конзул у Београду и привремени гувернер Војводства Србије и Тамишког Баната у периоду од 1849. до 1851. године.

⁶¹ Славко Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд :Српска књижевна задруга, 2010, 214 - 219.

граница где су већинско становништво такође чинили Срби. Од свог оснивања, Војводство је у управном и политичком погледу чинило посебну област, било је непосредно подређено Бечком двору и независно од Угарске. Стварањем Војводства, бечки двор је желео да казни Мађаре зато што су устали против династије Хабзбурга и покушали да се отцепе од Аустрије. С друге стране, овим су награђени Срби за показану верност цару, како у прошлости тако и за време Револуције. Србима је омогућено да стичу чиновничке каријере и све већи број почиње да се школује на западу. За време Баховог апсолутизма⁶², повећава се број српске грађанске интелигенције.

„(...) Срби су због насилне германизације осетили сву тежину Баховог система. У свим институцијама увођен је немачки језик као званичан. Бројни чиновници страног порекла, тзв. 'Бахови хусари' постали су носиоци германизације који су у свакодневни живот унели шпијунажу, денунцијације и лакташење. Притисак режима осећао се у свим подручјима живота. Власт је пажљиво испитивала духовно расположење Срба, сазнавала њихове мисли и осећања према владајућој династији и систему, била упозната са националним, политичким, културно-просветним, друштвеним и економским тежњама.“⁶³ Власт је била подозрива према Србима у Војводини, бојала се да ће се они опет удружити са Мађарима, а још више су се бојали панславизма, тако да је Бах забранио Србима и свим Јужним Словенима да студирају у Прагу, како не би дошли у додир са свесловенским идејама. Србе су оптуживали за сепаратизам и жељу да се прикључе матичној земљи. У свим областима јавног и духовног живота завладало је мртвило.

Срби у Војводини нису били јединствени по многим значајним питањима. Напредно српско грађанство које је прихватило либерално-демократске европске идеје, било је антиклерикално, проруски орјентисано, подржавало је династију Обреновића и окупљало се око листа *Србски дневник* Данила Медаковића⁶⁴. Сматрали су да Срби у својој политичкој борби треба да се ослоне на Мађаре и преко њих остваре своје захтеве. Конзервативно - клерикални кругови, присталице Карађорђевића, своје ставове износили су у темишварском листу *Световид* Александра Андрића⁶⁵. Црквена

⁶² Бахов период обухвата временско раздобље од 1850. до 1859. године, које је карактеристично по централизацији и изразитој германизацији. Овај период је назван по аустријском министру Александеру Баху.

⁶³ Василије Крестић, „Срби у Хабзбуршкој монархији 1849 - 1868“, *Историја српског народа* : Књ. 5, том 2: *Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878*, Београд : Српска књижевна задруга, 1994, 118

⁶⁴ Данило Медаковић (1819–1881) историчар, публициста, штампар и издавач. Био је секретар кнеза Михајла и кнеза Милоша Обреновића у Бечу. Од 1864. године био је дописни члан Српског ученог друштва. Покренуо је лист *Напредак* (1848), први лист који је штампан Вуковим правописом. Издавао је календаре *Годишњак* и *Ласта* а после забране *Напретка* часопис *Јужна пчела* (1851–1852), књижевни додатак *Седмица* (1852–1858) и *Напредак* (1848–1864). Када је *Јужна пчела* насилно угушена, Данило Медаковић је почео да издаје политички лист под именом *Србски дневник* 1852. године, најзначајнији и најчитанији лист у Српству тога доба, који су власти због смелог писања у корист српских интереса плениле и забрањивале.

⁶⁵ Александар Андрић (1816–1876) аустријски интендантски официр и публициста, покретач *Световида*, уредник *Зимзелена*. Био је редовни члан Друштва српске словесности од 1863, и почасни члан Српског ученог друштва од 1864. Никад није прихватио Вукову реформу српскога језика, остајући веран старом правопису. Писао је и новеле, приповетке, историјско-књижевне текстове, загонетке, анаграме и друго.

хијерархија остала је на становишту лојалне, продинастичке политике и због тога почиње расцеп између ње и народа који се све више проширивао и продубљивао.⁶⁶

Под притиском великих демонстрација организованих широм Угарске, да би умирио Мађаре, цар Фрања Јосиф 20. октобра 1860. године прихвата тзв. *Октобарску диплому*⁶⁷ мађарских конзервативаца и са апсолутистичког система прелази на уставну владавину. Срби су овим били разочарани, јер се из садржаја *Дипломе* могло наслутити да ће Војводину припојити Угарској, што се и десило крајем године, 27. децембра 1860. када је цар званично и укинуо Војводство Србију и објавио његово уједињење са Угарском.

Цар је гарантовао Србима потпуну верску, националну и језичку слободу у складу са њиховим привилегијама, али они су били свесни чињенице да их је и овог пута двор изиграо, те долази до преокрета у српској политици. Овај заокрет најавио је и Светозар Милетић⁶⁸ у свом чувеном чланку „На Туцин - дан, 1860“, објављеном у *Србском дневнику* 4. јануара 1861. године, залажући се за радикални раскид са дотадашњим стратешким опредељењем српске политике – ослонцем на Бечки двор и енергично се zaloжио за савезништво са Мађарима, који су у то време водили борбу за национално ослобођење. Дана 31. јануара 1861. године у време поклада организовали су Мађари и Срби у Вршцу један „бал братимљења“, где су се играле српске и мађарске игре, а једна од игара је представљала једног Мађара и једног Србина обучене у народне ношње како један другоме пружају руку.⁶⁹ Међутим, већина Срба није била задовољна поновним прикључењем Војводине Мађарској.

Благовештенски сабор одржан у Сремским Карловцима 2. априла 1861. представљао је почетак новог раздобља у борби Срба за национално ослобођење. Задатак Сабора био је да се донесу одлуке о судбини Војводине и начину како да се обезбеди даљи национални развитак српског народа. На Сабору су били присутни патријарх, три епископа: темишварски, вршачки и бачки и 75 посланика. По саставу људи који су присуствовали Сабору, ово је био сабор са највише интелектуалаца у историји Срба у Угарској. Сабор је још увек имао конзервативни клерикални карактер и хијерархија је имала значајну улогу, али се тада први пут озбиљно сукобила са либерално-демократским тежњама грађанских политичара. Овај сукоб временом ће се све више продубљивати „претварајући се у одлучну борбу за вођство у целокупном национално-политичком животу Срба у Угарској“⁷⁰. Срби су били јединствени у решености да се добије посебна аутономна област и на тај начин да се обезбеди национални развитак. Неслагање се огледало у начину на који то треба остварити, уз чију помоћ и од кога треба захтевати аутономију на подручју Јужне Угарске. Свештенство и конзервативци,

⁶⁶ Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, *Историја српског народа : Књ.5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878*, Београд : Српска књижевна задруга, 1994, 122.

⁶⁷ Октобарска диплома је назив за устав Хабсбуршке монархије донет 20. октобра 1860. године. Између осталог, њоме је наговештено укидање Војводства Србије и Тамишког Баната.

⁶⁸ Светозар Милетић (Мошорин, 1826 – Вршац, 1901) адвокат, градоначелник Новог Сада и један од најзначајнијих и најутицајнијих српских политичара у Аустроугарској монархији друге половине 19. века. Постаје градоначелник Новог Сада 1861. године, најмлађи у историји града, и председник Српске читаонице, када се под њеним окриљем оснива Српско народно позориште. Године 1866. покреће *Заставу* – најзначајнији и најутицајнији српски дневни лист у Аустроугарској.

⁶⁹ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 100.

⁷⁰ Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, *Историја српског народа. : Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878*, Београд : Српска књижевна задруга, 1994, 125.

чији су предводници били патријарх Јосиф Рајачић и дворски саветник Ђорђе Стојаковић, и даље су желели да се Срби ослањају на Аустрију и позивали су се на српске привилегије које су биле темељ српског историјског права. У мањини је била група либералних политичара окупљених око Светозара Милетића, који су сматрали да српски народ решење свог националног питања треба да тражи уставним путем, преко Угарског сабора, и кроз савез са мађарским напредним друштвеним снагама. Постојала је и трећа струја коју су заступали Јован Суботић и Ђорђе Стратимировић⁷¹. Они су сматрали да се уз помоћ Беча на основу привилегија може поново основати Војводина која би се државноправним уговором спојила са Троједном краљевином и заједно са њом преговарала са Угарском. „Сабор је стао на гледиште Темишварског сабора и Мајске скупштине да Срби имају право на своју политичку територију, са својим властима, те је изнео своје жеље у погледу граница Војводства, његовог основног уређења, као и односу Војводства према другим државним факторима“⁷². Аустрија и Угарска страховале су од стварања једне велике српске државе, и двор никада није узео ни у разматрање захтеве Благовештенског сабора, који иако неиспуњени имају велики значај за „историју развоја политичке мисли Срба у Угарској“⁷³. После Благовештенског сабора настаје све већи јаз у српском народу и долази до размимоилажења у свим битним питањима. Српски народ био је на различитим степенима друштвеног и економског развоја, класне разлике биле су огромне, те није постојао ни јединствен национално-политички програм.

Шездесете године 19. века биле су испуњене преговорима аустријске и мађарске стране око успостављања дуалне монархије. После аустријско-пруског рата и пораза Аустрије, 1866. године у Монархији долази до крупних промена у државном уређењу. Одбачен је федерализам и уведен дуализам, који су Мађари одушевљено прихватили. Нова држава, Аустроугарска, створена је Нагодбом 1867. године. По својој унутрашњој организацији била је јединствена у тадашњој Европи. Заједнички послови Аустрије са седиштем у Бечу и Угарске са седиштем у Будимпешти били су: спољна политика, војска и финансије намењене издржавању војске и спољних послова. У свим осталим пословима земље чланице Аустроугарске биле су самосталне, са својим дводомним парламентима и њима одговорним владама на челу.

Већина водећих политичара немађарских народа била је подозрива према Нагодби. У њој су превасходно видели споразум Немаца и Мађара, али су очекивали да ће решити и свој правни положај, односно да им се призна статус народа и да добију унутрашњу самоуправу.

У овом периоду основана је и *Уједињена омладина српска*, која је окупљала студентска, ђачка и певачка друштва са подручја Аустрије и Србије и чија је оснивачка скупштина (Нови Сад 27 - 29. август 1866), као и целокупан рад, имала изразито политички карактер. Као организација *Уједињена омладина српска* је била најактивнија на територији Војводине. „Целокупна политика либералне буржоазije

⁷¹ Ђорђе Стратимировић (Нови Сад, 1822 - Беч, 1908) командант српске војске 1848. Два пута био је посланик у Државног сабора у Будиму а неколико пута посланик на српским народним - црквеним саборима у Карловцима. У току политичке делатности бавио се и новинарством.

⁷² Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини : Књ. 3 : Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, Нови Сад : Матица српска, 1963, 310.

⁷³ Василије Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849 - 1868“, *Историја српског народа : Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 - 1878*, Београд : Српска књижевна задруга, 1994, 129.

Срба у Угарској од средине шездесетих и почетком седамдесетих година XIX века била је у најтешњој и неодвојивој вези с радом, тежњама и идејама *Уједињене омладине српске*. Она је настала у тренутку дубоке кризе у којој се нашла Аустрија непосредно после аустро-пруског рата, кад се Србима, као и другим народима Балкана, свом тежином наметало покретање Источног питања⁷⁴. Омладина је окупљала у својим редовима све Србе старије од 18 година, без обзира на којој територији живе и без обзира на социјални статус. Брзо су изазвали подозрење код власти и у Аустрији и у Србији. Јавно су се бавили књижевним, просветним и културним радом, а са друге стране су припремали устанак за ослобођење Србије од Турака и критиковали владу Михаила Обреновића, са којим су брзо и дошли у сукоб. Велику подршку уживали су код Светозара Милетића и његових либерала, који су се редом сви учланили у њене редове⁷⁵. Уједињена омладина била је кратког века. Свој врхунац доживела је у годинама после Нагодбе (1867) али је већ почетком 70-тих престала са деловањем. Ипак, одржала је пет годишњих скупштина (једну у Београду и четири у Војводини), а најплоднија је била на издавачком пољу: покренула је лист *Млада Србадија*, који је за оно време имао велики број претплатника (1.500) и тираж од 2.000 примерака и *Буњевачке новине*; штампани су записник са скупштине у Кикинди под насловом *Омладинска заједница*, *Календари* за 1869. и 1870. годину, као и две свеске *Политичког речника* Владимира Јовановића. Дана 28. августа 1871. у Вршцу, пошто на скупштини нису желели да прихвате измене статута који им је наметала влада и по којима би из својих редова морала да искључи све чланове који не живе на територији Угарске, скупштина је распуштена а Омладина се од овога никада није опоравила. Скуп у Вршцу био је последњи скуп Уједињене омладине. „Она је имала ванредно велики утицај на готово све токове развоја у животу српског народа, на подручјима просвете и културе, религије и науке, књижевности и уметности, а изнад свега на покретање људи у националноослободилачком деловању. Њеним циљевима надахњивали су се чак и револуционари Бугарске, Чешке и других словенских, па и несловенских народа. Од ње су страховали владајући кругови у четири државе: у Угарској, Аустрији, Турској, Србији а донекле и у Црној Гори, мада је Црна Гора уживала посебну наклоност омладине услед својих, како се веровало, доследнијих противтурских ставова“⁷⁶.

Након Нагодбе, у политичком животу Угарске, почиње период либерално-буржоаског парламентаризма који је омогућио развој политичког живота, упркос многим ограничењима која је наметала владајућа већина мађарских велепоседника. Дошло је до промена и на економском и финансијском плану, који су утицали и на живот српског становништва. Укинута је кметство, тако да су већину српског становништва чинили земљорадници са мањим и средњим поседима. Најбројнија класа грађанства били су трговци, који су имали велику улогу у животу Срба, с обзиром на чињеницу да је био мали број Срба који су припадали класи велепоседника и крупне буржоазије. Представници трговачке грађанске класе били су они који су се „истицали покретачким, новчаним и другим покровитељским доприносима у управним телима, установама и подухватима националног обележја“⁷⁷. Српски трговачки центри попут Новог Сада, Панчева, Вршца, Сомбора нису заостајали у банкарству за мађарским

⁷⁴ Исто, 135.

⁷⁵ Исто, 135-136.

⁷⁶ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, *Историја српског народа : Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878*, Београд : Српска књижевна задруга, 1994, 193.

⁷⁷ Исто, 154.

центрима финансијског капитала. Срба акционара било је и у банкама са мађарским, немачким и јеврејским капиталом попут Volksbank банке у Панчеву, као и у Сједињеној мађарско-српској штедионици са седиштем у Будимпешти. У Угарској индустрија је била концентрисана углавном око мађарске престонице у Будимпешти, док је провинција са немађарском већином остала запостављена у погледу индустријског развоја. Политика и економија биле су повезане, на власти су били представници мађарских велепоседника, а српски народ политички потиснут није могао економски напредовати у већој мери. Његов напредак у војвођанској средини огледао се углавном у прерађивачкој индустрији и повећаном броју млинова, циглана, кудељара.⁷⁸ Занатлије које су раније припадале групи становништва које је у српској средини уживао углед и благостање, сада пропадају у недостатку капитала потребног за индустријску производњу. Да би променили ову ситуацију и унапредили занатску производњу, 70-тих година 19. века почињу се оснивати занатска удружења. Циљ свих занатских задруга и њихових подружница које су се отварале у свим већим војвођанским местима био је унапређење занатства, прикупљање средства за помагање члановима у случајевима болести и смрти, побољшање стручног и општеобразовног нивоа занатлија, заштита занатлијско-ученичког и радничког слоја.

Убрзо после Нагодбе у фебруару 1867. године, представници Срба, Румуна и Русина су у мађарском парламенту поднели законски предлог о равноправности историјски образованих народа у Угарској, по коме би ова три народа заједно са Мађарима, Немцима и Словацима били признати као равноправни. Сви ови народи имали би подједнако право на употребу свог језика, своје националне заставе (уз мађарску), а потпуна национална равноправност била би у целини спроведена кроз аутономију области заокружених према националној припадности становништва или бар његовог већег дела, поштујући територијалну неповредивост и политичко јединство Угарске. Предлог је износио и решења за извршну и судску власт, као и културне и просветне установе. Наишао је на подршку малог броја представника мађарске левице, и већина се изјаснила за нацрт закона барона Јожефа Етвеша⁷⁹ (*Закон о народносној равноправности, 1868*), који је утврђивао превласт Мађара у држави, а за остале народности само прописивао прилике у којима се јавно могу служити својим језиком.⁸⁰ С обзиром на то да *Закон* није признавао суштинска национална права, Срби нису били задовољни када је усвојен у парламенту.

Исте године (1868) донет је законски члан 38. о школама, који је ограничавао рад школа националних мањина, захтевајући да се оне у одређеном року прилагоде наставним и материјалним стандардима које је држава прописала. Ако то не би испоштовале, биле би претворене у општинске школе, односно постале би оруђе мађаризације.

Почетком 70-тих година 19. века дошло је и до развојачења Војне границе и припајања њене територије Угарској, што је и било предвиђено Нагодбом, мада су аустријски војни кругови то покушали да спрече. То је било неминовно не само зато што је било предвиђено Нагодбом, већ и зато што је државна граница спуштена јужније (1862), уведена је општа војна обавеза (1868), те је Граница постала непотребна. Већина српских граничара била је против прикључења Мађарској и затражила је очување ове области устатусу посебне провинције са српским службеним језиком. У мају 1870. године једна депутација граничара упутила се у Беч тражећи да их цар

⁷⁸ Исто, 155.

⁷⁹ Јожеф Етвеш (1813 –1871) барон, мађарски политичар и политиколог.

⁸⁰ Исто, 160 - 161.

прими како би изложили свој протест и захтевали спречавање укидања Војне границе, али им аудијенција није одобрена.⁸¹

Одмах после Нагодбе 1867. године, и одмах по развојачењу Војне Границе по њеним крајевима и Шајкашкој, где је српски народ био у већини започиње насељавање мађарског становништва и интензивна мађаризација⁸². Резултат асимилације немађарског народа у периоду од 1867. до 1910. године показао је огроман пораст мађарског становништва у Угарској (број Мађара порастао је за 65%, а немађара за 10%).⁸³ До асимилације је долазило и добровољно, јер су многи да би заузели бољи друштвени положај постајали Мађари. Тако је међу асимилованим становништвом највише било Јевреја, Немаца, Словака и Русина.⁸⁴ Већина немачког становништва на подручју Војводине школовањем су постајали прави Мађари – што је за њих представљало синоним за господство. У то време немачка народност није имала развијену свест о националном идентитету, па су се зарад друштвеног успона многи интелектуалци из редова Немаца одрицали матерњег језика, народности, па су чак и сопствена имена мењали у мађарска.

Стварањем дуалне Аустроугарске монархије Немци престају да буду водећа нација у новој држави и та чињеница намеће потребу за политичким организовањем Немаца у Угарској. Године 1906. у Вршцу оснива се *Немачка народна странка* у Угарској. Тако Банат постаје средиште борбе немачког народа за своја политичка, економска и културна права. У програму Немачке народне странке наглашено је да су Немци лојални и верни грађани Угарске који желе да сачувају своју националност. Захтевали су да се поштује употреба немачког језика, бар у оном обиму како је то већ предвиђено законом. Странка се борила да свака народност добије школе на матерњем језику, да свако има право на организовање и удруживање, право на слободу говора и штампе, опште бирачко право. Програм Немачке народне странке садржао је и економско-политичке захтеве који су се тицали реформе пореског система, затим закона о парцелисању и насељавању становништва без земље или са мало земље, право на откупљивање државних поседа од стране граничних сеоских општина.

Седамдесетих година 19. века долази и до формирања социјалистичког покрета у Војводини, што је било последица развоја производних снага и повећаних класних разлика у буржоаско-капиталистичком друштву. Овај покрет се прво ширио у ученим круговима, једним делом и међу занатлијама, и био је под утицајем учења Светозара Марковића који је као политички емигрант боравио у Војводини. Свој углед међу радницима покрет је стицао преко разних удружења насталих на класној струковној припадности, чија су седишта од 1872. године била у Будимпешти. Своја прва иступања српски социјалисти имали су на трибинама *Уједињене омладине*, удружењу Срба занатлија и ђачким кружоцима. Док није основан први социјалистички лист у Србији *Раденик*, социјалистички текстови објављивани су у *Застави*, *Панчевцу* и *Народном пријатељу*. У *Панчевцу* је у наставцима излазио превод *Комунистичког манифеста* 1871, да би одмах после тога и штампан у Панчеву као брошура и растуран по Србији и осталим српским крајевима. Када је забрањен *Раденик*, Марковић је

⁸¹ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 104.

⁸² Душан Ј. Поповић, *Проблеми Војводине*, Београд : Пишчево издање, 1925, 17.

⁸³ Љубивоје Церовић, *Народи на тлу Војводине : од праисторије до средине двадесетог века*, Нови Сад : Прометеј, 2014, 204.

⁸⁴ Исто, 205.

покушао да са Ђоком Мијатовићем⁸⁵ у Новом Саду покрене 1872. године лист *Једнакост*, али им то није пошло за руком. Први социјалистички листови на територији Војводине штампани су у Земуну и Вршцу, где су излазили педагошки часописи *Учитељ* и *Нова школа*, Николе Брашована⁸⁶ и Мите Нешковића⁸⁷, као и часопис *Братство* (1875) Николе Марковића. Поред Брашована, Нешковића и Николе Марковића истакнути војвођански социјалисти били су Бранко Михајловић, Јаша Томић⁸⁸, Лаза Нанчић⁸⁹ и Коста Леро. Одмах по формирању покрета почињу и напади на социјалисте, чак и од стране либерала. У тадашњим политичким условима социјалистичка странка није могла да учврсти своје позиције.⁹⁰

Крајем седамдесетих година, српски народ почиње да се раздваја у класном погледу, и политичке странке га више нису могле придобити само идејама о јединству за ослободилачке националне политичке циљеве. Представници виших друштвених слојева нису желели да следе либерале чији се основни програм косио са државноправним законима друштва и државе, док опет они којима нови капиталистички начин живота није нимало побољшао материјални положај нису могли бити задовољни странком чији програм није подразумевао решавање економских и социјалних проблема.

Крајем 19. и почетком 20. века на српској политичкој сцени у Угарској истичу се две странке Радикална и Српска народна слободоумна странка либерала. Поред ове две странке делује и странка социјалиста. Покрет социјалиста је 70-тих година 19. века стагнирао. У Новом Саду излази њихов часопис *Стража* (1878/79) чији је главни уредник био Јован Пачу⁹¹, а у Вршцу излази лист *Српство* (1883/84). Године 1890. Оснива се Социјал-демократска партија Угарске. Носиоци социјалдемократских идеја у српској средини нису били радници већ занатлије. На измаку 19. века социјалисти организују првомајске прославе, политичке зборове и демонстрације; траже опште право гласа, осмочасовно радно време и повећање надница. У овом периоду покрет захвата и сељаштво које је чинило већину становништва Угарске. У Ади почиње да излази на српском језику 1898. године *Земљоделац* први српски социјалистички

⁸⁵ Ђока Мијатовић (1848 –1878) лекар, први социјалиста из Новог Сада.

⁸⁶ Никола Брашован (Вршац, 1850 – Вршац, 1932) народни просветитељ, оснивач и директор прве Грађанске школе у Вршцу. Био је сарадник Светозара Марковића и Пере Тодоровића, а као један од вођа Радикалне странке и врло блиски пријатељ Николе Пашића.

⁸⁷ Мита Нешковић (1846 –1907) земунски учитељ, социјалиста. Покренуо је и уређивао часописе *Учитељ*, *Нова школа*, *Нови васпитач*.

⁸⁸ Јаков (Јаша) Томић (Вршац, 1856 - Нови Сад, 1922) новинар, политичар и књижевник. Оснивач је групе тзв. вршачких социјалиста. Године 1884. постаје уредник *Заставе* и Милетићев наследник у Српској народној слободоумној странци, која ће ускоро добити назив Радикална странка (1891).

⁸⁹ Лаза Нанчић (Вршац, 1854 - Вршац, 1887) вршачки социјалиста, новинар, писац. Био је заступник социјалистичких идеја и допринео је појави радничког покрета код Срба. Учествовао је у обнови Уједињене омладине српске 1880. године и редовно писао за новине. Бавио се и књижевношћу, објавио је један социјални роман на немачком језику.

⁹⁰ Андрија Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868 - 1878“, *Историја српског народа : Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878*, Београд : Српска књижевна задруга, 1994, 208.

⁹¹ Јован Пачу (Александрово, 1847 – Загреб, 1902) српски композитор, лекар и пијаниста. Пачуови концерти имали су велики патриотски набој, поготово за Србе у Угарској. Многе народне и градске мелодије хармонизовао је за збор и клавир, а написима о музици сарађивао је у више часописа и дневних листова (*Даница*, *Јавор*, *Матица*).

часопис за земљораднике, а 1901. године *Народни глас*, први социјалдемократски лист на српском језику заснован на идејама марксизма. Успон Социјал-демократске партије у српској средини огледао се највише у раду Српског агитационог одбора који је почев од 1905. године деловао као национално страначко руководеће тело на пољу идеолошке пропаганде и политичке акције. Били су успешни до 1908. када је почело опадање покрета и у српским селима услед ванредних мера мађарских власти⁹². Године 1889, промађарски орјентисани посланици нотабилитета били су принуђени да обуставе излагање свог листа *Српски дневник*, после само две године излагања. Национална грађанска десница имала је своја упоришта у Слободоумној народној странци. Група напредне грађанске интелигенције, прожета новим идејама европске демократије које су већ раније захватиле напредни део мађарских интелектуалаца, покренула је у другој половини прве деценије 20. века своје гласило *Српски глас* да би тиме најавила наступање нове страначке групације на пољу српске политике. Иако тој групи није успело да оснује странку која би могла успешно да се носи са странкама либерала и радикала, она је својом појавом, па и својим наступањима на српској страначкој политичкој сцени означила границе значајних домета новог напредног нараштаја⁹³.

Радикали и либерали су подједнако нападали владу због антисрпске политике и спровођења старих и нових мађаризаторских мера против српског и осталих народа који су живели на територији Угарске. У Будимпешти 10. августа 1895. одржан је Конгрес народности који је окупио велики број страначких и ванстраначких представника Срба, Словака и Румуна. Био је присутан и велики број страних новинара из Француске, Немачке, Италије и других земаља. Њихови извештаји су допринели да се Европа боље упозна са неравноправним националним односима мањинских народа у Угарској. Резолуција је у 22 тачке „сажимала веродостојна казивања о апсурдности великомађарских теза и закона, неправедности система управљања, ограничености слободе окупљања и удруживања, и слично. Решења су претежно тражена на националном плану, а тражена су и измене и у осталим наведеним областима државног и друштвеног устројства“⁹⁴.

Почетком 20. века долази до појачаних националних нетрпељивости на читавој територији Монархије. У српској средини у Угарској јача утицај радикала што се највише одразило на изборима за Народно-црквени сабор 1902. године, када су се домогли кључних положаја у саборским одборима и фондовима и прекинули превласт клерикалних конзервативаца у црквено-школским аутономним телима. На ванредним изборима 1906. године, српска опозиција са три радикална посланика и једним либералним, после 20 година поново улази у мађарски парламент. Мађарски национализам био је изразитији него раније. Велики отпор код Срба изазвао је законски предлог о школама, „Апоњијев школски закон“, који је сужавао и последња аутономна права српских школа. Ипак, највећи ударац Србима, задао је цар Фрања Јосиф I, који је 1912. године укинуо српску народно-црквену аутономију, да би се напослетку спречило деловање опозиционих странака преко аутономних саборских установа.⁹⁵

⁹² Андрија Раденић, „Борба за политичка права у Јужној Угарској“, *Историја српског народа* : Књ. 6, том 1: Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878 – 1918, Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 554.

⁹³ Исто, 539.

⁹⁴ Исто, 542.

⁹⁵ Исто, 550.

Одмах након атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву, друштвено-политичка ситуације у Банату постаје веома напета. Влада је у Банат довела појачање жандармерије и 25. јула 1914. започињу масовна хапшења политичких сумњивих.⁹⁶ На основу *Закона о изузетним мерама у случају рата* (донет 1912) жандари су имали овлашћења да хапсе Србе без неког већег разлога. Довољно је била сумња да су чланови Народне одбране⁹⁷, Сокола или Српског културног друштва.

У банатским градовима дошло је до антисрпских демонстрација. Велики број политичара и виђенијих људи је ухапшен и интерниран.⁹⁸ Хапшења су почела у Темишвару, затим у Великом Бечкереку, Кикинди, Панчеву, Вршцу, Белој Цркви и другим местима широм Баната. Хапшени су виђенији људи, адвокати, учитељи, свештеници и имућнији пољопривредници. Угарске власти присиле су српске политичаре у Банату да распусте своје партије.

На удару аустријских власти одмах на почетку нашли су се интелектуалци из Панчева који су подржавали Србију и јавно истицали своја национална осећања: Васа Стајић и његова сестра Катица Стајић, лекар Никола Драгићевић, адвокат Бранислав Станојевић, М. Мушицки, Каменко Јовановић, Светислав Касапиновић, сликар Урош Предић, књиџар Богдан Алексић и још око 60 лица.⁹⁹ У Вршцу је ухапшен Мита Клицин и интерниран у Вац, а у Уљми адвокат Мартин Филипон који је прво интерниран у логор у Араду (1914), а затим послат на фронт (1915).¹⁰⁰

Српско цивилно становништво масовно је интернирано са територије читаве Аустроугарске у логоре који су за ту намену отворени у Араду, Бечкереку, Коморану, Неђемеру, Нежидеру, Тегелсдорфу, Туроњу, Шопорњеку и другим градовима.¹⁰¹ Процењује се да је у логорима у Аустроугарској живот изгубио око 72.000 Срба из Аустроугарске, Србије и Црне Горе. Мађарске власти су рат против својих грађана српске националности правдале активношћу Народне одбране из Београда и њене сарадње са Србима у Банату као и сумњом да се припрема побуна ради отцепљења од Монархије.

Ратних дејстава током Првог светског рата није било на територији Баната. Осим мањих упада српских комитских одреда у јужни Банат током 1914. и 1915. године и покушаја сељака из села Борче септембра 1914. да се наоружају и прикључе борби за ослобођење других немира није било.¹⁰²

⁹⁶ Јован Пејин, „Банат у „Великом рату“ 1914–1918“. године и ослободилачки напор“, *Банат : кроз векове*, Београд, Вукова задужбина, 2010, 218.

⁹⁷ Народна одбрана је национална невладина организација у Краљевини Србији, основана 1908. године (у време Анексионе кризе) у Београду, као протест против нелегалне анексије провинције Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Међу оснивачима ове организације били су, између осталих, Јован Дучић и Бранислав Нушић.

⁹⁸ Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад : Филозофски факултет, 1979, 145.

⁹⁹ Јован Пејин, „Банат у „Великом рату“ 1914–1918“. године и ослободилачки напор“, *Банат : кроз векове*, Београд, Вукова задужбина, 2010, 221.

¹⁰⁰ Исто, 222.

¹⁰¹ Љубивоје Церовић, *Народи на тлу Војводине : од праисторије до средине двадесетог века*, Нови Сад : Прометеј, 2014, 218.

¹⁰² Јован Пејин, „Банат у „Великом рату“ 1914–1918. године и ослободилачки напор“, *Банат : кроз векове*, Београд, Вукова задужбина, 2010, 224.

Поред хапшења и интернације појединаца, мађарске власти су током рата у јужном Банату укинуле народно-црквену аутономију, поставиле владине поверенике за црквене старешине, увеле мађарски језик у школе, веронауку и цркву, опљачкани су српски народни фондови, отимана имања, укинута су српска културна удружења. Од избијања рата 1914. прекинута је свака делатност српских друштава и излажење листова, календара и књига на српском језику. Једино место за окупљање Срба била је црква недељом и празницима, мада је велики број свештеника био ухапшен и интерниран у логоре.

Као реакција на малтретирање, хапшења, интернацију и мађаризацију било је масовно дезертирање Срба Банаћана који су ратовали у редовима аустроугарске војске на руском фронту.

Месец дана по пробијању Солунског фронта, 25. октобра 1918. године, у Будимпешти је проглашењо отцепљење Мађарске од Аустрије. У градовима се одмах оснивају народни одбори у чијим органима је требало да буду припадници свих народа. Оснива се и Народна гарда ради одржавања реда и мира.

Мајор Душко Дедић са српском војском ушао је у Белу Цркву 8. новембра 1918. године и разрешио дужности представнике угарске власти, а грађани су изабрали новог градоначелника Косту Путника и новог начелника среза др Живу Милетића.¹⁰³ За непуних месец дана од 8. новембра до 21. новембра 1918. године, српска и савезничка војска запоселе су Банат са Темишваром. Освајање Баната од стране српске војске прошло је без већих сукоба. Са немачком војском која се повлачила из Румуније преко Баната спорадично је размењивана ватра, али без већих окршаја.

У Новом Саду је Народно веће, 25. новембра 1918. године, прогласило отцепљење Баната, Бачке и Барање од Угарске и њихово прикључење Србији. Дан раније и Сремци су се на скупштини Срема у Руми изјаснили за прикључење Србији. Војводина је као део Краљевине Србије, 1. децембра 1918. године укључена у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, што је касније озакоњено Видовданским уставом¹⁰⁴, а истога дана у Алба Јулији (Румунија) проглашено је уједињење Трансилваније, Буковине и Баната са Румунијом. Тиме је извршена подела Баната између Србије, Румуније и Мађарске и започела његова нова историја на подељеној територији.

1.1.1. Развој Града Вршца

Турке је из Вршца протерао војсковођа Еуген Савојски 1716. године, чиме је отворио нову епоху у историји града. Вршац улази у састав Тамишког Баната са седиштем у Темишвару. Град постаје седиште новооснованог Вршачког дистрикта (1718) који је обухватао 72 насеља и 3.503 куће.¹⁰⁵ Раније је наведен податак да је

¹⁰³ Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији: прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад : Музеј Војводине, 2004, 213.

¹⁰⁴ Видовдански устав је донела Уставотворна скупштина 28. 6. 1921.године, када је конституисана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Видовдански устав је први устав у историји југословенске државе, којим је она дефинисана као уставна, парламентарна и наследна монархија.

¹⁰⁵ Срећко Милекер, *Повесница Слободне краљеве вароши Вршца : Св. 1*, Вршац : Градски музеј ; Панчево : Историјски архив, 2005, 66.

Вршац 1717. године био насеље са 102 српске куће.¹⁰⁶ Вршац почиње да се развија у трговиште и варошицу релативно касно, тек у првој половини 18. века, и тај процес није био брз. Описи насеља из половине 19. века не осликавају неко важније градско средиште. Основну сметњу развоју представљао је периферни положај у монархији и удаљеност од пловних река, које су тада биле једине сигурне саобраћајнице.

Од 1717. године у ове крајеве стижу групе колониста из Немачке, Француске, Италије и Шпаније, првенствено виноградари. Истовремено у Вршац се сливају многи досељеници из Србије, претежно занатлије и трговци, Срби и Цинцари. Тада је поред старог „Српског Вршца“, основано и немачко насеље „Немачки Вршац“ (простор данашњих улица – Стеријине и Хероја Пинкија). Српским делом управљао је кнез, а немачким шулхајз (кмет). Аустријски двор је 12. септембра 1794. године одобрио уједињење Српског и Немачког Вршца и тако је формиран јединствени град у коме су власт, на основу посебног уговора, делили Срби и Немци.¹⁰⁷ Године 1803. цар Франц I потписао је привилегију и доделио Вршцу статус тржишта, као награду за храбро држање његових становника у ратовима против Турака (1787–1791).¹⁰⁸ Борба Вршчана за добијање статуса слободног краљевског града (*civitas*)¹⁰⁹ настављала се и даље. После многобројних молби и честих слања општинских делегација у Беч, цар Франц I је 9. октобара 1817. приликом свог боравка у Вршцу дозволио његовим становницима да откупе своју слободу од коморе.¹¹⁰ Од тог тренутка креће привредни и културни успон Вршца који ће бити прекинут Првим светским ратом, а касније и Другим светским ратом.

У овом периоду саграђене су многе грађевине које су сачуване и до данас. Једно од најстаријих здања је црква на Брегу, Капела Светог Крста (1720), Капела Светог Рока (1739), Двор Православне епархије банатске (1759), Црква успенија Свете Богородице позната као Мала или Алексина црква (1763), Саборна црква посвећена Светом Николи (1783–1785). Из тог времена је и зграда прве вршачке апотеке „Код Спаситеља“ (1783), данас познатија као „Апотека на степеницама“. Најстарији део вршачке Градске куће такође је грађен крајем 18. века. Ове зграде и данас чине препознатљиво језгро града. Према попису становништва из 1792. Вршац је имао 8.402 становника.

Трговина, занатство и мануфактурна индустрија имали су у почетку превасходно локални значај. Године 1854. изграђен је пут до Темишвара, наредне године до Панчева и до Страже, а 1858. до Оравице. Исте године изграђена је пруга Темишар–Вршац. Пруга према Зрењанину изграђена је 1891, а према Панчеву 1894. и 1896. године. То је дало подстрека локалној производњи и отворило јој удаљена тржишта. Локални прољопривредни потенцијали Вршца су били велики. Посебно је била значајна производња вина. У околини Вршца је средином 19. века било око 10.000 хектара под

¹⁰⁶ Димитрије Руварац, *Опис Вршачко-Себешке епархије : од 1713. године*, Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1924, 11.

¹⁰⁷ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 190.

¹⁰⁸ Исто, 190-191.

¹⁰⁹ Статус „слободног краљевског града“ 1800. године подразумевао је неколико привилегија: сваки град могао је да шаље на државни сабор по једног посланика; градови су били својина круне и нису могли бити заложени, нити пак продати; градови су имали иста права као племство и за њих су важили исти закони; градови су сами бирали чланове својих Магистрата у присуству краљевског комесара: Магистрат је одлучивао у свим грађанским стварима и вршио уједно право над животом и смрћу; сваки слободан град је имао патронатско право.

¹¹⁰ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 192.

виноградима. Виноградарством се бавило преко 2.000 пољопривредних домаћинстава који су запошљавали још око 1.500 слугу годишње и исто толико надничара.¹¹¹ Пољопривредни производи су били и сировинска основа за индустрију. Брз развој Вршца је почео половином 19. века, а умногоме је успорен после Првог светског рата, када је повучена нова државна граница према Румунији. Тада је овај град остао без дела гравитационе сфере, а неки саобраћајни правци су прекинути.

У граду у то време ради 13 великих занатских удружења (еснафа) који окупљају неколико стотина занатлија. Трговина нарочито добија у замаху 1857. године када се град железницом, с којом долазе телеграф и брза пошта, повезује са Темишваром, а даље са Европом и на југу са луком Базијаш на Дунаву, преко које роба иде на Црно море и даље према истоку. Убрзо се отварају прве банке, граде млинови и велике занатске радионице које се претварају у фабрике пољопривредних машина, првенствено оних намењених виноградарству.

Калдрмисање улица и тргова почело је 1820, а следеће године отворена је друга апотека. На тада новом, православном гробљу подигнута је 1837. црква „Свих светих“. Прво акционарско друштво из редова занатлија, формирано 1844, саградило је хотел „Конкордија“ 1847. године. У Градском парку (подигнут 1797) изграђена је 1803. године „Варошка арена“ за јавне приредбе и наступе са око 400 места. Подаци о првим библиотекама говоре да су Вршчани имали јавне читаонице већ 1837. године, да би се касније оснивале и истовремено радиле и по три библиотеке.

Револуционарна збивања 1848/49. године захватила су више европских земаља, проширивши се и на Хабсбуршку монархију, у чијем саставу је била и данашња територија Војводине. Нажалост, те године је спаљена архива вршачког магистрата, и са њом су заувек изгубљена драгоцен архивска документа.

Године 1859. године преко потока Месића који протиче кроз Вршац подигнуто је седам мостова, уз стари део назидана је нова зграда Магистрата, а 1860–1863. и нова католичка црква у неоготском стилу посвећена Светом Герхарду. Године 1873. изградњом и уређењем променаде на данашњем Светосавском тргу, оформљено је градско језгро, добивши изглед какав је углавном сачуван и до данас. Швајцарски трговац Бернард Штауб подиже у Вршцу подрум „Хелвеција“ (1880) капацитета 10.000 хектолитара, а вршачки виногради излажу своје производе у свим већим европским градовима: Бечу, Паризу, Лондону, Бриселу, Бремену, Линцу, Будимпешти. Године 1891. почело се са асфалтирањем улица и тргова. Прве сијалице засветлеле су у домовина 1897. године када је прорадила градска електрична централа, а телефонска централа из 1892. спојена је на међуградску везу 1901. године. Нова зграда железничке станице саграђена је 1900. године. Вршац је 1872. постао самостална муниципија, добио је свог првог жупана и првостепени суд.

Крајем 19. века у Вршац продиру социјалистичке идеје и шире се међу омладином, радницима, занатлијама и ситним трговцима и то пре свега захваљујући снажном деловању групе „Вршачки социјалисти“ коју предводе Лаза Нанчић и Јаша Томић.

Према попису из 1910. године Вршац је имао укупно 25.149 становника, од тога 13.387 Немаца, 8.122 Срба, 2.635 Мађара и 1.005 осталих.

У 20. век Вршац је ушао као град са 25.000 становника и са доста развијеном малом индустријом, снажном трговином и обновљеним виноградарством, добрим саобраћајним везама са свим правцима Аустроугарске и Европе, великим бројем културних и просветних установа, разним удружењима, бројним листовима на српском, немачком и мађарском језику, неколико штампарија, два стална и више повремених биоскопа.

¹¹¹ Слободан Ћурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 40.

По избијању Првог светског рата, статус српског становништва се изменио, многи угледни Срби су интернирани. У граду су престали да излазе листови на српском језику. Један део српске омладине, војних обвезника, мобилисан је у аустроугарску војску и послат на западни фронт према Италији или на источни – према Русији. Немачка војска стиже у Вршац 1915. године, почиње са утврђивањем града, копајући ровове и градећи пут за топове до Вршачке куле на брду Миси како би оданде могла да контролише околину. Током Првог светског рата у Вршцу није било ратних разарања. Дана 10. новембра 1918, пошто се немачка војска повукла према Темишвару, у Вршац улазе српске јединице на челу са мајором Душаном Додићем.

1.1.2. Развој Општине Бела Црква

Најстарији податак о насељу које носи име Бела Црква (*Alba Ecclesia, Feyereghaaz*) налазимо документован 1355. године, а потом се помиње 1370. године као насеље у Крашовској жупанији.¹¹² Насеље Бела Црква се затим губи и не налази се у познатим нам изворима све до пред крај турске владавине у Банату, 1681. године, када је сигурно била насељена Србима, јер је то насеље устало против Турака 1697/98. године. Турци су као вид одмазде спалили насеље, па је становништво било принуђено да се пресели у Сувају, недалеко од Беле Цркве¹¹³. Као ненасељено место Бела Црква је дочекала протеривање Турака из Баната и долазак аустријске војске 1716/17. године.

Бела Црква се током своје историје у званичним документима среће под још три имена: *Fehertempl* (1355–1459), *Weisskirchen* (1717–1872) и *Biserica Alba*, а од 1918. добија име на српском – *Бела Црква*.

Оснивање Беле Цркве након протеривања Турака из Баната приписује се грофу Клаудију Флоримунду Мерсију, аустријском војсковођи и првом гувернеру Баната. Он је наредио колонизацију, која почиње 1717. када стижу први немачки досељеници у Белу Цркву. Немачки колонисти су се превозили Дунавом од Беча до Панчева и Нове Паланке, а одатле за Белу Цркву. Током првих 15 година насељавања, до 1738. године у Белој Цркви је било око 270 немачких породица.¹¹⁴ По доласку, немачким колонистима је дељена земља, стока и пољопривредни алат, као и зајам, с тим да су прве три године, а касније и десет година, били ослобођени свих дажбина. Досељеници-виноградари, поред осталих бенефиција, добијали су још по једну осмину сесије винограда.¹¹⁵ Они су тако на обалама Нере и Караша ударили темеље *Weisskirchena*, а после њих почеле су да се досељавају и читаве породице, све до 1737. године. Циљ ове колонизације је био интензивирање привреде у овим крајевима, како би порасли приходи бечког двора, а и германизација ових плодних предела у Аустроугарској монархији.

¹¹² Игор Вокоун, „Увод“, *Бела Црква и Банат : Зборник текстова поводом 300 година од оснивања Беле Цркве као савременог града*, Бела Црква : Народна библиотека, 2017, 5.

¹¹³ Добривој Николић, *Срби у Банату : у прошлости и садашњости*, Нови Сад : Уранија, 1941, 15, 148.

¹¹⁴ Pavle Tomić, *Opština Bela Crkva*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet; Institut za geografiju: Bela Crkva: Kulturno prosvetni centar, 1988, 54.

¹¹⁵ Рудолф Штегер, *Бела Црква у XVIII и XIX веку : коморски војнограничарски период*, Нови Сад: Матица Српска; Бела Црква: Самоуправна интересна заједница за културу, 1982, 19.

Након Немаца, у Белу Цркву 1742. почињу да се насељавају српске породице избегле из Карансебешког дистрикта.¹¹⁶ Срби су у Белој Цркви изградили део новог насеља и прозвали га *Српска варош (Српски сокак)*, а Немци су га звали *Рацки крај* или *Рацка варош*.¹¹⁷ Најстарији податак о броју православних житеља Беле Цркве датира из 1782. године када је евидентирано 1.232 православна становника, да би их 1797. године било 1.562.¹¹⁸ Римокатолика је у Белој Цркви 1771. године било 1.034, а 1792. године је број порастао на 1.597.¹¹⁹

Ово је била планска колонизација Срба која је имала за циљ унапређење земљорадње и занатства, а нарочито извоза и трговине, чији су носиоци поред Грка, Јевреја и Турака били и Срби. Од тог периода постојале су у Белој Цркви две засебне општине: српска и немачка, све до њеног укључења у Војну границу.¹²⁰ Немачки град Бела Црква (Deutsche stadt Weisskirchen) формирао се у периоду од 1727. до 1776. године и функционисао је као самостални политички ентитет, смештен на простору око римокатоличке цркве.¹²¹ Истовремено са Немачком белоцркванском општином функционише и развија се Белоцркванска српска општине (Rätzische stadt Weisskirchen) смештена на простору око православне цркве, настале највероватније 1749/51. године.¹²² Прекретница у функционисању града је 1777. година када се две општине уједињују у јединствену општинску управу формирајући Први Магистрат, а ново, јединствено насеље са седиштем пуковске команде, добија статус слободног војног комунитета. Према попису из 1777. године у Белој Цркви је у том тренутку живело 1.237 Срба и 1.595 Немаца.¹²³

По привредној делатности, између 1842. и 1860. године међу српским породицама била је трећина земљорадника, трећина занатлија и трећина трговаца и осталих професија. Занатлија је било свих врста: чизмара, ћурчија, абација, кордованција, ковача, опанчара и лицедера. Из Сентандреје су дошле по једна породица адвоката, учитеља и чиновника, а из Бугарске (из софијског среза) населиле су се две породице баштована.¹²⁴

Румуни су се у Белу Цркву доселили после Срба, са територије некадашње Војне границе на реци Моришу. Њихово досељавање почело је 1781. године и трајало је до почетка 19. века. Румунско становништво чинили су две трећине пољопривредници, а

¹¹⁶ Исто, 2.

¹¹⁷ То је био део града од данашње Светосавске улице на југ право према реци Нери.

¹¹⁸ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната : (1773–1810) : I том (А- И)*, Нови Сад : Матица српска, 1982, 103.

¹¹⁹ Исто, 103.

¹²⁰ Немачка општина у Белој Цркви (Gemeinde Deutsch Weisskirchen) основана је 17. октобра 1717, а Српска општина у јесен 1751. године. Свака општина је имала свог председника – месног судију и четири одборника.

¹²¹ Игор Вокоун, „Увод“, *Бела Црква и Банат : Зборник текстова поводом 300 година од оснивања Беле Цркве као савременог града*, Бела Црква : Народна библиотека, 2017, 6.

¹²² Исто, 6.

¹²³ Pavle Tomić, *Opština Bela Crkva*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet; Institut za geografiju: Bela Crkva: Kulturno prosvetni centar, 1988, 131.

¹²⁴ Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad : Matica srpska, 1961, 19.

једну трећину занатлије, трговци, радници и слуге. Румуни су се досељавали из насеља планинског Баната па све до Карансебеша.

Мађари се у Белу Цркву досељавају тек почетком 19. века, јер је на територији Војне границе, поготово у штабним местима војних комунитета, било онемогућено њихово насељавање. У том смислу је 1852. године Ратно министарство издало упутство којим се одобрава само повремено боравак Мађара у Војној граници. Мађари су се углавном запошљавали као вртлари, узгајивачи дувана и радници, надничари, слуге и кочијаша. У том периоду на територију Беле Цркве досељавају се Чеси и Словаци и други народи и народности.¹²⁵

Колико су миграције и досељавање становништва на територију Беле Цркве биле интензивне види се из податка да је 1857. године у Белој Цркви било 6.252 становника, а да је 1880. године њихов број порастао на 9.845, што значи да се број становника за само 23 године увећао за 58 одсто.¹²⁶ У овом периоду ка Белој Цркви је гравитирало становништво из педесетак села са тог дела Војне границе.¹²⁷

Упорност и храброст првих досељеника није остала без резултата, те у време владавине Марије Терезије Бела Црква доживљава прави процват, који је резултат предузимљивости и марљивости пре свега немачких трговаца, занатлија и виноградара. Већ у другој половини 18. века Бела Црква представља значајан економски центар за своју околину. Године 1777. у Белој Цркви има 377 земљорадничких породица, 119 занатлијских и 22 трговачке,¹²⁸ што нам говори да су занатство и трговина били веома развијени.

Велики и важан догађај за Белу Цркву било је формирање Војне границе. Војна граница требало је да представља кордон, војничку и санитарну баријеру према Турској. Укључивањем Беле Цркве у Војну границу, поспешује се њен привредни развој, јер она постаје важно привредно, војно, политичко и културно средиште те области. Војна граница трајала је преко сто година (1764–1872) и својим становницима давала је илузију слободног живота: служећи цара и царевину, без спахије, живели су граничари на земљи и од земље. Заузврат су ратовали по позиву за цара и за интересе Хабзбуршке монархије и крвљу и животима плаћали привилегије. Територија коју је обухватала Војна граница била је директно подређена цару и Дворском ратном савету и у њој су важили други закони него у остатку Монархије. Бела Црква постала је војнограничарски комунитет, на чијем челу се налазио градоначелник из редова официра. Седиште Влашко-илирске (касније Српско-банатске) регименте било је у Белој Цркви, што ју је учинило једним од важнијих места у Банатској војној граници.¹²⁹

Сав живот у Војној граници одвијао се под контролом и командом војних власти и официра. Од 1792. године, после извојеваних привилегија, отпочело је уређење комуне и унапређивање привредног развоја, нарочито трговине. Од краја 18. века, Бела Црква је значајно место у региону: седиште бројних институција, важан винарски и виноградарски крај, индустријски, занатски и трговачки центар.

¹²⁵ Pavle Tomić, *Opština Bela Crkva*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet; Institut za geografiju: Bela Crkva: Kulturno prosvetni centar, 1988, 56.

¹²⁶ Ibid, 62.

¹²⁷ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 2004, 281.

¹²⁸ Pavle Tomić, *Opština Bela Crkva*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet; Institut za geografiju: Bela Crkva: Kulturno prosvetni centar, 1988, 62.

¹²⁹ Жељко Комарица и др, *Бела црква : три века*, Бела Црква : УКД Центар за културу, 2017, 22.

Број нових досељеника – Немаца, Срба, Румуна, Јевреја и македонских Грка стално се повећавао. Бела Црква је због успешног привредног развоја 19. августа 1815. године званично подигнута у ранг града.¹³⁰

Овај крај је због своје климе и географског положаја од давнина био погодан за узгој винове лозе. То су максимално искористили немачки досељеници који су дошли са Мајне, Рајне и Мозела и учинили да овај крај постане познат по добром грождју и квалитетном вину. Тако је 1776. године у белоцркванској општини било 477 јутара винограда.¹³¹ У циљу развијања виноградарства и воћарства, становници су ливаде, оранице и пашњаке претварали у винограде, тако да се од 1812. до 1870. године земљиште под виноградима повећало на 4.050 јутара,¹³² па је Бела Црква постала важан виноградарски центар. Поред виноградарства, које је било најважнија привредна грана са главним извозним артиклом вином, интензивно су развијани и воћарство и земљорадња. Вино, ракија, ликер, коњак, мед, овчје месо, коже и лој, огревно дрво, били су производи који су се из Беле Цркве извозили по целој Европи. Захваљујући погодној клими Банат је у 19. веку постао највећи произвођач свилених буба, те је свиларство по важности било одмах иза виноградарства. Највећи успон свиларства у Белој Цркви био је у периоду 1840–1845, када је радило пет фабрика свиле, са 130 разбоја.¹³³ Године 1818. подигнута је државна фабрика ликера, а 1820. млин на ваљке Роберта Хујпреха.¹³⁴ Године 1840. саграђена је барутана Граничарског батаљона,¹³⁵ а 1845. године отворена је шљункара, одакле се возио шљунак за опоравку путева и улица.¹³⁶ Године 1847. отворена је пивара, 1852. отворена је фабрика турпија, а 1858. штавионица кожа на Нери. У току 1867. године отворена је фабрика ципела, изграђена кланица и дограђена предионица свиле.¹³⁷

Прва железничка пруга на територији данашње Србије је управо настала на територији општине Беле Цркве и пуштена је у рад 1856. године. Траса којом су се кретали први возови је била: Оравица – Ракаждија – Јам – Јасеново – Бела Црква – Базијаш, а две године касније изграђена је и пруга: Бела Црква – Јасеново – Вршац – Темишвар – Сегедин – Будимпешта – Беч. Монархија је била изузетно заинтересована за изградњу железнице у овом делу Баната, због транспорта пољопривредних производа, угља из банатских рудника и војностратегијских разлога. Изградња пруге и боља саобраћајна повезаност са великим градовима утицала је на развој целокупне белоцркванске привреде.

Подручје Беле Цркве је било политички одвојено од остатка Војводине. Вршац, Зрењанин и друга места били су у саставу Српске Војводине, и касније су прикључени Угарској, док је подручје Беле Цркве било у саставу Војне крајине, номинално са

¹³⁰ Историјски архив Бела Црква (ИАБЦ), Акт Магистрата Пуб. бр. 410/1817.

¹³¹ Рудолф Штегер, *Бела Црква у XVIII и XIX веку : коморски војнограничарски период*, Нови Сад: Матица Српска; Бела Црква: Самоуправна интересна заједница за културу, 1982, 136.

¹³² Исто, 124.

¹³³ Исто, 133.

¹³⁴ То је био први млин у Војводини. Његов капацитет је био 17 т/дневно.

¹³⁵ ИАБЦ, Акт Магистрата Ек. бр. 584/1842.

¹³⁶ ИАБЦ, Акт Магистрата Ек. бр. 50/1845.

¹³⁷ Pavle Tomić, *Opština Bela Crkva*, Novi Sad: Prirodno–matematički fakultet; Institut za geografiju: Bela Crkva: Kulturno prosvetni centar, 1988, 104.

својим законима, али под круном аустријског цара. Тек по укидању Војне крајине 1872. године Бела Црква постаје интегрални део Аустроугарске све до 1918. године када постаје део Србије.

Бурни догађаји који су обележили локалну историју Беле Цркве током 19. века били су Крушчичка буна (1808)¹³⁸ и Револуција 1848/49.

Током Великог рата¹³⁹ Бела Црква је била и војна база, заробљенички логор, велика војна болница и избеглички прихватни центар. То јој је омогућио њен специфичан положај – на самој граници са Србијом и добра инфраструктура: до ње се лако стизало возом погодним за превоз војске, а у самом граду је било доста касарни и хотела. Током читавог рата у Белој Цркви је боравила немачка војска, а 1916. је лично Вилхелм II Немачки Кајзер¹⁴⁰ извршио смотру трупа.¹⁴¹

За историју Беле Цркве и њен даљи политички, економски и културни развој од пресудног значаја било је питање разграничења између Краљевине СХС и Румуније у Банату. Питање Баната било је једно од кључних питања за југословенску делегацију на Мировној конференцији 1919–1920. године у Паризу. Свршетком Првог светског рата и распадом Аустроугарске монархије југоисточни Банат је био подељен између Краљевине СХС и Румуније. Бела Црква са својом ужом околином ушла је у састав Краљевине СХС, а јужни, источни и северноисточни предели припали су Румунији. Разграничењем, Бела Црква је изгубила залеђе према северу, истоку и југу – Клисуру и један део Алмаша, укупно 40 општина, које су јој природно гравитирале.¹⁴² Повлачењем нових граница, Бела Црква доспева на периферију, како саобраћајну, економску, тако и политичку. Некада јак привредни центар, оставши без природног залеђа, почиње лагано да губи привредни и културни значај који је имао у Аустроугарској.¹⁴³

1.1.3. Развој Града Панчева

Пишући 1925. предговор за своју књигу *Историја града Панчева* Феликс Милекер каже да му је „намера да потомству исприповеда да су његови преци били људи рада,

¹³⁸ Крушчичка буна избила је у банатском селу Крушчици и трајала је само један дан 12. јул 1808. Буну су заједно подигли српски и румунски кметови. Устанак је брзо угушена од стране Аустријанаца.

¹³⁹ О Првом светском рату у Белој Цркви и дешавањима, видети у: Озрен Радосављевић, *Бела Црква у Великом рату 1914-1918 : са посебним освртом на страдање тамошњих Срба*, Бела Црква : Народна библиотека, 2014.

¹⁴⁰ Вилхелм II Немачки (1859 — 1941) био је последњи цар (нем. *Kaiser*) Немачке и последњи краљ Пруске. Владао је од 1888. до 1918. У Великом рату био је главнокомандујући немачке војске, у савезништву са Аустроугарском. Пред крај рата одлучио се за капитулацију, али је абдицирао тек под притиском, 9. новембра 1918. Наредног дана отишао је у Холандију, где је добио азил и ту живео до краја живота.

¹⁴¹ Жељко Комарица и др, *Бела црква : три века*, Бела Црква : УКД Центар за културу, 2017, 68.

¹⁴² Ђока Поповић, *Историја града Беле Цркве 1717–1928*, Бела Црква, 1928, 104-105.

¹⁴³ *Привреда Војводине у 1926. години*, Нови Сад: Трговачко-индустријска и занатска комора, 1927, 12.

који су град чинили напредном општином и који због тога заслужују да се њихова живота и њихова стваралаштва са поштовањем и захвалношћу сећамо“.¹⁴⁴

Панчево заузима изузетно место у историји и културној историји јужног Баната. Смештено у близини Дунава, оно је од давнина служило као веза између србијанских и банатских крајева, између Балкана и средње Европе, између истока и запада, севера и југа. Веома повољни природно-географски услови омогућили су да Панчево буде стално насељено од најстаријих времена до данас. Пронађено је мноштво предмета из праисторије, остаци великог насеља из римског периода, тврђава Панука из 9. века и др. Живот није престајао ни за време турске владавине Банатом (1520–1717). Напротив, и у тим временима ратних пустошења, Панчево је било саобраћајно-трговачки и економски центар овог дела Баната, јер су преко његове територије ишли путеви који су повезивали Београд, Темишвар и Ердељ. Као центар дистрикта, а уз то и погранично место, Панчево никад није било без војске, тако да је његов развој зависио од укрштања интереса цивилних и војних власти.

Почетком 18. века, након ослобођења од Турака (1717) Панчево чини тврђава са 70 кућа.¹⁴⁵ Како је Панчево након ослобођења од Турака било једно мало, неуређено и запуштено место, а уз то и ратом разрушено, то су Аустријанци одмах иза пожаревачког мира приступили његовој обнови и изградњи, првенствено тврђаве и војних зграда, али и самог насеља.¹⁴⁶ Временом, оно постаје седиште дистрикта, добија 36 села са 776 кућа, војно, административно, привредно и територијално се развија и привлачи трговце Србе, Грке и Цинцаре који граде магацине за жито и тргују храном и сеном са Паланком, Лугошем и Карансебешом. Насељавајући се у Панчеву током 1720–1722. године Срби формирају своју градску четврт *Горњи град* (Raizenstadt), а од 1722. па надаље колонизовани Немци формирају *Немачко Панчево* (Deutsch-Rantschowa).¹⁴⁷ Обе општине називале су се *Варош*, односно *Град* (Stadt), свака је на свом челу имала општинског кнеза и развијала се засебно.

Године 1722. управа Провинције је дала дозволу Јевреју Абрахаму Кепишу (Körpish) из Пожуна да изгради пивару и пецару за ракију.¹⁴⁸ Пивару је касније откупио Ђорђе Вајферт који је развио фабрику. Производња пива је означила почетак масовнијег насељавања, већи број занатлија и војске, администрације и других служби, које су куповале и трошиле пиво. Милекер извештава да су власти 1718. почеле да саде винову лозу и да је 1733. започет рад на добијању свиле.¹⁴⁹

Међутим, Аустрија је поново заратила са Турском (1737–1739). У овом рату Турци су још једном разорили и спалили Панчево и потпуно уништили већ изграђен центар града. Чим су Турци протерани, становништво почиње поново да се насељава у Панчево и да изнова подиже град.

¹⁴⁴ Срећко Милекер, *Историја града Панчева*, Панчево: Историјски архив : Књижара „Прота Васа“, 2004, 3-4.

¹⁴⁵ Срета Пецињачки, *Панчевачки дистрикт : 1717–1773*, Нови Сад : Филозофски факултет; Институт за историју, 1985, 213.

¹⁴⁶ Миховил Томандл, *Историја Панчева : Поводом 850 година града Панчева*, Панчево : Историјски архив, Књижара „Прота Васа“, 2003, 24.

¹⁴⁷ Исто, 25.

¹⁴⁸ Срећко Милекер, *Историја града Панчева*, Панчево: Историјски архив : Књижара „Прота Васа“, 2004, 22.

¹⁴⁹ Исто, 27.

Средином 18. века Панчево постаје велика саобраћајна раскрсница кроз коју пролази бакар из Оравице и Догоначке за Будим и Комаром, дрво из горње Тисе за цео Банат. Трговини су погодвали веома богата пољопривредна околина и саобраћајне везе пловним Тамишем и Дунавом. Ка овом пристаништу и трговишту била су усмерена три пута јужног Баната од којих су важан регионални значај имали они ка Темишвару и Зрењанину. Те саобраћајне везе су умногоме интезивирание тридесетих година 19. века појавом пароброда на Дунаву.

Године 1767. Панчево је било урбано изграђено насеље. Имало је три општине: Српску општину са 464 породице, немачку општину са 173 породице и војни део града где су се налазили досељеници, односно породице са војним лицима.¹⁵⁰ Досељавање Румуна у Панчево је почело 1765. године када су населили једну целу улицу, звану Влашка улица.¹⁵¹

Како Феликс Милекер бележи у својој *Историји града Панчева*, житељи Панчева су покушали да издејствују статус слободног војног комунитета, па су 1767. године у Беч упутили српског кнеза Т. Живковића у име 217 српских породица и немачког кнеза Г. Фишера у име 82 немачка домаћинства.¹⁵² Они су предлагали Дворском ратном савету (Hofkriegsrat) да се њихове две општине споје у један град и да добију карактер и значај Војне вароши (Militär-Kommunität) која би имала слободну јурисдикцију. Али, њихова мисија се завршила без успеха.

У то време Панчево је већ повећа варош, те после Темишвара и Вршца постаје највеће место у Граници. Током 19. века Панчево доживљава привредну експанзију и заузима два пута већу површину него у протеклих 100 година. Уласком Панчева у састав Војне границе, овде се од 1801. до 1872, насељава пуно Срба граничара. После укидања Војне границе интензивно су колонизовани Немци и Мађари. Диже се локална индустрија: циглане, електричне централе, свилара, млинови. Развија се периферија, подиже се насеље Војловица.

Панчево је по други пут у распону од педесет година било попаљено и разрушено половином октобра 1788. када су Турци последњи пут упали на територију јужног Баната. Том приликом су изгореле 353 куће од 744 колико их је тада било у Панчеву.¹⁵³ Житељи Панчева су поново морали да обнављају свој града, а то је изискивало велика материјална средства при изградњи многих кућа, улица и тргова.

Борба да Панчево добије привилегован положај и статус слободног војног комунитета се настављала. Коначно, цар је уважио молбу и 1. јануара 1794. године Панчево постаје слободни војни комунитет. То је значило да је Панчево као насеље стекло знатне привилегије. Пре свега, Панчево постаје град у коме борави војска, али она није више надређена цивилним властима. Панчево добија самоуправу, свој Магистрат и слободу у решавању општинских ствари, уместо дотадашње владавине војних власти која је подразумевала шикане, физичко кажњавање грађана и самовољу војних лица. Грађани Панчева су успели да откупе право да буду слободни људи. Откуп је гарантовао да нико од грађана није могао бити осуђен без суда, да нико није могао бити физички кажњаван, да је сваки грађанин имао свој пасош уз који се

¹⁵⁰ Исто, 37.

¹⁵¹ Исто, 38.

¹⁵² Исто, 39-40.

¹⁵³ Срета Пецињачки, *Панчевачки дистрикт : 1717–1773*, Нови Сад : Филозофски факултет; Институт за историју, 1985, 628.

слободно кретао.¹⁵⁴ Власт у граду од сад је вршио Магистрат који су чинили градоначелник, судија, два саветника, градски писар, полицијски и економски чиновник, адјункти, два дневничара, један лекар, две бабице, полицијски наредник, каплар и седам полицајаца (градских војника).¹⁵⁵ У исто време Панчево је добило право и обавезу да своје занатлије организује у еснафе, што је одмах и остварено. Најпре су еснаф основали трговци као најбогатији сталеж, а затим занатлије којих је било доста у Панчеву. Од тада почиње интензивнија изградња институција културе и просвете: школа, црквених друштава, културних удружења, читаоница и др.

Поред цркава и школа, у Панчеву је више него другде у Банатској граници било јавних грађевинских објеката, углавном војних и привредних. Године 1764. у Панчеву су постојали: пивара, контумац (карантин), затвор, ерарска сувача, мали житни магацин, велики магацин, велика и мала касарна, зграда управе дистрикта са 11 просторија, а годину дана касније изграђена је фабрика сукна, затим штапска зграда (1767), главна стражарница, региментска болница и др.¹⁵⁶

Иако се Панчево урбанистички почело развијати почетком 18. века, највреднији простор језгра, са јавним и репрезентативним грађевинама, настао је почетком 19. века и везује се за регулационе планове из 1830. и 1909. године.¹⁵⁷ На прелазу између 18. и 19. века формирају се градски тргови: Велика пијаца, Житна пијаца и Трг испред католичке цркве. На простору који је обухваћен трговима развијао се управни, просветни и црквени живот града, који је изнедрио зграду Магистрата (1833–1838), Штапску зграду (1839), Грофову кућу (1830), комплекс Миноритског манастира (1853–1857), Православну цркву са зградом Црквене општине и парком (1807–1810).¹⁵⁸

Панчево је током свог развоја имало развијен и богат друштвено-политички и културно-просветни живот. Национални и социјални покрети, политичке партије и удружења грађана Срба, Немаца, Мађара, Словака, Румуна и Јевреја, привреда, железнички и бродски саобраћај, банкарство, градска управа, правосуђе, школе, болнице, добротворне установе, црквене општине, певачка друштва, читаонице, библиотеке, позоришта, ватрогасци, полиција и спортска друштва, остављали су штампана сведочанства своје материјалне и духовне делатности, која данас представљају драгоцену културно-историјско наслеђе ове вароши.

Периферни положај Панчева унутар Аустроугарске учинио је да су савремене саобраћајнице до њега касно доспеле. Прва пруга, од Панчева до Зрењанина и даље до Пеште, изграђена је тек 1894. године. Исте године је изграђена и пруга Вршац – Алибунар – Ковин. Тек две године касније Панчево је повезано са Алибунаром, а преко њега са Темишваром. У то време све пруге јужног Баната су се заустављале код Дунава (у Базјашу, Ковину и Панчеву), а панчевачка пруга је тек 1935. године прешла преко Дунава.

¹⁵⁴ Феликс Милекер, *Повесница краљеве слободне вароши Вршица* : Св. 1, Вршац : Градски музеј ; Панчево : Историјски архив, 2005, 245.

¹⁵⁵ Миховил Томандл, *Историја Панчева : Поводом 850 година града Панчева*, Панчево : Историјски архив, Књижара „Прота Васа“, 2003, 62.

¹⁵⁶ Срета Пецињачки, *Панчевачки дистрикт : 1717–1773*, Нови Сад : Филозофски факултет; Институт за историју, 1985, 629.

¹⁵⁷ *Непокретно споменичко наслеђе Панчева: илустровани каталог споменика културе на територији града Панчева*, Панчево : Завод за заштиту споменика културе, 2018, [2].

¹⁵⁸ Исто, [2].

Током 18. века становништво Панчева се највише бавило ратарством, сточарством, виноградарством, воћарством, ловом, риболовом. Касније становници почињу да се баве и другим привредним делатностима као што је домаћа радиност, занатство и трговина. Године 1794. забележено је 49 трговаца и 185 занатлија, а 1810. године 464 занатлија и трговаца укупно, што говори о интензивном развоју ових привредних делатности.¹⁵⁹

Пресудну улогу у развоју града одиграли су развој индустрије и близина Београда. Панчевачка индустрија има дугу традицију, још од прве половине 18. века када је основана прва пивара (1722). У другој половини 18. века постојала је станица за откуп чаура свилене бубе и фабрика за одмотавање свиле, као и фабрика сукна. Почетком 19. века основана је фабрика ликера, 1803. регистроване су у граду две воденице и 14 сувача за производњу брашна, а 1807. пет преса за грозђе и 17 казана.¹⁶⁰ Крајем 19. века и почетком 20. века број фабрика се увећава, а производња у њима осавременује.

Од почетка избијања Првог светског рата, Панчево је са великом напетостију пратило догађаје који су се одвијали између Аустроугарске и Србије. Миховил Томандл наводи да су Немци, Мађари и Срби у Панчеву живели у слози, међутим, по избијању рата слога се веома брзо претворила у мржњу према Србима.¹⁶¹ Срби су проглашени за „велеиздајнике и непоуздане мађарске држављане“, те су се према њима водиле најразличитије хајке.

По избијању Великог рата власти су одмах забраниле рад свим српским културним и просветним установама, организовале су уличне демонстрације на којима су узвикиване погрдне паролe на рачун Срба и Србије, претресали су српске домове и хапсили виђеније панчевачке Србе. У ноћи између 31. јула и 1. августа 1914. године, ухапшено је 170 Срба из Панчева и околних места и они су као таоци пребачени посебним возом у тврђаву-логор у Араду.¹⁶² У Панчеву и свим селима дуж Дунава према српској граници било је пуно аустроугарске војске током рата која је немилосрдно реквирирала храну, коње и стоку од српског народа, вршећи при томе и друга малтретирања народа. Акција за ослобођење Панчева почела је 8. новембра 1918. када је српска војна команда издала наређење да се крене у акцију која је врло брзо окончана. Након преласка Дунава бродом, српски војници су се искрцали и врло брзо разоружали мађарску војску и потом кренули од једног до другог већег објекта, ослобађајући део по део града: велику и малу касарну, пошту, железничку станицу, жандармеријску станицу. Иако је у Панчеву било пуно немачких и мађарских војника, они нису пружали отпор, већ су се повлачили, знајући да је за њих овај рат изгубљен.

¹⁵⁹ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната : (1773–1810) : Том II (Ј-Ч)*, Нови Сад : Матица српска, 1985, 653.

¹⁶⁰ Исто, 653.

¹⁶¹ Миховил Томандл, *Панчево у Првом светском рату (1914–1918)*, Панчево : Историјски архив, 2010, 9.

¹⁶² Исто, 9.

1.1.4. Развој Општине Алибунар

Феликс Милекер наводи податак да се Алибунар први пут помиње 1662. године као једино насеље у Банату са турским именом, које значи Алијин бунар.¹⁶³ Међутим, Теодор Петришор сматра да је реч Алибунар келтског порекла и да значи „место код високог брега“, јер се изнад Алибунара налази брег који је у односу на равницу заиста висок и велик. Алибунар је био насељен још у бронзаном добу о чему сведоче богати археолошки налази. Има сведочанстава да су постојала два насеља Велики и Мали Алибунар. Велики Алибунар је био југозападно од савременог насеља и нестао је у време Турака. Мали Алибунар простирао се у правцу Банатског Карловца и средином 18. века је пресељен на садашње место.¹⁶⁴

После протеривања Турака 1717. године, Алибунар је био српско насеље са 32 куће и припадао је вршачком дистрикту.¹⁶⁵ Током година број становника расте, тако да је 1782. године Алибунар имао 1.572 становника православне вере.¹⁶⁶ У Алибунару није било већих демографско-популационих померања, изузев од 1771. до 1773. године, у време формирања Банатске границе, када је у месту забележено велико досељавање православних породица, па се претпоставља да су се тада заједно са Србима доселили и Румуни који су били заинтересовани за живот у Граници.¹⁶⁷ У Алибунар се том приликом доселило 150 православних породица и 20-30 немачких породица, које су се касније преселиле у суседни Банатски Карловац.

Алибунар је у почетку припадао вршачком дистрикту, да би од 1751. до 1765. године био стављен под полувојну управу имајући у виду могућност турских упада на територију Аустроугарске. Алибунар улази у састав Војне границе (1773) и постаје седиште компаније, којој су припадали Иланца, Селеуш, Локве и Банатски Карловац.¹⁶⁸

Крајем 18. века граде се јавне зграде, превасходно за потребе војске, нова православна црква и већи број приватних кућа. У то време, 1796. године Алибунар добија право на одржавање пијачних дана и четири годишња вашара, што је такође допринело његовом развоју.¹⁶⁹ Ове вашаре су посећивали трговци из Темишвара, Великог Бечкерека и Вршца, захваљујући путу који је од Панчева до Темишвара водио преко Алибунара и Вршца. Као и свуда у Граници и у Алибунару су се садили дудови ради гајења свилене бубе. У селу је 1804. године било 146 дудова и 300 дудових садница, али свиларство овде никада није заживело.¹⁷⁰

¹⁶³ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац: Угао: Triton Public, 2005, 33.

¹⁶⁴ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 321.

¹⁶⁵ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске Области*, Панчево : Напредак, 1929, 14.

¹⁶⁶ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810) : Том 1. (А-И)*, Нови Сад : Матица српска, 1982, 37.

¹⁶⁷ Исто, 38.

¹⁶⁸ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 321.

¹⁶⁹ Феликс Милекер, *Историја банатских насеља*, Вршац : Градски музеј : Ауторски атеље „Угао“, 2004, 19.

¹⁷⁰ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810) : Том 1. (А-И)*, Нови Сад : Матица српска, 1982, 41.

У историји ратова који су вођени у јужном Банату, Алибунар је два пута играо значајну улогу као место окупљања и операција сукобљених војски. Први пут је то било у последњем рату Аустроугарске и Турске, када су Турци 1788. године запосели алибунарско утврђење и довели ту око 800 својих војника.¹⁷¹ Други пут је Алибунар одиграо важну улогу за време револуције 1848/49. године када је поново био место војних окупљања и операција. У јуну 1848. овде је било зборно место српске војске, која је 11. јула напала Мађаре на положајима у Вршцу и доживела пораз. Мађарска војска је на уласку у Вршац из правца Панчева потукла српске устанике и ухапсила њихове вође које је Темишварски преки суд осудио на смрт вешањем. Ова пресуда је над њима извршена 18. јула.¹⁷² Битка код Вршца је обесхрабрила српске војнике, тако да се алибунарски табор расформирао сам од себе. Крајем октобра у Алибунару је поново организован логор српске војске. До поновног војног организовања Срба долази крајем октобра 1848. године. Већ почетком новембра у Алибунару логорује око 5.000 Срба наоружаних са осам топова.¹⁷³ Мађарски генерал Јанко (Јанош) Дамјанић потиснуо је 12. децембра српску војску из овог логора. Ова битка била је једна од најкрвавијих у револуцији 1848/49. Читав Алибунар и део Банатског Карловца су запаљени. Српска војска претрпела је велике губитке – више од 500 мртвих и рањених, осим тога изгубили су два топа, двоје кола муниције, 9 хаубица, 300 пушака, две заставе док су Мађари имали мање од 100 мртвих и рањених.¹⁷⁴ Ово је био крај српског војног табора у Алибунару.

После укидања Војне границе (1872) Алибунар је прешао под администрацију торонталске жупаније и постао средиште среза. Године 1876. Алибунар добија ранг велике општине.¹⁷⁵ Алибунар као насеље непрестано се развијао. У време оснивања Војне границе овде је живело око 1.500 становника, а половином наредног века тај број је био два пута већи (1850. године 3.946 лица), да би пред Први светски рат достигао максимум (1910. године 4.496 лица).¹⁷⁶

Алибунар је крајем 18. и почетком 19. века имао две школе: славено-сербску (настава се изводила на српском језику) и четно-тривијалну (на немачком наставном језику). Први документ о православној школи потиче из 1797. године у којем се каже да Алибунар има школу и учитеља и да деца училиште „прилежно“ похађају,¹⁷⁷ али је сигурно да је ова школа постојала од раније. Године 1802/3. у њој је радио учитељ Марко Величковић и имао је 45 ђака.¹⁷⁸ Исте године четно-тривијална школа имала је само 5 ученика, али је број ученика растао, тако да је 1807. године имала 7 немачких и

¹⁷¹ Феликс Милекер, *Историја банатских насеља*, Вршац : Градски музеј : Ауторски атеље „Угао“, 2004, 18.

¹⁷² Исто, 23.

¹⁷³ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске Области*, Панчево : Напредак, 1929, 14.

¹⁷⁴ Феликс Милекер, *Историја банатских насеља*, Вршац : Градски музеј : Ауторски атеље „Угао“, 2004, 26.

¹⁷⁵ Исто, 27.

¹⁷⁶ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 322.

¹⁷⁷ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (у даљем тексту АСАНУК), ПМ „А“, 33/1797.

¹⁷⁸ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810) : Том 1. (А-И)*, Нови Сад : Матица српска, 1982, 42.

67 православних ђака.¹⁷⁹ Имајући у виду да је Алибунар припадао Банатској војној граници, граничарске власти су бринуле о томе да омладина добије што боље образовање па су са посебном пажњом водили рачуна о тривијалној школи. После укидања границе уместо тривијалне основана је 1875. мађарска државна школа.¹⁸⁰

Како извештава Теодор Петришор у то време основана је и школа за девојчице, а национална српска школа се поделила на румунску и српску. За потребе просвете Срба и Румуна подигнута је школска зграда у којој су се у приземљу налазили станови за учитеље, а на спрату учионице. После укидања Војне границе престаје са радом и некадашња верска школа, која се претвара у општинско румунско-мађарску и српско-мађарску школу. Као резултат залагања учитеља, по сведочењу Теодора Петришора, има „на стотине лица која знају читати и писати у општини, а у новије време је популарна и народна књижевност“¹⁸¹.

У Алибунару је локална власт, као свуда у Граници, била у рукама четних официра, али је постојала и управно-политичка општина са својим надлежностима. Укидањем Војне границе, 1873. године Алибунар прелази под администрацију торонталске жупаније, постаје среско место и добија срески суд.

Земљиште у Алибунару је богато шалитром, минералом од кога се добија барут, преко потребан у ратним временима, те је већ 1773. године почела са радом фабрика за њену прераду. Фабрика је радила све до 1848. године.¹⁸² Велики проблем представљало је и мочварно земљиште које не само да није могло да се обрађује, него је ширило непријатне мирисе и било извор многих болести. Зато је темишварска администрација покушала да мочваре исуши још 1745. године, али без успеха. Систем канала за одводњавање коначно је завршен 1773. године и тиме је добијено 100.000 ланаца обрадиве земље.¹⁸³ Становници Алибунара су се претежно бавили земљорадњом и то производњом пшенице и кукуруза. Од домаће радиности најзаступљенија је производња ћилима код румунских жена. Производња индустријских производа била је ограничена на локалне потребе.

Седамдесетих година 19. века Хиронимус Рајхл саградио је у Алибунару парни млин, 1880. године Алибунар је добио телеграфску станицу, 1882. отворена је прва апотека, 1884. основано је *Добровољно ватрогасно друштво*.¹⁸⁴ Први артерски бунар је избушен 1889, други парни млин је отворен 1892, а 1894. отворена је железничка станица на прузи Вршац–Ковин, док је 1898. отворена пруга Алибунар–Самош–Сечањ.¹⁸⁵ Године 1892. основана је алибунарска *Среска штедионица*, а 1899. *Среска Кредитна задруга*.¹⁸⁶ Пошто су се румунска и српска црква развојиле 1872. године, Румуни су

¹⁷⁹ Исто, 43.

¹⁸⁰ Феликс Милекер, *Историја банатских насеља*, Вршац : Градски музеј : Ауторски атеље „Угао“, 2004, 27.

¹⁸¹ Teodor Petrišor, *Monografija opštine Alibunar*, Pančevo : Istorijски arhiv, 2005 , 19.

¹⁸² Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 33.

¹⁸³ Teodor Petrišor, *Monografija opštine Alibunar*, Pančevo : Istorijски arhiv, 2005 , 26.

¹⁸⁴ Феликс Милекер, *Историја банатских насеља*, Вршац : Градски музеј : Ауторски атеље „Угао“, 2004, 28.

¹⁸⁵ Teodor Petrišor, *Monografija opštine Alibunar*, Pančevo : Istorijски arhiv, 2005 , 10.

¹⁸⁶ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 34.

подигли своју цркву 1896. године. Од 1895. до 1898. излазиле су *Алибунарске новине* које су се штампале у Вршцу.¹⁸⁷

1.1.5. Развој насеља Банатски Карловац

Подручје аустријске Војне границе било је у сталној опасности од упада Турака који су доносили велика разарања. На саветовању бечког Дворског ратног већа, 17. септембра 1800. године донета је и одлука о стварању нових насеља која би била војни и санитарни штит од упада Турака и ширења разних заразних болести на територији Хабзбуршке монархије.¹⁸⁸ За оснивање једног од тих насеља било је одређено ливадско подручје Подбрестје и Мали Алибунар, као и селиште Хоча. За насељавање су се пријавили католички немачки колонисти из баденске области. Куће још нису биле ни изграђене, а они су у лето 1802. бродовима стигли низ Дунав и сместили се у местима Панчевачке компаније. У првом таласу стигло је око 160 породица колониста који су се 1803. године уселили у своје куће у новооснованом насељу Карлсдорф (Karlsdorf).¹⁸⁹ Ово насеље је на предлог Генералне команде 25. јула 1801. године добило име Карлсдорф по министру рата и морнарице, надвојводи Карлу од Аустрије.¹⁹⁰

План кућа био је одређен наредбом од 10. јула 1802. године. Пошто су претходно били размерени кућни плацеви, отпочела је градња целог села истовремено. Насеље је грађено по плану, што доказује распоред његових улица којих је било четири. Карловац је смештен на путу Панчево-Вршац (главна улица) и Алибунар-Николинци. На раскрсницама су били ископани заједнички бунари. У средини села било је војно вежбалиште које је војсци служило за егзерцир. Типична насељеничка кућа забатом је била окренута ка улици, имала је једну собу, кухињу и оставу. Темелј је био од камена, зидови од набијене земље, а кров покривен трском. Пошто је било у питању немачко насеље, градња је изведена о трошку државе, тако да је колонистима преостало једино да се уселе.

Тако се у пролеће 1803. године први колонисти усељавају у своје куће. Свако домаћинство добило је два коња, једну краву, запрегу, кола, плуг, дрљачу, ситнији алат и једноставни намештај у укупној вредности од 180 форинти.¹⁹¹ Овај износ су колонисти касније морали да врате држави.

Од 1803. године овде су се насељавали колонисти из банатских општина Карашова, Лупак и Клокотић, који су били словенског порекла, али католичке вероисповести. Они су названи „Крашованима“. Свака породична кућа добила је 35, 17 или 12 рала земље.

¹⁸⁷ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске Области*, Панчево : Напредак, 1929, 14.

¹⁸⁸ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 61.

¹⁸⁹ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810) : Том 2. (Ј-Ч)*, Нови Сад : Матица српска, 1985, 418.

¹⁹⁰ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 34.

¹⁹¹ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810) : Том 2. (Ј-Ч)*, Нови Сад : Матица српска, 1985, 420.

Ако једна породица, укључујући расположиве граничаре, и даље није имала потребну радну снагу била би спојена са другом породицом или јој је било придодато особље. Оне су образовале једну „кућну заједницу“ у којој су морали да живе у миру и слози, упућени једни на друге и да њиве заједнички обрађују. Нико није смео да води сопствено имање. Кућа и земља нису се могли делити. Војној команди је био одговоран представник „кућне заједнице“ и њему су се морали покоравати сви припадници. Преступи су били одмах кажњавани од стране Компаније, а већи од стране Регименте.

Као војна постаја Карловац је већ након насељавања ушао у састав Алибунарске компаније XII немачко-банатске регименте, док је у верском погледу потпадао под чанадско-темишварској бискупију. Године 1806. Карловац је имао 616 становника, а 1811. у њему је било 190 граничара, тј. 1,1 у просеку по домаћинству.¹⁹²

Између 1804. и 1810. године у Карловцу је подигнуто неколико јавних објеката. Године 1804. о државном трошку су изграђени официрски станови, пароксијски дом и сеоска стражарница, једна кафана-свратиште, док је 1805. године саграђен општински магацин, којем је сваки становник годишње морао да приложи по 100 кг пшенице ради образовања неопходних залиха.¹⁹³ Године 1806. саграђена је католичка црква.¹⁹⁴

Било је наређено да се по двориштима и улицама засади дрвеће, првенствено воће и дудови, који су били засађени како због лепшег изгледа села и заштите од ветра, тако и због гајења свилене бубе. Али, свиларство никада није заживело у Карловцу, баш као ни у Алибунару, 1808. године било је засађено 2.250 дудових садница, али се наредне године њихов број смањио на 1.565 садница.¹⁹⁵

У револуцији 1848. Карловац је два пута био поприште борби. Алибунарски табор српске војске имао је своју предстражу у Карлсдорфу, која је 30. новембра и 8. децембра 1848. године потиснута од Мађара и том приликом је погинуло 112 војника.¹⁹⁶ Дана 12. децембра 1848. изгорело је 9 кућа, а 23 мештана су погинула.

Године 1869. Лоренц Калитовић је основао циглану *Kalitowitch*, а исте године Густав Јарош је отворио прву апотеку.¹⁹⁷ Пошта је отворена 1870, телеграфска служба 1871, а телефонска 1893, а све ово је знатно допринело даљем развоју места.¹⁹⁸

Након укидања Војне границе Карлсдорф је 1873. године припојен темишварској жупанији и постао је среско место које је добило срески суд. Започет је снажан привредни развој. Издато је 150, а затим још 15 нових плацева за градњу кућа, јер су многе куће биле пренасељене. И у привреди долази до великог напретка, 1876. године оснива се фабрика саламе „Херц и син“ која врло брзо постаје надалеко позната.¹⁹⁹

¹⁹² Исто, 418-419.

¹⁹³ Исто, 420.

¹⁹⁴ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 61.

¹⁹⁵ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810) : Том 2. (Ј-Ч)*, Нови Сад : Матица српска, 1985, 420.

¹⁹⁶ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 62.

¹⁹⁷ Исто, 62.

¹⁹⁸ Исто, 62.

¹⁹⁹ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929, 119.

Општина добија дозволу за одржавање три вашара годишње, а убрзо и за четврти. На ове вашаре долазили су купци и продавци из удаљених места, чак из Кикинде, Темишвара и Карансебеша. Тада се подиже парк, а простор испред њега уређује се за недељну пијачу. Године 1894. отвара се железничка пруга Вршац–Ковин у чијим акцијама општина Карловац учествује са 16.000 форинти. Године 1896. подиже се нова зграда општине (данас Месна заједница) и дечји вртић. Шегртска школа је основана 1894, а 1898. године пољопривредна повторна школа.²⁰⁰ Дана 1. септембра 1900. преузела је држава општинску основну школу и увела мађарски наставни језик. Године 1902. изграђена је нова школска зграда са осам учионица која је деценијама била најмодернија у околини.²⁰¹ Ускоро је школа постала државна. Место добија ново име *Temeskarolyfalva*.

Од 1897. до 1902. године излазиле су у Карлсдорфу новине *Károlyfalvaer Wochenblatt*.²⁰² Уредник је био адвокат др Јован Вернер, а штампане су у вршачкој штампарији Ветла и Веронића.

У другој половини 19. века оснива се неколико важних друштава: *Пољопривредно друштво* (1868), *Касина* (1879), *Добровољно ватрогасно друштво* (1884), *Погребно друштво* (1891), *Земљорадничко Друштво* (1901).²⁰³

Године 1910. било је спроведено катастарско мерење земљишта, а идуће године прокњижене су катастарске ставке, чиме је Карловац дао пример за углед старијим и већим општинама. Након тога место добија ново име *Nagykarolyfalva*. Број становника се из године у годину увећава и 1910. године Карловац достиже 3.835 што показује да општина постаје све привлачнија за живот.²⁰⁴ Планира се увођење електричног осветљења као и исушивање рита у сарадњи са суседним општинама чиме би се добило још 16.000 рала доброг обрадивог земљишта. Рат који је ускоро избио оставио је ове планове нереализованим.

У Првом светском рату од стране Аустроугарске мобилисана су 652 Карловчана од којих је 40 погинуло или нестало, а 74 су остали ратни инвалиди.²⁰⁵ У новембру 1918. године српска војска заузела је Карлсдорф, који потом улази у састав Торонталско-тамишке жупаније.

1.1.6. Развој Општине Пландиште

Пландиште се у историјским изворима први пут помиње тек крајем 17. века као српско насеље.²⁰⁶ После повлачења Турака то је било мало насеље. Године 1783. овде

²⁰⁰ Исто, 120.

²⁰¹ Исто, 120.

²⁰² Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 63.

²⁰³ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске Области*, Панчево : Напредак, 1929, 119.

²⁰⁴ Исто, 120.

²⁰⁵ Феликс Милекер, *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Ауторски атеље „Угао“ : Triton Public, 2005, 64.

²⁰⁶ Слободан Ћурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике* (Нови Сад : Матица српска), 302.

су колонизоване 123 немачке породице и од тада су Немци чинили већинско становништво.²⁰⁷ Феликс Милекер бележи да су у зиму 1787/88. и у пролеће 1788. године насељавани Немци из Грапца, Хацфелда, Велике и Мале Јече и Остерна на морминско пољско добро код Велике Маргите.²⁰⁸ Нову колонију назвали су колонисти по председнику коморе и тадашњем председнику мађарског парламента, грофу Карлу Зичију – Зичидорф (*Zichydorf*), данас Пландиште. Већ у јесен 1788. године морали су колонисти да беже од Турака, који су крстарили околином. Ова насеобина је од почетка имала свог свештеника и учитеља.

У околини Пландишта постојала су само мала села или пустаре, па је оно већ тада било место ка коме је гравитирало околно становништво. Овде су од 1809. године одржаване недељне пијаце и пет годишњих вашара. Те године Пландиште је имало 1.068 становника, десет година касније 8. марта 1819. године ово насеље добија тржишну привлегију.²⁰⁹

Године 1854. Пландиште је имало 2.037 становника, а атар се протезао на 7.847 ланаца.²¹⁰ Прва аптека је основана 1864. године, а 1865. била су два велепоседника и 297 малопоседника. Пландиште 1866. године добија пошту, а 1876. постаје „велика општина“.²¹¹ Железничка станица је отворена 4. маја 1889, а 1895. уведен је телефон. Први артерски бунар избушен је 1886. године.²¹²

До Првог светског рата Пландиште је припадало банлочком округу (Банлок, сада у Румунији). Дана 12. новембра 1918. године ушла је српска војска у Зичидорф, који је 1919. припојен Торонталско-тамишкој жупанији. Пошто је среско место Банлок крајем 1919. додељен Румунији, формиран је зичидорфски срез са седиштем у Великом Гају. У мају 1922. године укида се зичидорфски срез, а Зичидорф се припаја вршачком срезу. Након Првог светског рата, немачки назив *Зичидорф* замењује српски *Мариолана*. Тек након Другог светског рата, ово насеље ће добити своје коначно име *Пландиште*.

1.1.7. Развој Општине Ковин

Ковин је један од најстаријих градова Баната. Први помен о њему датира из 1153. године.²¹³ Насеље је настало на месту једног прелаза преко Дунава, а у време угарске државе оно је било седиште простране жупаније. Због стратешки важног положаја уз државну границу, овде је рано изграђена тврђава поред које се развијала варош. То је трајало током читавог угарског и турског периода. Године 1518. Ковин је добио статус слободног града, који је на територији садашње Војводине имао још само Стари

²⁰⁷ Исто, 302.

²⁰⁸ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске Области*, Панчево : Напредак, 1929, 158.

²⁰⁹ Исто, 158.

²¹⁰ Исто, 158.

²¹¹ Феликс Милекер, *Летописи општина јужног Баната*, Вршац : Угао : Triton Public, 2005, 144.

²¹² Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске Области*, Панчево : Напредак, 1929, 158.

²¹³ Феликс Милекер, *Летописи општина јужног Баната*, Вршац : Угао : Triton Public, 2005, 193.

Сланкамен.²¹⁴ И током турског периода Ковин има статус вароши. Ратови између Аустрије и Турске с краја 17. века и почетка 18. века драстично су успорили његов раст и развој. Када је после освајања Панчева, гроф Мерси кренуо у ослобађање Нове Паланке, ослобођен је турског јарма и Ковин. Када је организована аустријска провинција Темишварски Банат, Ковин је додељен панчевачком дистрикту. Године 1717. Ковин је имао 50 кућа.²¹⁵ Наредне године код Ковина је постављен понтонски мост преко Дунава.²¹⁶ Почетком 18. века ту је било тек неколико десетина домова, а ковинска тврђава је порушена. Од половине 18. века почиње ново насељавање и град се увећава. Тада је то било српско насеље, а касније се досељавају Румуни, Хрвати и Немци.²¹⁷ Године 1776. Ковин је укључен у Војну границу као компанијско место и у том тренутку је имао мање од 800 становника. Укључење у Војну границу довело је до нових масовних усељавања и већ почетком 19. века број становника прелази 2.000.²¹⁸

Средином друге половине 18. века постојало је неколико јавних објеката: православна црква, касарна, две школе, официрски станови, седам гостионица са свратиштима и три млина. Католичка црква је изграђена касније, а подаци говоре да је сигурно постојала почетком 19. века. Врло рано је добијено право на одржавање недељних пијаца, а од 1796. године и сточних годишњих вашара.²¹⁹ Ови подаци нам сведоче о обнављању саобраћајних веза и постепеном прерастању Ковина у малу варош. По важности он је претекао суседно Баваниште, које је током читавог 19. века било знатно веће од њега.

У ратовима с краја 17. и почетка 18. века срушена је ковинска тврђава, а страдала је и варош. После тога је Ковин изгубио ранији значај, али је и даље задржао неке централне функције. Године 1775. у Ковину почиње са радом основна школа.²²⁰ Овде је било средиште граничарске компаније, а одржаване су недељне пијаце и сточни вашари. Већ почетком 19. века он постаје средиште среза. Основни мотор развоја Ковина је његов специфични положај као насеља насталог на прелазу преко Дунава ка којем је усмерено неколико путева. То је био и разлог гравитирања неколико околних села ка овом граду.

Године 1848. у Ковину су се искрцали добровољци из Србије који су дошли у помоћ својој браћи преко Дунава. Када се 1849. генерал Тодоровић евакуисао из Баната, повукла се и српска војска из алибунарског табора, под командом мајора Павелића, преко Дунава код Ковина у Смедерево, у ноћи између 8. на 9. мај.

Ковин се брзо развијао и половином 19. века је имао 3.832, а на почетку 20. века 5.847 становника.²²¹ Он је тада био седиште среза, а добио је и статус слободног граничарског комунитета. То је био најнижи градски ранг у Аустроугарској.

²¹⁴ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 2004, 39.

²¹⁵ Исидор Купусаревић, *Ковин: до краја XVIII века*, Ковин: Р. Оберлајтер, 1935, 12.

²¹⁶ Феликс Милекер, *Летописи општина јужног Баната*, Вршац : Угао : Triton Public, 2005, 194.

²¹⁷ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 2004, 360.

²¹⁸ Исто, 360.

²¹⁹ Исидор Купусаревић, *Ковин: до краја XVIII века*, Ковин: Р. Оберлајтер, 1935, 21.

²²⁰ Исто, 20.

²²¹ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 2004, 360.

Ковин се као насеље интензивно развијао током читаве друге половине 19. века. Телеграф се уводи 1865, телефон 1894, државна грађанска школа се отвара 1904, а 1912. је подигнута велика касарна.²²²

Године 1891. почео је да излази недељни лист *Temeskubiner Wochenblatt*. Новине *Alsó-Temes* почеле су да излазе 1901–1902.²²³

Године 1894. отворена је пруга Вршац – Ковин. Идеја је била да се ова пруга повеже трајектом преко Дунава са Смедеревом, али то никада није реализовано.²²⁴

У Ковину је 1910. живело 7.022 становника што указује на нормалан прираштај становништва.

Када је избио Први светски рат један део грађана је интерниран, а неки су узети за таоце.²²⁵ Први светски рат је изазвао малу депопулацију

1.1.8. Развој општине Ковачица

Први помен о селу Ковачици датира из 1458. године. Све до половине 18. века ово гранично подручје према Отоманском царству је било пусто. Тада је Аустроугарска формирала гранични појас од обале Јадранског мора до Трансилваније (Ердеља) у Румунији како би заштитила своју територију од турских упада. Обећане су привилегије становницима из унутрашњости Монархије ако населе ово подручје (право на зидање властитих кућа, право на обрадиву земљу, пореске олакшице). Заузврат је требало да обављају граничарску дужност. Зна се да су 1751/52. овамо насељени Срби, развојничени граничари из Потисја и Поморишја. Године 1783. досељени су и први Словаци из Арадца и Ечке.²²⁶ Та насељавања по свој прилици нису била масовна, јер се још дуго Ковачица помиње само као пустара. Почетком 19. века досељени су Словаци са севера Угарске (из Аварске, Тренчинске и Бекешке жупаније) и тек тада се формира село. Године 1803. земљу је добило 142 домаћинстава. То је било прво и веће насељавање, док се друго и мање десило између 1804. и 1810. године.²²⁷ Ковачица је било граничарско место које је припадало Глогоњској чети XII немачко-банатске регименте, док је у верском погледу имало своју сопствену евангелистичку парохију.²²⁸

Преци данашњих становника Ковачице и Падине су у свом завичају (данашња Словачка) били изложени самовољи угарских феудалаца. Наиме, угарско право тога доба било је једно од најсуровијих у читавом европском феудалном систему. Осим

²²² Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929

²²³ Феликс Милекер, *Летописи општина јужног Баната*, Вршац : Угао : Triton Public, 2005, 193.

²²⁴ Исто, 196.

²²⁵ Б. М. Дробњаковић, Феликс Милекер, *Летописи општина Подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929, 185.

²²⁶ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 2004, 375.

²²⁷ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната : (1773-1810) : II том (Ј-Ч)*, Нови Сад : Матица српска, 1985, 434.

²²⁸ Исто, 434.

тога, колонисти су били протестанти за разлику од већине Словака који су римокатоличке вероисповести. Све то је утицало да потраже повољније услове за живот далеко од својих домова.

У новом завичају живот колониста је био нешто бољи, јер је аустријски двор тежио да га што пре организује: плански су грађене куће, довођени су лекари и пољопривредни стручњаци, копани хигијенски бунари. Царевини су били потребни здрави, добро обучени и дисциплиновани граничари да одбране јужну границу.

Убрзо после насељавања села основана је евангелистичка парохија која је, у ствари, пренесена из Ечке, док је црква подигнута 1805. године. Претпоставља се да је и школа пресељена из Ечке, заједно са ђацима и њиховим учитељем, те је одмах наставила рад, пошто се 1803. спомиње у извештају да училиште ради (1802/3) и да има 49 ђака.²²⁹

Мада је локална власт била у рукама четних официра и команде штације, у селу је ипак постојала и управно-политичка општина.

Ради лепшег изгледа и заштите села од ветрова, као и ради обезбеђења хране за свилену бубу, и у Ковачици су се гајили дудови. Године 1808. регистровано је 216 старих стабала и 791 нових.²³⁰

Године 1811. Ковачица има око 1.000 становника, да би временом број становника константно растао.²³¹ Тако је половином 19. века број становника већ био 2.626, а почетком 20. века порастао је на 5.033. Овако брз раст остварен је и поред две велике епидемије колере (1849. и 1893). Развоју насеља је доприносила квалитетна обрадива земља у околини која утицала на развој пољопривреде. На друштвено-економски просперитет Ковачице утицало је и то што је ово насеље било седиште среза од аустријских времена до Другог светског рата.

²²⁹ Исто, 435.

²³⁰ Исто, 435.

²³¹ Исто, 434.

1.2. РАЗВОЈ КУЛТУРЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ ДО 1918.

1.2.1. Издаваштво, штампарство, књижарство у јужном Банату

Одмах након досељења у Хабзбуршку монархију (1690) код Срба се јавила потреба за црквеним и школским књигама. Сви српски митрополити, од Арсенија III па до Павла Ненадовића као и народно-црквени сабори у неколико наврата су тражили од бечког двора дозволу за оснивање српске штампарије, али су сваки пут били одбијени. Радећи на реформи и новој организацији школског система 70-тих година 18. века, бечка влада је увидела неопходност оснивања ћирилске штампарије за Србе и унијате. Осим тога, бечки двор је настојао да смањи руски утицај на Србе у Хабзбуршкој монархији, који се, између осталог, ширио и преко православних књига тајно допреманих из Русије. Зато аустријске власти 1770. године доносе одлуку да Привилегију на двадесет година за штампање и продају ћириличних књига на српском, румунском и русинском језику доделе бечком трговцу и штампару Јосифу Курцбеку²³². Одлучено је да место типографије буде Беч, како би издавање књига било под надзором двора и цензорске контроле. Додељујући такву привилегију бечком предузетнику, који није био Србин, аустријска власт је желела да има потпуну контролу над будућом српском књижевном продукцијом.

У току рада Типографије (1770–1792) објављено је око 150 издања црквеном и грађанском ћирилицом на црквенословенском, славеносрпском и румунском језику. Штампани су школски уџбеници и приручници: *Буквар* (1770, 1774, 1780, 1781, 1782, 1785, 1786, 1787, 1788, 1789), *Немецкаја граматика* Стефана Вујановског (1772), *Начало ученија ... писмени немецкими* Саве Лазаревића (1774), *Ручнаја књига потребна магистром* (1776) и *Руководство к честности и правости* (1777, 1782, 1787) Јохана Игнаца Фелбигера, *Азбучнаја дитица* (1776–1777), *Руководствије ко аритметики* (1777), *Придатак к ручној књизи за селскаја училишта* (1787), *Немецки и сербски словарь* Теодора Аврамовића (1790, 1791) и др.; књиге црквене садржине (*Псалтир*, *Собраније избраних молитв*, *Мјесјацослов*, *Кратки катихизис* Платона Левшина, *Сказаније пренесенија моштеј...* Јоана Златоустаго, *Катихизис мали Јована Рајића*, *Правила монашескаја*, *Часослов*, *Ирмологиј*, *Православноје ученије или Христијанскаја богословија* Платона Левшина, *Диалогизм* Теофана Прокоповича, *Пјесни различнија на господскија празници* и др.; државни закони и прописи (*Регуламент*, *Школски устав*, *Брачноје узаконеније*, *Општи закон на преступленија и њихова наказанија...*) и др. У штампарији су објављивали и Захарија Орфелин (*Вечни календар*, *Искусни подрумар*), Алексије Везилић (*Краткоје сочиненије о приватних и публичних делах*, *Краткоје написаније о спокојној жизни*), Јован Мушкатиrowић (*Краткоје размишленије о празници*, *Причте или ти по простому пословице*), Јован Рајић (*Бој змаја са орлови*), Доситеј Обрадовић (*Песна о избавленију Србије*) и др. У Курцбековој типографији су 1791. штампане прве српске новине *Серпскија повседневнија новини* издавача Грка браће Маркидес Пуљо.

Године 1792. Курцбекову штампарију с привилегијом откупио је Стефан Новаковић, „једини Србин који је имао привилегију да штампа српске књиге у 18. веку, у Аустрији“²³³. Новаковић се трудио да књиге буду штампане на квалитетнијој хартији и

²³² Јосиф Курцбек (Беч, 21. XI 1736 – Беч, 18. XII 1792) преузео је породичну типографију 1755. године и радио као универзитетски штампар у Бечу. За заслуге је добио племићку титулу 1776. године.

²³³ Лаза Чурчић, „Где су српски писци 18. века налазили штампарије да штампају лепе књиге“, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2006, 95.

да буду лепо опремљене, те је с тога успео да у својој штампарији окупи већину српских писаца оног времена. За разлику од Курцбека који је штампао књиге и на немачком језику, Новаковић је штампао само књиге за Србе и Румуне тако да је због економске неисплативости био принуђен да прода штампарију. Његова штампарија је 1796. године пренесена у Будим, и продата је Универзитету заједно са привилегијом на искључиво штампање српских књига.²³⁴

Пре појаве првих српских штампарија у другој половини 18. века, развила се посебна занатлијско - трговинска књиговезачка делатност у већим градским срединама. Појава првих занатлија књиговезаца условила је и појаву књигопродаваца и књижара. У исто време одвијала се и жива сарадња са руским трговцима књигама при манастирима, на сајмовима и црквеним славама у свим крајевима где су живели Срби. Књижарство је на територији Војводине било подвргнуто строгим прописима које је диктирао *Правилник за књижаре у Хунгарији*, у коме између осталог стоји да „нико не може постати књижар који није овај посао прописно изучио и бар четири године у књижари служио и који није стекао знања о најбољим писцима и разним наукама“²³⁵. Одобрење за отварање књижаре морало је дати Намесничко веће. И поред свих законских препрека крајем 18. и почетком 19. века у Новом Саду и свим већим војвођанским градовима почињу да се отварају прве српске књиговезнице и књижаре. Њихови власници тежили су и отварању првих штампарија намењених штампању српских књига и новина.

Велику улогу у ширењу српске књиге имала је током 18. и 19. века пренумерација односно претплата. Стојан Новаковић истиче да су код Срба постојала два начина издавања књига: меценатски и пренумерацијом.²³⁶ Меценатство је подразумевало да је неко унапред платио за штампање књиге, док други начин подразумева прикупљање претплатника, што је нека врста удруженог меценатства. Било је уобичајено да писац изађе „с објавом своје књиге пред општество или опшчество (како се онда говорило) српско. У објави би се назначило каква се књига издаје, каква јој је цена, кад ће изаћи, кад је рок претплати и како ваља шиљати новце“.²³⁷ Појаву првих новина писци су искористили да у њима објављују овакве позиве на претплату својих књига. Новаковић сматра да пренумерација није била само чин родољубља него се сматрала и „главним начином“ који је поспешио нову српску књижевност. Имена пренумераната штампана су у књизи и на тај начин се „писац удруживао са својим претплатницима“.²³⁸

На територији данашњег Баната до развоја новинско-издавачке делатности долази тек након револуције 1848–1849. када су се стекли материјални и духовни предуслови за развој ове делатности. Потреба за покретањем штампе постојала је и раније, будући да се у Банату већ формирао средњи грађански сталеж који су чинили чиновници, адвокати, жупанијски службеници, официри, трговци и занатлије, а они су представљали потенцијалну читалачку публику. Међутим, највећа препрека је била непостојање штампарија. До појаве првих штампарија на територији Баната претплатници су већином читали бечке, пештанске и темишварске новине, а ти листови су се могли читати у касинима и осталим друштвима.

²³⁴ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, Београд : Српско новинарско удружење, 1991, 73-74.

²³⁵ Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад : Матица српска, 1951, 194 – 195.

²³⁶ Стојан Новаковић, *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку*, Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1900, 14.

²³⁷ Исто, 14.

²³⁸ Исто, 16.

До процвата штампарства и новинско-издавачке делатности у Банату долази тек у другој половини 19. века када се отварају штампарије у четири банатска културна и штампарска центра: Великом Бечкереку (1847), Панчеву (1848), Вршцу (1859), Великој Кикинди (1875). Новинско издавачку делатност ових центара најбоље илуструју следећи подаци: до 1918. године у у Великом Бечкереку је излазило 50 новина и часописа, у Панчеву 47, у Кикинди 41, а у Вршцу 30.²³⁹ Поред ова четири града, у Банату је било и мањих места где су издаване новине (Бела Црква, Банатски Карловац, Ковин, Јаша Томић, Нови Кнежевац, Нови Бечеј, итд). До 1918. године у Банату је било 12 места у којима је радило преко 70 штампарија које су штампале око 190 листова на језицима народа који су живели на овом простору.²⁴⁰

Пут до отварања прве српске штампарије на територији данашње Војводине био је дуг и мукотрпан. Па ипак, то је коначно пошло за руком Павлу Јанковићу, који је 1831. године у Новом Саду отворио прву српску штампарију.²⁴¹ У Новом Саду 1843. године своју штампарију отварају и браћа Јован и Дамајан Каулиције. У овој штампарији ће се до револуције 1848/49. године штампати више српских књига.²⁴² Јован Каулици (Kaulitzu) основао је и прву српску штампарију у Панчеву 26. јуна 1848. године која је, у ствари, била филијала његове новосадске штампарије.²⁴³ Исте године штампа *Граничарску песму* Васе Живковића, а 1850. године *Вист или правила по којима се игра ова на најлакши начин и најбрже научити може* превод са немачког Алексе Станојевића и *Домовни и општеполезни српски народни календар* за 1851. годину. Каулиције је намеравао да у овој штампарији издаје и штампа лист на српском и мађарском језику и то уз субвенцију мађарске владе, али су га у тој намери омели револуционарни догађаји. Штампарију је 1854. дао у закуп Антону Зибенхару (Siebenhaar), типографу из Будимпеште,²⁴⁴ који ју је након две године откупио. Зибенхарова штампарија радила је веома добро до 1871. године, штампајући недељне листове и књиге на српском и немачком језику. Поред штампања српских књига, у овој штампарији је штампан и први панчевачки српски лист *Панчевцац*. Први број *Панчевца* изашао је 13. априла 1869. године и он је штампан у Зибенхаровој штампарији наредних годину дана. У овој штампарији је изашло првих 37 бројева *Панчевца* током 1869. и неколико бројева у 1870. години. Зибенхар је штампарију продао Витигшлагеру 1871. године и отишао у Сремску Митровицу.²⁴⁵ Касније се поново вратио у Панчево где је и умро 1898. године.

²³⁹ Ferenc Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku : 1849 – 1918*, Zrenjanin : Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin“ ; Istorijски архив, 2007, 10.

²⁴⁰ Ibid, 10.

²⁴¹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека: (1801–1850)*, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1963, 10.

²⁴² Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvodanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 12.

²⁴³ Миодраг Живанов, *Панчевачка библиографија : 1833 – 1960*, Београд : Народна библиотека, 1985, VI.

²⁴⁴ Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvodanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 41.

²⁴⁵ Стаменка Петровић, „Панчевачке штампарије српске књиге“, *Књижевна топографија Панчева : зборник радова*, Панчево : Београд : Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност, 2001, 393-399.

Друга штампарија у Панчеву отворена је у јануару 1870. године.²⁴⁶ Њу су основали бивши официр Густав Раушан (Rauschan) и Франц Кифер (Kiefer), типограф, те су издавали и штампали један недељни лист на немачком језику и неке бројеве *Панчевца*. Објавили су неколико извештаја на српском језику, као и *Извештај о радњи панчевачке Штедионице* 1870. године, али су због лошег пословања, штампарију још крајем године продали Карлу Витигшлагеру.

Карло Витигшлагер (Wittigschlager), рођен је 1828. у Нојзиделу (Аустрија), а у Панчево долази 1852. као квалификовани књиговецац. Министарство рата издаје му децембра 1852. дозволу за продају школског материјала на територији Немачко-банатске регименте.²⁴⁷ Године 1854. отворио је позајмну библиотеку, а 1856. добио је дозволу за отварање књижаре.²⁴⁸ Успешно је радио као књиговецац, књижар и штампар. Штампарију Густава Раушана купује 1870, а годину дана касније откупљује и Зибенхареву штампарију. Умро је 1889. године, а његов син Карло наставиће рад у штампарији до Првог светског рата. Штампарија ће од 1931. бити регистрована као *Југословенски штампарски завод*, а након тога је постала својина штампара Андрије Кохна и Матије Мерклеа.

У Витигшлагеровој штампарији штампане су књиге и листови на немачком, мађарском и српском језику. Штампано је неколико бројева *Панчевца* из 1870. и лист *Народност* од 1897. до 1901. године. Од српских књига штампано је: брошуру *Славна дела наше омладине* (1873), *Песме Јелене Поповић* (1875), *У одбрани српског клуба Ђорђа Ђурковића* (1898), *Извештај о Конгресу против алкохолизма одржаном у Бечу* др Љубомира Ненадовића (1901) и још многе друге. Ова штампарија и књижара радиле су под управом Витигшлагерових наследника до 1937. године.

Круг интелектуалне и читалачке публике међу војвођанским становништвом почео се у другој половини 19. века знатно проширивати; осећала се потреба не само за књижевно-забавним часописима, него и за листовима који ће удовољити широј читалачкој публици нудећи јој текстове из политичког, привредног, комуналног и народног живота. За кратко време појављује се велики број дневних и недељних политичких и информативних новина, а расте број и књижевних, забавних, стручних и других листова. Ова повремена штампа имала је велики утицај на просветно, културно, политичко, социјално и привредно просвећивање свих народа на овим просторима. Банаћани су у то време говорили више језика, па су захваљујући томе могли да читају новине на језицима других народа са којима су живели у локалним заједницама.

Крајем 1870. године основао је књижар Каменко Јовановић са својим братом трећу штампарију у Панчеву, да би омогућио излажење недељног листа *Панчевца*, који је издавао и уређивао Јован Павловић. Лист се није дуго одржао, али је штампарија као предузеће *Браће Јовановића*, током година развила богату издавачку делатност. Професор Јован Павловић дошао је у Панчево 1868, а наредне године покренуо први број листа *Панчевац*, који је изашао 13. априла 1869. у Зибенхаревој штампарији. Због потешкоћа приликом излажења *Панчевца*, Јован Павловић и Каменко Јовановић добијају дозволу и отварају 1870. године прву српску штампарију под именом *Штампарија Јовановића и Павловића*, која се налазила у Црквеној улици. Павловић је такође штампано и лист *Граничар*, а у овој штампарији Јован Јовановић Змај штампа свој лист *Жижу* 1871–1872. године. Током 1871. године штампано је неколико

²⁴⁶ Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvodanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 41.

²⁴⁷ Историјски архив Панчево (ИАП), Маг II/III, број 185, 15. јануар 1853.

²⁴⁸ ИАП, Маг II, број 334/1856.

чланака Светозара Марковића, као и први превод *Манифеста комунистичке партије* на српски језик. У штампарији су штампане још и књига Мите Петровића *Девојачки свет*, *Шаљиви писмоноша* Јована Јовановића Змаја, *Припрема за учење нотног појења и свирања на виолини* Аксентија Максимовића, а *Панчевац – Календар за народ* излази од 1872. године. Штампане су и школске књиге, затим књиге српских писаца, као и преводи страних књига, извештаји, брошуре, правила и огласи. Штампарија под овим именом ради до 1873. када се Јован Павловић сели у Земун, а после тога штампарија наставља да ради под именом *Штампарија Браће Јовановића*.

Браћа Каменко и Павле Јовановић били су штампари, издавачи, књижари и народни добротвори. Они су 31. августа 1872. године од Магистрата у Панчеву затражили дозволу да отворе своју књижару, пре свега због тога да би српска књига била доступнија ђацима.²⁴⁹ Магистрат је већ 4. септембра 1872. дао дозволу за отварање књижаре, па су је браћа Јовановић отворила у својој кући на Малој пијаци поред Магистрата.²⁵⁰ Наредне године су почели и са издавачком делатношћу и то са штампањем уџбеника и дела из лепе књижевности. Према запису самог Каменка Јовановића *Књижара Браће Јовановић* издала је од 1873. до 1913. године 403 дела, од којих је 98 школских, 15 музикалија, 7 учила, а остало су разне друге књиге, у 995 издања и у 2.604.050 примерака.²⁵¹ Од 1880. покрећу едицију *Народна библиотека браће Јовановића*, формата 10x15,5 цм, претходницу данашње џепне књиге. У њој су сваке године објављиване 24 свеске, штампане ћирилицом, све до 1895. године. Својом *Малом библиотеком* књижевних и научних дела желели су да популаришу белетристику тако што су књиге продавали по приступачним ценама. Највећи број објављених дела у овој библиотеци била су дела домаћих аутора, али било је ту и других словенских писаца (Пољака, Чеха, Руса) и осталих. Овај издавачки подухват браће Јовановић био је поздрављен од многих листова онога времена. Неки од истакнутих наслова су: *Приповетке Старог и Новог завета* у преводу Ђуре Даничића (1878), *Панчевац – календар за народ* за 1879. годину, *Кућевни лекар* др Љубомира Ненадовића (1880), *Краљ Лир* Вилијема Шекспира (1881), *Горски вијенац* Петра Петровића Његоша (1882). Браћа Јовановић су своју књижару предали 1913. у власништво Акционарском друштву *Напредак* у Земуну. Ухапшени су 1914. и одведени у логор Арад. Павле је тамо умро, а Каменко се вратио у Панчево, где је умро 1916. године. Браћа Јовановић завештала су свој иметак српском народу у просветне и добротворне сврхе. Њихова штампарија остала је позната као једна од највећих штампарија у јужном Банату.²⁵²

Почетком 20. века ову штампарију је преузело акционарско друштво *Напредак* које је успешно наставило издавачки рад све до Првог светског рата. За време рата штампарија не ради, а након рата прелази у руке Емила Каћуре, банкарског чиновника и под њим развија интезивну издавачку делатност. Он преноси књижару из Земуна у Панчево и региструје је као *Штампарија Напредак пређе браће Јовановић*. Од 1920. године она ради под именом *Књижарско-издавачки завод Напредак пређе браће*

²⁴⁹ Dimitrije Rankov, „Bibliografski pregled listova i časopisa štampanih u Pančevu u periodu od 1868. do 1941. : prilozi za monografiju“, *Informator : broj 18*, Pančevo : Istorijski arhiv, 1983, 29.

²⁵⁰ Ibid, 29.

²⁵¹ Ibid, 30.

²⁵² Видети: Стаменка Петровић, „Панчевачке штампарије српске књиге“, *Књижевна топографија Панчева : зборник радова*, Панчево : Београд : Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност, 2001, 393-399.

Јовановић основана 1882. у Панчеву. Од 1926. носи назив Штампарија Напредак Емила Каћуре све до 1941. године. Штампали су класике, песме Вељка Петровића, Његоша, Лукијана Мушицког, Бранка Радичевића, Јована Јовановића Змаја, Милана Ракића, Симе Пандуровића, Јована Дучића и многих других. За издавачку књижару Геце Кона штампају се уџбеници у *Штампарији Напредак* 1919. и 1920, године. Штампарија је успешно радила све до 1941. године.

У Панчеву је поред штампарија Карла Витигшлагера и браће Јовановић, крајем 19. и почетком 20. века било још пет штампарија које су биле углавном занатског карактера и нису се дуго одржале. У њима је било запослено преко четрдесет словослагача и већи број помоћних радника.²⁵³ Један од оснивача штампарије био је Никола М. Косанић²⁵⁴ који је одмах узео ортака, тако да је од 1884. до 1886. то била штампарија *Косанића и Бека*. У овој штампарији се поред ситних штампарских услуга штампао и лист *Наше горе лист* (од броја 1 до броја 43 током 1884). Од 1886. Косанић ради са новим ортаком – Јованом Поповићем и отвара нову штампарију *Косанић и Поповић*. Ова штампарија је радила све до 1890. и у њој су штампане српске, немачке и мађарске новине. Никола Косанић се од 1890. године осамостаљује и постаје једини власник штампарије, која носи назив *Штампарија Николе М. Косанића* све до 1914. године. У 1915. и 1916. години штампарија наставља рад под именом *Даринке Косанић*. Штампало је књиге на српском, немачком и мађарском језику. Годишње је штампао две до три књиге на српском, изузев 1895. када их је штампао пет. Најзначајнији наслови су: *Свети Сава у песмама* Ивана Мартиновића, *О здравственим приликама у Панчеву* др Љубомира Ненадовића, *Монографија Беле Цркве Ђоке Поповића* и друге. Штампало је и листове *Панчевац*, *Весник*, *Посестрима* и *Споменак*. Ђура Суботић ће 1918. откупити ову штампарију и пренети је у Београд.

Панчевац Гаврило Милошев²⁵⁵ отворио је своју штампарију 1911. године. У почетку је штампао разне обрасце и плакате, а 1912. почиње да штампа и књиге. Прва књига коју је штампао била је *Растко Немањић* од Јована Удицког. Године 1913. и 1914. штампан је дечји лист *Споменак*, а 1915. године *Поучни календар* Светозара Мартиновића. Гаврило је мобилисан 1915. као аустријски војник, али се из рата није вратио. После његове смрти штампарију ће водити његов брат Ђока Милошев и претпоставља се да је радила до 1922. године, јер је исте године, 3. септембра, у *Панчевцу* објављен оглас о продаји ове штампарије.

У периоду од 1903. до 1918. у Панчеву је радила штампарија *Адолфа Хоровица и сина* (штампали су књиге на српском у периоду 1917–1920. и то по једну књигу годишње, а током Првог светског рата издавали су часопис *Ратни записи*). Штампарија Јована Бека радила је кратко (1886–1887) и штампала је штампала само једну књигу на српском 1886. године *Српска Орлеанка*, драма у пет чинова Ђурђа Јанковића.

У периоду 1905–1918. године радила је књижара и штампарија Кон и Краус (Kohn és Krausz).

Трива Милитар наводи да је у Панчеву до Првог светског рата радило седам штампарија али да су пред Други светски рат радиле само три штампарије.²⁵⁶

²⁵³ Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvođanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 42.

²⁵⁴ Никола Косанић (Панчево, 1860 – Панчево, 1914).

²⁵⁵ Гаврило Милошев рођен у Панчеву 1884, мобилисан 1915. као аустријски војник, највероватније је погинуо у Првом светском рату, јер се из рата није вратио кући.

²⁵⁶ Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvođanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 42.

Штампарија Самуела Кона (Kohn) пренета је почетком 20. века у Велику Кикинду, а после Првог светског рата продате су и однете из Панчева у Београд штампарија Николе Косанића и штампарија Адолфа Хоровица (Horovitz), а штампарију Гаврила Милошева и штампарију Адолфа Крауса купила је новосадска штампарија *Јовановић и Богданов*.

Средином 19. века Вршац је био значајан привредни, културни и политички центар у јужном Банату. Развијена привреда, трговина, занатство и школство наметнули су потребу за оснивањем штампарија које би задовољиле тражњу локалног становништва за новинама, књигама, плакатима, прогласима, објавама и другим штампаним материјалом који је постајао све неопходнији у свакодневном животу. Прву књижару у Вршцу отворио је 1856. године Јохан Едуард Кирхнер (Jochan Eduard Kirchner).²⁵⁷ Кирхнер је био и први вршачки штампар и издавач новина. Његова књижара радила је све до 1944. године. Рад у својој штампарији Кирхнер је започео штампањем мањих књига, летака, огласа и позивница. Наредне године, 1. јануара 1857, почео је са штампањем првих вршачких новина на немачком језику *Der Werschetzer Gebirgsbote* (Вршачки планински гласник), које су излазиле у континуитету пуне 84 године, све до 1942, што је куриозитет за једну периодичну публикацију на нашим просторима. Десет година након што су вршачки Немци добили новине на свом језику, ова штампарија покреће и лист на српском језику. Под уредништвом Мите Поповића (касније Пере Јовановића и Нике Мандукића) у Вршцу 6. октобра 1867. почиње да излази недељник *Вршачка кула* која са неколико дужих прекида излази и дан-данас. Разлог зашто су се у Вршцу прво појавиле новине на немачком језику, иако је српска заједница била и културно и економски јача у то време, треба тражити у тадашњој државној политици Баховог апсолутизма која је била изразито германофилска и која је спречавала национална стремљена, како Срба тако и осталих народа у царевини.

Другу штампарију у Вршцу основали су 1881. године Ветл и Веронић (Wetel i Veronić) која је радила све до 1907. када ју је преузео Карл Марк.²⁵⁸ У овој штампарији штампани су познати вршачки српски листови *Банаћанин* (1881) и *Српство* (1883–1884) под уредништвом Лазе Нанчића.

Прву српску штампарију основао је 1890. године Милан Касановић, другу Јован Грчић, а од њега ју је преузео Милан Петко-Павловић и ова штампарија је радила све до почетка Другог светског рата.²⁵⁹ Кратку вест о томе да је Милан Петко-Павловић отворио штампарију донела је вршачка *Будућност*, у 36. броју од 12. новембра 1895. године: „Нов штампар. Г. Милан Петко-Павловић прекупио је Грчићеву штампарију, те ће се од јако бавити и штампарским пословима. Нека му је сретно!“ Милан Петко Павловић је дуги низ година, све до своје смрти, успешно водио радњу, издавао један повремен часопис и штампао разноврстан материјал, а веома посвећено је радио на популаризацији стручних списа о српским народним везовима.

Поред поменутих штампарија, у Вршцу су до 1918. радиле следеће штампарије: *Српска штампарија* Анте М. Велића, *Штампарија А. Поповића*, *Штампарија Хајнриха Нојмана*, *Лудвига Корера*, *Хајнриха Анвендера*, *Браће Албах*, *Ст. Ристића*, *Гутманова Штампарија*, *Штампарија Ј. Семајера*, *Банатска штампарија*, *Хамер-Шмитова штампарија*, *Штампарија С. Глазера* и *Штампарија Живорада Јанковића*.²⁶⁰ Дешавало се

²⁵⁷ Драгутин Петровић, *Вршачко штампарство : 1856–1941*, Вршац : Народни музеј : Градска библиотека, 1994, 1.

²⁵⁸ Исто, 2.

²⁵⁹ Исто, 2.

²⁶⁰ Исто, 2.

да у граду током неких година истовремено ради шест до осам штампарија, а посебно је занимљив податак да су оне током 1898. године штампале чак 12 разних недељних листова. Ово говори да се у Вршцу водио богат друштвени живот, да су се новине читале и да је постојала економска оправданост за постојање тако великог броја штампарија.

Од отварања прве штампарије у Вршцу (1856) па до Другог светског рата у овој вароши је изашло стотинак различитих листова и часописа, књига, календара, општинских, школских и банкарских извештаја, различитих правила и статута удружења, што је последица успона грађанске класе (Срба, Немаца, Мађара, Румуна и Јевреја) као и интезивног културног, политичког и привредног живота у граду.

У другој половини 19. века у Вршцу и Белој Цркви настају књижаре које су истовремено биле и позајмне библиотеке. Немци су их називали *Leih-Bibliothek*. У овим књижарама, књиге и новине кауцирале су се у пуној вредности, да би се по њиховом повратку враћао новац читаоцу, умањен за цену коришћења или евентуалног оштећења, што је износило обично 10 одсто од вредности. Једна од првих књижара овог типа у Вршцу била је књижара Јозефа Штола за коју се зна да је радила већ 1859. године. У њој су се могле набавити књиге, материјали за писање, канцеларијски и школски прибор, као и часописи из земље и иностранства, махом на немачком језику. Ова књижара је радила у Цофмановој згради на Андрашијевом тргу. Касније у истој згради радила је *Грађанска касина* (*Bürger Casino*), затим *Српска читаоница*, *Француски клуб* и најзад *Градска библиотека* која је и данас на тој адреси.

Прве новине за Белу Цркву на немачком језику штампале су се у Вршцу у Кирхнеровој штампарији под називом *Weisskirchner Anzeigen* (*Белоцрквански гласник*), који је излазио као додатак *Der Werschetzer Gebirgsboten* (*Вршачком планинском гласнику*). Овај додатак штампан је почетком 1867. године и излазио је све до 27. јула 1867. године.²⁶¹ Био је то аполитични, информативни градски лист који је извештавао о раду Магистрата и других установа, као и о културном и јавном животу углавном немачког становништва у Белој Цркви.

Дана 15. јула 1867. године отворена је прва приватна штампарија у Белој Цркви која је почела са издавањем првог белоцркванског недељног листа на немачком језику *Die Nera* (орган за виноградарство, трговину, занатство и јавни живот) који је у континуитету излазио 53 године.²⁶² Власник штампарије био је Јулијус Вундер (*Julius Wunder*)²⁶³. Он је исте године уз штампарију отворио и књиговезницу, књижару и папирницу, тако да су се на једном месту књиге могле штампати, повезивати и коричити.²⁶⁴ У Вундеровој књижари могле су се од 1867. до 1912. године купити готово све најчитаније дневне, недељне и месечне новине из Аустроугарске.²⁶⁵

²⁶¹ Градска библиотека у Вршцу чува у свом фонду све бројеве *Weisskirchner Anzeigen* штампаног у периоду од 31. марта 1867–27. јула 1867.

²⁶² Озрен М. Радосављевић, *Белоцркванска штампа : (1867–1984)*, Бела Црква : Озрен Радосављевић, 1985, 11.

²⁶³ Јулијус Вундер (Пруска, 1835 – Бела Црква, 1917) словослагач који се из Немачке, преко Беча и Темишвара доселио у Белу Цркву. Радио је у Бечу у државној штампарији као словослагач, затим се запослио у Темишвару, у штампарији *Förck und Compagny* такође као словослагач. У Темишвару је остао до 1867, када долази у Белу Цркву.

²⁶⁴ ИАБЦ, Акт Магистрата, Прво одел. Бр. 2950/1867.

²⁶⁵ Živan Ištvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bела Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 13.

Штампарија Јулијуса Вундера од самог почетка ради веома успешно. Прва књига која је штампана у Белој Цркви била је *Топографско-енолошка скица Беле Цркве*²⁶⁶ од Леонарда Бема која је штампана у овој штампарии већ у првој години њеног рада (1867). Јулијус Вундер попут осталих штампара тога доба осим књига штампа и новине, календаре, разне статуте, извештаје, законе, разнолик административни материјал и сл. Заједно са својим синовима отворио је штампариие и у Румунији (Оравица, Решица, Немачки Богшан и Хацфелд) где је такође штампао немачке листове, часописе, календаре и канцеларијски материјал. Вундерову штампариију је 1912. године преузео његов син Густав (Gustav Wunder), који је од 1896. године такође имао властиту штампариију. Густав Вундер штампариију продаје 1921. године и њене машине одлазе у Приштину.²⁶⁷

У Белој Цркви 5. јануара 1858. године отвара књиговезницу, антикварну књижару и папирницу Карл Вилхелм Оберлојтер.²⁶⁸ Ова књиговезница и књижара радила је све до 1866. године када Оберлојтер изненада умире.²⁶⁹ Његова удовица Марија Хајди (Maria Heidy) наредне године се преудаје за Теобалда Хепкеа²⁷⁰ са којим је наставила веома успешно да води књиговезницу. У оквиру књиговезнице имали су и веома богату књижару у коју су стизала издања из целе Угарске. Овде су се могли набавити сви тада постојећи часописи, журнаи, брошуре, као и ситан административни материјал – блокови, коверте и сл.²⁷¹ Књиговезница је била истовремено и књижара, штампариија, папирница, антикварница и позајмна библиотека. По сведочењу Леонарда Бема ова позајмна библиотека је половином 1870. године имала преко 3.000 књига.²⁷² Ово је највероватније била једна од првих приватних позајмних библиотека у јужном Банату. Књиге су имале екс либрисе са натписом: *Leihbibliothek von Theobald Hepke in B. Weisskirchen* (Позајмна библиотека Теобалда Хепкеа у банатској Белој Цркви).²⁷³ Теобалдов син Бертолд²⁷⁴ продао је породичну штампариију 1919. године белоцркванском штампару Петеру Куну, али је задржао тровину папиром и књигама и тиме се бавио до своје смрти 1939. године.

Када је Јулијус Вундер 1912. године отишао у пензију, а своме сину Густаву предао штампариију, у Белој Цркви су у том тренутку радиле још две штампариије: штампариија Бертолда Хепкеа и Петера Куна. Петар Кун (Peter Kuhn)²⁷⁵ је био ученик Јулијуса

²⁶⁶ Оригиналан налов дела: Topographich – önologische Skizze Ung. Weisskirchens.

²⁶⁷ Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvođanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 61.

²⁶⁸ Živan Ištvanic, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 13.

²⁶⁹ Carl Oberläuter (Liscia, Bohemia, 1824 – Bela Crkva, 1866).

²⁷⁰ Theobald Hepke (Čakovo, 1840 – Bela Crkva, 1925).

²⁷¹ Nada Stojanović, *Istorija štamparstva u Beloj Crkvi (1867–1961)*, Bela Crkva : „Sava Munčan“, 1995, 24

²⁷² Leonhard Bohm, *Monographie der privilegierten Militär=Komunität Weißkirchen : Mit 1 lithogr. Tafel und dem Plane der Stadt*, Banat-Weißkirchen : Bela Crkva : Druck und Verlag von Julius Wunder, 1871, 84.

²⁷³ Živan Ištvanic, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 15.

²⁷⁴ Berthold Hepke (Bela Crkva, 1872–1939).

²⁷⁵ Петер Кун (Бела Црква, 1967– Банатски Карловац, 1945)

Вундера, а своју штампарију отворио је 15. октобра 1895. године у Белој Цркви.²⁷⁶ У Куновој штампарији штампало се највише на немачком језику и то на готици, али и на мађарском и српском. То је била последња штампарија у Белој Цркви која је имала готичка слова. Овде су се штампале књиге, новине, календари, разни обрасци и формулари, статuti, правилници. Ту се штампао календар *Народни пријатељ* (*Volksfreund Kalender*)²⁷⁷ и немачки недељник *Volksblatt*²⁷⁸ који је имао преко 10.000 читалаца у Краљевини Југославији, Мађарској, Аустрији, Немачкој, Румунији... У дворишту ове штампарије у Главној улици број 83, 9. новембра 1924. године отворена је *Књижница штампарије Кон* (*Bucherei druckerei Kuhn*) која је позајмљивала књиге и била отворена за кориснике два пута недељно.²⁷⁹ Познати јужнобанатски историограф и хроничар Баната Феликс Милекер штампао је своје књиге у овој штампарији. Кунова штампарија радила је до 1944. године, када су поједини чланови породице убијени, отерани у радне логоре, или су се заувек иселили из Беле Цркве.²⁸⁰

И Срби су имали своју књижару, папирницу и штампарију у Белој Цркви у периоду пре Првог светског рата. Једина српска књижара и папирница у овом граду била је књижара *Николе Станковића и сина* која је радила од 1913. до 1941. године.²⁸¹ Осим књига овде се могао купити административни, школски и сликарски прибор.

Прву српску штампарију у Белој Цркви отворио је 1928. године Милутин Стојаковић.²⁸² Он је био штампар из Вршца који је дошао је у Белу Цркву по наговору свог пријатеља Љубише Мичина како би штампали прве српске новине у Белој Цркви. Стојаковић је отворио штампарију у Главној улици бр. 81, а први број *Народног гласника* појавио се 7. октобра 1928. године. Новине су излазиле једном недељно непуних годину дана. Последњи број је изашао 8. септембра 1929. године. У овој штампарији изашла је 1929. године *Историја града Беле Цркве* од Ђоке Поповића²⁸³, прва књига одштампана на српском у Белој Цркви и једна од најзначајнијих књига за историју овог града. Када је увидео да му се финансијски не исплати издавање српских новина у Белој Цркви, Стојаковић се вратио у Вршац.

Последња приватна белоцркванска штампарија припадала је Јосифу Зиху (*Josef Zich*).²⁸⁴ Штампарски занат изучио је у штампарији Петера Куна, да би крајем 1939. године отворио своју штампарију. Међутим, одмах по избијању Другог светског рата 1941. године Зих продаје своје штампарске машине Петру Куну и сели се у Аустрију, а

²⁷⁶ Ђока Поповић, *Историја града Беле Цркве*, Бела Црква : штампарија Стојаковић, 1928.

²⁷⁷ Први број овог календара је изашао у јесен 1904. године

²⁷⁸ *Volksblatt* (1896–1941).

²⁷⁹ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 45, 1924.

²⁸⁰ Nada Stojanović, *Istorija štamparstva u Beloj Crkvi (1867–1961)*, Bela Crkva : „Sava Munčan“, 1995, 91.

²⁸¹ Živan Ištvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 17.

²⁸² Nada Stojanović, *Istorija štamparstva u Beloj Crkvi (1867–1961)*, Bela Crkva : „Sava Munčan“, 1995, 119.

²⁸³ Ђока Поповић (Кусић, 1855–Бела Црква, 1931), учитељ и први српски историчар Беле Цркве. Прву историју Беле Цркве штампао је 1905. године у Косанићевој штампарији у Панчеву под насловом *Бела Црква некад и сад са особитим обзиром на њено српско становништво*. Исте године је и Леонард Бем штампао своју књигу из историје Беле Цркве *Geschichte der Stadt Weiskirchen* на немачком језику у штампарији Јулијуса Вундера у Белој Цркви.

²⁸⁴ Јосиф Зих (Бела Црква, 1911 – Колорадо Спрингс, 1971).

потом у Америку.²⁸⁵ У овој штампарији су се од 1. јануара 1940. до 1941. године једном недељно штампале новине *Wochenblatt*, а њихов уредник био је управо Јосиф Зих који је најчешће писао и чланке.

Поред највећих градова у јужном Банату, своје штампарије имала су и мања насеља. У Банатском Карловцу штампарију је 1887. отворио Аугуст Зајер, који је наредне године пренео штампарију у место Модош (данашње насеље Јаша Томић).²⁸⁶ Штампарију у Ковину основао је 1904. године штампар Роберт Оберлојтер. Ова штампарија је издавала и штампала недељне листове на немачком и српском језику и обављала углавном мање штампарске послове.²⁸⁷ У Ковачици је штампарију отворио 1937. Самуел Муртин, типографски радник, који је купио машине од штампарије *Просвета* Мите Павкова из Петровграда, запошљавао је још једног радника и радили су за локалне потребе.²⁸⁸

Штампарство је играло велику улогу у подизању и јачању културног и просветног живота Војводине. Током 19. века када су у Војводини учињени први покушаји оснивања штампарија, опште културне, политичке и економске прилике нису биле повољне за Србе. Аустроугарска монархија није желела да омогући мултинационалном војвођанском становништву да оснива своје штампарије, јер је веровала да би оне могле штетно да делују по њену државну политику. Крајњи циљ тадашње државне политике Хабзбурговаца био је јака војничка држава са чврстом централном управом из Беча, те је све што је могло да осујети такву политику било спутавано.

На простору јужног Банат било је доста штампарија чији су власници били Немци. У таквим околностима имати српску штампарију, која ће штампати на ћирилици књиге српских писаца, био је прави подвиг. Појединци из редова српске интелигенције имали су свест о важности независног издаваштва и новинарства за српско национално питање. И поред свих изазова штампарство у Војводини наставља свој развој, и у периоду између два светска рата оно доживљава убрзани развој. У овом периоду општи напредак привреде, а поготово јачање политичког живота, дало је замајац за развој штампарства у свим војвођанским крајевима. Отвара се већи број нових штампарија, па тако своје штампарије које су опремљене најсавременијим штампарским машинама добијају 33 војвођанска места, а паралелно са тим улаже се и у стручно образовање штампарских радника.²⁸⁹ Трива Милитар износи податак да је у периоду између два светска рата у Војводини покренуто око 555 разних листова и часописа, а да је 1940. године штампан 81 лист на српскохрватском, 51 на мађарском, 42 на немачком, 5 на словачком, 3 на руском и 1 на румунском језику.²⁹⁰

²⁸⁵ Nada Stojanović, *Istorija štamparstva u Beloj Crkvi (1867–1961)*, Bela Crkva : „Sava Munčan“, 1995, 130.

²⁸⁶ Triva Militar, *Štamparstvo u Vojvodini : istoriografski pregled razvoja vojvođanskog štamparstva*, Novi Sad : Štamparsko i izdavačko D.D., 1940, 61.

²⁸⁷ Ibid, 30.

²⁸⁸ Ibid, 30.

²⁸⁹ Ibid, 23.

²⁹⁰ Ibid, 24.

1.2.2. Српска штампа

Штампарије у којима су се штампале прве српске књиге и новине у већини случајева нису биле у рукама Срба и то је умногоме отежавало њихово излагање.²⁹¹ Виђенији Срби који су радили на просвећивању свог народа били су свесни важности штампе и настојали су да оснују приватне штампарије, упркос томе што су тешко добијали дозволе за њихов рад.²⁹²

У прошлости Срба, а посебно оних у Угарској, штампа је одиграла значајну национално-политичку, друштвену, културно-просветну и књижевну мисију. Говорећи о овом вишеструком утицају штампе, један од родоначелника српског новинарства Димитрије Фруштић, рекао је да је она „прво, најлакше, најисходније средство за пробудити к читању књига, размишљању и напретку у цивилизацији и литератури“.²⁹³

Крајем 18. века српски културни центар убрзано се померао из Беча ка Пешти да би касније прешао у Нови Сад. Оријентација према Пешти била је условљена и пресељењем ћириличне штампарије из Беча у Будим (1796). Она је радила у оквиру Универзитета и имала је привилегију за искључиво штампање српских књига. Од 1795. до 1830. године у њој је штампано око 550 различитих публикација.²⁹⁴ До 1848. године ту су штампани српски уџбеници и школски извештаји, а од 1824. и први српски часопис – *Српски летопис* (касније *Летопис Матице српске*) – који је покренуо новосадски професор Георгије Магарашевић.

Од краја 18. века до револуције 1848. године Срби из Војводине су своје листове штампали у Бечу и Пешти, јер су ова два града били политички и културни центри у којима се најлакше и најбрже долазило до вести и информација. Градови у Војводини нису били у могућности да српским листовима пруже штампарске услуге какве су им нудиле привилеговане штампарије са ћирилским словима у Бечу и Пешти, па су стога покретачи српских новина били принуђени да се удаље из српских етничких центара и штампају новине ван Војводине.

Срби у Аустроугарској су пре револуције 1848. имали су само један политички лист који је заступао њихове националне интересе. Биле су то *Србске народне новине* Теодора Павловића, које су излазиле у Пешти и задовољавале потребе ондашњег малог броја заинтересованих српских читалаца.²⁹⁵

Због сукоба са Мађарима Срби су 1848. године били присиљени да купе штампарије са ћирилским словима и да штампарије из Беча и Пеште преселе на територију Војводине. Када је уз то, неколико година касније Војводина добила телеграф, српска

²⁹¹ Српска пчела 1833, 53-56.

²⁹² Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека: (1801–1850)*, Београд: Завод за издавање уџбеника социјалистичке Републике Србије, 1963, 9.

²⁹³ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 7.

²⁹⁴ *Živeti zajedno : iz istorije zajedničkog života Srba i Mađara u Vojvodini*, Novi Sad : Muzej Vojvodine, Subotica : Gradski muzej, 2006, 49.

²⁹⁵ *Србске народне новине* излазиле су у Пешти од јуна 1838. до новембра 1848. године.

штампа стекла је најнужније услове за развитак, па су од тада само у изузетним приликама Срби покретали и издавали листове изван свог етничког средишта.²⁹⁶

Први град у Војводини који је добио новине на српском језику био је Нови Сад. Ту је 18. маја 1848. почео да излази *Вестник* Константина Богдановића. Наиме, адвокат Богдановић је *Вестник* прво почео да штампа у Пешти 2. априла 1848. године, али се убрзо показало да *Вестник* не може у мађарској средини успешно да заступа српске интересе, па га је Богдановић преселио у Нови Сад.

Сломом револуције 1848/49, увођењем Баховог апсолутизма²⁹⁷ и доношењем ригорозних закона о штампи, који су предвиђали строге казне чак и за најбезазленије штампарске прекршаје, у новооснованом *Војводству Србије и Тамишком Банату*, није било пуно Срба који су се усуђивали да издају листове политичког садржаја. Па ипак, и поред свих потешкоћа и ризика, није се одустајало од издавања новина на властитом језику.

Убрзо након оснивања *Српске народне слободоумне странке* и прихватања Бечкеречког програма, у Панчеву је 25. априла 1869. покренут недељни лист за просветне и материјалне интересе под именом *Панчевац*. Власник листа и одговорни уредник био је Јован Павловић, један од најактивнијих припадника *Уједињене омладине српске*,²⁹⁸ који је већ радио као новинар у *Слободи* Владимира Јовановића и *Застави* Светозара Милетића. *Панчевац* је више од свих дотадашњих српских листова који су били превасходно политички, поклањао пажњу свакодневним темама, дневној хроници, локалним вестима, друштвеним и привредним приликама код Срба, расправљао о животним питањима из економије, педагогије, здравља и хигијене. Излазећи у Панчеву, које у том тренутку није имало ниједну српску штампарију, него само три немачке, *Панчевац* се од првог дана борио с великим тешкоћама. Немачке штампарије нису биле подешене за издавање српских новина, те је *Панчевац* штампан под неповољним условима и по високим ценама. Током прве године излажења (1869) *Панчевац* је излазио само једном недељно, док је наредне године излазио два пута седмично. Павловић се удружио са Каменком Јовановићем, па је заједно са њим крајем новембра 1870. године основао у Панчеву прву српску штампарију.²⁹⁹ Иако су Срби у Угарској у другој половини 19. века издавали велики број новина, међу којима је било доста оних које су критички писале о власти у Аустроугарској, *Панчевац* је свакако био један од најоштријих у критици. Павловић је отворено писао о друштвеним проблемима у Аустрији и Угарској, а био је строг и критичан и према сопственом народу, тако да је изазивао поштовање и дивљење код сународника због бритке речи и храбрости. Од свог почетка *Панчевац* је имао доста претплатника, и врло брзо је прерастао оквире локалних новина, те је захваљујући моралној и материјалној подршци коју је имао у народу, могао дуже да опстане упркос многобројним судским парницама,

²⁹⁶ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 7.

²⁹⁷ Бахов апсолутизам је раздобље у Хабзбуршкој монархији које обухвата период 1852–1859. Ради се о раздобљу репресивног режима, који је предводио аустријски барон Александар Фон Бах, као министар унутрашњих послова Монархије. У Војводини је раздобље Баховог апсолутизма остало упамћено као доба појачаног централизма, германизације и сузбијања националних тежњи са циљем јачања Аустрије. Апсолутизам је дефинитивно срушен Октобарском дипломом (1960), а након тешких пораза хабзбуршке војске на италијанском ратишту код Магенте и Солферино 1859. године.

²⁹⁸ О Павловићу види: К. Милутиновић, „Јован Павловић, уреднк Панчевца“, *Рад војвођанских музеја* 3, Нови Сад, 1954, 119-137.

²⁹⁹ *Панчевац*, бр, 77, 81, 83, 85, 1870.

новчаним казнама и хапшењу његових уредника и новинара. С обзиром на то да је *Панчевац* излазио на територији Војне границе, у њему је пуно пажње посвећивано граничарском питању. Лист је истицао да народ у Граници нема разлога да жали за друштвеним поретком који ће бити укинут, али да нема ни разлога за радовање због спајања са Угарском, јер се тиме не мења ропство за слободу, него се прелази из једног стања у друго, које је само привидно другачије, а у ствари је „истоветно, ако не и горе“.³⁰⁰ *Панчевац* је захтевао да се питање укидања Границе реши демократским принципом, путем самоопредељења народа. Када је Војна граница развојачена и Панчево потпало под власт мађарске владе, не само да је власник и уредник *Панчевца* Јован Павловић неколико пута хапшен због објављених текстова, него је нова власт свим средствима радила на томе да уништи његов лист. То јој је коначно успело, када је одлуком суда штампање *Панчевца* обустављено на три месеца, након што је изашао 57. број, 31. јула 1873. године. Лист је добио казну од три месеца забране изласка уочи предизборне борбе за посланике у Угарском сабору. Ово је значило да је Народна странка остала без свог гласила на тлу бивше Војне границе, где је имала велику шансу за успех на предстојећим изборима. Зато је Народна странка 4. септембра 1873. у Панчеву покренула нов лист за политику и привреду под именом *Граничар*. Уредник и издавач ових новина био је градски бележник Тодор Бекић. *Граничар* је излазио два пута недељно и наставио је посао тамо где је *Панчевац* стао. Међутим, врло брзо, после 13. броја, који је изашао 16. октобра 1873, *Граничар* је обустављен, а његов издавач и уредник Бекић је ухапшен због једног дописа.³⁰¹ *Панчевцу* је тада већ истекла тромесечна забрана па је поново покренут. *Панчевац* је у то време имао велики политички утицај, па је често бивао конфискован, а Павловић новчано кажњаван и затваран.³⁰² Под притиском власти лист је поново престао да излази 24. новембра 1874. године.³⁰³ Издавање *Панчевца* се поново покреће крајем фебруара 1875. године. Издавач и уредник обновљеног *Панчевца* био је Каменко Јовановић који се на тој функцији налазио до средине јула 1875. Каменко Јовановић није имао времена да се новинарским послом озбиљније бави, па је редакцију листа препустио Божидару Поповићу и Јовану Поповићу. Иако се и Јовановићевом *Панчевцу* не може порећи борбеност и оштрина, због које га је власт често пленила и кажњавала, он је ипак био бледа сенка оних бројева које је уређивао Павловић.³⁰⁴ Јовановић је био принуђен да обустави издавање *Панчевца* годину дана после покретања, јер новац прикупљен путем претплате није био довољан да покрије трошкове штампања. Последњи број *Панчевца* појавио се 10. фебруара 1876. године. Након десетогодишње паузе *Панчевац* је поново покренут, 17. октобра 1885, излазио је два пута месечно и био у власништву и редакцији др Николе Косанића. Његов стварни покретач био је професор Јован Поповић, који је од 1883. године у Панчеву издавао *Наше горе лист*, недељне новине „за просветне и привредне цели“.³⁰⁴ Када су оне 1885. забрањене, зато што су се бавиле политиком, а нису уплатиле кауцију, Поповић је уз помоћ Касапиновића и Каменка

³⁰⁰ *Панчевац*, бр. 47, 1872.

³⁰¹ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 207.

³⁰² „Знаменити земунски Срби“, *Мали гласник*, бр. 31, 1913.

³⁰³ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска 1980, 208.

³⁰⁴ Исто, 209.

Јовановића покренуо *Панчевац*.³⁰⁵ Иако су власници и издавачи *Панчеваца* од првих дана планирали да свој лист претворе у политички орган и да га издају једном недељно, то им није пошло за руком. Због једног чланка који је *Панчевац* преузео из *Браника*, државни тужилац је 28. априла 1887. наредио да се лист обустави зато што се без кауције бавио политиком. Тим поводом Поповић је писао: „таман је почео *Панчевац* да стаје по мало уз *Браник*, кад га ето баш због тога и снађе смрт“.³⁰⁶ Иако је касније било покушаја да се поново покрене *Панчевац*, он се под влашћу Аустроугарске никада више није појавио.

У Панчеву је кратко време излазила *Воља народа*, „лист за политичке, просветне и народне цели“. Први број је изашао 22. фебруара 1887. под уредништвом Бранка Крчединца, а затим Ивана Иванића.³⁰⁷ *Воља народа* је укинута убрзо по престанку Поповићевог *Панчеваца*.

Сломом Баховог апсолутизма (1860), успостављањем уставног поретка и оживљавањем политичког плурализма, штампа је из дана у дан добијала значајнију улогу. Како је она представљала моћну полуку у политичкој борби, политичке странке трудиле су се да преко штампе утичу на придобијање јавног мњења. Либерално грађанство је у том погледу ишло испред конзервативно-клерикалних кругова па је у покретању листова показало више иницијативе и имало више успеха од својих противника.

Увиђајући да хумористично-сатирични листови широм Европе задобијају све већу популарност и утицај на грађанство, у Војводини се покреће први српски хумористичко-сатирични лист *Комарац*, а његов први број се појавио 22. фебруара 1861. године у Новом Саду. Издавач и финансијер био је порески инспектор Драгутин Кесерић, уредник Ђорђе Рајковић, а главни помоћник уредника Јован Јовановић Змај.

Јован Јовановић Змај је као лекар једно време службовао је у Панчеву, па је ту 13. новембра 1871. године покренуо *Жижу* и тако се укључио у политичку борбу против мађарских хегемониста, промађарски оријентисаних српских конзервативаца и клерикала из Војводине и званичне политике Кнежевине Србије. Напредних схватања, Змај је у *Жиж*и отворено писао о својим политичким ставовима подржавајући Светозара Милетића и Српску народну слободоумну странку. Током 1871. и почетком 1872. године *Жиж*а је спадала у ред најчитанијих српских листова и имала је око 1.000 претплатника.³⁰⁸ На популарност *Жиж*е војна команда у Темишвару није благонаклоно гледала, као ни мађарска влада, која је у то време радила на разбијању Народне странке. Змају је наређено да положи кауцију за лист или да га обустави. Због тога је *Жиж*а престала да излази у Панчеву 22. августа 1872, а Змај ју је преселио у Нови Сад, где се први њен број појавио 10. октобра исте године.

У време када је Српска народна слободоумна странка после будимпештанске и кикиндске конференције 1884. почела да се распада, дошло је до интезивнијег покретања листова у разним местима данашње Војводине. Нови Сад је у новинарско-издавачкој делатности и даље био на првом месту, пре свега зато што су у њему излазили водећи политички листови *Застава* и *Браник*, али важност на српској политичкој сцени почињу да добијају и други градови из провинције. Већина листова који се убрзано јављају након 1884. године брзо се гасила, а само су понеки успевали да

³⁰⁵ Исто, 209.

³⁰⁶ Исто, 210.

³⁰⁷ Исто, 210.

³⁰⁸ Исто, 274.

се одрже више година. У том периоду у Вршцу излазе радикалске новине *Српство и Вршачки гласник*.

Штампар Никола Косанић основао је у Панчеву 24. марта 1889. године „недељни лист за просвету и привреду“ под именом *Весник*. Уредник је био професор Јован Поповић, ранији власник *Наше горе листа* и уредник *Панчевца* из 1886/87. године.³⁰⁹ Већ после 14. броја *Весник* је био заплешен и обустављен, јер се без дозволе бавио политиком. *Весник* је подржавао угарске државне власти и као такав није могао да придобије читаоце. Успео је да се одржи до средине 1895. године. Под истим именом и са истом политичком концепцијом, *Весник* се поново појавио почетком новембра 1899. у власништву и редакцији Јована Поповића. Међутим, убрзо се поново угасио.³¹⁰

После обустављања *Весника* 1895. године, штампар Никола Косанић је 17. октобра 1896. у Панчеву покренуо *Грађанин*, нови недељни „лист за аутономне, просветне и материјалне потребе“. Косановићев лист, чији је он био власник, а више година и уредник, није се у политичком погледу разликовао од свог претходника. *Грађанин* није био страначки обележен, мада је био оштар противник социјализма, а највише се бавио питањима аутономије, економског развоја и стањем просвете и културе Срба. За разлику од *Весника*, *Грађанин* је био дугог века и престао је да излази тек по избијању Првог светског рата. Његов последњи број изашао је 2. августа 1914. године.

У Панчеву је 1911. године почео да излази *Граничар*, а 1914. *Панчевачки гласник*. Иако нема сачуваних примерака *Граничара* зна се да је он почео да излази 1. фебруара 1911. године као неполитички недељни лист за место и околину. *Граничар* је покренула српска радикална омладина, која је њиме желела да допринесе „моралном и материјалном подизању српскога народа“. Формални власник и издавач листа био је адвокатски приправник др Радован Лазовић, а одговорни уредник Милан Јосимов, књиговођа српске православне црквене општине.³¹¹

Панчевачки гласник, „недељни лист за просвету, привреду и народну аутономију“, такође је био радикалски орган, који је 14. јануара 1914. покренула Радикална странка у Панчеву. Формални власник и уредник *Гласника* био је адвокат др Јован Михаиловић. *Панчевачки гласник* је промовисао програм Радикалне странке и читаоце обавештавао о раду панчевачке градске управе, црквене општине и свих панчевачких просветних и културних установа. Као и већина других српских листова и *Панчевачки гласник* покренут је с циљем да просвећује шире слојеве народа, па су у том смислу штампане „добре васпитне приповетке“, чланци из српске историје, привреде, медицине. Укупно је изашло 28. бројева *Панчевачког гласника*, а он је престао да излази 26. јула 1914. због избијања Првог светског рата.

Увођењем дуалистичког система 1867. и поделом власти у монархији између Беча и Пеште, и доношењем 44. члана Закона о равноправности народности 1868, доминантна политика мађарских влада у Угарској била је реализација великомађарске државне идеје, која је подразумевала асимилацију и мађаризацију немађарских народа. Крајњи циљ те политике, био је да се од Угарске створи јединствена и велика чисто мађарска држава, а од хетерогеног националног становништва образује у етничком погледу јединствена мађарска нација. У остваривању тих циљева на територији данашње Војводине, мађарска влада је веома важну улогу доделила новинама, па је штампање појединих листова субвенционисала. Имајући у виду да се Војводина налазила на

³⁰⁹ Исто, 308.

³¹⁰ О њему сазнајемо из вршачког *Српства* бр. 84, 1899.

³¹¹ Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 362.

периферији угарског царства, на границама према Србији, и да је одувек привлачила своје сународнике преко Саве и Дунава, те је овде било много више Срба, Немаца и других народности него Мађара, разумљиво је што су националистички притисак, насилна асимилација и мађаризација овде били много јачи и организованији но што је то био случај у другим деловима Аустроугарског царства. Из тих разлога број субвенционисаних листова на подручју Војводине био је велики, а финансијска средства која су добијали поједини листови била су прилично висока. Субвенционисани листови имали су обавезу да буду лојални и у свему подржавају политику мађарске владе која их је финансирала. Мађарски листови су то радили веома отворено и агресивно, док су се српски и немачки листови трудили да то раде дискретније и мање наметљиво како би постигли већи успех код читалаца.

Од увођења дуализма до избијања Првог светског рата све мађарске владе настојале су да контролишу бар један лист на српском језику. Један од субвенционисаних листова била је *Народност* Тодора Бекића из Панчева. По образовању правник, Бекић је у млађим годинама био активан члан Српске народне слободоумне странке, због чега је у три наврата био хапшен. Међутим, борбени и бескомпромисни Бакић убрзо је постао опортунистички настројен према угарским властима. Бакић је сматрао да ће Срби постићи извесне успехе ако напусте опозициону политику и прихвате умеренији, у пракси остварљивији политички програм. Први број *Народности* изашао је 13. априла 1897. године у Панчеву. Бекић је означио лист као „орган српске автономне странке“, иако она формално гледано није била у организационом смислу конституисана као странка. Међутим, сматрао је да поред оних који следе политику радикала и либерала, међу Србима има довољно конзервативних и лојалних грађана које је желео да окупи око свог листа и организује их у посебну странку. Писао је да су Срби готово у целом свету јединствени у томе што пуних 30 година поред борбено опозиционих, немају и конзервативну странку.³¹² Бекић је свој лист почетком новембра 1901. године преселио у Земун, јер је сматрао да ће тамо имати боље услове за рад.³¹³

Конзервативном, реакционарном, клерикалном и мађарофилском оријентацијом Бекић је изазвао против себе и свог листа читаву српску јавност, која га је називала разним погрдним именима: мађароном, туђинским најамником, народном мешином итд.³¹⁴ Међутим, Бекићу то није сметало и он је наставио са својим новинарским радом све до 2. маја 1910. када је изненада умро. Последњи, постхумни број *Народности* изашао је 8. маја доносећи вест о Бекићевој смрти са опширном биографијом и обавештењем да лист више неће излазити.

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, са преко 7.000 становника српске народности, Вршац је један од првих провинцијских градова Војводине који се активно укључио у национално-политичке и културно-просветне акције Срба, чије је извориште било у Новом Саду. Тих година вршачки Срби били су захваћени ондашњим популарним идејама националног романтизма, али су на њихова стремљења подстицајно деловали и примери немачких суграђана који су 1856. отворили штампарију, а 1857. покренули сопствени лист *Der Werschetzer Gebirgsbote*. У Завичајном одељењу Градске библиотеке у Вршцу данас се чува скоро 30 наслова локалне штампе на српском језику која је излазила до 1918. године: *Вршачка кула*, *Исток*, *Вршчанин*, *Грађанин*, *Банаћанин*, *Вршачки гласник*, *Будућност*, *Српство*,

³¹² Исто, 410.

³¹³ „Читаоцима Народности“, *Народност*, бр. 84, 1901.

³¹⁴ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 418.

Трговинско-занатлијски гласник, Бубањ, Родољуб, Српска везиља, Полет, Вршачки весник, Народна нова зора, Војводина, Бата из Баната, Предстража, Искра, Банатске новине, Глас народа, Бумбар, Банатски лист, Јавно мњење, Скакавац, Вршачки гласник, Поглед, Народни гласник, Јединство, Нова слога.

Најстарије вршачке новине на српском језику почеле су да излазе 6. октобра 1857. године. Била је то *Вршачка кула* као „недељни месни лист за трговину, обртност и јавни живот”, а покренуо их је правник Мита Ф. Поповић уз сарадњу Нике Мандукића. Иако *Вршачка кула* није уплатила кауцију, па није имала право да се званично бави политиком, она је ипак пратила политички правац *Заставе* и Светозара Милетића и била је нека врста незваничног органа Уједињене омладине српске. *Вршачка кула* су биле локалне новине и као такве нису имале велики број претплатника. Највише су је читали просветни радници, ђаци, чиновници и свештеници. У 1867. години изашло је 13 бројева, а у 1868. години 16 бројева. Због слабог одзива претплатника Поповић је био принуђен да с пролећа 1868. на дуже време обустави издавање новина. Поново их је покренуо 1870. и оне су излазиле до 1872. године.³¹⁵ У том периоду издавачи листа су били Ј. Е. Кирхнер, власник штампарије (бројеви 1-7, 1867), Мита Ф. Поповић (бројеви 8/1867 – 16/1868), Друштво „Вршачка кула” (1870) и Ника Мандукић (1871, 1872). Лист су уређивали: Мита Ф. Поповић, Пера Јовановић и на крају Ника Мандукић.

Након готово четврт века, 1884. под истим именом, али са другачијом, радикалским политиком, Мита Ф. Поповић је обновио *Вршачку кулу*. После укупно 13 бројева (12 бројева је изашло у 1894. и један број у 1895. години) *Вршачка кула* је опет престала да излази.

У Вршцу је 13. јануара 1883. године покренуто *Српство*, лист који ће одиграти важну улогу у јавном животу Срба у Угарској. *Српство* је било недељни „лист за материјалне и просветне интресе народне“, у власништву штампара Ветла и Веронића. Уредник листа био је Лаза Нанчић, који је већ имао новинарског и књижевног искуства. Поред Нанчића, редакцију су чинили: Стеван Токин, Никола Брашован, Васа Гренчарски и Мита Акимовић.³¹⁶ Они су били чланови неформалне групе напредне вршачке омладине која је тада била позната под именом „вршачки социјалисти“. Вршачки социјалисти су желели да *Српство* буде „светло народу, заступник слабих и сиротих, а бич мрачњацима, издајницима и свима онима, који у сузама и несећи народа налазе своју срећу и радост“. У исто време *Српство* је „имало да мобилише младе српске социјалисте и друге родољубе против поробљивачке политике мађарских влада“.³¹⁷ Оно што је лист вршачких социјалиста издвајало од других српских новина је то да се много више бавио друштвеним и економским питањима (црквено-школском аутономијом, женским питањем, задругарством, људским особинама и др). Када је *Застава* постала орган *Нове омладине*, Нанчић је одлучио да обустави *Српство*, јер би оно поред *Заставе* са истим програмом, било сувишно. Последњи 53. број *Српства*

³¹⁵ Током 1870. изашло је 16 бројева *Вршачке куле*, у 1871. години изашло је 52 броја, а у 1872. још 34 броја, када је лист престао да излази.

³¹⁶ *Застава*, бр. 192, 1882. Судећи по овом броју *Заставе*, Нанчићев лист је требало да се зове *Народњак*. У свом 195. броју *Застава* је обавестила да ће се лист свати *Српство*.

³¹⁷ „Позив на претплату“, *Српство*, бр. 52, 1883; Лаза Нанчић, *Изабрани политички списи*, књ. 5/2, Нови Сад, 1961, 124.

изашао је 10. јануара 1866, после чега је Нанчић прешао у Нови Сад и новинарску активност наставио у редакцији *Заставе*.³¹⁸

Аксентије Мијатовић, политички емигрант из Србије, почетком јануара 1871. године покренуо је у Вршцу нови лист *Исток*, недељни „лист за књижевност, забаву и новости“.³¹⁹ На почетку свог излагања *Исток* је промовисао политику Српске народне слободоумне странке. Био је веома критичан према београдској намесничкој влади, због чега је *Истоку* често био забрањиван улаз у Србију. Међутим, однос *Истока* према званичној политици Србије почео је да се мења августа 1871. године. Политички емигрант Мијатовић је одлучио да се врати у Србију, па је пре вршачке скупштине Уједињене омладине српске обавестио председника намесничке владе Радивоја Милојковића да је спреман да служи „свом отачеству“. Од тада је Милојковић финансијски помогао *Исток* уверен да ће га моћи искористити за политичку борбу против неистомишљеника. Тако је *Исток* престао да излази у Вршцу и почео да излази у Београду половином јуна 1872. године као полуванични режимски лист.³²⁰

Након пресељења *Истока* у Београд, јавност је сазнала да ће у Вршцу поново бити покренуте новине, које ће заступати интересе тзв. „умерењачке партије“. Ту партију која се супротстављала Народној странци, чиниле су вршачке „мађистратлије и некадашњи омладинци“.³²¹ Нови лист који се појавио 29. јуна 1873. био је *Вршчанин*, „недељни лист за народне интересе“, а уређивао га је Светозар Коменарски. *Вршчанин* је основан с намером да буде нека врста надзорног органа над свима покретима у Вршцу, које је хтео да прати и оцењује „као неумитни судија“.³²² *Вршчанин* је имао амбицију да се уздигне изнад локалних партијских трвења и да буде прави заступник народних интереса,³²³ али му то није пошло за руком. Брзо је изгубио кредибилитет у страначким борбама, а његов последњи, 18. број изашао је крајем октобра 1873. године.

Вршац је седамдесетих и почетком осамдесетих година 19. века био захваћен страначким сукобима, па су те страначке страсти дошле до изражаја и у локалним вршачким листовима, *Грађанину* и *Банаћанину*.³²⁴ Први број *Грађанина* изашао је почетком марта 1879. под уредништвом Саве Стефановића као недељни „лист за просветне и материјалне интересе“. *Грађанин* је заступао ставове Нове омладине, критиково је поједине виђеније Вршчане и тиме стекао многобројне противнике у самом граду. Конзервативци и клерикалци бунили су се против *Грађанина*, а његовог сарадника, Николу Брашована, некадашњег уредника *Учитеља*, напали су да је социјалиста и безверник.³²⁵ *Грађанин* је престао да излази 6. децембра 1879, јер је имао мали број претплатника, а био је и под великим притиском јавности, те није могао

³¹⁸ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 238.

³¹⁹ Сачувана су само три броја *Истока*, док је излазио у Вршцу, бр. 9 из 1871. и 12 и 16 из 1872. године.

³²⁰ Податке о *Истоку* види у књизи Н. Петровића, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 2, 223, 234, 235, 303, 304, 435.

³²¹ *Застава* бр. 46, 1873.

³²² *Вршчанин*, бр. 1, 1873.

³²³ *Вршчанин*, бр. 18, 1873.

³²⁴ *Застава*, бр. 2, 1882.

³²⁵ *Народни гласник*, бр. 72, 1879.

дуже да опстане. Након гашења *Грађанина* у Вршцу пуне две године није било српских новина.

У тренутку када је и читав Банат био без српских листова, у Вршцу је 29. децембра 1881. покренут *Банаћанин*, недељни „лист за просветне и материјалне интересе“, чији је издавач и уредник био Никола Марковић, ранији власник и уредник *Братства* и *Смотре*. Марковић је у првом броју *Банаћанина* обећао да ће догађаје посматрати и оцењивати „са општега, тако рећи ванпартијскога народног гледишта“, али се испоставило да је у свему заступао политичке погледе тзв. „вршачких социјалиста“, који су са Нанчићем на челу, били његови главни сарадници. *Банаћанин* је излазио око два месеца, а престао је због слабог одзива претплатника.³²⁶ Међутим и за то кратко време, уредник *Банаћанина* Никола Марковић је својим чланцима против патријарха Анђелића и угарске владе био осуђен на новчану казну и затвор зато што се без кауције бавио политиком.³²⁷

Када је *Српство* Лазе Нанчића престало да излази 1885. године Вршац је дуже од пет година остао без новина. Тек 12. октобра 1890. појављује се *Вршачки гласник* на иницијативу Николе Брашована. То је био недељни лист за материјалне и просветне интересе, чији је власник и уредник био вршачки штампар Милан Косановић³²⁸. Лист је имао и сараднике: Антоније Стражичић, Никола Брашован, Лаза Возенковић, Стеван Крунослав Јовић и Никола Рајковић, који је у одсуству Косановића уређивао лист.³²⁹ У почетку је *Вршачки гласник* био ванпартијски орган, који се бавио искључиво проблемима црквено-школске аутономије, просветним и материјалним питањима Срба у вршачкој епархији. Након 28. фебруара 1892 Вршачки гласник почиње да заступа интересе Радикалне странке. Због тога што се неовлашћено бавио политиком, уредник *Гласника* је био осуђен на новчане казне и затвор. Лист је престао да излази после другог броја, који се појавио јануара 1894. године.

Упоредо са *Вршачким гласником*, Милан Косановић је три пута месечно издавао *Мирођију*, лист за забаву, поуку и шалу који се први пут појавио у Вршцу 13. новембра 1891. године.³³⁰ У периоду од 1891. до 1894. био је то једини хумористичко-сатирични лист Срба у Војводини, јер после гашења *Стармалог* (Нови Сад, 1889) није било оваквих часописа. У том периоду Вршац је постао један од издавачких центара наше српске сатиричне штампе. Милан Косановић, члан Радикалне странке, покренуо је *Мирођију* са циљем да помогне Радикалној странци која је настојала да уједини разједињени српски народ. *Мирођија* је имала конкуренцију у *Бранику*, *Нашем добу*, *Новом времену* и панчевачком *Веснику*. Критиковала је Старчевића, Полита, Штросмајера, патријарха Бранковића и све чланове породице Обреновић.³³¹ Осим

³²⁶ *Застава*, бр. 25, 1882.

³²⁷ *Застава*, бр. 67, 1883. Инкриминисани чланци *Банаћанина* били су: *Белешка о избору патријарха* у бр. 3, *Банат и угарска влада* и *Државна пореза* у бр. 6.

³²⁸ Милан Касановић је био вршачки штампар и активни члан Радикалне странке. Био је власник и уредник *Вршачког гласника* и *Мирођије*. Касановић је због својих новинарских текстова често био осуђиван и боравио у затвору.

³²⁹ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 310.

³³⁰ Више о *Мирођији* видети: Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995, 15-78.

³³¹ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска 1980, 311.

политичких, у *Мирођији* су вођене и књижевне полемике од којих су најзначајније оне са Јованом А. Дучићем и Николом Т. Кашиковићем, уредником *Босанске виле*. Због финансијских тешкоћа *Мирођија* је престала да излази 10. априла 1894. године и укинута је убрзо по престанку штампања *Вршачког гласника*.³³²

Две године по престанку *Мирођије* у Вршцу је на Ускрс 1896. године, покренут „лист за шалу и забаву“ – *Бубањ*.³³³ Власник, издавач и штампар био је Милан Петко-Павловић, одговорни уредник Анта Велић, а главни сарадник др Казбулбуц (Васа Крстић). *Бубањ* је излазио три пута месечно. За разлику од *Мирођије*, *Бубањ* није припадао ниједној странци па се подједнако подсмевао и радикалима и либералима. У уводном тексту првог броја уредништво је изнело програм листа. Циљ му је био да читаоце разбуди из дремежа у који су запали, те да свима растера „са чела бригу и чамотињу“ и да њихов лист „буде увек пратиоц весела, шале и смеја“. Али *Бубањ* није неговао само благ хумор – у њему је било оштре сатире ако би приметно „да се који народни човек толико заборава да му народ постане девета брига“.³³⁴ По мишљењу стручне јавности *Бубањ* је био најквалитетнији лист за шалу, забаву и поуку који је излазио у Вршцу деведесетих година 19. века јер је кроз безазлене шале и хумористичке кратке приче успевао да искаже озбиљне критичке ставове усмерене на политичка, друштвена и културна збивања тог времена.³³⁵

Престанком излажења *Вршачког гласника* вршачки радикали су остали без листа, па су предузели све да га поново штампају. У томе су успели 7. априла 1895, када су покренули *Српство*, недељни лист за аутономне, просветне и материјалне потребе. Дobar глас и велики углед који је својевремено уживало Нанчићево *Српство* вршачки радикали желели су да искористе у својој партијско-политичкој борби. Као настављачи политике некадашњих „вршачких социјалиста“, они су новим листом намеравали да попуне празнину насталу нестанком *Вршачког гласника* и *Мирођије*. Први уредник новопокреног *Српства* био је Анте Велић, а сарадници су били познати радикали: Мита Мушички, Мита Клицин, Јован Живојиновић, Милутин Трбић и П. С. Иванов. Након двогодишњег излажења листа радикалски првак Ђура Цвејић, у име Радикалне странке, положио је кауцију од 5.000 форинти,³³⁶ па је *Српство* од почетка 1897. штампано два пута недељно као „лист за политику, привреду и просвету“. Овај вршачки лист заступао је политику Радикалне странке и бавио се темама које су тој странци биле важне: критиковали су црквени клер, а посебно вршачког епископа Змејановића и патријарха Бранковића; оштро су нападали великомађарске државне идеје; осуђивали су политику Бењамина Калаја у Босни и проаустријску оријентацију српске владе и бившег краља Милана.³³⁷ Због тога је *Српству* био забрањен улаз у Србију и Босну и Херцеговину, а тадашњи његов уредник др Бранко Илијћ у „преској

³³² Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995, 17.

³³³ Више о *Бубњу*: Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995, 79-134.

³³⁴ *Бубањ*, бр. 1, 1896, 1.

³³⁵ Последњи виђени примерак *Бубња* је бр. 14, који је објављен 1. јуна 1899. а налази се у Сечењијевој библиотеци у Будимпешти.

³³⁶ Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 311.

³³⁷ О томе је вршачка *Будућност* писала: „Ми знамо многе оворане српске политичке листове који одиста својски и одлучно заступају народне интересе; али знамо и то да се ни један српски лист до сад није служио онаквим тоном писања.“ („Нове преске парнице“, *Будућност*, бр. 14, 1897)

парници“, био је осуђен на затвор и новчану казну. Иако су вршачки радикали преузели име Нанчићевих новина, које су од противника називане чак „комунистичким *Српством*“, њихов лист је писао против социјалистичких идеја, посебно против захтева за поделу земље и насилног освајања власти, заговарајући чекање и стрпљиво подношење тегоба.³³⁸

Оно по чему се *Српство* разликовало од осталих радикалских новина јесте то што се вршачки лист ређе од осталих сукобљавао са либералима и његова политичка критика на рачун либерала никада није садржала увреде. *Српство* је истицало да ће у погледу партијских односа поступати врло опрезно, да ће радити на стишавању страначких страсти и трудити се „да се наша партијска борба у правилан колосек доведе“.³³⁹ На подручју вршачке епархије они су се споразумели са либералима и створили *Сједињену српску народну странку*, чији је заједнички званични орган од 28. новембра 1897. постало управо *Српство*.³⁴⁰ Једно време *Српство* је заступало интересе двеју фузионисаних странака, по чему је било јединствено у ондашњој српској штампи, јер су слични покушаји доживели неуспех (попут *Заставе* и *Браника*). У време савеза радикала и либерала *Српство* је материјално добро стајало, јер су имали претплатнике из редова обеју странака. Кад се савез распао и када је *Српство* поново постало само радикалски орган, смањило се број претплатника па је крах био неминован. Последњи број појавио се 6. јануара 1899. уз обећање уредника Илијћа да је обустављање привремено и да ће се *Српство* врло брзо поново појавити, „чим се измену прилике и омогући се ваљана српска штампарија“, ³⁴¹ јер се до тада *Српство* штампало у Кирхнеровој немачкој штампарији.

Пре него што је *Српство* 28. новембра 1897. на подручју вршачке епархије постало орган уједињених радикала и либерала, радикали су се поделили. Анте Велић и Никола Рајковић са групом присталица, одвојили су се од *Српства* и 14. октобра 1897. обновили *Вршачки гласник*.³⁴² Издавали су га једном недељно као лист за аутономне, просветне и материјалне интересе. *Гласник* није припадао ни једној странци. Залагао се за смиривање партијских несугласица, привремено је критиковао локалне радикалске прваке, долазио у сукоб са конзервативним и клерикалним политичарима,³⁴³ а заступајући српске интересе у Вршцу и околини супротстављао се немачким. У време поновног излажења *Вршачког гласника* у Вршцу су излазила још три српска листа: *Српство*, *Будућност* и *Бубањ*. Међу њима је владала велика конкуренција и *Гласник* је био први који је био принуђен да се угаси, јер је већ после неколико месеци након обнављања имао 900 форинти потраживања од својих претплатника.³⁴⁴ Суочен са финансијским тешкоћама *Гласник* је био обустављен већ јула 1898, а коначно је престао да излази после 34. броја, који се појавио 18. септембра 1898. године.

³³⁸ „Угарски социјализам“, *Српство*, бр. 8, 1898.

³³⁹ Ђ. Цвејић, *Задатак „Српства“*, *Српство*, бр. 1, 1895.

³⁴⁰ У заглављу *Српства* тада је стајало да је то „орган Уједињене српске народне странке у вршачкој епархији.“

³⁴¹ „Претплатницима Српства“, *Застава*, бр. 53, 1900.

³⁴² Велић је најпре био власник уредник листа. Од почетка марта до почетка јуна 1898. уредник је био Рајковић, а потом поново Велић.

³⁴³ Лаза Везенковић, уредник месне конзервативно-клерикалне *Будућности*, некадашњи сарадник *Вршачког гласника*, водио је спор са тим листом због увреде части и клевете.

³⁴⁴ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад, 1980, стр. 313.

Када су противници вршачких радикала из редова конзервативних и клерикалних кругова, блиских вршачком владики, сазнали да се радикали спремају да обнове издавање *Српства*, и сами су се организовали да што пре имају свој лист. У тој намери претекли су радикале па су покренули *Будућност* две недеље пре но што се појавило *Српство*. Недељни лист за просветне и материјалне интересе под именом *Будућност* појавио се 24. марта 1895. године. Власник листа била је дружина „Будућност“, коју су предводили Лаза Везенковић и конзисторијални бележник Владимир Димитријевић.³⁴⁵

Будућност је често мењала своје уреднике,³⁴⁶ али је увек била доследна у својој конзервативно-клерикалној оријентацији и непријатељском држању према радикалима. По њеном схватању стуб српства били су православна црква и њено свештенство. Срби у Угарској нису имали разлога ништа друго да захтевају, писала је *Будућност*, осим „да наша света црква православна остане недотакнута, и да се наша аутономија развија у духу и оном опсегу што га наше привилегије опредељују“. ³⁴⁷ У страху од социјалистичких идеја залагала се за примену свих, па и најдрастичнијих мера, како би то „учење побијала и безазлене од ђаволске замке чувала“.³⁴⁸

Будућност је критиковала све српске странакe у Угарској. Сматрала је да су оне бесмислене, да ништа не решавају, да у међусобном препуцавању само сеју мржњу и раздор међу народом. Да би се са том праксом престало, лист се залагао за то да се сви Срби окупе око своје цркве и својих свештеника, да удружени раде на учвршћивању и проширивању црквено-школске аутономије и уместо да троше снагу на међусобне партијске размирице, више поведу рачуна о јавном добру, тј. о културном, просветном и материјалном развоју народа.

Током лета 1901. против *Будућности* је била покренута парница због тога што је прекорачила овлашћења и бавила се политиком. Крајем те године *Будућност* престаје да излази, а број 52 објављен 24. децембра 1901. је последњи виђени примерак, у којем није наведено да ће лист бити обустављен.

Годину дана пре него што је *Будућност* престала да излази, Вршац је 18. јануара 1900. године добио нови недељни лист за аутономне, просветне и привредне потребе. Покретач, власник и уредник новог листа *Родољуб*, био је вршачки штампар Милан Петко-Павловић. Док га је Павловић уређивао, *Родољуб* је у свему заступао интересе Радикалне странке, а највећу пажњу посвећивао је локалним темама. Задовољан бројем претплатника, Павловић је од почетка 1901. издавао посебан додатак, тзв. *Забавник Родољуба*, који је имао шалвив и забаван садржај. Када је Павловић одустао од уређивања новина, *Родољуб* је престао да заступа политику Радикалне странке. По оцени *Заставе* он је тада изгубио на квалитету јер је постао слаб лист без политичких начела,³⁴⁹ што је утицало на опадање његовог угледа и смањивање броја претплатника, па је почетком 1910. престао са излажењем.

Милан Петко-Павловић основао је у Вршцу 1891. прву српску везиљачку радионицу,³⁵⁰ а 1895. постао је власник штампарије. Као вршачки штампар и власник

³⁴⁵ Исто, 313.

³⁴⁶ Уредници листа били су: Ђорђе Миљковић, Светислав Миљковић, Милутин Милетић и Лаза Возенковић.

³⁴⁷ „Уместо програма“, *Будућност*, бр. 1, 1895.

³⁴⁸ „Поглед на учење социјалиста о подједнакој подели имања“, *Будућност*, бр. 22, 1898.

³⁴⁹ *Застава*, бр. 59, 1910.

³⁵⁰ Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995, 135.

цртачко-везиљачке радионице, покренуо је 1903. године у Вршцу месечник – „илустровани лист за ручни рад, домаћу потребу и забаву“ под именом *Српска везиља*.³⁵¹ Био је то илустровани лист за ручни рад, домаћу потребу, поуку и забаву, који је излазио од јануара 1903. до септембра 1906. године. Лист је излазио уз сарадњу српских учитељица и окупљао је оне који су се интересовали за вез и уопште ручни рад. Захваљујући томе што је власник и уредник *Српске везиље* имао своју штампарију и довољно материјалних средстава да се финансира један овако скуп издавачки пројекат, лист за везиље успео је да се одржи четири године. Пре него што је покренуо листове *Родољуб*, *Забавник Родољуба* и *Српску везиљу*, Милан Петко-Павловић је 1896. године покренуо свој први лист *Бубањ*. Такође у српским листовима и часописима објављивао је прозне текстове и песме, а најпознатији је био као састављач ребуса и цртач.³⁵²

У Вршцу је 1909. године излазио лист за шалу *Брбљуша* под уредништвом Пере Васиљевића Раце.³⁵³ Сви јужнобанатски листови овога времена, осим *Вршачког гласника*, припадали су Радикалној странци. Такви су били *Банаћанин* из Вршца, *Граничар* из Панчева и *Панчевачки гласник*.³⁵⁴

После престанка *Брбљуше* из 1909. године у Вршцу је 27. марта 1910. покренут недељни „лист Српске народне радикалне странке“ под именом *Банаћанин*. На челу уређивачког одбора *Банаћанина* најпре се налазио Д. Младеновић, кога је после четвртог броја на том месту наследио Ђ. Миросављевић. Како је лист вршачких радикала покренут уочи избора посланика за Српски народно-црквени сабор, он се од првог дана упустио у борбу са политичким противницима (либералима и самосталним кандидатима). Поред тога што је *Банаћанин* био промотер културног и привредног програма Радикалне странке, велику пажњу посвећивао је српско-румунским односима, стално упозоравајући јавност на асимилацију Срба од стране Румуна. Иако је настојао да своје читаоце информише о свим важнијим догађајима у српству, па и читавом свету, доста пажње поклањао је локалним вестима. *Банаћанин* је престао да излази 3. новембра 1912. са 43. бројем, у којем је опоменуо претплатнике да исплате заостале дугове.

Тако су вршачки Срби остали без новина, док су Немци у исто време имали три, а Мађари два листа. То је подстакло власнике штампарије Милана и Јована Петка-Павловића да 6. априла 1913. покрену *Вршачки весник*, „недељни лист за привредне и аутономне прилике народне“. Под уредништвом Јована Петка-Павловића *Вршачки весник* био је независан – ванпартијски лист, који није скривао своје симпатије према Михаилу Полит-Десанчићу и његовој странци. Излазећи у мултинационалној средини, *Весник* је доста времена посвећивао националним питањима при чему је наступао са позиција српских националиста.³⁵⁵ Као и већина ондашњих српских локалних листова, који нису имали право да се баве политиком и *Вршачки весник* писао је доста о аутономији, која је била укинута, а у жељи да се ради на просвећивању народа доносио

³⁵¹ Више о *Српској везиљи* видети у: Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995, 135-166.

³⁵² Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995, 135.

³⁵³ *Брбљуша* се налазила у фондовима Градске библиотеке у Вршцу, али јој се после Другог светског рата замео сваки траг.

³⁵⁴ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад : Матица српска, 1980, 344.

³⁵⁵ „Срби позор“, *Вршачки весник*, бр. 23, 1913.

је популарно писане чланке о моралу, васпитању, из медицине, трговине, пољопривреде и разних других области. Иако добро уређиван и садржајно богат разноликим вестима из места и околине, власници листа нису били задовољни одзивом читалаца, па су се у више наврата жалили на њихову немарност и равнодушност и указивали на пример вршачких Немаца, који су се крајем децембра, када се уплаћивала претплата, просто гурали око својих штампарија.³⁵⁶ Упркос томе што је *Вршачки весник* имао невоље са претплатницима, излазио је до Првог светског рата, а обустављен је 26. јула 1914, када је био објављен његов последњи број.

Током Првог светског рата обустављено је штампање српских листова у Војводини. Први листови на српском језику појављују се крајем рата. То су били неполитички листови: хумористички часопис *Стођаво* (штампан у Новом Саду у пролеће 1917) и књижевни часопис *Изложба*, изашао у Вршцу почетком 1918. године. Изашла су свега четири броја *Изложбе* и то захваљујући предузимљивости поручника Борислава Петровића, који је желео да преко оваквог часописа утиче на буђење националне свести. Инспирисана истом идејом, у септембру 1918, некадашња власница *Врача погађача* Зорка Лазих покреће у Вршцу часопис за децу *Дечје новине*. Дана 1. фебруара 1918. обновљена је и *Жена*, часопис који је излазио у Вршцу, а уређивала га је Милица Томић (супруга Јаше Томића). Вест о томе објављена је и у окупираној Србији.³⁵⁷

У Белој Цркви је у периоду пре Првог светског рата излазио само један лист на српском језику. То је био недељник *Белоцрквански гласник*, „лист за автономне, просветне и привредне потребе српског народа“ чији је први број изашао 22. јула 1906. године. Оснивач и главни и одговорни уредник био је Белоцркванин Љубиша Мичин.³⁵⁸

До Првог светског рата српски дневни листови у Новом Саду, у првом реду *Застава* и *Браник* имали су улогу „централних листова“ за Србе у Војводини, али након рата штампа из Београда је почела у великом тиражу да долази у Војводину и имала је далеко већи утицај на јавно мњење него покрајински, регионални и локални листови. Војвођански Срби па и припадници националних мањина, свакодневно су читали *Политику*, *Време*, *Правду* и друге београдске новине, а локалне новине куповали су из страначке ревности или због локалних вести. Та чињеница ће веома битно утицати на домете војвођанских листова, а и на њихову физиономију и садржину.

Војвођански српски листови који су током 19. века обликовали културни и политички живот Срба са обе стране Саве и Дунава, постепено су губили трку са београдским листовима и постепено се провинцијализовали.

* * *

У прошлости Срба уопште, а посебно оних у Угарској, штампа је одиграла значајну национално-политичку, друштвену, културно-просветну и књижевну мисију. Она је имала веома широку улогу и била је аутентични сведок свих друштвених кретања која су се јављала у српском друштву. Ондашњој читалачкој публици новина није пружала само свакодневне новости и својеврсну забаву, већ је, како је то рекао један од родоначелника српског новинарства Димитрије Фрушић, била „прво, најлакше,

³⁵⁶ „Угледајте се на ово!“, *Вршачки весник*, бр. 26, 1913.

³⁵⁷ Видети: *Beogradske novine*, 1918, IV.

³⁵⁸ Živan Ištvančić, *Hronika Bele Crkve : 1717-2017*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 2017, 94.

најисходније средство за побудити к читању књига, размишљању и напретку у цивилизацији и литератури.³⁵⁹

Штампа у јужном Банату је упркос свим својим ограничењима била огледало времена и одређеног историјског тренутка. Чак и онда када није сасвим верно извештавала о расположењу у народу и истинито одражавала друштвене и међунационалне односе, изложена немилосрдној и сталној конкуренцији, гушена од стране власти, ограничавана уским страначким интересима, стално у борби са беспарицом, често садржајно сиромашна, понекад стварана и финансирана само да послужи једнократно у одређене сврхе – она је ипак представљала израз свога времена и као таква данас је веома драгоцене свим истраживачима.

Новинарство у Војводини има богату традицију и данас представља драгоцен извор за изучавање политичке, економске и културне историје тог периода. Војвођанска штампа је имала великих заслуга јер је допринела да се Војводина афирмише као аутономна покрајина са многобројним специфичностима, чак и када је била жестоко негирана и оспоравана као таква. Дневни листови давали су тон и осталој штампи у покрајини, увели су професионални начин рада у редакцијама и веома много учинили на подизању новинарских кадрова.

1.2.3. Немачка штампа

Немци у Војводини припадали су тзв. Подунавским Швабама, великој националној групацији која је настањивала простор од Дунава до Трансилванских Алпа и није била у географском контакту са матицом. До 1918. године, Подунавске Швабе су на подручју Јужне Угарске живеле већ два века, али измешани са другим народима нису успели да изграде заједнички идентитет, већ су развили један изразито индивидуалистички начин живота.³⁶⁰ У овом периоду била су свега два историјска догађаја када су Швабе показале националну солидарност и јединство: Револуција 1848–1849, у којој су изашли са тзв. *Богарошком петицијом* и крај Првог светског рата, када су прогласили неуспешну и кратковечну Банатску републику.³⁶¹ Подунавске Швабе су живеле на територији где је деценијама уназад сва власт била сконцентрисана у рукама угарског племства и цркве, што је довело до тихе и успешне мађаризације немачког становништва.³⁶²

Немци су на подручју данашњег јужног Баната имали дугу и богату традицију штампарства и новинарства започету средином 19. века. Од тада па до 1918. године свако насеље са значајнијом немачком популацијом имало је један или више листова на немачком језику.

³⁵⁹ Према: Василије Крстић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791-1914.*, Нови Сад: Матица српска, 1980, 7.

³⁶⁰ Бранко Бешлин, „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку“, *Истраживања 15*, Нови Сад, 2004, 14.

³⁶¹ Филип Крчмар, „Изградња националног идентитета Подунавских Шваба у Војводини 1918–1933“, *Култура сећања на војвођанском простору : тематски зборник*, Нови Сад : Филозофски факултет, 2017, 139.

³⁶² Исто, 138.

Прве новине Подунавских Шваба покренуо је 1771. године у Темишвару штампар Матијас Хајмерл (Heimerl).³⁶³ Од тада па до Првог светског рата на подручју Бачке, Баната, Барање и Хрватске излазило је преко 300 листова на немачком језику.³⁶⁴ Од појаве првих новина на немачком језику у Банату па све до Првог светског рата, Темишвар је све време био центар издавачке делатности Подунавских Шваба, јер је од укупно 20 дневних листова, у њему излазило чак 13, као и више од половине свих недељника.

Први немачки листови штампани на територији српског дела Баната појавили су се половином 19. века. У Панчеву почетком августа 1849. године излази први лист на немачком језику *Südungarische Grenzboten*.³⁶⁵ *Südungarische Grenzboten* је заступао интересе мађарске револуције, а његов излазак из штампе је најављен у службеном листу *Közlöny* (Билтен) штампаном у Сегедину од 28. јула 1849: „Није мање значајан ни лист *Südungarische Grenzboten* који ће Густав Зерфи (Zerffi Gusztáv) издати почетком августа у Панчеву. У јужним деловима где наше интересе није заступао ни један лист и где јавно мњење није располагало ни са једним гласилом, ово је неопходно потребно. Унапред скрећемо пажњу читалачке публике на овај лист. Надајући се да овај толико потребан подухват неће доживети бродолом због недостатака подршке. Ове новине ће излазити сваког дана сем понедељка. Претплатна цена са свакодневним слањем је 6 форинти“.³⁶⁶ Овај лист је штампан у штампарији Франца Паула Плајца (Franz Paul Pleitz) који је једно кратко време боравио у Панчеву (током јула и августа 1849) где се привремено склонио из Великог Бечкерека док се револуција није окончала.³⁶⁷ Наиме, у Панчеву су биле стациониране мађарске војне трупе, а и сам град је имао бројно немачко становништво, тако да је био релативно сигурно уточиште за избегле људе и њихову имовину. Највероватније су то били разлози зашто је у Панчево дошао и штампар Плајц и са собом донео и део штампарских машина из штампарије у Великом Бечкереку. Претпоставља се да је *Südungarische Grenzboten* излазио само у првој половини августа 1849. године и да је изашло свега 7-8 бројева.³⁶⁸ Нажалост, до сада није пронађен ниједан број ових новина.³⁶⁹

³⁶³ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 17.

³⁶⁴ Подаци о немачкој штампи до 1914. – Heinrich Rez, *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften der Donauschwaben im Banat, Batschka, Baranja, Tolnau und den angrenzenden Gebieten samt Kroatien und Slovenien vom Beginn bis 1914*, Volkswart, Heft 1, Novi Sad, 1932, 22-27; Heft 2, 1933, 37-48; *Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland*, Essen, 1940.

³⁶⁵ Ferenc Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku : 1849 – 1918*. Zrenjanin : Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin“ : Istorijski arhiv, 2007, 11.

³⁶⁶ Ibid, 12.

³⁶⁷ Ibid, 12.

³⁶⁸ Ibid, 12.

³⁶⁹ Изненађује чињеница да Миодраг Живанов у *Панчевачкој библиографији* уопште не помиње овај часопис, иако се његово постојање спомиње у неколико историјских извора. Осим у *Közlöny*, о томе пише и Карољ Фиртингер (Károly Firtinger) 1893, Ференц Пустатаи (Ferenc Pusztai) 1902, Маргита Буша (Margit Busa). Видети детаљније у: Ferenc Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku : 1849 – 1918*, Zrenjanin : Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin“ : Istorijski arhiv, 2007, 12.

Веома брзо Плајц се враћа у Велики Бечкерек где 4. јануара 1850. године покреће један дуговечни недељник на немачком језику: *Gross-Becskereker Wochenblatt* (*Велико-Бечкеречки недељни лист*).

Током 19. века немачка штампа у Војводини је објављивала претежно текстове културноисторијског садржаја, који су имали за циљ да негују националну и историјску свест Шваба. Тако су се у немачким новинама штампали бројни прилози о колонизацији, „немачком духу, обичајима и вредностима“, завичајним писцима и уметницима, те бројним културним манифестацијама које су организовали Немци. Код свих народа, па тако и код Подунавских Шваба, новине су играле важну улогу у неговању матерњег језика и националног идентитета. Немачке новине у другој половини 19. века штампане су готицом, традиционалним немачким писмом. За разлику од српских новина где су се претресала актуелна политичка питања и у којима се неретко оштро критиковала аустроугарска власт, немачка штампа је била поприлично суздржана и опрезна у коментарисању политичких тема.

У периоду до Првог светског рата у јужном Банату су излазиле следеће немачке новине:

Панчево: *Südungarische Grenzboten* 1849, *Pancsovaer Wochenblatt* 1868–1871; Neues Pancsevoer Wochenblatt 1870–1872, променио је име у *Banater Post*, а од 1873. до 1914, излазио је као *Donau-Temes Bote*; *Pancsovaer Deutsche Zeitung*; *Pancsovaer Zeitung* 1877; *Schulfreund* 1871–1876; *Delvideki Hirado – Südungarische Presse* 1893–1895; *Pancsovaer Bürgerblatt* 1911–1914; *Volksblatt* 1914; *Pancsova es Videke – Pancsova und Umgebung* 1887–1892.

Вршац: *Der Werschetzer Gebirgsbote* 1857–1914; *Arbeterswille* 1895–1914; *Briefkastenmann*; *Der Landwirt* 1875; *Deutscher Volksfreund* 1900–1914; *Die Reform*, 1897; *Neue Werschetzer Zeitung* 1881–1907; *Südungarischer General – Anzeiger für Stadt und Land* 1905–1914; *Wershetzer Volksblatt* (штампан у Темишвару) 1870–1871; *Werschetzer Wochenblatt* 1904–1914 (са прекидима); *Handels und Gewerbe Zeitung* 1898; *Südungarische Ackerbau Zeitung* 1878–1889; *Südungarische Wein und Ackerbau Zeitung* 1878; *Der Floh* 1906–1907; *Der Igel* 1875–1877; *Der Kobold* 1898–1899; *Ungarische Weinlaube* 1883.³⁷⁰

Бела Црква: *Die Nera (Weiskirchner Zeitung)* 1867–1920; *Weisskirchner Volksblatt* 1896–1914; *Weisskirchner Anzeigen* (додатак вршачког листа *Werschetzer Gebirgsbote*) 1867; *Der Gewerbsmann*, 1900; *Fehertemplomi lapok – Weisskirchner Blätter* (двојезични, мађарско-немачки) 1884–1885; *Mittheilungen der Weinbaugesellschaft im Weisskirchen* 1868, *Die Biene – Organ für Schule und Haus zur Unterhaltung und Belehrung* 1877, *Fehertemplomer Carnevals-Zeitung* 1911.³⁷¹

Алибунар: *Alibunarer Wochenblatt* (1905, повремено издање *Neue Werschetzer Zeitung*).

³⁷⁰ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum ; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 18.

³⁷¹ Ozren M. Radosavljević, *Istorija belocrkvanske štampe (1867-1984)*, Bela Crkva, 1985, 15.

Банатски Карловац: *Karlsdorfer Wochenblatt* 1887–1888; *Karolyfalvaer Volksblatt* (издаван у Вршцу) 1905; *Karolyfalvaer Wochenblatt* 1897–1905; *Karolyfalvaer Wochen-Revue* (издање *Neue Werchetter Zeitung*); *Karolyfalvaer Zeitung* 1904.³⁷²

Ковин: *Temes-Kubiner Wochenblatt* (повремено издање *Neue Werschetzer Zeitung*) 1898–1910, а од 1910. излази двојезично као *Temes Kubini Hetilap – Temes Kubiner Wochenblatt*, од 1911. као *Kevevarai Hetilap Kevevaraer Wochenblatt*.

Ниједан од ових бројних дневних листова и недељника у току првих педесет година излажења штампе на немачком језику у јужном Банату, није успео да изађе из оквира локалне средине. Власници и покретачи ових листова били су најчешће штампари. Локалне новине би, по правилу, почеле да излазе убрзо по отварању штампарије у неком месту. Многи власници штампарија су у издавању новина видели додатни извор прихода, јер су штампарије имале мало посла и биле су нерентабилне, те су ретко кад радиле пуним капацитетом. Власници штампарија, не само да су били истовремено и власници новина, него су најчешће били и њихови уредници. Уредник је често имао и сараднике – најобразованије људе у једној локалној заједници (учитеље, лекаре, свештенике и ђаке). У овом периоду професионални новинари били су права реткост. Вести из завичаја сакупљали су аматери, док се до информација из Европе и света долазило њиховим преузимањем из листова који су стизали из Немачке, Аустрије и Темишвара.

Мноштво локалних информативних листова у јужном Банату подстакло је Феликса Милекера да први формулише термин којим би описао овај културолошки феномен бројности и дуговечности локалних новина – *Provinzblätter* (провинцијски листови).³⁷³ Међу Подунавским Швабама настањеним у Банату новине су заједно са штампаријом биле породично власништво и то је обезбедило *Provinzblätteru* дуговечност какву нису могли да имају листови чији је опстанак зависио од политичке странке што је најчешће био случај са српским листовима. После 1918. године три немачка листа су наставила да излазе у јужном Банату све до слома Југославије – *Werschetzer Gebirgsbote* и *Deutscher Volksfreund* у Вршцу и *Weisskirchner Volksblatt* у Белој Цркви.³⁷⁴

У проучавању културолошког феномена *Provinzblätteru*, вршачки лист *Der Werschetzer Gebirgsbote* (*Гласник Вршачких планина*) заслужује посебну пажњу – појавио се као пионирски покушај у време када је новинарство у Банату било још у повоју, а завршио је свој век након 85 година непрекидног излажења. *Werschetzer Gebirgsbote* је најстарији немачки лист у јужном Банату који је у континуитету излазио од 1857. до 1942. године у Вршцу. Оснивач *Gebirgsbotea* био је Јохан Едуард Кирхнер (*Kirchner*),³⁷⁵ који се на позив тадашњег градоначелника Вршца Михаела Ваца (*Watz*)

³⁷² Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum ; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 18.

³⁷³ Овај термин први је употребио Феликс Милекер у својој књизи *Geschichte des Buchdruckes und Zeitungswesens im Banat 1769 – 1922*, Vršac, 1926.; а користе га често и новинари између два светска рата да би означили ову врсту новина.

³⁷⁴ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum ; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 21.

³⁷⁵ Јохан Едуард Кирхнер (*Jochan Eduard Kirchner*) рођен је 9. марта 1826. године у Цеделу (*Zedel*) у покрајини Бранденберг у Пруској. Типографски занат изучио је у домовини да би се 1852. године обрео у Темишвару где је радио као коректор у тамошњој испостави државне штампарије. Умро је у Вршцу, 19. децембра 1869.

преселио из Темишвара у Вршац и ту покренуо штампарију. Уз велику помоћ Ваца и извесног Карла Хаца (Hatz) који је положио кауцију од 4.000 форинти, Кирхнер је добио дозволу за отварање прве штампарије у Вршцу и она је почела са радом маја 1856, а први број *Der Werschetzer Gebirgsbote* изашао је 31. јануара 1857. године. Био је то прави пионирски подухват, јер су у том тренутку на територији данашњег српског Баната штампарије имали само Бечкерек и Панчево, а новине само Бечкерек (*Gross-Betschkereker Wochenblatt* покренут 1851. године).³⁷⁶ Године 1869. након смрти Јохана Едуарда Кирхнера, штампарију наслеђује његова супруга по којој је предузеће добило ново име – J. E. Kirchner Witwe (*Јулијана удова Едуарда Кирхнера*), а штампарија је ово име задржала и после њене смрти. Најстарија од шесторо Кирхерове деце, ћерка Амелија, водила је књижару у Вршцу.³⁷⁷ Очев посао руководиоца штампарије и уредника *Gebirgsbotea* наследио је најмлађи син Ернст Кирхнер³⁷⁸ који је те дужности обављао од 1899. до 1939. године када су на његово место дошли жена Елфриде и син Курт.³⁷⁹ У Кирхнеровој штампарији су се 1867. године штампали: *Weisskirchner Anzeiger (Belocrkvanski oglasnik)* и *Die Reform* као додаци *Gebirgsbotea*. Код њих су штампане и прве српске новине у Вршцу – *Вршачка кула* Николе Мандукића. Од 1864. почео је да излази *Illustriertes Werschetzer Hauskalender (Вршачки илустровани кућни календар)* који је излазио између два светска рата. Ова штампарија је дала велики допринос култури Подунавских Немаца и када је у питању издавање књига. Кирхнерови су, између осталог, били издавачи едиције *Банатска библиотека (Banater Bücherei)*,³⁸⁰ у оквиру које је Феликс Милекер,³⁸¹ један од најважнијих историографа Баната тог времена, објављивао своје радове.

Ернст Кирхнера је имао амбицију да недељник *Gebirgsbote* прерасте у дневни лист, али због недостатка финансија ту своју намеру није остварио. *Gebirgsbote* је у почетку излазио једном недељно, да би од 1891. излазио два, а од 1906. године, три пута седмично. Излазио је недељом, средом и петком у тиражу 1.000-1.800 примерака. Од средине 30-их година 20. века усталио се број страна, тако да је недељом излазио на 6, а радним данима на 4, док је за празнике имао посебне додатке. На насловној страни налазиле су се најважније вести из међународне и домаће политике. Локалне вести, заједно са мање важним догађајима из земље и света штампане су ситнијим словима на трећој страни. *Gebirgsbote* су биле озбиљне и квалитетне новине, иако су имале неке недостатке, у првом реду то што није било довољно ауторских чланака и коментара, није било фотографија, није било прилога из привреде и културе, а фељтони су доносили неквалитетне петпарачке романе. Као и све немачке новине *Gebirgsbote*

³⁷⁶ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum ; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 182.

³⁷⁷ Амелија Кирхнер (Вршац, 20. октобра 1852 – Вршац, 27. августа 1936)

³⁷⁸ Ернст Кирхнер (Ernst Kirchner), рођен 23. децембар 1868, у Вршцу, као најмлађе од шесторо Кирхнерове деце. Гимназију је похађао у Темишвару, а занат изучио у великим типографијама у Бечу и Минхену. По повратку у родни град, преузео је 1899. године управу над породичном штампаријом. Пуних 40 година уређивао је *Der Werschetzer Gebirgsbote*. Умро је 24. августа 1939. године у Вршцу.

³⁷⁹ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum ; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 182.

³⁸⁰ Неке од књига из ове едиције штампао је Петер Кун из Беле Цркве, док су Кирхнерови били само издавачи.

³⁸¹ О Милекеру види стр. 243-247.

према догађајима из домаће политике није заузимао одређен став, већ је остајао по страни.

У Вршцу је излазио и *Deutscher Volksfreund* (Немачки народни пријатељ) који је прокренут је 1900. године. Уредник и издавач овог листа у периоду између два рата био је Стефан Колман (Kollman), а штампао га је Еуген Лирс (*Banater Druckerei und Verlag-Anstalt Eugen Liers*). Излазио је два пута недељно, недељом на 6 страна и четвртом на 4 стране у тиражу од 1.700 примерака. С обзиром на то да је *Werschetzer Gebirgsbote* излазио средом, петком и недељом, Вршачни су могли да читају новине четири пута седмично. Уз *Volksfreund* издаван је једном годишње *Südbanater Volkskalender* (Јужнобанатски народни календар).

Прве немачке новине које су се штампале у Белој Цркви биле су *Bela-Crkvaer Volksblatt* (Белоцрквански народни лист) које су се појавиле 1. јануара 1896. У почетку су излазиле под именом *Ung. (arisch)-Weisskirchner Volksblatt*, а од 1919. до 1923. као *Weisskirchner Volksblatt*, а од 1923. до 1941. као *Bela-Crkvaer Volksblatt*. Овај лист је од стране власти одређен за објављивање службених саопштења градског већа и полиције Беле Цркве. Власник, издавач и штампар листа био је Петер Кун³⁸² из Беле Цркве, док је посао главног уредника обављао његов таст Јакоб Шимихен (Schümichen), истакнути члан Немачке партије у Угарској, чије је политичке ставове лист заступао. После Шимихенове смрти, 1905. место уредника преузео је Петер Кун и тај посао радио све до 1933. када је и руковођење штампаријом и уређивање новина препустио синовима Алферду и Бруну. Сва четири сина Петера Куна (Рајмунд, Бруно, Алфред и Ото) радили су у штампарији и писали за *Volksblatt*.³⁸³ Поред чланова породице за лист су писали и сарадници Феликс Милекер, Јозеф Шнабел, Бруно Кремлинг, Л. Д. Хелебранд (Hellebrand), Л. М. Вајферт и други.

Bela-Crkvaer Volksblatt је излазио једном седмично, недељом ујутро, у тиражу од 1.000-1.500 примерака. Штампан је готицом, на 6-8 страна новинског формата, а са ценом од 2 динара био је дупло скупљи од већине немачких листова. Кунови су добро познавали навике сеоског становништва, те су знали да већина сељака чита новине само недељом. Већ на први поглед белоцрквански недељник остављао је утисак озбиљних и добро уређиваних новина. Прву страну су заузимале најважније новости из земље и иностранства као и значајна локална збивања. Вести из Југославије и света доминирале су над локалним вестима. Наслови су били примерени важности догађаја. Кунови нису подилазили укусу својих читалаца те нису пристали да објављују локалне скандале, или да на сензационалистички начин пишу о туђој несрећи.

По избијању Другог светског рата *Volksblatt* се као и други немачки листови, повезао са прес-службом Културбунда и тако се утопио у нацистичку пропаганду која је завладала у штама Немаца у Вовјодини. *Bela-Crkvaer Volksblatt* престао је да излази крајем 1941. године.

³⁸² Петер Кун, рођен 22. јула 1867. у Белој Цркви. Занат је почео да учи код локалног штампара Јулијуса Вундера (Wunder), а усавршио га у више градова Аустрије и Немачке. По повратку у Белу Цркву радио је 1888–1895. код Вундера да би потом отворио сопствену штампарију.

³⁸³ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad: Platoneum ; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2001, 189.

1.2.4. Мађарска штампа

Развој штампе на мађарском језику на територији Војводине прати догађаје у Хабзбуршкој монархији и касније у Аустроугарској царевини. Први лист на мађарском језику на просторима Војводине био је недељник *Honunk Allapota* (*Стање наше отаџбине*) чији је први број изашао у Суботици 3. новембра 1848. и излазио је до 8. јануара 1849. године.

После револуције 1848/49. године, за време Баховог апсолутистичког режима, била је потпуно угашена мађарска провинцијска штампа у целој тадашњој Угарској, па тако и у градовима у Војводини. Тек почетком шездесетих година 19. века јављају се поново листови на мађарском језику у овим крајевима. Први такав лист на мађарском језику покренут је 1872. године у Зрењанину под називом *Torontál*, а 1929. године мења свој назив у *Híradó*.

У својој *Панчевачкој библиографији* Миодраг Живанов наводи да су у Панчеву до 1918. године излазили следећи листови на мађарском језику: *Végvidék* (I/1883 – II/1884), *Pancsova és videke* (I/1887 – VI/1892), *Pancsovai ujsag* (I/1897 – VIII/1904), *Végvidék* (I/1898 – VIII/1905), *Pancsova és videke* (I/1910 – II/1911) *Határör* (I/1892 – XXVI/1917), *Délvidéki híradó* (I/1893 – III/1895), *Délvidéki lapok* (I/19050 – XIV/1918), *Közérdek* (I/1908), *Pancsovai hétfői hirlap* (1911), *Végvidéki hirlap* (I/1913 – III/1915).

У Вршцу су излазила три листа на мађарском језику у периоду до Првог светског рата: *Délvidéki Nemzetör* (1886–1892), *Délvidék* (1892–1895, 1900–1904, 1914–1917) и *Versecz és Vidéke* (1908–1914).

Најстарији вршачки лист на мађарском језику је *Délvidéki Nemzetör* који је почео да излази 1886, а 1892. године мења назив у *Délvidék*. Градска библиотека у Вршцу поседује све бројеве од 1886. до 1895. године, и потом после петогодишњег прекида остатак, од 1900. до 1904. године. Међу многобројним сарадницима овог листа су и познати мађарски писац Ференц Херцег, библиотекар и кустос Градске библиотеке и музеја Феликс Милекер, као и Јохан Ернст Кирхнер, власник чувене Кирхнерове штампарије.

У Белој Цркви на мађарском језику до Првог светског рата излазило је троје новина: двојезичне новине на мађарском и немачком *Fehértemplomi Lapok – Weisskirchner Blätter* (1886), *Magyar Alduna* (1897–1898), *Fehértemplom és Vidéke* (1910–1918).³⁸⁴ У Белој Цркви је број мађарских читалаца био мали, па се из тог разлога листови нису могли дуго одржати, осим у случају ако би били субвенционисани од стране угарске владе. О разлозима покретања, а потом и гашења мађарског листа *Magyar Alduna* један анонимни Белоцркванин је у вршачкој *Будућности* објавио допис: „Овде има много државних звања, према томе и чиновника, па су овдашње шовинисте мислиле да могу издавати један недељни мађарски лист. Они нису издавали лист што би био потребан народу, јер мађарског народа у Белој Цркви нема, а чиновници тек неће издржавати један мали, при томе скуп листић, кад имају у Пешти толико великих, угледних и јефтиних мађарских листова који ће свакако боље подмиривати њихове духовне потребе. Па зашто је дакле излазио тај лист. Зато да се види да је и Бела Црква маџарска варош а то ће се најбоље познати ако ту излази мађарски лист, који би, узгред буди речено, још и пазио на кретање „народносних“ агитатора. Али такав лист не може

³⁸⁴ Ozren M. Radosavljević, *Belocrkvanska štampa : (1867–1984)*, Bela Crkva : Ozren M. Radosavljević, 1985, 16-27.

се одржати, нарочито ако му држава не пружа материјалну помоћ као што је имају вршачки и панчевачки мађарски лист. Данас је „Magyar Alduna“, издахнуо и он; више неће излазити, јер овдашњи штампари неће да о свом трошку издају мађарски лист, а овдашњи мађарски чиновници неће да се претплаћују. Уредништво нашег мађарског листа покушало је, да којег вршачког штампара задобије за издавање листа, али ови нису хтели да свој новац у лудо троше за шовинистичке прохтеве. Сад је издање наших шовиниста још једино диспозициони фонд мађарске владе, али и влада као да неће да баца новац на лист који ће читати само мађарски чиновници, она би помагала лист, кад би њега читали Срби, Немци и Романи – јер би тако ширили своју идеју, а овако јој ништа не вреди...“³⁸⁵

1.2.5. Румунска штампа

За време аустроугарске власти писана реч на румунском језику ширила се међу Румунима у српском Банату пре свега из румунских градова: Арада, Сибиуа, Брашова, Темишвара, Лугожа, Карансебеша, Оравице, Ораштија. Издавачка делатност на румунском језику у градовима који се данас налазе у српском делу Баната (Вршац, Бела Црква, Алибунар, Панево, Зрењанин, Кикинда) како за време Аустроугарске тако и у време постојања Краљевине Југославије била је много сиромашнија. Професионалних новинара није било, него су уредници били најчешће из редова румунског свештенства, пошто су они чинили највећи део румунских интелектуалаца. Румунско становништво претежно је живело по селима, бавило се пољопривредом и било је слабо образовано, тако да је румунска интелигенција била малобројна.

Први часописи који се штампају на румунском језику у јужном Банату јесту стручни часописи из области педагогије. Најстарији часопис на румунском језику је часопис за васпитање и образовање *Convorbiri pedagogice (Педагошки разговори)*, који је излазио од 1886. до 1887. у Панчеву. У првом броју за 1886. годину као главни уредник наведен је Петру Стојка, учитељ у Банатском Новом Селу, а на даље је одговорни уредник Јоан Попу – Ретеганул. За године 1887. и 1888. Петру Стојка се наводи као власник, а нема податка о томе ко је уредник. Штампање часописа је 1888. године премештено у Брашову (Румунија), а уредник је био И. Дариу.³⁸⁶ Други педагошки часопис на румунском језику *Educatorul (Васпитач)* излазио је од 1909. до 1914. године, а уређивао га је учитељ Петре Бизереа³⁸⁷ у Куштиљу. Часопис је иначе био орган учитеља карансебешке епархије и штампан је у Оравици (Румунија). Штампање румунских новина и књига на територији Баната била је реткост све до двадесетих година 20. века. До развоја штампе на румунском језику у јужном Банату долази тек након оснивања Румунске странке у Краљевини СХС (1923) када се стварају услови за организовање политичког, културног и публицистичког живота на румунском језику.

³⁸⁵ *Будућност*, год IV, бр. 37, 25. 6. 1898.

³⁸⁶ Миодраг Живанов, *Панчевачка библиографија : 1833 – 1960*, Београд : Народна библиотека, 1985, 499.

³⁸⁷ Петру Бизереа рођен 1881. у месту Сочени (Румунија) имао је богато искуство у публицистици и просвети. Сарађивао је у више листова на румунском језику за време аустроугарске владавине. Године 1919. напушта Куштиљ и наставља се у Румунији где наставља да се бави просветном и публицистичком делатношћу. Опширније у: С. Roșu, *Lexiconul jurnalisticii românești din Iugoslavia*, 79-80.

Осим са издавањем новина, посебно је тешка ситуација била и са издавањем уџбеника на румунском језику. Први уџбеник на румунском који се појавио у јужном Банату 1900. године била је *Дечја књига (Cartea copiilor)* за други разред основне школе, а написао ју је учитељ Стефан Александру из Малог Средишта код Вршца. Исти аутор је 1902. године објавио и *Илустровани буквар (I-a carte a copiilor sau Abcdarul ilustrat pentru clasa I-a primară)*. Буквар је одобрен од стране епархијског конзисторија у Карансебешу (бр. 5476), а објављен је у издавачкој кући Х. Зендер у Брашову. Стање са уџбеницима на румунском језику је било толико лоше, да је двадесет година касније, Бранислав Нушић, тада запослен као секретар у Министарству просвете Краљевине Југославије инсистирао да се „што пре приступи изради модерних уџбеника на мађарском и румунском језику“.³⁸⁸

Преводачка делатност била је такође сиромашна. На румунски језик преведена је књига *Мисионарска писма* од епископа Никоја Велимировића. Предговор и превод израдио је поп Урош Аурел из Долова. Књига је штампана у Карансебешу, али је продавана и у југословенском Банату.³⁸⁹

Постојала је и потреба за издавањем новог српско-румунског речника, пошто је речник који је 1895. године у Темишвару издао свештеник Милан Николић из Румуније био застарео и распродат. У јесен 1936. године изашао је из штампе Румунско-српски речник који је саставио апсолвент медицине Јосиф Френцију из Уздина. Овај речник је садржао 12.000 речи на 600 страница, уводни део речника је написао професор Живојин Ђорђевић, председник Југословенско-румунског друштва. Речник је штампан у Темишвару, у штампарији Дојна и представљао је значајан издавачки подухват на пољу зближавања српске и румунске културе.³⁹⁰ То је уједно и последња књига на румунском језику која је штампана у југословенском Банату до 1941. године.

³⁸⁸ Архив Југославије (АЈ) 66-863-1285.

³⁸⁹ *Fruncea*, br. 50, 13. 12. 1936, 3 – Gurie Ursulesku, Misionarska pisma, prevod od sveštenika A. Uroša iz Dolova.

³⁹⁰ *Biruința*, br. 4, 29. 1. 1939, 2.

2. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОБАНАТСКОГ ОКРУГА ДО 1918. ГОДИНЕ

2.1. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ВРШЦУ ДО 1918.

Најстарије библиотеке на територији града Вршца су библиотеке црквених институција: манастира Месића и Вршачке епархије, као и приватне библиотеке вршачких епископа, свештеника, адвоката, учитеља, лекара. Да је у Вршцу почетком 19. века постојало велико интересовање за књигу говори нам и податак да се на књигу *Крстоносци* Павла Рожа Михаиловића, која је штампана у Будиму 1830. године, претплатило 112 Вршчана, док се из Кикинде претплатило 54, а из Панчева 50 (једино више претплатника од Вршца имали су Темишвар (182) и Сомбор (113)).³⁹¹ Иако је током историје манастир Месић (основан највероватније у другој половини 15. века или првој половини 16. века)³⁹² неколико пута био паљен и похаран, ипак је успео добрим делом да сачува своју архиву и библиотеку. Данас библиотеку овог манастира чини архивски материјал који обухвата период 1690–1952. године и архивски протоколи од 1778. до 1912. године. Архивска документа су писана на неколико језика: старословенском, славеносрпском, латинском, немачком, румунском, мађарском, грчком, хебрејском. У библиотеци се налазе вредне рукописне књиге од којих најстарија потиче с почетка 16. века (*Четворојеванђеље са календаром*). У фонду се налази и 38 рукописних уџбеника писаних славеносербским и латинском језику. Уџбеници датирају из 1825. године и припадали су вршачком епископу Арсенију Јовановићу Шакабенти. У библиотеци се чува и 360 штампаних књига из 18. и 19. века које имају велики историјски и културолошки значај.

Библиотека Вршачке епархије са 243 наслова у 410 књига убраја се међу најзначајније епархијске библиотеке код Срба у 18. веку.³⁹³ У њеном стварању учествовало је неколико вршачких епископа. Епископ Јован Георгијевић саградио је Владичански двор у Вршцу (1757–1759)³⁹⁴, а комплетна градња и опремање најлепше грађевине те врсте код тадашњих Срба трајала је до 1763. године. Тих година епископ Георгијевић започео је формирање библиотеке при Епархијском двору којој је поклонио неколико књига из своје личне библиотеке, иначе веома богате за то време (бројала је око 400 књига).³⁹⁵ Након Георгијевића и остали вршачки епископи током 18. века даровали су своје књиге Епархијској библиотеци: Викентије Поповић, Јосиф Јовановић Шакабента и Петар Јовановић Видак. Нажалост, до 1838. године нестало је из ње више књига, а само је једна набављена.³⁹⁶

³⁹¹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека : (1801–1850)*, Београд : завод за издавање уџбеника, 1963, 24.

³⁹² Александар Р. Крстић, *Између брега и рита : Ер(д)шомљо – Вршац у средњем веку*, Београд : Центар за непредне средњовековне студије, 2019, 112-113.

³⁹³ Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, Књ.1, Београд : САНУ, 2010, 143.

³⁹⁴ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца, св. 1*, Панчево : 1886, репринт издање : Вршац : Градски музеј ; Панчево : Историјски архив, 2005, 113-114.

³⁹⁵ Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, Књ.1, Београд : САНУ, 2010, 143.

³⁹⁶ Nikola Gavrilović, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu (1822–1867)*, Novi Sad : Filozofski fakultet : Institut za istoriju, 1983, 115-122.

У Градској библиотеци у Вршцу чува се књига штампана готицом *Gründriß der Technologie* аутора Sigismunda Friedricha Hermbstäda, издата у Бечу 1913. године која на свом насловном листу има руком исписан запис на славеносрпском језику: „На славу Бога овога дана руком Архијереја освети се читаоница у Вршцу. Н. Стојанов, дијак“ и датум 17. децембар 1820. О постојању ове читаонице, нажалост немамо других података. Овај датум се поклапа са датумом који је у записима вршачке породице Петко-Павловић означен као „дан када је у Вршцу отворена богословија, у којој су наставници дворски³⁹⁷ калуђери“.³⁹⁸ Феликс Милекер такође наводи 1820. годину као годину оснивања богословије - клирикалног училишта, али др Никола Гавриловић сматра да је Богословија основана тек 1822, а да је 20. маја 1820. само донета одлука од стране митрополита Стефана Стратимировић о оснивању Богословије у Вршцу.³⁹⁹ Можда је 1820. започела нека врста богословског течаја, тако да остаје непознаница која је читаоница освештана 1820. године.⁴⁰⁰

Епископ Јосиф Рајачић из Вршца писао је Вуку Караџићу 1. децембра 1840. године да тренутно не постоји могућности да се из црквене касе плате књиге за „за Обштинску библиотеку“ и да је једино у могућности да се он лично претплати на 10 примерака књиге.⁴⁰¹ Реч је о библиотеци при српској православној црквеној општини. Црквене општине биле су основне црквено-националне аутономне организације Срба у Аустроугарској монархији. Ове општине звале су се *славеносербска обшества*, а касније *сербска обшества* или *обшества сербска*. То су биле заједнице свештника и свих православних Срба у једној или више суседних парохија. Српске црквене општине у Аустроугарској бринуле су о цркви, школи, новчано су помагале чланове и водиле бригу о осталим потребама српског народа. Једна од већих општинских брига била је оснивање и одржавање библиотека. Црквене општине су на време схватиле значај библиотека и српске књиге не само за школе и образовање деце него и за опште просвећивање народа. Зато су се често налазиле на списковима пренумераната. У *Српској пчели* за 1833. годину позване су црквене општине у Новом Саду, Сомбору, Земуну, Митровици, Карловцима, Темишвару, Панчеву, Араду, Вршцу, Бечкерек у и другим местима да учине све што је у њиховој моћи за српску књигу и библиотеке.⁴⁰²

³⁹⁷ Мисли се на Епархијски двор у Вршцу.

³⁹⁸ Андрија Васић и др., *Вршачке хронике*, Вршац : Д. Белча, 1993, 137.

³⁹⁹ Nikola Gavrilović, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu (1822–1867)*, Novi Sad : Filozofski fakultet : Institut za istoriju, 1983, 53.

⁴⁰⁰ Најстарији податак о постојању богословског течаја у Вршцу потиче од мехадијског проте Николаја Стојке де Херцег. У својој Хроници Баната Стојка је навео да је 1773. године владика Видак окупљао многе младе свештенике у својој резиденцији; дао да им се сашију нова одела и подучавао их у појању и црквеном певању. Ови клирици су чинодејствовали и у цркви. Нема података о томе, колико је трајала ова школа, али се зна да је клирикалне течајеве у Владичином двор у Вршцу држао и владика Јосиф Јовановић Шакабента (1743–1805), одмах по доласку на епископску дужност у Вршац, 1786. године. Била је то приватна клирикална школа у којој се предавала хришћанска наука, црквено правило и појање. Детаљније податке о овим течајевима, дао је сам владика Шакабента у извештају који је поднео Илирској дворској канцеларији 18. маја 1791. године (АСАНУК, ПМА „А“, 392/1791 и АВК Илирика, кут. 1400 А, 32/1791).

⁴⁰¹ Вук Стефановић Караџић, *Преписка VI : 1837–1842*, Београд : Просвета, 1993, 565.

⁴⁰² *Сербска пчела или Новыи цветникъ : за год. 1833. : Година IV, 57.*

Почетком 19. века Вршац је варош од око 10.000 становника, већином Срба и Немаца. Према попису из 1807. године у Вршцу је било 6.067 Срба и 3.565 Немаца.⁴⁰³ Током 19. века Вршац се непрекидно развија и постаје важан град у Тамишком Банату са јаком индустријом, у првом реду производњом вина и свиларством, пољопривредом, трговином, занатством, банкарством, добрим саобраћајницама, развијеним школством и просветом. О развијености школског система говори податак да су *Граматикална школа* у Вршцу (основана 1790. године) и *Гимназија* у Сремским Карловцима (основана 1792. године) биле једине српске средње школе тих година у Угарској.⁴⁰⁴ Да би дошло до оснивања читаоница и библиотека потребно је да се испуне бар два предуслова: да постоји потреба за књигом, тј. да има довољно писмених људи који имају потребу да читају и да постоје књиге које су доступне на тржишту. Оба предуслова су већ крајем тридесетих година 19. века била испуњена у Вршцу.

2.1.1. Српске читаонице

Нагли успон привреде у Аустроугарској монархији у другој половини 19. века позитивно је утицао и на локалне прилике у Вршцу. Вршац је током 19. и почетком 20. века био у изузетном привредном успону, са развијеним винградарством, трговином, занатством и индустријом, и са добрим саобраћајним везама са Темишваром, Београдом, Пештом и Бечом. Вршац је у том периоду био изразито мултикултурална и мултиконфесионална средина, па се ова национална шароликост одразила и на формирање удружења грађана. Прва удружења у Вршцу почитљу да се формирају крајем 40-их година 19. века, а њихов број је у сталном порасту до почетка Првог светског рата. У том временском распону Срби, Немци, Мађари и Румуни формирају своја прва певачка друштва, прве читаонице и библиотеке, еснафска удружења, ђачка удружења, женска хуманитарна удружења и многа друга. Читаонице су одиграле значајну улогу у остваривању просветних, културних па и политичких циљева важних за самоостварење и очување културног и националног идентитета ових народа у тадашњој Аустроугарској царевини. Прве српске читаонице у Војводини, па тако и у Вршцу, пружајући услуге услуге изнајмљивања новина и књига, што им је била основна делатност, истовремено су радиле на просвећивању народа, очувању језика и културног наслеђа и јачању националне свести.

2.1.1.1. Касино у Вршцу

Када је 1996. године поводом 150 година од оснивања првих читалишта приређена велика изложба „Век и по српских читалишта“ у Народној библиотеци у Београду (изложба је трајала од 6. априла до 6. маја 1996), аутори изложбе Гордана Вучинић, Олга Стевановић, Ратко Марковић и рецензент др Десанка Стаматовић, *Српску*

⁴⁰³ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршца, св. 1, репринт из 1886*, Вршац : Градски музеј ; Панчево : Историјски архив, 232.

⁴⁰⁴ Nikola Gavrilović, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu (1822–1867)*, Novi Sad : Filozofski fakultet : Institut za istoriju, 1983, 51.

читаоницу у Вршцу означили су као најстарију. Наиме, на изложби је грађа била хронолошки распоређена у 11 тематских целина, свака целина је обухватала једно читалиште и то овим редом: Вршац, Ириг, Сомбор, Нови Сад, Кикинда, Београдско читалиште, Смедерево, Крагујевац, Пожаревац, Неготин, Ужице. Овом приликом издат је и каталог изложбе где у уводном тексту проф. др Десанка Стаматовић, између осталог, бележи: „Од појаве првих читалишта код Срба четрдесетих година прошлога века, у раздобљу од непуне деценије, од Вршца и Ирига, преко Новог Сада, Сомбора и Кикинде, до краја 1846. године основана су читалишта и у Београду, Смедереву, Крагујевцу, Пожаревцу, Неготину и Ужицу, као центри културног живота, за неговање националне свести, за очување језика и писма, за одбрану од асимилације.“⁴⁰⁵

Па ипак, чињеница да је читаоница у Вршцу наша најстарија читаоница, остао је скрајнут у стручној литератури која се бави нашом националном историјом читаоница и библиотека. Проф. др Десанка Стаматовић пишући књигу *Читалишта у Србији у XIX веку*, преузима податке из *Енциклопедије Југославије, књ. 2, стр. 606.* и наводи да је најстарија читаоница она у Иригу (основана 1841), а потом следе читаонице у Вршцу (1842), Сомбору и Великој Кикинди (1845).

Зашто је Десанка Стаматовић одустала од свог става изнетог 1996. године да је читаоница у Вршцу основана пре читаонице у Иригу остало је нејасно. Такође, потпуно је нејасно зашто се у *Енциклопедији Југославије* 1842. година везује за годину оснивања читаонице у Вршцу, када је те године основано „читајуће друштво“ младих клирика из вршачке богословије, а не јавна читаоница. Наиме, *Новине сербске* (број од 14. фебруара 1842) доносе кратку вест да су ученици Богословије у Вршцу основали своје *читајуће друштво* и да је епископ Јосиф Рајачић пристао да им буде покровитељ. Друштво се састоји од 11 чланова који се састају два пута седмично. На састанцима читају књиге као и своје литерарне радове које коментаришу и поправљају. Исту вест је преузела и *Даница Илирска* (број од 12. марта 1842). Овде свакако није реч о читаоници отвореној за јавност и шири круг корисника, већ о књижевном удружењу младих богослова „Српска слога банатска“ намењеном уском кругу – ђацима вршачке Богословије, па је нејасно откуд се 1842. година нашла у *Енциклопедији Југославије* као година оснивања прве читаонице у Вршцу и зашто је тај податак преузела Десанка Стаматовић.

Досадашњим истраживачима који су се бавили историјатом вршачких читалишта и библиотека познати су многи документи у којима се спомињу касино у Вршцу и читаонице из 1837, 1838, 1840, 1844, 1846. итд. Податак да је Вршац још 1838. године имао свој *Касино* или *Грађанско читалачко удружење*, остао је скрајнут све до данашњих дана, иако је било указивања на ову чињеницу.

Први податак о постојању читаонице у Вршцу налазимо код вршачког хроничара Криштофа Баумана (Kristoph Baumann)⁴⁰⁶, који је у белешци за 1838. годину записао да је у Вршцу основано *Грађанско читалачко удружење*, које је одржало свој први скуп 1.

⁴⁰⁵ Гордана Вучинић, Олга Стевановић, Ратко Марковић, *Век и по српских читалишта : каталог изложбе*, Београд : Народна библиотека Србије : Заједница библиотека Србије, 1996, [5].

⁴⁰⁶ Криштоф Бауман (Kristoph Baumann, 1778–1857) први хроничар града Вршца. Био је веома активан у свим политичким, привредним и друштвеним дешавањима у граду. Овде је реч о о породичној хроници у којој су Криштоф Бауман, а можда и још неко из његове породице, бележили догађаје који су се њима чинили важним за Вршац, град у којем су живели. Веродостојност ових бележака потврђује и чињеница да их је историограф Феликс Милекер користио као грађу за описивање догађаја у првој половини 19. века. Оригинал рукописа под насловом *Beschreibung merkwürdiger begebenheiten (Опис значајних догађаја)* однео је у Беч унук Криштофа Баумана, али је један препис сачуван у Вршцу и налази се на рукописном одељењу Градске библиотеке у Вршцу.

јануара 1838. године.⁴⁰⁷ Овај податак преузима Феликс Милекер и проширује га додатним информацијама, па у својој *Повесници слободне краљеве вароши Вршца* пише: „Год. 1837. образовала се овде и „занатлијска читаоничка задруга“, која је имала свој први састанак 1. јануара 1838. у Штенцеровој гостионици.“⁴⁰⁸ Милекер нас надаље обавештава да је ова задруга успешно радила и убрзо постала „средиштем удружења у Вршцу“. У крилу ове задруге 1844. године формирано је акционарско друштво које је чинило 100 акционара, од тога 60 Немаца и 40 Срба.⁴⁰⁹ Они су откупили Штенцерову гостионицу за 5.500 форинти сребра, срушили је и на њеном месту 1847. године сазидали за то доба импозантну спратну зграду, намењену за гостионицу, са два собама у приземљу за билијар и једном двораном на спрату. Гостионици су дали име *Concordia* (Слога). У плану је било да се на зграду дозида и позориште, али су револуционарна дешавања из 1848/49. то спречила. Исте податке Милекер поново цитира у својој књизи *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat : 1716-1918* (штампана 1930) где наводи да је „1. јануара 1838. у Вршцу основана читаоница у чијем крилу се развило акционарско друштво, које је 1847. године изградило гостионицу (конкордију) са позоришним локалом“.

Трећи извор који говори да је у Вршцу већ 1838. постојала активна читаоница налазимо у *Магазину за художество, књижевство и моду*, где се на списку претплатника за ту годину налази *Касино у Вршцу*. Поред *Касина* на списку претплатника су и манастир Месић и 17 Вршчана међу којима и Јован Стерија Поповић и његов блиски пријатељ Гаврило Пекаровић, лекар. Велики број пренумераната из Вршца нам говори да је у овом граду у првој половини 19. века постојала завидна читалачка публика која је имала потребу да купује и чита књиге.

Душан Белча сматра да су *Грађанско читалачко удружење* које спомиње Криштоф Бауман у својим хроникама и *Касино у Вршцу* који срећемо као пренумеранта за *Магазин за художество, књижевство и моду* уствари једно исто друштво.⁴¹⁰ Он чак тврди да је реч о српској касини, јер „тешко да би немачка касина претплаћивала српске новине“. С обзиром на то да је Криштоф Бауман све датуме наводио по грегоријанском (новом) календару, док су Срби у то време још увек користили јулијански (стари) календар, онда бисмо могли тврдити, како наводи Белча, „да је Српска касина основана 20. децембра 1837. године, што је и логично ако се појављује као претплатник *Новина српских* за 1838. годину“.⁴¹¹

Тезу да је реч о српском удружењу Белча поткрепљује још једним податком. Вршачки адвокат Григорије Милутиновић упутио је 20. новембра 1840. године писмо Људевиту Гају у коме га извештава да: „... Млади наши Илири, имајући прилику неколико пута од мене, Ваше Новине и Даницу читати, и са благородним духом Илирства упознати се, једва су дочекали време главног Сабора Касине наше, да новине ове пренумерирају, и тако недостатак овај свога Националитета јоште благовремено надокнаде“ (мисли се на претплату за Илирске новине и Даницу, прим. аут).

⁴⁰⁷ Андрија Васић и др., *Вршачке хронике*, Вршац: Д. Белча, 1993, 96.

⁴⁰⁸ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, Св. 1, Вршац : Градски музеј, 2005, 264-265.

⁴⁰⁹ Исто, 265.

⁴¹⁰ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 24.

⁴¹¹ Исто, 24.

Да се ова *Касина* даље развијала видимо из *Сербских народних новина* које у свом 21. броју од 12. марта 1844. године доносе вест да су у Вршцу млади позоришни добровољци на народном језику представили Стеријину драму *Милош Обилић*. Представа је изазвала велико интересовање па је позориште било дупке пуно. Млади глумци били су „младеж трговачког реда“ и свој глумачки задатак „решили су на похвалан начин“. Сва зарада од представе поклоњена је Матици српској и то 50 форинти и исто толико вршачкој болници. Представа је највероватније спремана у оквиру ове *Касине*, а помогнута од вршачког грађанства, у првом реду од богатих трговаца, чија је младеж глумила у представи.

С обзиром на то да је Криштоф Бауман Немац, у први мах се сматрало да се његова белешка односи на неку немачку читаоницу у Вршцу, а да је Касино српско удружење. Међутим, мало је вероватно да су 1838. године, када не постоји ниједна читаоница у Војводини, у Вршцу истовремено основане чак две читаонице: једна немачка и једна српска. Пре ће бити да је то једна читаоница која је у почетку имала општи, грађански карактер и која је окупљала просвећенији грађански сталеж независно од националне припадности. Претпостављамо да су у почетку ову читаоницу радо користили и Немци и Срби и остале народности које су живеле у изразито мултикултуралној средини какав је био Вршац током читавог 19. века. У то доба велики број не само образованих људи него и паора знао је више језика и могао је читати књиге и новине на српском, немачком, мађарском и румунском језику. Тридесетих и четрдесетих година 19. века (све до пред револуцију 1848/1849) није било тензија међу народима који су живели у Војводини, па је логично претпоставити да је *Касино у Вршцу* могао да се претплати не само на српске, него и на немачке, мађарске и румунске чаописе и књиге. У прилог тези да су вршачки Срби и Немци имали добре комшијске и пословне односе говори и чињеница да су скоро у подједнаком проценту били заступљени као акционари у друштву које је настало 1844. године у крилу *Грађанског читалачког удружења*, дакле 6 година након њеног формирања.

Ова читаоница свој национални предзнак највероватније добија у каснијем периоду, па је на списку пренумераната за Давидовићеву *Историју народа српског* (штампана у Београду 1846) срећемо под именом *Читаоница српска у Вршцу*.⁴¹² У то време се често дешавало да су се термини *касина* и *читаоница* користили као синоними, а могуће је да је те године *Касина* променила име у *Читаоница*. Поред *Читаонице српске* на списку пренумераната за ову књигу је још десеторо Вршчана.

Других података о раду ове читаонице за сада немамо. Архивска грађа из времена пре револуције неповратно је изгубљена у пожару 1848. године када је изгорела архива вршачког магистрата, а у ово доба још увек није било локалне штампе у Вршцу која би могла, евентуално, да нам обезбеди додатне информације о раду *Српске читаонице*.

На основу спискова пренумераната за књиге из тог периода (крај тридесетих и почетак четрдесетих година 19. века) можемо претпоставити ко су били оснивачи и чланови *Српског касина* односно *читаонице*. Били су то најумнији људи тадашњег Вршца: свештеници, адвокати, лекари, трговци (Симеон Цијук, Димитрије и Ђорђе Нешић, Александар Волић, Андрија Васић, Григорије Милутиновић, Лазар Цвејић, лекар Гаврило Пекаровић, адвокат и писац Јован Стерија Поповић, трговици и политички прваци Никола Мештеровић и Коста Обрадовић, свештеници Васа Живковић, Пахомије Јовановић и Лазар Стефановић).

⁴¹² Прилог 1, доступно у електронској форми:

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=3523&m=2#page/222/mode/1up> (преузето 15. 2. 2022)

Српска читаоница највероватније престаје са радом у револуцији 1848/49. године. Један анонимни дописник поделио је са читаоцима листа Војвођанка (број. 121 из 1851) своје успомене на време док се школовао четрдесетих година у Клирикалној школи у Вршцу па између осталог описује и Српску читаоницу: „... ту је било разни новина и полезни књига. Срби су ишли, питали, о разним предметима дебатирали, и ја сам тадај ишао, да себи душевне ране прибавим, радовао сам се слушајући паметне и мудре разговоре...“ О престанку рада ове читаонице обавештава нас и Милекер у својој *Повесници* где каже да је до престанка рада ове читаонице дошло вољом њених чланова.⁴¹³

Иван Стојановић у свом раду *Вршачке српске читаонице – чувари културног и националног идентитета* такође истиче чињеницу да је *Српска касина* у Вршцу најстарија читаоница код Срба,⁴¹⁴ док истраживачица Карла Селихар потпуно занемарује ту чињеницу и у свом раду *Значај читаоничког покрета код Срба у Војводини од 1842. до 1918. за очување националног и културног идентитета* међу пет читаоница које прве настају у Војводини четрдесетих година 19. века уопште не наводи читаоницу у Вршцу.⁴¹⁵ С обзиром на то да данас располажемо са чак три различита извора који нам документују да је 1838. године сигурно (ако не и пре) у Вршцу постојао *Касино* у коме су се читале новине и књиге на више језика и који је био смештен у Штенцеровој згради (данас је ту зграда Градског музеја) можемо тврдити да је Вршац први од војвођанских градова имао своју читаоницу, што почетак оснивања читалишта у Србији помера 3 године унапред у односу на досадашњи став да је читаоница у Иригу која је основана 1841. најстарија читаоница у Србији.

Кратку вест да је у Вршцу 1871. године у кафани „код Јелена“ основана српска читаоница доносе нам немачке локалне новине *Werschetzer Gebirgsbote*: „Наши суграђани Срби су основали читалачко друштво у гостионици *Јелен* на Главном тргу. Подразумева се да у њему могу да се прочитају новине на немачком језику, а ми немамо ни читалачко друштво ни касино за читање.“⁴¹⁶ Податак да је српска читаоница основана 1871. године наводи и Феликс Милекер у својој *Повесници* где каже да је „српско грађанство основало у кафани „Код Јелена“ српску читаоницу.“⁴¹⁷ Ову читаоницу срећемо и као претплатника за Вуков *Њемачко-српски рјечник*. Читаоница је највероватније од Ане, Вукове удовице, наручила 10 речника, како би један добила бесплатно, што све сазнајемо из писма којим Ана Карацић одговара Читаоници, а које је у њено име написала кћи Мина. Писмо је датирано на 30. децембар 1871. и упућено је највероватније председнику читаонице. У њему Ана Карацић пише да ће „на

⁴¹³ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица*, Св. 2, Вршац : Градски музеј, 2005, 98.

⁴¹⁴ Иван Стојановић, „*Вршачке српске читаонице – чувари културног и националног идентитета*“: *Зборник радова / [Конференција Културно стваралаштво и национални идентитет одржана 5. марта 2020. у Новом Саду] [у оквиру манифестације] Дани библиотека и библиотекар 2020, Нови Сад : 2020, 111-124.*

⁴¹⁵ Карла Селихар, *Значај читаоничког покрета код Срба у Војводини од 1842. до 1918. за очување националног и културног идентитета*, у Библиотеке и идентитет : зборник радова са Научног скупа [Библиотеке и идентитет] одржаног 25. и 26. маја 2017. године у Панчеву, Панчево : Градска библиотека : Центар за културу и екологију, 2017.

⁴¹⁶ *Der Werschetzer Gebirgsbote*, br. 44, 1871, 3.

⁴¹⁷ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица*, Св. 2, Вршац : Градски музеј, 2005, 168.

читаоницу овијех дана (како књиге буду везане) послати и вама“.⁴¹⁸ Ова се читаоница није дуго одржала, јер у локалним новинама из 1871. и 1872. и касније, нема ни трага о њој. Необично је да ниједан српски лист из тог доба (*Вршачка кула*, *Вршчанин*) није пренео ни вест о оснивању српске читаонице нити је касније пратио њен рад. Ова читаоница је по Милекеровим наводима престала са радом 1877. године.⁴¹⁹

2.1.1.2. Српска занатлијска читаоница

О раду *Српске занатлијске читаонице* у Вршцу писали су многи истраживачи и библиотекари.⁴²⁰ Рад *Српске занатлијске читаонице* који је трајао скоро 60 година, редовно је праћен у локалној штампи, пре свих у вршачком *Српству*, *Војводини*, *Будућности*, *Погледу* и новосадској *Застави*. Осим тога сачуване су три брошуре које је издала сама Читаоница: *Правила Српске занатлијске читаонице* (штампана у Новом Саду, 1886), *Десетогодишњи рад и списак књига Српске занатлијске читаонице у Вршцу: 1884–1894* (штампано у Вршцу, 1894) и *Пословни ред и списак књига Вршачке српске занатлијске читаонице* (штампан у Вршцу, 1912).

⁴¹⁸ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 29.

⁴¹⁹ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, Св. 2, Вршац : Градски музеј, 2005, 169

⁴²⁰ Видети :

- 1) Драгомир Д. Антонијевић, „Прилози за историјат српске занатлијске читаонице и певачког друштва у Вршцу“, *Војводина*, бр. 17-18, 1934.
- 2) Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 28/1960, 144-149.
- 3) Софија Ђорђевић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу : (1884–1941)“, *Библиотекарски годишњак Војводине*, 1984, 37-48.
- 4) Драгутин Петровић, *Сто година од оснивања вршачког српског занатлијског певачког друштва и читаонице*, Вршац : Народни музеј, 1984.
- 5) Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 33-44.
- 6) Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини : докторска дисертација*, Београд : Филолошки факултет, 2015, 190-196.
- 7) Dragana Rakić, *Prve srpske čitaonice i biblioteke u Vršcu*, U: Zbornik radova [Elektronski izvor] = Book of Proceedings / Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka [Konteksti, 1. decembar] 2017, Novi Sad = The Fourth International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities Contexts, December 1st, 2017, Novi Sad ; [urednici Željko Milanović, Zoran Paunović], 371-382, preuzeto : 19. 1. 2020, <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-473-3-K.pdf>
- 8) Иван Стојановић, „Вршачке српске читаонице – чувари културног и националног идентитета“: *Зборник радова / [Конференција Културно стваралаштво и национални идентитет одржана 5. марта 2020. у Новом Саду] [у оквиру манифестације] Дани библиотека и библиотекара 2020*, Нови Сад : 2020.

Занатлије у европским градовима већ су имали своје читаонице, па су по угледу на њих и занатлије Срби у Вршцу одлучили да 80-их година 19. века формирају своју читаоницу. Били су свесни да без просвете, науке и културе нема напретка друштва. Пут до оснивања читаонице није био нимало лак нити једноставан, поготово због околности да се живело унутар граница Аустроугарске монархије која није са симпатијама гледала на буђење националне свести код Срба у Војводини.

Идеја о оснивању српске читаонице потекла је од вршачке омладине предвођене Лазом Нанчићем још 1881. године. Вршачка омладина, у складу са програмом *Уједињене омладине српске*, намеравала је да оснује радничку читаоницу, како би ширила своје идеје међу радницима и народом. На збору 27. децембра 1881. године Лаза Нанчић је прочитао *Правилник читалачког друштва* и одржао говор о значају и сврси радничких удружења, посебно нагласивши значај читаоница јер „што радни и запостављени народ буде присвојио више знања, тим ће се више приближити остварењу свога циља – економској и политичкој слободи и једнакости“.⁴²¹ На збору је донета одлука да читаоница носи назив *Опште радничко читалачко друштво*. Иако власти дају сагласност за почетак њеног рада, оне убрзо забрањују предавања која држи Лаза Нанчић, а читаоница престаје са радом.

Нову иницијативу за оснивање *Српске занатлијске читаонице* у Вршцу 1884. године покрећу двојица занатлија – обућари Ђорђе Антоновић и Јован Гренчарски. Боравећи у иностранству на усавршавању обућарског заната, запазили су да занатлије у сваком већем месту имају своју читаоницу. Вративши се у Вршац почели су да агитују да се и овде оснује једно такво удружење. Ову њихову замисао подржало је неколико омладинаца на челу са Лазом Нанчићем, истакнутим вршачким интелектуалцем, социјалистом, новинаром и уредником листа *Српство*. Својим корисним саветима и упутствима, као и личним ангажовањем, Нанчић је помогао српским занатлијама да оснују за њих изузетно важну културно-просветну институцију – читаоницу. *Српство* је веома исцрпно и са пуно речи подршке извештавало о оснивању и раду *Радничке читаонице* која ће врло брзо променити назив у *Српска занатлијска читаоница*. Тако из 4. броја *Српства* за 1884. године сазнајемо да су се занатлије и радници већ 15. јануара окупили на договор ради оснивања *Опште радничке читаонице*. Било је ту разних предлога, између осталог, да се сваког другог понедељка занатлијама држе предавања из историје, националне економије и природних наука за шта се ангажовао Лаза Нанчић.

Дана 17. јуна 1884. године одржан је важан скуп у „Пивари“, у 7 сати увече, где је било присутно преко 100 радника и занатлија. Главни говорници били су Ђока Антоновић и Јован Гренчарски.⁴²²

Најаву оснивања српске занатлијске задруге налазимо у *Српству* у 28. броју од 7. јула 1884. године. Задруга би имала три циља: „1) образовање занатлија стручном школом, држањем јавних предавања из разних научних грана и оснивањем читаонице и библиотеке, 2) међусобно потпомагање у невољи, и 3) васпитање и образовање занатлијског подмлатка.“ Из дописа сазнајемо да је пре четири године, био један

⁴²¹ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 33.

⁴²² Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 28/1960, 145.

покушај да се формира таква задруга, али без успеха. У допису се констатује да су овакву задругу у Вршцу већ основали немачки радници, па се аутор нада да ће сада и српске занатлије бити успешније.

У наредном броју *Српство* поново један чланак посвећује формирању будуће читаонице коју би користили занатлијски радници и омладина. У таквој читоници би се „скупљали, читали новине и разговарали о разним стварима, што задиру не само у њихов сталешки но и у општи интерес.“ Уз то би позвали и интелигентне јавне раднике, да им у свему буду на руци, било саветима, било јавним предавањима, па и материјалном помоћи.⁴²³ *Српство* и у наредним бројевима обавештава да је одржано више скупова занатлијске омладине ради основања читаонице. На њима је изабран привремени одбор, који је добио задатак да изради нацрт статута читаонице који ће бити претресен и усвојен на јавном збору заказаном за 29. јул.⁴²⁴ Обућарски радник Ђорђе С. Антоновић је 26. јула 1884. године пријавио вршачком Магистрату збор занатлијске омладине ради оснивања *Радничке читаонице*. У пријави наводи да ће се збор одржати у недељу 29. јула у 3 сата после подне у порти Саборне цркве.⁴²⁵ Да је збор одржан и да је био успешан, поново нас обавештава локално *Српство*.⁴²⁶ Присутним занатлијама и радницима Лаза Нанчић је одржао говор о значају оснивања оваквих установа, и договорено је да у случају престанка рада читаонице сва њена имовина припадне Добротворној задрузи Српкиња Вршчанки, уколико буде тада постојала, а ако не онда Српској православној општини у Вршцу. Изабрана је привремена управа на челу са председником Томом Стајићем и перовођом Ђоком Антоновићем. Осим њих изабрани су и благајник Коста Манојловић, Ђока Димић, Светозар Божић, Јован Гренчарски, Софроније Станковић, Ђока Бугарчић, Васа Сумбоновић, Ђока Стојановић и Коста Фијатовић.⁴²⁷ Задатак привремене управе био је да ради на омасовљењу чланства, да набави новине и књиге, обезбеди просторије за читаоницу и да статут друштва преведе на мађарски језик и пошаље га Магистрату на одобрење, што је и урадио адвокатски писар Иван Иванић.

Из извештаја који је капетан градске полиције упутио Магистрату сазнајемо да је наредни збор одржан 10. августа и да је протекао у најбољем реду. На збору је донета одлука да се усвојени нацрт Статута читалачког друштва достави вршачком Магистрату ради подношења Министарству на одобрење.⁴²⁸ *Српство* пише да је у међувремену привремена управа развила живу делатност. Управа је за веома кратко време успела међу грађанством и радницима да скупи приличну своту новца за читаоницу и већ се обратила уредништвима разних српских листова из Војводине, Србије, Босне и Црне Горе са молбом да *Радничкој читаоници* бесплатно шаљу своје листове, бар за прво време, „док се читаоничка благајна не оснажи“.⁴²⁹ На молбу су

⁴²³ *Српство*, бр. 29, 14. 6. 1884.

⁴²⁴ *Српство*, бр. 30, 21. 6. 1884.

⁴²⁵ *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968, 554.

⁴²⁶ *Српство*, бр. 32, 4. 8. 1884.

⁴²⁷ Исто.

⁴²⁸ *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968, 555.

⁴²⁹ *Српство*, бр. 33, 11. 8. 1884.

одмах позитивно одговорили неки листови и обећали да ће читаоници слати своје новине: *Јавор*, *Стармали*, *Српско коло*, *Садашњост*, *Наше горе лист*, *Српски забавник*, *Српство*, *Застава*, *Драшков Рабош*, *Српски Лист*, *Шабачки Гласник*, *Стрела*. Такође, одбор је упутио молбе и Матици српској, Српском ученом друштву, Чупићевој задужбини и Југословенској академији, као и српским књижевцима да бесплатно шаљу своја издања. Читаоница је дошла и до одређеног фонда књига које су добијене, углавном, поклонима дародаваца из Вршца и околине. Читајући новине и књиге вршачке занатлије и радници имали су могућност да се информишу о догађајима важним за Србе, како оне који су живели на територији Аустроугарске, тако и оних у Србији, што је утицало на јачање националне свести и културно-просветно уздизање.

Док је била у процесу оснивања, *Читаоница* није имала своје просторије те су се чланови окупљали по приватим становама, а често и у кући Лазе Нанчића. Тек када је привремена Управа изнајмила једну велику просторију у гостионици Мите Драгића у Гробљанској улици у Волићевој кући (Данас улица Лазе Нанчића бр. 11) *Читаоница* је могла да смести новине, часописе и књиге и тако створи најосновније услове за рад. У тој просторији су одржаване одборске седнице и други састанци.⁴³⁰ Да би постојање и рад *Српске радничке читаонице* било законито било је неопходно прибавити одобрење власти. Оснивачи су још на првим састанцима 1884. године саставили *Правила* по угледу на друге радничке немачке и мађарске читонице и поднели их властима на одобрење, али су власти у више наврата одбијале да их верификују.

Дана 19. јуна 1885. године привремена управа *Српске радничке читаонице* саопштава Градској капетанији да је одржала ванредну скупштину са следећим дневним редом: „1. прочитање, подписивање и одправљање друштвених статута; 2. попуњење упражњених одборничких места; 3. предлог о умножењу друштвене књижнице; 4. поједини предлози“ и најављује нову скупштину за недељу 9. јуна у читаоничкој дворани – гостионици г. Мите Драгића“⁴³¹. Овај допис потписали су у име привремене *Управе Српске радничке читаонице* перовођа Ђорђе С. Антоновић и Тоша Стајић, друштвени председник. Градска капетанија је 22. јуна известила Магистрат да је скупштина одржана и да је прихваћен предлог Статута. Привремени одбор *Читаонице* доставио је сенату града Статут ради одобрења. Читаоница је покушала да одмах почне с радом не чекајући на одобрење од Министарства и пријавило је Магистрату предавање за 5. јули „О српским занатлијама“. Магистрат је забранио предавање и вратио Статут ради уношења извесних измена. Друштво поново мења Статут и пријављује ново предавање за 30. јули, али без успеха. Министарство унутрашњих послова је тражило мишљење великог жупана слободних краљевских градова Вршца и Панчева о статуту Српске радничке читаонице. Жупан у свом извештају, између осталог, каже:

„Што се статута тиче, сматрам нарочито опасним први и шести члан према којима би друштво окупљало „раднике и пријатеље радника“. Јер, без сумње „пријатељи радника“ приграбивши руковођење Друштвом у своје руке могли би да чине такве ствари које би се противиле интересима радника и државе. Једна, према прописима, пријављена беседа или народни збор може се контролисати, али ко може да

⁴³⁰ *Српство*, бр. 36. 1. 9. 1884.

⁴³¹ *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968, 555.

контролише шта се дешава унутар једног таквог друштва које је легализовано од стране владе? Какве се дискусије тамо воде, каква предавања држе, какве књиге читају?⁴³²

Након негативног мишљења жупана о људима који чине привремену управу друштва (Тоша Стајић, чизмарски калфа, привремени председник; Ђорђе Антоновић, чизмарски калфа, привремени записничар, Новаковић и Гренчарски обућарске калфе и Бачић, крзнарски калфа) као и од страха од ширења социјалистичких идеја међу вршачким радницима и занатлијама, Министарство унутрашњих послова поново не одобрава статут и враћа га 16. августа 1885. Магистрату града Вршца уз образложење да „нацрт статута не може бити снабдевен калузулом видимирања пошто су планери друштва делом малолетници, делом неповерљиве особе“⁴³³. Магистрат тражи од градске полиције да забрани све активности Друштва. Привремени председник Друштва Тоша Стајић молио је Магистрат да одобри ванредну конференцију Друштва да би могли саопштити чланству одлуку Магистрата. Након одобрења власти, састанак је одржан. Ванредна скупштина Друштва одржана је 6. септембра 1885. године у Златановићевој кафани са циљем да се утврди да ли чланство жели да читаоница престане да постоји или пак да се Статут измени тако да добије клаузулу одобрења.⁴³⁴ Власти су тражиле да чланови управе буду самостални, имућни људи, приватници. У таквим околностима, радници су одлучили да прибегну новој тактици – удружили су се са занатлијама и договорили да промене име читаонице. У то време српске занатлије су биле бројне и имале велику економску и друштвену снагу.⁴³⁵ На скупштини је промењен назив Друштва у *Српско занатлијско читаљачко друштво* и извршене су персоналне промене на местима привременог председника и бележника, док је остали текст Статута остао непромењен. Министарство је 21. октобра 1885. године одбило и ову верзију Статута, али то није обесхрабрило раднике и занатлије. Они су 18. фебруара 1886. сазвали нову оснивачку скупштину на којој су донели нов статут, након које је привремени председник *Српске занатлијске читаонице* у Вршцу Јован Кешански 21. фебруара 1886. доставио нови Статут Магистрату ради овере. Власти су коначно усвојиле овај Статут. Испоставило се да је властима највише сметала реч „радничка“ у називу читаонице (зато је назив читаонице преименован у *Српска занатлијска читаоница*) као и чланови Статута који говоре о томе да ће друштво окупљати „раднике и пријатеље радника“ (јер су власти у „пријатељима“ препознале групу вршачких социјалиста који су предвођени Лазом Нанчићем имали великог утицаја на вршачке раднике и занатлије и који су већ били праћени и хапшени од стране полиције).

Правила Српске занатлијске читаонице у слободној краљевској вароши Вршцу коначно су одобрена 28. априла 1886. године од стране Министарства унутрашњих послова. Било је то више политичко надмудривање и игра стрпљења него правна и административна борба, у којој су победницу на крају биле не само вршачке занатлије и радници него и вршачки Срби, који су коначно добили читаоницу – место где ће моћи да се окупе, друже, читају књиге и новине и негују српску културу.

⁴³² Исто, 558- 559.

⁴³³ Исто, 559.

⁴³⁴ Исто, 560.

⁴³⁵ Међу Србима у Вршцу тада је било 82 чизмара, 52 кожухара, 47 опанчара, 35 колара, 20 ковача, 16 столара, 10 папуција, 10 лончара, 8 кројача и 2 стаклара. Видети : Софија Ђорђевић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу : (1884–1941)“ : *Библиотекарски годишњак Војводине*, 1984, 41.

О догађајима који су претходили одобрењу статута и борби радника и занатлија да оснују своју читаоницу, извештава и *Застава*, која у броју 71 за 1885. годину доноси и цео текст Правила, као и клаузулу Високог краљевског угарског министарства унутрашњих послова о потврди ових Правила. У допису је наведено да је идеја о оснивању читаонице потекла од Лазе Нанчића још 1884. године, и да је он преко свог листа *Српство* живо агитовао за реализацију ове идеје написавши правила по примеру немачких радничких читаоница и позивајући раднике „да се групишу око ове идеје и да се заузму, да се она оствари“. Даље се у тексту наводе све активности које су се дешавале у читаоници и пре одобрења њеног рада, као и податак да њена библиотека поседује 15 листова и 100 књига. У *Правилима Српске занатлијске читаонице у слободној краљевској вароши Вршцу* истакнуто је да је циљ читаонице „да своје чланове науком образује, што жели постићи на следећи начин: 1. Оснивањем задружне књижнице; 2. Читањем књига и листова; 3. Одржавањем друштвених вечерњих забава, свечаности и томе подобних забава“. Политичке активности биле су искључене из делокруга читаонице. Чланови су били редовни и потпомажући. Редовни члан могао је бити сваки занатлија који уплати 40 новчића уписнине, и недељно уплаћује 10 новчића у задружну благајну. Потпомажући чланови могли су бити само они који спадају у „изображенији“ (научни) сталеж или самостални трговци, који годишње уплате 4 форинте у благајну .

Читаоницу је задесила велика трагедија само годину дана након њеног званичног почетка рада. Наиме, 1887. године умире њен покретач и идејни творац Лаза Нанчић. Био је то велики губитак не само за *Читаоницу* него и за српску омладину у Аустроугарској.

Временом просторије у гостионици код Мите Драгића постају тесне за чланове *Читаонице*. И други локали у које се *Читаоница* селила били су неодговарајући, будући да је број чланова и посетилаца растао из дана у дан. Ову занатлијску просветно-културну установу посећивале су не само занатлије и радници, него и трговци, ратари, а најчешће ђаци и студенти. Проблем смештаја биће трајно решен захваљујући легату Лазине мајке Тинке и помоћи његове сестре Јулијане. На Видовдан 1891. Јулијана и њен супруг адвокат Бранко Илић, као извршиоци опорукe Лазине мајке, дарују Читаоници 2000 форинти за куповину куће у коју ће се сместити Читаоница. Кућа је добила име „Лазин дом“ (данас је то кућа у улици Лазе Нанчића бр. 12) и у њу је пресељена *Читаоница*. *Лазин дом* је имао две простране собе, једну за читаоницу, а другу за одржавање седница и других скупова, као и стан за послужитеља и помоћне просторије. Велика сала била је украшена многим фотографијама које су документовале важне моменте из живота установе и уопште вршачких Срба (нпр. сахрана др Светозара Милетића у Вршцу, фотографије Лазе Нанчића, Бранка Радичевића и др.)⁴³⁶

На своју десетогодишњицу 1894. године *Читаоница* је објавила *Десетогодишњи рад и списак књига Српске занатлијске читаонице у Вршцу 1884–1894*. Уз овај извештај о раду штампано је и „Основно писмо“ документ којим је *Лазин дом* поклоњен *Српској занатлијској читаоници*. *Читаоница* је те године имала 260 чланова (170 редовних и 90 потпомажућих). Управу су чинили: председник Коста Каначки, потпредседник Васа Путник, перовођа Ђорђе С. Антоновић, благајник Коста Велић, ревизор Милан Петко-Павловић, Ника Т. Петровић, Ђорђе Радак, Јоца Бокшан, Ника Ст. Клицин, Коста

⁴³⁶ Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 28/1960, 146.

Ананијевић, Душан Тосић, Ђока Шауновић, Душан Зарић. Годишње се одржавало 12 редовних и по потреби ванредне одборске седнице. Током године приређивале су се најмање четири забаве како би се остварили приходи за читаоницу. Фонд се састојао од 447 књига (33 су биле на немачком језику) и 92 свеске Летописа Матице српске. Чланови су књиге могли да позајме на 14 дана, а строго је било забрањено издавање књига онима који нису били чланови. Ко је књигу изгубио или оштетио морао је исту такву о свом трошку набавити.

Из *Извештаја управног одбора* објављеног у *Српству* (бр. 5, 1896) сазнаје се да је Читаоница 1895. године била претплаћена на „све ово стране српске листове и још три немачка“, те да је за потребе чланова набављено доста књига, које су увећале читаонички књижни фонд. Управни одбор имао је 15 редовних и ванредних седница. Те исте године приређене су и три забаве, од којих је „најсјајнија“ била она приређена на Видовдан, када је читаоница прославила своје крсно име.

Крајем 1895. године заједно са вршачким певачким друштвом читаоница је приредила и „Милетићево вече“ у част његове 70-годишњице. Представници *Читаонице* учествовали су и у прослави јубилеја сомборске и туријске читаонице. Најважнији догађај свакако је било освећење друштвене заставе, на Петровдан 1896. године. Светковина је трајала три дана, освећење заставе је обавило целокупно вршачко свештенство, а на свечаној седници беседу је одржао учитељ Димитрије Мита Клицин истичући њен значај: „Појава ове заставе заноси срца наша а дух нам подиже у висине, јер је она символ наше среће, нашег напретка и благостања. У њој су оличене наше тежње и жеље, наше мисли идеје, она је стожер, око кога ваља да се скупљамо у племенитом просветном раду, у тој је застави оличена наша слога, која ваља да нас спаја у чврсту, непробојну целину, а то ће одолети свакој навали. Та је застава символ наше вере, наде и љубави, из којих најлепших хришћанских врлина ниче сваком народу срећа и благостање“. Поред Вршчана, овом догађају присуствовали су и гости из свих крајева Војводине, Србије, Босне и Херцеговине.

О великој свечаности поводом освећења читаоничке заставе писала је и *Босанска Вила*.⁴³⁷ Читаоничка застава израђена је од тамно плаве свиле, на једној страни је лик цара Лазара, изнад њега је натпис „Свети великомученик Лазар“ а испод „Заштитник Српске занатлијске читаонице“. На другој страни заставе, извезена је књига са златним словима „Вршац 1896“, а над књигом „Знање је светлост, знање је моћ, читајте браћо дан и ноћ“. Уз заставу је приложена и бела трака на којој је златном жицом извезено „Вршачкој српској занатлијској читаоници – Катица Васе Петровића – Кума“.

Читаоница у својим просторијама није окупљала само занатлије и раднике, него и вршачке интелектуалце, свештенике, учитеље, писце, новинаре. Они су читаонички живот оплеменили разним предавањима из културне и националне историје, као и актуелним друштвеним темама, рецитовањем српске и светске поезије. У њеним просторијама често је гостовало и новосадско Српско народно позориште.

Поред *Читаонице* вршачке занатлије 1898. године оснивају *Српско занатлијско певачко друштво* које ће се 1924. године спојити са читаоницом, па ће се читаоница и певачко друштво од тада звати *Вршачко српско занатлијско певачко друштво* и

⁴³⁷ [Никола Т. Кашиковић], „Освећење заставе српске занатлијске читаонице у Вршцу“, *Босанска вила*, 30. 9.1896, 259-261.

читаоница.⁴³⁸ Велика заслуга за оснивање овог културно-уметничког и просветног друштва припада Миливоју Гергечу који је као хоровађа водио *Друштво* преко 30 година. Као и *Читаоница* и *Српско занатлијско певачко друштво* је имало проблема да од власти добије одобрење за свој рад, тако да су му *Правила* званично одобрена тек 1901. године. Уз *Читаоницу* и *Српско занатлијско певачко друштво* ради и драмска секција која изводи позоришне комаде у оквиру беседа или као посебне позоришне представе на којима учествују глумци аматери из Вршца.

Године 1909. *Читаоница* је прославила своју 25-годишњицу. Вршачка *Војводина* (бр. 51 из 1922) спомиње *Споменицу двадесетпетогодишњег рада Српске занатлијске читаонице у Вршцу*, коју је за ту прилику написао Ђока Антоновић, један од оснивача читаонице и њен први перовођа. Исту *Споменицу* цитира и вршачки лист *Поглед* у бројевима 16. и 19. из 1934. али изгледа да она никада није објављена. *Војводина* наводи да је, између осталих, овај значајни јубилеј *Читаоници* честитао Иван Иванић из Цариграда у свом поздравном писму: „Све што беше тада у Вршцу, дисало је српски, ја ни пре ни после, не видех нигде више таквог српског родољубља као тада у Вршцу... Србујте браћо и даље и српске вам поздраве шаље са границе азијско-европске са Босфора – ваш Иван Иванић“.⁴³⁹

Три године касније (1912) објављен је *Пословни ред и списак књига Вршачке српске занатлијске читаонице*, који је представљао допуњен текст Статута из 1886. године. Из њега се види и да је те, 1912. године уређена читаоничка библиотека, која има 1.812 књига и 155 свезака Летописа Матице српске. Међу књигама налазиле су се и књиге штампане латиницом и готицом, као и 5 руских књига. Фонд се попуњавао куповином, али су и многи издавачи, установе и појединци поклањали књиге за библиотеку. Рад читаонице, поред читања књига и штампе, подразумевао је бројна предавања, читаоничке беседе, приредбе, важна предавања из националне и културне историје, позоришне представе. Чланови ове читаонице биле су не само занатлије већ и најзначајнији интелектуалци, свештеници, књижевници, новинари, глумци, који су својим ангажманом доприносили раду читаонице.

Успешан рад *Српске занатлијске читаонице* прекинуо је Први светски рат. Заједничку посету чланова *Читаонице* и учешће певачког друштва на прослави Видовдана на Косову 1914. године, за време Сарајевског атентата, аустроугарске власти су искористиле као повод за прогон чланова *Читаонице*. Скоро сви њени чланови присилно су мобилисани и послати на фронт. Одмах по избијању Првог светског рата прво је аустроугарска команда уселила војску у просторије *Читаонице*, што је урадила и немачка команда годину дана касније. Потпредседник друштва Јоца Францић успео је да 1915. године постигне договор са немачким властима да се „Лазин дом“ уступи школи, јер су пре тога српске школе претворене у болнице. На тај начин је читаоница спасена од уништења. Након завршетка рата, *Читаоница* обнавља свој рад. Из захвалности према ослободиоцима *Српска занатлијска читаоница* подигла је 1926. године на вршачком гробљу споменик педесеторици солунаца умрлих у вршачким болницама током 1918. и 1919. године.

⁴³⁸ Драгућин Петровић, *Сто година од оснивања вршачког српског занатлијског певачког друштва и читаонице*, Вршац : Народни музеј, 1984, [2],

⁴³⁹ *Војводина*, бр. 17. и 18, 1934.

2.1.1.3. Српска ратарска читаоница

Крајем 19. века већину српског становништва у Вршцу чинили су ратари и виноградари (око 75-80%).⁴⁴⁰ Вршачке занатлије већ су имале своје еснафе и своју добро организовану читаоницу, па су и ратари, угледајући се на њих, желели да имају своју читаоницу као место где би могли да се окупљају, друже, образују и разоноде. У последњој деценији 19. века у Вршцу већ ради једна читаоница (Српска занатлијаска читаоница) и немачко-мађарска библиотека (Народна, педагошка и омладинска библиотека Комуналне школе – Volks-, paed. Fach- und Jugendbibliothek der Kommunal-Schulen) уз различита друштва која су имала своје мање или веће збирке књига, као и појединце који су имали богате личне библиотеке.

Вршачки ратари и виноградари сматрали су да је знање које су добијали током 4-5 година похађања основне школе недовољно да би могли да држе корак са осталим друштвеним слојевима, у првом реду занатлијама, радницима, чиновницима и интелигенцијом и да је потребно да оснују своју читаоницу, како би осим места за дружење имали и могућност да нешто ново сазнају, науче и прошире своје знања. Идеја да је потребно вршачке земљораднике окупити и учинити им књигу и новине доступнијим изнедрила је *Српску ратарску читаоницу у Вршцу*. Угледни вршачки ратари Жива Паркајић и Стеван Станковић успели су да окупе и уједине земљораднике и виноградаре па долази до оснивања *Српске ратарске читаонице* 1896. године. Први привремени председник био је Жива Паркајић, перовођа Стеван Станковић, а књижничар Пера Трусник. Годину дана касније, Министарство је потврдило правила *Читаонице*, тако да је *Српска ратарска читаоница* своју оснивачку скупштину одржала 21. маја 1897. године. *Српство* је оснивање *Читаонице* најавило у свом 35. броју од 1. маја 1897, доносећи кратку вест:

„Међу угледнијим нашим ратарима већ пре неколико година настао је покрет за оснивањем српске ратарске читаонице, но та жеља наших ратара није до сад била уважена на меродавном месту и ако су и правила поднесена. Најзад, после толиког чекања, правила је министар унутрашњих дела, потврдио, која су већ достављена покретачима ове племените замисли. У недељу после подне у 3 сата одржаће се главна скупштина ради конститујисања. Ми се од срца радујемо остварењу ове давнашње замисли наших ратара, те желимо да њихова читаоница што пре ступи у живот на корист наших ратара и српског народа. Време је било, да просвета дубље продре међу наше ратаре, да и они наоружани „новим оружјем“, просветом, могу напредовати у духу времена. Надамо се да ће, ратарска читаоница наћи издашне потпоре и међу осталим сталезима, да би што боље могла напредовати. У то име: нека је сретно, берићетно и дуговечно!“⁴⁴¹

Из *Записника Српске ратарске читаонице* за 1897. годину сазнајемо да је оснивачка скупштина одржана одржана 21. маја 1897. године, у великој дворани Српске црквене општине, уз присуство 60 чланова. На скупштини је прочитано да је Министарство одобрило *Правила* читаонице и да се може приступити избору прве управе. Поред председника Милана Стојићева Лацкова, потпредседника Живе Паркајића и књижничара Љубе Враговића, изабрани су за благајника Пера Каменарски и перовођу (записничар и секретар) Милан В. Петровић Кева. Изабран је и Управни одбор са

⁴⁴⁰ Миливоје Јовановић, „Српска ратарска читаоница“, *Књижничар*, бр 21-22, 1957.

⁴⁴¹ *Српство*, бр. 35, 1. 5. 1897.

следећим члановима: Светозар Радак, Паја Мијатов Арсин, Жива Јованов, Јоца Радак Башика, Таца Павлов, Васа Мојсијев, Арса Николић и заменици: Ника Војнов, Ника Предић, Ђорђе Попов и Пера Токин.⁴⁴²

О раду *Српске ратарске читаонице* у Вршцу остало је доста грађе на основу којих се прилично верно може реконструисати њено деловање. То су чланци из локалних новина попут *Родољуба*, *Српства*, *Будућности*, *Војводине*, које су током целог свог излагања континуирано пратиле рад свих тада постојећих српских друштава и обавештавале о њему грађанство, обично у рубрици *Из места и околине*, доносећи најаву забаве, текст поздравне речи одржане на забави, предавања, извештаје са годишњих скупштина и друге датуме значајне за рад друштва. Осим афирмативних и подстицајних написа у новинама, било је и оних који су критиковали *Читаоницу* кад је долазило до повремених застоја у раду, или када се редакцији чинило да домаћа српска интелигенција не даје потребан подстицај њеном раду. Тако се у неколико наврата критикују вршачки интелектуалци што у недовољном броју присуствују забавама које приређује *Српска ратарска читаоница*.

Како су текли догађаји почев од првих идеја, затим оснивања и каснијег рада Читаонице сазнајемо и на основу бројне грађе, докумената, позивница, плаката, фотографија, медаља, скупштинских записника и другог материјала који се чува у Историјском одељењу Градског музеја у Вршцу.⁴⁴³ Поред тога сачувале су се и четири свеске са записницима скупштинских и одборских седница (1897–1923) које сарже и финансијске извештаје за сваку годину. Такође су се сачувала и оригинална *Правила Српске ратарске читаонице и Певачког Друштва* из 1926. године.

Из *Записника Српске ратарске читаонице* за 1897. годину сазнајемо да је свечано отварање читаонице било на Петровдан 29. јуна 1897. године у великој дворани Српске црквене општине. По тадашњим обичајима свако друштво било је дужно да прославља један дан у години као своју „славу“, па се *Српска ратарска читаоница* определила за Петровдан, јер се тај дан славио и као празник ратара.

Од свог оснивања *Српска ратарска читаоница* имала је у самом свом језгру окупљене најугледније ратаре, оне који су чинили и окосницу Српске православне црквене општине, а многи од њих били су и у градском представништву. Ратари и виноградарии су се ујединили око заједничког циља истакнутог у другом члану друштвених правила:

⁴⁴² Записник скупштинских и одборских седница Српске ратарске читаонице у Вршцу, 1897.

⁴⁴³ До сада је стручне радове на тему *Српске ратарске читаонице* у Вршцу написало и објавило петоро библиотекара Градске библиотеке у Вршцу - први је Миливој Јовановић, чији је рад под насловом *Српска ратарска читаоница у Вршцу* штампан у „Књижничару“ бр. 21-22 за годину 1957, други је Милан Ковачевић чији је рад *Српска ратарска читаоница у Вршцу* објављен у *Библиотекарском годишњаку Војводине 1976*, трећи Душан Белча који је Српској ратарској читаоници посветио једно поглавље у својој књизи *Споменица Градске библиотеке у Вршцу 1887–2007* (Вршац, 2007), затим Драгана Ракић у свом раду „Prve srpske čitaonice i biblioteke u Vršcu“, *Zbornik radova [Elektronski izvor] = Book of Proceedings / Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka [Konteksti, 1. decembar] 2017, Novi Sad = The Fourth International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities Contexts, December 1st, 2017, Novi Sad ; [urednici Željko Milanović, Zoran Paunović]*, 371-382, preuzeto : 19. 1. 2020s и Иван Стојановић *Вршачке српске читаонице – чувари културног и националног идентитета*

„Цел је друштву, да своје чланове просветно унапреди, образује и уједно са читањем газдинских и зелоделских књига и листова своје на то поље односеће се знање и искуство ширити и усавршавати.“⁴⁴⁴

Читаоница је тражила и добила на коришћење просторије где су се и раније одржавале њене седнице, а то је била кућа удовице Ђорђа Радака у старој порти Саборне цркве. Такође је на оснивачкој скупштини предложено да се *Читаоница* претплати на локалне дневне листове: *Српство*, *Будућност*, *Бубањ*, *Браник*, *Застава*, *Виноград*, *Тежак*, *Врач погађач*. Почетни књижни фонд износио је нешто више од стотину књига.

Вршачка *Будућност* је такође забележила свечано отварање *Читаонице*:

„Српска ратарска читаоница већ је отворена и то у старом здању Српске православне општине... Ми немамо ратарских школа где би се наши ратари обучавали рационалној економији, а ни листова, сем Тежака, који би колико толико пружили ратару поуке и упутства у ратарском раду. Читаоница биће место где ће ратар своје доконо време моћи много корисније да употреби.“⁴⁴⁵

Уз *Читаоницу* је идуће године формирано *Ратарско певачо друштво* које временом постаје њен витални део, јер је хорско певање као најомиљенији облик забаве било погодно за окупљање чланова и њихово омасовљење. За обуку певача био је задужен учитељ Васа Лазаревић⁴⁴⁶, а након њега Иса Мандукић, Душан Младеновић, Бранко Горонић, Миливој Гергеч. Иако је певачко друштво функционисало као самостално друштво, оно је учествовало у свим културним и забавним програмима *Читаонице*. Читаоница је осим издавања новина и књига, редовно приређивала народне забаве на којима су уз музички програм и рецитације извођени и позоришни комади које су припремали највећим делом сами чланови Читаонице.

На самом почетку рада Читаонице ратарима су пришли многи вршачки интелектуалци, пре свих учитељ Мита Клицин и Ђура Брашован, адвокат др Бранко Илић који је био и угледан виноградар, свештеници Александар Стојадиновић и Јован Малушев и други.

Први јавни наступ чланова *Друштва* био је на Велику госпојину 1898. године у Александровићевој сали (данас сала народног позоришта Стерија). Друштво је приредило народну забаву која се састојала од рецитала двоје Вршчана и песама које су изводили црквени хор из Соколовца и Вршачко црквено певачко друштво, а на крају је уследила игранка. Одушевљени Вршчани имали су само једну замерку, што су на игранци после забаве игране „несрпске“ игре – трамблан, ваљка, кадрил и мазурка.⁴⁴⁷

Након четири године рада *Ратарске читаонице* на народној забави приређеној такође на Велику Госпојину 1900. године учитељ Мита Клицин у својој беседи истакао

⁴⁴⁴ Душан Белча, *Споменица Градска библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 50.

⁴⁴⁵ *Будућност*, бр. 28, 1897.

⁴⁴⁶ *Будућност*, бр. 12, 1898.

⁴⁴⁷ Душан Белча, *Споменица Градска библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 51.

је велики значај који *Читаоница* и *Певачко друштво* имају за ратаре: „Та читаоница је својим лепим радом пробудила наше ратаре из мртвила, те се и они, ето, почеше занимати просветом. Наши ратари показаше, да им је мило све што је српско, да се знају одушевити, те да и они могу упоредо корачати са другим сталезима нашег народа...“⁴⁴⁸

Године 1905. *Читаоница* је располагала са фондом од 292 укоричене и 219 неукоричених књига, поред неколико часописа и новина.⁴⁴⁹

Стара правила са којима је *Српска ратарска читаоница* отпочела рад нису у оригиналном облику сачувана. Међутим њихов потпун текст објављен је у локалној штампи. Градска библиотека у Вршцу поседује оригинал *Правила српске ратарске читаонице и певачког друштва* датирана на 9. мај 1926. године.

Правила имају 40 чланова. Подељена су на 8 одељака: 1. назив, седиште и слава читаонице; 2. циљ; 3. делокруг; 4. чланови, њихова правила и дужности; 5. друштвено устројство; 6. имање друштва; 7. иступање чланова; 8. разрешење установе.

У члану 2. као циљ установе наведено је „ширење просвете у нашем народу: читањем књига и листова и неговањем песме. Искључена је свака распра тичала се иста народности, вере и политике“.

Друштвени рад установе подразумева према члану 3. читање књига и листова, приређивање забава, позоришних представа, излета, слава, певачких вежбања, стручних и поучних предавања. Као нарочито важно истакнуто је помагање сличних установа којима је смер просвећивање и унапређивање „ратарског сталеза“.

Установа се састоји од пет врста чланова: редовних, потпомажућих, суделујућих, почасних и добротвора. „Редовни члан (члан 7) може само српски ратар бити, који је навршио 18. годину живота“. Потпомажући члан може бити свако, без обзира на веру, народност и пол, после навршене 18. године живота, суделујући члан и чланица могу бити лица која по мишљењу ликовође имају способности за певача. За почасне чланове могу се изабрати лица заслужна на пољу уметности и унапређења установе, а добротвори „јесу она лица која у друштвену благајну положи једанпут на свагда ону своту, коју редовна главна скупштина одреди“.

Правила затим доносе права и дужности чланова свих врста, као и начин бирања управних органа и њиховог деловања.

Интересантно је правило да сваке године половина чланства управног одбора „испада путем коцке“. У даљем тексту Правила утврђују се права и дужности „часништва“ читаонице међу које спадају: председник, потпредседник, перовођа, ликовођа (музички стурчњак), благајник и књижничар, који се другачије назива архивар. Књижничару (архивару) је „*поверено чување свих друштвених списа, музикалија, књига, гардеробе, прибора и инструмената, и дужан је исто у свако време на употребу издати.*

⁴⁴⁸ Исто, 51.

⁴⁴⁹ Записник са одборске седнице Српске ратарске читаонице, одржане 23. јануара 1905, архива Градске библиотеке у Вршцу.

Књиге, музикалије и сав друштвени прибор снабдева друштвеним печатом, води о њима тачан списак. Управи месечно, а редовној главној скупштини подноси годишње извештаје о промету књижнице“.⁴⁵⁰

На крају се конституише надзорни одбор и одређује начин разрешења установе.

Правила су написана крупним, читљивим и уредним рукописом, оверена округлим печатом, а као перовођа је потписан Пера Дудић, док је председник Милан Каменарски. Одмах по оснивању, *Читаоница* и њено певачко друштво се активно укључују у културно-забавни живот Вршца. Приређују забаве, самостално или у сарадњи са другим варошким друштвима, гостују у Панчеву, Београду (на прослави четрдесетогодишњице певачког друштва *Станковић*), узвраћају гостопримство панчевачким ратарима. На једној таквој заједничкој приредби са панчевачким ратарима било је, према писању локалне вршачке штампе, присутно чак осам стотина посетилаца.

Од остварених прихода увећава се књижни фонд, претплаћују новине и часописи, купује инвентар и дају прилози у добротворне сврхе. Читаоница успешно ради, набављају се штампа и књиге, а фонд чине и „Књиге за народ“ Матице српске са темама из домаћинства, хигијене, пољопривреде, националне историје. Најзаступљенији су били популарни романи с почетка 20. века.

Неколицина ондашње вршачке интелигенције, видевши труд и ентузијазам својих суграђана ратара, желела је да им помогне. Тако на седници главне скупштине од 11. јануара 1904. учитељ и публициста Димитрије Мита Клицин предложио је да се за чланове *Читаонице* држе предавања из привреде, права, народне историје и о другим темама актуелним и блиским ратарима. Ова предавања су држана нарочито зими, недељом и празницима када ратари нису радили на њивама. Своје говоре у Ратарској читаоници држао је и Јаша Томић. Говорио је између осталог о потреби оснивања земљорадничких задруга, које би имале задатак „да спречавају пропадање нашег сељака, ратара, а које ће да га путем Савеза вежу и са целим Српством“.⁴⁵¹

У овом периоду долази и до буђења националне свести код ратара, па тако у Одборском записнику од 6. марта 1905. године налазимо податак да је *Српска ратарска читаоница* позвана од стране *Мађарског револуционог друштва 1848.* да колективно присуствује свечаности на Андријашевом шеталишту, али: „...почем је 2/15. март радни дан и чланови спречени пољским радовима то не дође нико од чланова Српске ратарске читаонице при свечаности“. Дакле, српски ратари су пронашли изговор да оправдају свој изостанак у обележавању државног празника.

Поред локалних предавача долазили су и гости са стране. Тако је веома запажено предавање одржао Живојин Дачић из Београда, о чему је остала белешка у Записнику одборске седнице од 17. фебруара 1911. године.

Почетком Првог светског рата, мушкарци способни за војску су мобилисани у редове Аустроугарске царевине. Многи од немобилисаних узети су за таоце, неки су отерани у интернацију. Српске установе престају да раде. Под ударом државних власти на првом

⁴⁵⁰ *Правила Вршачке Српске Ратарске Читаонице и Певачког Друштва*, Вршац, 1926.

⁴⁵¹ *Војводина*, бр. 8, 1907.

месту је српска књига штампана ћирилицом. Затвара се и *Српска ратарска читаоница* која ће тек у јесен 1918. године постати поново активна.

2.1.1.4. Српска читаоница

Крајем 19. века Вршац је био веома напредна средина са развијеном трговином, занатством, виноградарством, индустријом и добрим саобраћајним везама са Пештом, Бечом и Темишваром. Тих година у Вршцу живи и ради велики број високообразованих људи – професора, лекара, адвоката, инжењера, свештеника, чиновника и др. У таквом подстицајном окружењу вршачки интелектуалци почињу 1897. године да се организују око отварања још једне читаонице у граду. У овој вишенационалној средини српска интелигенција се прво окупљала у намачким и мађарским касинама. Увиђајући да и сами морају да се удруже на националној основи уколико желе да се одупру мађаризацији, вршачка интелигенција оснива *Српску читаоницу*. О њиховој намери нас обавештава вршачки лист *Будућност*: „Мислећи људи, интелигенција српска, увидели су потребу здружења у корист српске мисли и решили су међусобним договором да по примеру других места где је српска интелигенција многобројна, читаоницу оснују... Читаоница ваља да је створена из реда интелигенције, које да се паралелише постојећем већ једном у месту, страном исто тако интелигентном удружењу⁴⁵², које пак, што је управо прва сврха, да води реч у друштву“.⁴⁵³ Иницијативу за отварање Српске читаонице покреће 39 вршачких интелектуалаца међу којима су: др Ђока Милосављевић, Коста Обрадовић, Светислав Цвејић, Лаза Возенковић, Сима Петровић, др Војин Монашевић, Ета Михајловић и Јоца Недељковић – Пантић и др.⁴⁵⁴

Конститутивна скупштина одржана је 25. септембра 1897. године. Том приликом је усвојен нацрт Правила и изабрана привремена управа коју су чинили: председник Коста Обрадовић, подпредседник Светислав Цвејић, перовођа Лаза Возенковић, благајник Милан Јовановић, хранилац Ђока Деметровић и још 10 одборника.⁴⁵⁵ Нажалост нису сачувана прва правила и статут овог друштва тако да о његовом уређењу не знамо ништа, осим кратке вести у *Будућности*, да је циљ друштва „неговање друштвености и образованости међу Србима у Вршцу“.⁴⁵⁶ *Читаоница* је смештена у Цофмановој кући на Магистратском тргу, а њене просторије су освештане 4. октобра исте године.⁴⁵⁷

⁴⁵² Претпостављамо да се мисли немачку Грађанску касину (Bürger Casino) која је окупљала немачку интелигенцију, чији су чланови били и многи Срби.

⁴⁵³ *Будућност*, 14. 9. 1897, [2]

⁴⁵⁴ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу: 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 59.

⁴⁵⁵ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу: 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 60.

⁴⁵⁶ Исто, 60.

⁴⁵⁷ Свечано отварање „Српске читаонице“, *Будућност*, бр. 41, 5.10. 1897, [3].

Дана 15. октобра 1897. године 39 Срба, вршачких интелектуалаца, окупило се и потписало *Оснивачко писмо Српске читаонице* у чијем заглављу стоји: „Ми долепотписани обавезујемо се својеручним потписима, да ћемо као редовни (ванредни) чланови ‚Српске читаонице у Вршцу‘ односну чланарину према члану 6 друштвених правила у друштвену благајну редовно уплаћивати. Вршац 1897. године октобра 15. ог“

Од читаонице се очекивало да уједини политички разједињене Србе у Вршцу, међу којима је владао сукоб између радикалне и клерикалне странке. У локалној штампи која је пратила рад *Српске читаонице* не налазимо на податке о било каквој културној и просветној активности читаонице, него само о приређеним забавама и баловима. Нажалост, *Читаоница* није ујединила Србе у Вршцу и већ после годину дана *Српска читаоница* долази у сукоб са другим српским удружењима која су активна на пољу културе: *Српско црквено певачко друштво*, *Добротворна женска задруга*, *Дилетантски клуб*, *Занатлијска* и *Ратарска читаоница*. Разлог је био тај што *Српска читаоница* није била позвана да учествује у прослави 50-годишњице књижевног рада Јована Јовановића-Змаја.⁴⁵⁸ Продубљује се политички сукоб са радикалима, те се чланови *Читаонице* окрећу клерикалној странци, поготово када је *Читаоница* 1899. године у Градском парку приредила забаву само за привилеговане и одабране Вршчане. Лист *Будућност*, чије уредништво чини важан део читаоничке управе и чланства, хвали забаву: „Чланови Срп. читаонице могу се крај свег тог поности са успехом своје забаве. Да Срп. читаоница одиста заузима одлично место у вршачком грађанству потврђује ово одабрано друштво које се на забави слегло. Једном речју, цвет вршачке интелигенције без разлике вере и народности, био је на овој забави заступљен...“⁴⁵⁹ Даље у допису улази се у полемику са *Српством*, листом Радикалне странке, које је забаву оценило као претеривање у луксузу и срамоту за српску интелигенцију. *Будућност* и *Српство* су се често и жестоко спорили око политичких тема, па се тако и овај извештај о једној читаоничкој забави користио за политичка препуцавања: „*Српство* сикће кано гуја у процепу од једа што сваки угледнији Србин са стране као г. др Михајло Полит-Десанчић, др Лаза Костић, Јосиф Јагић, Симо Матавуљ и многи други кад у Вршац доћу – срп. читаоницу посећују, а неће да походе „радикалски клуб“. Е, па манимо их, нека нек’ – се љуте. Лавез паса ветар носи. Па то ти је.“⁴⁶⁰ Из овога видимо, између осталог, да је *Српска читаоница* у Вршцу одржавала интезивне контакте са водећим српским интелектуалцима у Војводини и Србији тога доба.

Српска читаоница одржала је 21. јануара 1898. своју годишњу скупштину на којој је усвојен извештај Управног одбора и завршни рачун за 1898, као и предрачун за текућу годину. За председника читаонице изабран је Коста Обрадовић, за потпредсеника др Војин Монашевић, за благајника Милан Ј. Јовановић, за тајника јереј г. Димитрије Јанковић, за архивара Ета Лукић.⁴⁶¹

Из *Годишњег извештаја* за 1900. годину сазнаје се да је *Српска читаоница* имала и библиотекара, Светислава Цвејића, али о структури њеног књижног фонда и о организацији рада не знамо ништа.⁴⁶² На основу извора може се извести закључак да је

⁴⁵⁸ „Нечувена дрскост“, *Будућност*, бр. 19, 9. 5. 1899, [3].

⁴⁵⁹ „Забава“, *Будућност*, бр. 23, 6. јун 1899, [3].

⁴⁶⁰ „Забава“, *Будућност*, бр. 23, 6. јун 1899, [3].

⁴⁶¹ „Из Српске читаонице“, *Будућност*, бр. 5, 31. јануар 1899, [2].

⁴⁶² Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке 1887–2007*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 61.

читаоница била више клуб где су се њени чланови дружили и забављали, а да просветни и културни циљ није био у првом плану.⁴⁶³

Са почетком Првог светског рата велики део чланства одлази на фронт или бива интерниран, а *Читаоница* попут других српских удружења замрзава свој рад.

2.1.1.5. Српска народна читаоница и књижница у Избишту

На самом почетку 20. века Избиште бележи највећи број становника у својој историји. Према попису из 1900. године имало је 2.613 становника, од тога 2.303 Срба, а десет година касније (1910) имало је 2.776 становника.⁴⁶⁴ Тих година долази до наглог развоја привредног, културног и политичког живота у овом јужнобанатском селу. Прво културно удружење које је формирано у Избишту било је *Избиштанско српско црквено певачко друштво Венац* 1899. године.⁴⁶⁵ Оснивачи су били: Љубомир Мали, учитељ и хоровађа, Васа Бранков, учитељ и секретар, Жива Грујић, председник друштва, Велимир Сперњак, свештеник, Ђура Атанацковић, трговац, Жива Јованчић, бележник.⁴⁶⁶ После смрти Љубомира Малог, црквени хор је водио учитељ Васа Бранков, а затим Жива Јованчић, све до 1905. године када је у село дошао Бранко Горонић из Вршца. Удружење је престало са радом током Првог светског рата, да био се у периоду између два светска рата поново активирало.

Прва *Читаоница* основана је 1903. године на иницијативу учитеља Васе Бранкова и двојице студената браће Лазара и Милана Јованчића, који су јој и дали назив *Српска народна читаоница*.⁴⁶⁷ Први председник читаонице био је Жива Бранков који се налазио на челу Управног одбора од 7 чланова.⁴⁶⁸ Првобитно је седиште *Читаонице* било у кући Тоше Попова званог Бирташ, у центру села, уз калдрму, а после у кући учитеља Георгија (Ђуре) Крачунова.⁴⁶⁹ О раду читаонице бринуо се у почетку учитељ Васа Бранков, а затим Грујица Грубетић, такође учитељ.⁴⁷⁰ *Читаоница* је на почетку

⁴⁶³ Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918. године: докторска дисертација*, Београд: К. Селихар, 2015, 199.

⁴⁶⁴ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Избиште: Културно просветна заједница Републике Србије, 1999, 35.

⁴⁶⁵ Исто, 35.

⁴⁶⁶ Исто, 35.

⁴⁶⁷ Славко Бранков, *Школа у Избишту : записи и сећања*, Вршац : Виша школа за образовање васпитача, 2001, 172. Божидар Бранков износи нешто другачији податак, да су браћа Јованчић Читаоници дала назив *Српска народна читаоница и књижница*, видети у: *Избиште у миру и рату*, Београд : Културно просветна заједница Републике Србије : Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије : Задружни савез Србије, 2000, 83.

⁴⁶⁸ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Избиште: Културно просветна заједница Републике Србије, 1999, 35.

⁴⁶⁹ Славко Бранков, *Школа у Избишту : записи и сећања*, Вршац : Виша школа за образовање васпитача, 2001, 172.

⁴⁷⁰ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Избиште: Културно просветна заједница Републике Србије, 1999, 36.

примала само лист *Хрватска реч* из Загреба, а касније и новине из Србије. После Првог светског рата, формира се библиотека и покреће се рад књижнице.

У Избишту су у годинама пре Првог светског рата била активна још два друштва: *Спортско друштво „Соко“* (основано 1905) и прво *Позоришно-дилетантско друштво*. *Позоришно-дилетантско друштво* основано је 1912. године када је у Избишту изведена прва представа, у дворишту Јове Бранкова, кафеџије.⁴⁷¹ Глумци-дилетанти приказали су популарни комад *Циганин*. За ову представу мештани су показали велико интересовање, па је дилетантско друштво наставило да окупља све заинтересоване из села, без обзира на њихово образовање и занимање. Тако су почели да глуме ђаци, учитељи, занатлије, трговци, службеници, земљорадници. Након *Циганина*, избиштански аматерски глумци играли су и *Колеру*, *Божјићно прасе*, *Бадње вече*, *У харему*, *Комитску мајку*.⁴⁷² После Првог светског рата, ово друштво је наставило са још активнијим радом.

2.1.2. Немачке читаонице

Феликс Милекер у својој књизи *Културна историја Немаца у Банату: 1716–1918 (Kulturgeschichte der Deutschen im Banat: 1716-1918)*, издата у Вршцу 1930) наводи податак да је први казино основан у Темишвару још 1801. године у кући извесног Јохана Бетершена (Jochan Bettersch). О овом казину нема других података, не знамо ни да ли је било регистровано као удружење, све што се зна јесте да су се у њему изграле забрањене карташке игре попут фараона⁴⁷³ и дугих.⁴⁷⁴

Даље, Милекер наводи податак да је први казино за који се зна да је радио као кафана и друштвени клуб основан 1830. године у Оравици (у румунском делу Баната).⁴⁷⁵ Радио је у оквиру позоришног-дилетантског друштва.

Милекер преузима податак од Криштофа Баумана да је у Вршцу 1. јануара 1838. године основа читаоница из које се развило акционарско друштво, које је касније 1847. године изградило гостионицу (конкордију) са позоришним локалом.⁴⁷⁶ Била је то монументална спратна зграда за то време, са двама приземним собама за билијар, и једном двораном на спрату. Планирано је да се на спрату дозида позориште, али су то спречили револуционарни догађаји из 1848/49. године. Кафана је добила име

⁴⁷¹ Исто, 36.

⁴⁷² Исто, 36.

⁴⁷³ Фараон је коцкарска игра картама пореклом из Француске с краја 17. века. ова игра је била популарна због своје динамичности, правила која се лако науче и бољих квота од већине игара на срећу. Током 18. и 19. века фараон је био веома популаран Француској, Енглеској, Немачкој и Америци. Због тога што су многи мушкарци због необуздане страсти за коцкањем играјући фараон губили сву имовину на картама и постајали сиромаси, ова игра је била забрањена у многим државама.

⁴⁷⁴ Felix Milleker, *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat : 1716-1918 : in Einzeldarstellungen, Vršac : J. E. Kirchner's Witwe, 1930, 108.*

⁴⁷⁵ Ibid, 109.

⁴⁷⁶ Ibid, 109.

Конкордија (Слога). Ову зграду је откупио Магистрат за потребе средње грађанске школе. Данас је у овој згради смештен Градски музеј.

У другој половини 19. века, постојали су различити облици ширења књиге (пренумерација, продаја преко трговаца – торбара, продаја на вашарима...), тако да су оне до читалаца долазиле и преко књижара које су истовремено биле и позајмне библиотеке. Немци су их називали *Leih-Bibliothek*. Начин коришћења ових библиотека био је следећи: за књигу коју је читалац желео да изнајми, плаћао је кауцију у пуној вредности, да би се по враћању књиге у библиотеку, читаоцу враћао новац умањен за цену коришћења, што је обично износило 10% од вредности или евентуалног оштећења књиге. Феликс Милекер у својој *Повесници слободне краљеве вароши Вршца* наводи податак да је почетком 80-их година 19. века у Вршцу радило 6 књижара које се старају о „умној храни“ и „4 позајмне књижнице“.⁴⁷⁷ Сњежана Ћирковић сматра да је Милекер мислио на следеће четири књижнице.⁴⁷⁸

1. Књижара Јожефа Штола (Josef Stol), једна од првих књижара у Вршцу за коју се зна да је радила већ 1859. године и да је осим књига и разног материјала за писање и школског прибора, набављала и часописе из земље и иностранства. Она је првенствено имала књиге на немачком, али из једног огласа 1859. године видимо како су преко ње могле да се изнајмљују и српске књиге на читање. Ова књижара је радила у згради где се данас налази Градска библиотека у Вршцу.

2. Из *Водича кроз Вршац* (Führer durch Werschetz, штампан 1898) сазнајемо да Едуард Шмит (Eduard Schmidt) има књижару на истом месту као Јожеф Штол што указује да је Шмит по свој прилици откупио локал и фирму од Штола.

3. Књижара Кирхнер је такође имала своју штампарију и развијену издавачку делатност, а радила је и као позјамна библиотека.

4. Књижара Ветла и Веронића, за коју је познато да је имала свој локал у Вршцу и Темишвару и да се бавила и антикварном књигом па се, између осталог, претпоставља да је Јелена, удовица Јована Стерије Поповића, преко ње распродала мужевљево личну библиотеку.

Међу српским књижарама у 19. и 20. веку познато је да су се овим послом бавиле књижара Милана Петко-Павловића и све до почетка Другог светског рата књижара Атанасијевић. Поступак код позајмице био је исти као и код немачких књижара.

Немачка грађанска касина *Bürger Casino* отворена је почетком 1873. године на првом спрату Цофманове куће, на Андрашијевом тргу (зграда данашње Градске библиотеке).⁴⁷⁹ Ово друштво је уживало углед код својих суграђана и располагало је лепим и функционалним простором, у коме се могло читати 40 различитих новина. Председник *Bürger Casina* био је познати вршачки апотекар и градоначелник Франц Јозеф Херцог. Због политичких и партијских сукоба који су тих година владали међу

⁴⁷⁷ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, св. 2, Вршац : Градски музеј; Панчево : Историјски архив, 2005, 19-20.

⁴⁷⁸ Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата : докторска дисертација*, Београд : С. Ћирковић, 2016, 132.

⁴⁷⁹ Исто, 132.

вршачким Немцима, казино је престао са радом 1877. само четири године након свог оснивања. До обнове друштва долази 1893. и оно ради све до 1918. године.⁴⁸⁰ У листу *Будућност*, од 14. септембра 1897. у допису у коме се извештава о оснивању *Српске читаонице* у једној реченици се индиректно спомиње и *Bürger Casino*: „... Читаоница ваља да је створена из реда интелигенције, које да се паралелише постојећем већ једном у месту, страном исто тако интелигентном удружењу, које пак, што је управо прва сврха, да води реч у друштву...“ „Страно“, „интелигентно удружење“ које „води реч у друштву“ је немачки *Bürger Casino* око којег се окупљала не само немачка интелигенција него и српска, пре него што ће вршачки интелектуалци основати *Српску читаоницу*.

2.1.2.1. Вршачко опште радничко читалачко друштво

Из дописа објављеног у часопису *Arbeiter-Wochen-Chronik* од 1. јануара 1882. сазнајемо да се у Вршцу од јесени 1881. године интензивно ради на оснивању радничког читалачког друштва.⁴⁸¹ О томе се живо расправљало на приватним састанцима међу вршачким радницима. Припремљен је предлог правилника и одлучено је да се сазове општи раднички збор, пред који би требало да се изнесе правилник ради усвајања. Збор је одржан 27. новембра 1881. године у гостионици „Код винове лозе“ у Вршцу. Организатори збора били су Михаљ Дучаи (Ducsay) и Коста Лера, а било је присутно 30 људи. Дневни ред је обухватао две тачке: оснивање *Општег радничког читалачког друштва* и избор привременог одбора. За председника је једногласно изабран Михаљ Дучаи, а за секретара Ј. Чинчак (Csincsak). На збору је говорио и Лаза Нанчић као референт комисије износећи укратко сврху и корист оснивања радничких друштава, а посебно оснивање радничког читалачког друштва. Нагласио је да је „знање моћ, те према томе што радни и запостављени народ буде присвојио више знања тим ће се више приближити остварењу свог циља: економској и политичкој слободи и једнакости“⁴⁸². После овог кратког увода прочитао је предлог правилника читалачког друштва. На састанку се повела жива дискусија око имена будућег друштва, да би на крају већина изгласала предлог одбора: *Опште радничко читалачко друштво*. Изгласан је одбор (управа) од 11 чланова и усвојен правилник (статут) који треба послати влади на усвајање. Статут у три примерка Магистрат је доставио Министарству унутрашњих послова 11. фебруара 1881. године на одобрење. Министарство га је вратило 14. фебруара с напоменом да га потпише привремени председник Друштва. Михаљ Дучаи доставља потписан статут Магистрату 18. фебруара 1881. године. Статут Друштва⁴⁸³ у првом члану дефинише име и седиште друштва: *Опште радничко читалачко друштво у Вршцу*. Другим чланом је дефинисан циљ друштва: „просвећивање и подучавање чланова, неговање и унапређивање науке и уметности, као и друштвено опхођење међу радницима, што Друштво намерава

⁴⁸⁰ Исто, 132.

⁴⁸¹ *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968, 538.

⁴⁸² Исто, 538.

⁴⁸³ Исто, 542.

постићи на следеће начине: а) читањем корисних и популарних књига и часописа, као и њиховим издавањем на читање из друштвене библиотеке; б) одржавањем предавања из свих области науке; ц) увођењем основне наставе и наставе певања и д) одржавањем другарских вечери, концерат, прослава и сличног“. Из делокруга *Општег радничког читалачког друштва* искључена је политика. Чланови Статута од 4. до 9. односе се на чланове друштва и њихова права и обавезе. Друштво има редовне и потпомажуће чланове. Редовним чланом може постати сваки радник и сваки пријатељ радништва, уколико удовољи обавезама. Сваки члан је обавезан приликом уписа уплатити 20 кр на име уписнине и месечно унапред платити 10 кр на име чланарине. Потпомажућим чланом може постати свако ко годишње приложи читаоници најмање 2 форинте. Потпомажући чланови уживају иста права као и редовни чланови изузев права гласања и бирања. Друштвом руководи Управни одбор од 11 чланова и надзорни од 3 члана, а редовне годишње скупштине одржавају се сваког јануара. Приход друштва чине уписнине, месечне чланарине, прилози и поклони. Чланови 27. и 28. Статута односе се на распуштање читаонице. Уколико се читаоница распусти, сва њена имовина има да се преда кућној благајни вршачке испоставе будимпештанске *Опште радничке болесничке и инавалидске касе*. Статут су потписали Михаљ Дучаи у својству привременог председника и Карољ Дајч, као привремени бележник.

У *Arbeiter-Wochen-Chroniku* је 17. новембра 1882. објављен кратак допис из Вршца да је одобрење Статута прослављено као успех и подстрек у будућем раду.

Конститутивна скупштина *Општег радничког читалачког друштва* одржана је 6. јануара 1883. године у гостионици „Код винове лозе“. Из Записника⁴⁸⁴ вођеног на седници сазнајемо да су биле две тачке на дневном реду: читање и тумачење правилника и избор одбора. У одбор су изабрани следећи Вршчани: Андрија Леч, Михаил Клајн, Леон Бергсаси, Јохан Чинчак, Михаљ Дучаи, Вилхелм Мекл, Карл Дојч, Јосеф Хам, Томас Деус, Кристијан Нидеркорн, Никола Марковић, за заменике одборника: Јосеф Ремелсбергер, Мих. Билицки, Мартин Дуба, Адам Воленчак, а у надзорни одбор изабрани су Јохан Католин, Јохан Тури и Фердинанд Китнер. На основу имена људи који су чинили управни одбор овог друштва закључујемо да су га чинили радници свих националности Немци, Мађари, Срби и остали.

Читаоничко друштво дуже од годину дана није почињало са радом, што је констатовао председник друштва Михаљ Дучаи приликом свечаног отварања просторија друштва у априлу 1883. године што сазнајемо из дописа објављеног у *Arbeiter-Wochen-Chronik*.⁴⁸⁵ У допису се наводи да је *Читаоница Радничког читалачког друштва* иако основана пре годину дана, тек сад на Ускрс отворена и почела са радом. На отварању је било много радника у друштву са својим супругама. Скуп је отворио председник Друштва Дучаи. Он је у свом говору истакао сврху и значај читалачког друштва и позвао раднике да својим учешћем у што већем броју омогуће постојање Друштва. Уредништво листа је такође позвало овдашње раднике да приступе овом удружењу, које пружа могућност свакоме за образовање.

Нанчић је преко свог *Српства* пружао потребну моралну помоћ овом друштву. *Српство* нас извештава да је радничка читаоница током 1884. добијала бесплатно листове *Јавор*, *Стармали*, *Српско коло*, *Садашњост*, *Наше горе лист*, *Српски забавник*,

⁴⁸⁴ Исто, 545.

⁴⁸⁵ *Arbeiter-Wochen-Chronik*, br. 17, 21. 4. 1883.

Српство – „само одушевљења, добре воље и издржљивости па ће се далеко доћи“ бодрио их је Нанчић.⁴⁸⁶

Током 1884. године одржано је више предавања у организацији овог Друштва. Интересовање радника је убрзо опало, те су годишњу скупштину заказану за 22. фебруар 1885. због недостатка кворума морали да одложе за 1. март. У извештају⁴⁸⁷ који капетан Градске полиције подноси Магистрату сазнајемо да је скупштина Друштва одржана 1. марта у гостионици „Код патке“ и да је било присутно око 60 радника различитог сталежа. На скупштини је председник друштва Михаљ Дучаи поново нагласио присутнима корист од читалачког друштва које је створено ради образовања радника и позвао их да у властитом интересу приступе Друштву.

У чланку објављеном у *Arbeiter-Wochen-Chronik* од 8. новембра 1885. године критикује се чланство *Општег радничког читалачког друштва* због неактивности и наговештава се могућност његовог укидања. То се и дешава на скупштини Друштва одржаној 23. децембра 1885. године када је донета одлука о расформирању овог друштва. Готовина друштва од 13 форинти и 94 кр уручена је вршачкој *Испостави будимпештанског Општег радничког болесничког и инвалидског удружења*.⁴⁸⁸

Опште радничко читаоничко друштво постојало је свега три године. Министарство унутрашњих послова било је обавештено о његовом распуштању 3. јануара 1886. године. Није познато шта се десило са скромним књижним фондом ове *Читаонице*.

О постојању *Опште радничке читаонице* и њеном кратком деловању налазимо податак и код Феликса Милекера, који у својој књизи *Повесница слободног краљевог града Вршца*, наводи да је „општа радничка читаоница“ основана у јесен 1882, да је конститутивна скупштина одржана 6. јануара 1883, а да се сама читаоница „одржала“ до пролећа 1886. године.⁴⁸⁹

2.1.2.2. Вршачко опште занатско (радничко) образовно друштво (Arbeiter-Bildungsvereines)

Привремени одбор *Вршачког општег радничког образовног друштва (Arbeiter-Bildungsvereines)* најавио је у локалним немачким новинама *Der Werschter Gebirgsbote*⁴⁹⁰ одржавање оснивачке скупштине за 25. јун 1871. године у Грађанској школи у Вршцу. Дневни ред обухватао је две тачке: изгласавање Статута друштва и

⁴⁸⁶ Laza Nančić, *Izabrani politički spisi*, Novi Sad: Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu, 1961, 255.

⁴⁸⁷ *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине 1968, 548.

⁴⁸⁸ Исто, 552.

⁴⁸⁹ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца : Св. 2*, Вршац : Градски музеј, Панчево : Историјски архив, 2005, 169.

⁴⁹⁰ *Der Werschter Gebirgsbote*, br. 25, 18. 6. 1871, 1.

питања и предлоге. Оснивачка скупштина друштва одржана је у најављеном термину и изгласан је текст предложеног Статута односно *Основна правила Вршачког занатског друштва*. На оснивачкој скупштини вођена је жива дискусија око назива друштва. Након гласања са два гласа више победио је предлог да се назив „радничко“ промени у „занатско образовно“.⁴⁹¹ С обзиром на то да је сачувана ова прва верзија Статута⁴⁹² видимо да је циљ Друштва „духовна наобразба својих чланова“. Овај циљ Друштво хоће да постигне на неколико начина: одржавањем научних и стручних предавања, искључујући политичка; оснивањем једне библиотеке с књигама од опште користи; одржавањем слободних конференција; неговањем уметничког певања, гимнастике и друштвених забава; одржавањем наставних часова из читања, писања, рачуноводства и књиговодства, трговачке кореспонденције, геометрије, географије, познавање држава и народа, физике, прородописа, хемије, сликарства, моделарства, страних језика и винарства; пружањем помоћи члановима Друштва у случају потребе. Друштво се састоји од редовних, помажућих и почасних чланова. Редовни члан друштва може бити сваки радник, ако уплати уписнину од 30 крајцара и редовних месечних уплата од 20 крајцара. Помажући члан може бити свако ко морално или материјално допринесе процвату друштва и ко ради у Друштву као наставник или уплати годишњи допринос од бар 3 форинте. Почасни чланови су мушкарци који су стекли посебне заслуге у раду на побољшању стања радника или на унапређењу Друштва. Управу Друштва чини 16 чланова: председник и његов заменик, перовођа и његов заменик, благајник и његов заменик, рачуновођа и његов заменик и још 8 чланова. Овај Статут који има 25 чланова достављен је 17. августа 1871. године *Министарству унутрашњих послова* ради давања „мишљења о истоме са становишта јавне сигурности“.⁴⁹³

Министарство унутрашњих послова из Будимпеште имало је неколико примедби на Статут *Вршачког општег занатлијског образовног друштва* па га је вратило на дораду. У Вршцу је 18. децембра 1871. године одржана седница *Вршачког општег занатлијског образовног друштва* на којој су вршене корекције статута Друштва у складу са примедбама надлежног Министарства. Пошто је друштво у потпуности удовољило захтевима Министарства и предало Магистрату Вршца дорађен статут заједно са записником ради доставе Министарству, сматрало се да је статут прихваћен и оверен јер нису стизале нове примедбе и Друштво је несметано радило до пред крај 1873. године.

Како извештава *Der Werschetzer Gebirgsbote* од 10. марта 1872, оснивачка скупштина *Вршачког општег занатлијског образовног друштва* одржана је 18. фебруара 1872. године. Изабран је одбор који ће руководити Друштвом: председник Лурц, његов заменик је Дојч, за првог перовођу Бах, за другог Рот, за првог раћуновођу Фрај, за другог Мор, за првог благајника Фриц, за другог Форман. Чланови одбора су: Малиноски, Крумер, Шулц, Нојман, Грабовски, Гаселдорфер, Рудолф Шајрих. На скупштини је примљено и 38 нових чланова.

⁴⁹¹ *Der Werschetzer Gebirgsbote*, br. 25, 18. 6. 1871, 1.

⁴⁹² *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив АП Војводине, 1968, 46-50.

⁴⁹³ Исто, 50.

О делатности Друштва током 1872. године сазнајемо само из кратких написа у вршачком локалном грађанском немачком листу *Der Werschetzer Gebirgsbote*. То су углавном кратка саопштења одбора када, где и с каквим дневним редом ће се одржати седнице одбора Друштва, конференције чланства као и полугодишње и годишње скупштине. Такође, кратки извештаји нам доносе вести о приредбама и забавама радника у организацији овог Друштва. Тако у броју 14. од 7. априла 1872. управа сазива годишњу скупштину за 14. април, истовремено саопштавајући и дневни ред. Слично обавештење је и у броју од 12. маја, када се сазива месечни састанак чланства за 20. мај. *Der Werschetzer Gebirgsbote* у свом 24. броју од 16. јуна 1872. године објављује вест да у недељу, 30. јуна управа *Вршачког општег занатског образовног друштва* сазива затворену месечну седницу чланства у 9 сати пре подне у просторијама Друштва, Баштованска улица, крчма „Код винове лозе“ и објављује дневни ред седнице. Овом приликом преко новина позива се и чланство да дође у што већем броју.

И централни раднички лист будимпештанска *Munkás-Heti- Krónika* почиње да извештава о активностима *Вршачког општег занатског образовног друштва*, па тако у свом 9. броју од 2. марта 1873. године доносе прву вест о активностим овог Друштва. Извештавају да ће у недељу 2. марта ово друштво одржати своју редовну скупштину на којој ће изабрати ново руководство, затим да ће се као друга тачка дневног реда поднети извештај о материјалном пословању Друштва, а под трећом тачком донеће се одлука о болесничком осигурању. Такође овде проналазимо податак да ће свечаност поводом прославе годишњице Друштва бити одржана 16. марта.

Чланство је и надаље током 1873. било редовно обавештавано о одржавању скупштине и радних састанака од стране Управног одбора путем *Der Werschetzer Gebirgsbotea*. Друштво је 21. септембра оджало успелу приредбу, а 9. новембра наступало у Белој Цркви као гост тамошњег *Радничког болесничког потпорног друштва*.

Сенат града Вршца је пропустио да јануара 1872. године достави преиначени статут и записник с конференције Друштва. У међувремену је изашла уредба Министарства унутрашњих послова бр. 1394 од 29. априла 1873. године којом се забрањује рад друштвима и удружењима све дотле док немају оверен статут, те је сенат нашао за неопходно да накнадно достави приначени статут на одобрење. Од 1873. године надзор над радничким друштвима прешао је у руке Министарства унутрашњих послова. Надлежно Министарство је имало низ примедби на достављен Статут, које је друштво узело у разматрање тек на полугодишњој скупштини одржаној 23. фебруара 1874. године иако је допис с примедбама стигао у Магистрат Вршца још октобра 1873.⁴⁹⁴ Друштво је у међувремену и надаље несметано радило.

Munkás-Heti- Krónika у свом 20. броју из 1874. године нас извештава да је 17. маја 1874. одржан отворени раднички збор на коме је донесена одлука да *Вршачко опште занатско образовно друштво* убудуће носи назив *Вршачко опште радничко образовно друштво*. За председника је изабран Карољ Крумер, а за секретара Коста Лера. На састанку су прочитана и нова правила Друштва која су потом достављена Магистрату Вршца ради упућивања Министарству на оверу. Статут је био истоветан са оним из 1871. уз незнатне измене.

⁴⁹⁴ Исто, 191.

2.1.2.3. Градска библиотека

(Народна, педагошка, стручна и омладинска библиотека комуналних школа –
Volks-, paed. Fach- und Jugendbibliothek)

Феликс Милекер бележи 1886. године: „За велики део грађанства читање корисних и забавних дела јесте неопходна потреба. 6 књижара старају се о умној храни, а 4 позајмне књижнице, и ако тек у скромном размеру, подмирују жудњу за читањем. Комунални школски одбор ради сада на томе, да оснује једну повећу јавну библиотеку.“⁴⁹⁵

О настанку ове библиотеке налазимо податак у школском извештају вршачке Грађанске школе за 1887/1888. у коме пише: „... Од 1870. године ђаци комуналних школа (Грађанска школа, Виша девојачка школа и Основна школа) морају при упису да уплате извесну суму за стварање школске и народне библиотеке, и то ђаци основних школа (плаћају) 25 крајцера, а ђаци грађанске школе 50 крајцера. Тако се у току година сакупила толико велика свота да смо већ у овој години могли основати библиотеку. Наставнички колектив је саставио списак потребних књига које је Школски савет одобрио, а 3. септембра 1887. Школски савет је прихватио и Статут библиотеке. Затим су купљене и укоричене књиге. За библиотекара је изабран учитељ Феликс Милекер. Он је средио онај део библиотеке који ће бити стављен на располагање публици.“

Иницијални фонд библиотеке чинило је 460 дела, у приближно 1.200 свезака. а библиотека је отворена за јавност 15. јануара 1888. године.⁴⁹⁶ Носила је назив „Народна, педагошка, стручна и омладинска библиотека комуналних школа“ („Volks-, paed. Fach- und Jugendbibliothek der Kommunal-Sculen“).

Локални немачки лист *Der Werschetzer Gebirgsbote* на дан отварања библиотеке 15. јануара 1888. обавештава грађанство: „Јавна библиотека. Са задовољством обавештавамо наше поштоване читаоце да је Вршац богатији за једну просветну установу пошто је основана „Народна и омладинска библиотека немачких комуналних школа слободног краљевског града Вршца“, која је већ довољно уређена да се њени поједини делови могу користити, тако да је председник Школске комисије господин градоначелник Јохан Семајер донео долуку да већ сада Народна библиотека буде предата на јавно коришћење. У нашем данашњем броју у локалној рубрици налази се исцрпни каталог библиотеке у којем су наведени и услови везани за њено коришћење. На грађанима је сада да овај нови избор користе за богаћење свога знања. Привремено библиотека, смештена у згради Грађанске школе, на првом спрату, отворена је сваке недеље и четвртка од 2 до 4 сата после подне и данас ће бити први пут издаване књиге.“

Корисници библиотеке на почетку њеног рада били су професори и ученици комуналних школа, као и грађанство. Библиотека је имала књиге на немачком и мађарском језику, па ју је користило пре свега становништво које говори ова два језика, а међу њима вероватно и Срби који су се користили овим језицима, док је остало српско становништво у том периоду позајмњивало књиге и новине из *Српске*

⁴⁹⁵ Феликс Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца* : Св. 2, Вршац : Градски музеј; Панчево : Историјски архив, 2005, 289.

⁴⁹⁶ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 64.

занатлијске читаонице. Све књиге су добиле екслибрис на немачком и мађарском језику и израђени су и реверси на оба језика, јер библиотека у то време није имала књиге на српском језику.

Новооснована библиотека под стручним надзором Феликса Милекера већ је прве године свога рада (1888) штампала властити каталог књига стручно обрађен, по тада важећим библиотечким правилима.⁴⁹⁷ Каталог је одштампан на 26 страна, а састоји се од уводног дела у коме су наведена правила корошћења библиотеке и са брижљиво одабраним списком књига који покрива све области знања. Милекер је грађу у Библиотеци распоредио на следећи начин, односно на следеће групе:

- I група – Књижевност на немачком језику
- II група – Књижевност на мађарском језику
- III група – Античка књижевност
- IV група – Историја књижевности
- V група – Наука о језику, лингвистика
- VI група – Филозофија и естетика
- VII група – Историја, археологија, митологија, мемоари, право и политичке науке, економија
- VIII група – Географија, етнографија, путописи, статистика
- IX група – Природне науке
- X група – Математика, технологија, уметност, привреда, цртање и писање
- XI група – Разно

Занимљиво је да у овом каталогу, у области разно, налазимо и један приручник из области библиотекарства Јулиуса Пецхолта (Julius Petzholdt), којим се вероватно и сам Милекер руководио приликом уређивања ове библиотеке, барем на самом почетку свога рада. По Статуту Библиотеке корисници су задуживани на реверсима и плаћали су суму од 3 крајцаре за позајмљену књигу, а од плаћања је било изузето наставно особље. Издаване су књиге из области белетристике, док се стручна и научна литература могла користити само у просторијама библиотеке и изнети само под посебним условима.

Школска комисија почетком 1888. године упућује циркуларно писмо наставном особљу Грађанске и основне школе у коме од њих тражи да библиотекару Феликсу Милекеру доставе спискове књига из свих области, које они предлажу да се набаве. Милекер у мају исте године, Комисији подноси извештај о коришћењу књига и потреби набавке нових књига за стручну и омладинску библиотеку. Октобра 1888. године извештава Школску комисију о раду и успесима које је постигао од свога постављења и

⁴⁹⁷ Штампани каталог књига из 1888. године данас се чува у Градској библиотеци у Вршцу.

моли да му се одреди награда и фиксни годишњи хонорар. Библиотека се састојала из три одељења, односно била је подељена на три библиотеке: народна (Volksbibliothek), педагошка (Paed.Fachbibliothek) и омладинска библиотека (Jugendbibliothek).⁴⁹⁸

На основу потврде коју је управитељ Библиотечког фонда издао Феликсу Милекеру, видимо да је Милекер предао новац за 322 позајмљене књиге током 1888. године, док се у извештају који предаје Школској комисији наводе подаци о броју позајмљених и враћених књига са списком читалаца. Милекер је био изузетно савестан библиотекар и о свему водио прецизну документацију и статистику. Он је за сваку од једанаест група у које су биле распоређене књиге водио евиденција њиховог изнајмљивања, па се тако тачно зна колико је књига позајмљено и враћено из сваке групе.

Процедура за набавку књига за библиотеку била је строго дефинисана и спроводила се по устаљеном реду: наставници су достављали спискове потребних књига, а затим је Милекер спискове са потребном сумом новца прослеђивао Школској комисији која је одлучивала о набавци књига. У то време се књиге углавном купују од штампара, издавача и књижара из Мађарске, Румуније и Немачке. Они своје каталоге шаљу Милекеру, а он врши избор књига водећи рачуна да се уклопи у буџет који има на располагању. Милекер је са сваким добављачем водио педантну преписку, а све податке заводио је у деловодник Библиотеке.

Библиотекар Феликс Милекер извештава Наставничко веће да је Школска комисија одлучила да се у Библиотеци отвори и четврто одељење са стручном литературом намењена искључиво за потребе професора Реалне школе. Јануара 1890. године Милекер подноси извештај о раду Библиотеке и почиње са припремама за штампање новог каталога Библиотеке. Да би уштедео што више новца, Милекер је узимао понуде од више штампара за штампање каталога, уводећи на тај начин тендерску набавку још у 19. веку. Тако у архиви Градске библиотеке наилазимо на понуде две вршачке штампарије: „Ветел и Веронић“⁴⁹⁹ и „Штампарију удове Ј. Е. Кирхнера“⁵⁰⁰.

Међу службеним списима налазимо и списак наставног особља Реалне школе, основне школе као и списак чланова Школске комисије са потписима. У току године библиотекар Милекер редовно подноси извештаје о расту књижног фонда, о куповини књига, о поклоњеним књигама Библиотеци, о штампању новог каталога. Тако библиотека јануара 1891. године у свом фонду има 1.507 наслова у 3.866 томова, док је те године позајмљено 640 књига, чиме се коришћење библиотеке удвостручило.⁵⁰¹ Колико је Милекер био детаљан и прецизан у вођењу разних статистика говори податак да он не само да је водио статистику о броју позајмљених књига из сваке области, него је у годишњим извештајима наводио и имена корисника и број књига које су позајмили из Библиотеке из појединих група.

⁴⁹⁸ Иван Стојановић, *Феликс Милекер (1858–1942) : живот и рад* : мастер рад, Београд : И. Стојановић, 2011, 27.

⁴⁹⁹ Градска библиотека Вршац (ГБВ), *Службени списи*, 33/1890.

⁵⁰⁰ ГБВ, *Службени списи*, 34/1890.

⁵⁰¹ Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата* : докторска дисертација, Београд : С. Ћирковић, 2016, 109.

Јула 1891. године, Јанош Дерењи преузима старање о стручним књигама које се издвајају из *Опитинске библиотеке* и предају професорској библиотеци. *Опитинска библиотека* наставља да се развија, књиге се и даље редовно набављају по претходно наведеној процедури. Осим књига, библиотека набавља стручне и научне часописе. Број књига и број корисника се из године у годину увећава.

Школски одбор на чијем је челу био градоначелник Јохан Семајер разматрао је 1893. године рад јавне библиотеке и закључио да је потребно отворити музеј у оквиру ње, јер је за скоро деценију и по сакупљено много археолошког материјала и других музејских вредних предмета које је требало обрадити и приказати јавности. Међутим, Министарство просвете враћа Нацрт статута стављајући примедбу да музеј мора бити самостална установа.⁵⁰² До оснивања Музеја долази 1894. године, а Грађанска школа му уступа две просторије. Музеј је за јавност отворен јануара 1896. године, а две године касније (1898) Градско представништво доноси одлуку о спајању Градске јавне библиотеке и Градског музеја у једну установу под називом *Градски музеј и библиотека*. Било је јасно да ове две институције културе чине јединствену целину и да се у свом раду међусобно допуњују. Овако уједињене ове установе ће радити под једним кровом све до 1947. године.

Иако 1894. године долази до оснивања Музеја, а Милекер бива постављен за кустоса ове установе, он успешно ради на оба радна места, те се његов рад у Библиотеци успешно наставља, а број књига се повећава.

У једном извештају из 1895. године наилазимо на податак о прирасту броја књига у фонду Јавне библиотеке у периоду од 1888. до 1894. године.

Табела 1. Прираст књига у фонду Јавне библиотеке од 1888. до 1894. године

Година:	Број књига:
1888.	1054
1889.	3454
1890.	3866
1891.	4001
1892.	4416
1893.	4880
1894.	8727

Вршачки мађарски лист *Délvidék* у свом 4. броју од 24. јануара 1904. године доноси годишњи извештај о раду Градске библиотеке и музеја. У извештају се наводи да „библиотеке и музеји имају прворазредну улогу у ширењу културе код западних

⁵⁰² Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887 –2007*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 66.

народа, а да се у нашој отаџбини тек у последње време оснивају овакве установе“. Истиче се да су грађани Вршца „испратили глас времена“ и да су библиотеку основали 1887, а музеј 1894. године, а као оснивач обе институције наводи се дугогодишњи градоначелник Вршца Јохан Семајер.⁵⁰³ Надаље у извештају читамо да су и библиотека и музеј настали под скромним околностима, али да су се временом лепо развили. Само током прошле године (1903) фонд библиотеке се увећао за 1.066 књига, од чега су 803 књиге набављене куповином. Највећи дародавац је градска управа која је поклонила 198 књига. Књижни фонд библиотеке на крају 1903. године износио је 13.169 публикација укупне вредности 36.700 круна. Током те године 239 корисника је позајмило 2.375 књига. Константно повећање броја чланова и броја позајмљених књига навео је Школски одбор да поред главног библиотекара постави и помоћног библиотекара који је од 1. септембра 1903. почео да ради.⁵⁰⁴

Нови Статут усвојен 1906. године донео је промене у организацији *Градског музеја и библиотеке*. Музеј и библиотека се 1907. издвајају из надлежности Школске комисије и постају самостална установа са два одељења – Музеј и Библиотека. Формирају се посебни одбори за Музеј и Библиотеку. Библиотека се дели на пет одељења: Вршачка колекција штампаних дела и рукописа, Библиотека Музеја, Одељење стручне и популарне литературе, Педагошка литература, Омладинска библиотека. Интересантно је да су *Градски музеј и библиотека* радили по овом Статуту из 1906. године са малим изменама све до 1937. године.

Колики је углед имала ова институција на чијем је челу стајао Феликс Милекер говори податак да је 1906. године у Вршцу одржан земаљски конгрес музеја и библиотека.⁵⁰⁵ Конгресу су присуствовали саветници из министарства као и директори и библиотекари универзитетских библиотека.

У прим годинама свога рада Градска библиотека је имала у свом фонду искључиво књиге на немачком и мађарском језику, уз мањи број књига на латинском и француском. Зато Градско представништво доноси 1912. године одлуку да се оснује посебно српско одељење. Милекер предлаже да се отвори одељење Градске библиотеке у српском делу града и да њиме руководи Србин, а истовремено тражи и средства у износу од осам до десет хиљада круна за набавку књига. Милекеру у набавци српских књига помаже Душан Младеновић. За библиотеку се набављају сва нова издања српских књига која су се могла пронаћи у том тренутку на тржишту, а велики број старијих српских издања библиотеци поклања удовица адвоката Васе Младеновића.⁵⁰⁶

⁵⁰³ У новијој литератури насталој након Другог светског рата неправедно је скрајнуто име Јохана Семајера, градоначелника Вршца и једног од најзаслужнијих појединаца за оснивање Градске библиотеке и Музеја у Вршцу. Управо њега су савременици сматрали оснивачем ових вршачких институција културе и то јасно видимо читајући чланке у локалној периодици тога доба. Неки истраживачи наводе једино Феликса Милекера као оснивача библиотеке и музеја, што није тачно, јер се из оснивачких аката види да је библиотеку основала Школска комисија чији је председник био градоначелник Јохан Семајер. Формално гледајући, Феликс Милекер је био први запослени радник у овим установама културе и дуго година једини библиотекар и кустос, а свакако је био један од људи који су покренули иницијативу за оснивање библиотеке и музеја.

⁵⁰⁴ „Városi muzeumunkról és nyitvános könyvtárunkról“, *Délvidék*, br. 4, 24. 1. 1904.

⁵⁰⁵ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 68.

⁵⁰⁶ Исто, 68.

По избијању Првог светског рата сви послови у Библиотеци се обустављају, а до поновног отварања српског одељења долази 1920. године.

2.1.3. Мађарске читаонице

Вршачки Мађари су основали своју касину *Versecz és videke tarsasköre* 1873. године. Она је била под заштитом грофа Бисингена, а председник јој је био влајковачки велепоседник Фердинанд Хајнир. Као и немачка грађанска касина и ова мађарска која се у почетку такође лепо развијала, била је жртва партијских несугласица својих чланова.

Набрајајући удружења грађана која су активна у Вршцу 80-их година 19. века, Феликс Милекер наводи и два мађарска: *Читаоничка дружина (Társas kör)* и *Друштво за ширење мађарског језика*. О раду ових мађарских удружења извештавао је локални мађарски лист *Délvidéki Nemzetör*.⁵⁰⁷ Тако *Délvidéki Nemzetör* у свом 9. броју од 30. маја 1886. доноси извештај о пролећном дружењу које су организовали чланови *Друштва за ширење мађарског језика* 22. маја у гостионици у Градском парку.⁵⁰⁸ Скуп је био веома успешан, окупио је бројну публику и многе угледне личности, а скупу се могло присуствовати само са чланском картом Друштва. Да је *Друштва за ширење мађарског језика* у Вршцу имало своју библиотеку сазнајемо из једног кратког новинског дописа у коме се наводи да „библиотека Друштва за ширење мађарског језика стоји на располагању и они чланови који хоће да читају мађарске књиге нека се обратe секретару Лајошу Перјешу са станом у Господској улици.“⁵⁰⁹

У свом броју од 16. маја 1886. године *Délvidéki Nemzetör* извештава о десетој годишњој скупштини *Друштва за ширење мађарског језика* која је одржана 12. маја 1886.⁵¹⁰ За председника је изабран др Бела Кормош, за потпредседника Гетман Јанош, за секретара Лајош Перјеш. Извештај о раду у претходној години је поднео Лајош Перјеш, који је констатовао да се удружење лепо развија и има све више чланова. Благајник Ференц Хаг поднео је финансијски извештај. Курс мађарског језика завршило је 166 полазника, од тога 68 жена. Сви полазници који су успешно завршили курс добили су плакете и мађарске књиге на поклон.

Друштво за ширење мађарског језика је осим своје библиотеке организовало и часове мађарског језика. Тако *Délvidéki Nemzetör* обавештава своје читаоце да часови мађарског језика почињу да се одржавају почетком новембра и то два пута недељно за жене и два пута недељно за мушкарце.⁵¹¹ Заинтересовани могу да се јаве секретару Лајошу Перјешу. У истом допису, Друштво упућује молбу грађанима да библиотекар у удружења поклањају књиге и часописе, а књиге које желе да читају могу

⁵⁰⁷ *Délvidéki Nemzetör* је најстарији лист на мађарском језику који је излазио у Вршцу у два наврата: од 1886. до 1895. и од 1900. до 1904. године. Уредник је био Л. Перјеш. Лист је 1892. променио назив у *Délvidék*. Сарадници овога листа били су познати мађарски писац Вршчанин Ференц Херцог, Феликс Млекер, Ернст Кирхнер и др. Градска библиотека у Вршцу чува све бројеве ових новина.

⁵⁰⁸ *Délvidéki Nemzetör*, br. 9, 30. 5. 1886, [3].

⁵⁰⁹ *Délvidéki Nemzetör*, br. 23, 5. 9. 1886, [3].

⁵¹⁰ *Délvidéki Nemzetör*, br. 7, 16. 5. 1886, [3].

⁵¹¹ *Délvidéki Nemzetör*, br. 30, 24. 10, 1886, [3].

да добију код секретара удружења. Локалне мађарске новине редовно су извештавале о активностима овог друштва, а оно је било активно све до Првог светског рата.

2.1.4. Румунске читаонице и библиотеке

Припадници румунске националне мањине у данашњој Војводини своја прва културна удружења почињу да оснивају у другој половини 19. века. У оквиру ових удружења развијао се разноврсан културни живот који је одиграо важну улогу у институционализовању и самоостварењу румунске националне мањине. У овом периоду Румуни у Банату оснивају већи број културних друштава, како у градовима, тако и у сеоским срединама. Прво се формирају певачка удружења, тј. хорови, па је 1869. у Куштиљу, селу поред Вршца, основан први румунски мушки хор. Ово удружење 1885. године прераста у *Читалачко и певачко друштво*.⁵¹² Друштво веома успешно ради, те осваја свечану повељу и златну медаљу на Јубиларној изложби у Букурешту 1906. године.⁵¹³ Хоровођа овог друштва Јосиф Мику такође осваја специјалну диплому и златну медаљу и он ће са великим успехом наставити да води хор неколико наредних деценија. Јосиф Мику дао је велики допринос развоју музичког аматеризма код Румуна јер је веома успешно радио и на оснивању других румунских хорова и дувачких оркестара широм Баната. Године 1871. године у Марковцу код Вршца, оснива се први хор са четири гласа, а исте године основано је и прво румунско певачко друштво у околини Панчева – хор у Банатском Новом Селу.⁵¹⁴ Румунска певачка друштва оснивају се и у другим градовима Баната – у Белој Цркви (1879), Панчеву (1901) и Вршцу (1912). Међутим, румунска сеоска културна удружења била су активнија од оних у градовима. У сеоским удружењима већину чланова чинили су сељаци, а веома мали број је био из редова локалне интелигенције: свештеника, учитеља, чиновника и трговаца. Репертоар сеоских културних друштава донекле се разликовао од градских, јер је имао израженији „национални карактер“, са наглашеним фолклорним утицајем, било да је реч о хорским композицијама или неким другим обликом уметничког изражавања. Сеоски концерти обично су имали устаљен репертоар који се састојао од хорских композиција, чији су аутори били готово искључиво румунски композитори (Јон Виду, Музическу, Порумбеску), рецитација, народних игара и „народног“ позоришног комада, такође неког румунског аутора (Александри, Николае Цинцарију⁵¹⁵).

⁵¹² Mirča Maran, Aleksandra Đurić, *Kulturna udruženja Rumuna u Vojvodini*, у: Етнолошко-антрополошке свеске : часопис Етнолошко-антрополошког друштва Србије, Београд : Етнолошко-антрополошко друштво Србије, 69-74.

доступно на <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/165325072d5b4fb7af7385fda1854c2a.pdf> преузето 27. 1. 2022.

⁵¹³ Ibid, 69-74.

⁵¹⁴ Ibid, 69-74.

⁵¹⁵ Николае Цинцариу је познати драмски писац и редитељ из Петровог Села (данас Владимировац), аутор популарних „народних“ комедија које су се изводиле на територији српског дела Баната од почетка 20. века па све до педесетих година.

Најзначајније културно удружење Румуна са простора бивше Аустроугарске монархије било је *Трансилванско удружење за културу и књижевност румунског народа* (рум. *Asociația Transilvană pentru Cultura și Literatura Poporului Român*), названо скраћено „Астра“, основано је 1861. године у Сибиу, у Трансилванији. Ово удружење од 1896. године, проширује своју делатност и на Банат. У том периоду деловало је укупно 77 одељења у саставу овог удружења, од којих су четири одељења обухватала делове Баната који се данас налазе у саставу Војводине. То су била одељења у: Панчеву, Вршцу, Белој Цркви и Тораку. Чланство су већином чинили румунски интелектуалци и припадници грађанске класе. Једна од основних делатности *Астре* у периоду пре Првог светског рата односила се на оснивање локалних секција и библиотека у свим местима са румунским становништвом, са циљем описмењавања и просвећивања руралног становништва и ширења културе и образовања на селу. Први председник овог значајног удружења био је митрополит Андреј Шагуна, бивши професор на Српско-румунском клирикалном училишту у Вршцу, а међу почасним члановима у првим годинама постојања „Астре“, налази се и Андреј Васић, румунски публициста, адвокат и један од градоначелника Вршца (1848–1849).

До отварања првих румунских библиотека долази у оквиру „Читалачких и певачких друштава“. Њихов број је нарочито порастао после оснивања *Астре* у Банату (1896). Ова културна асоцијација се залагала за оснивање библиотеке у сваком месту где је постојала њена секција. Да би се остварио овај амбициозан циљ, планирано је оснивање фонда за сеоске библиотеке, али се очекивала и финансијска помоћ од самих сељака, ради којих су библиотеке и осниване. Почетком 20. века *Астра* је почела да месечно издаје брошуре из тзв. *Народне библиотеке Асоцијација* (*Biblioteca populară a Asociațiunii*), које су заједно са годишњим календаром, добијали сви редовни чланови *Астре*. Године 1913. *Астра* је имала 43 библиотеке широм Баната.⁵¹⁶

Поделом Баната након Првог светског рата прекинута је активност *Астре* у оним местима која су припала Краљевини СХС. Многе библиотеке су престале да постоје, а неке су наставиле рад у оквиру „Читалачких и певачких друштава“ или као парохиске библиотеке, али са малим бројем књига. У првој половини двадесетих година 20. века, број таквих библиотека је био мали, мада је било и покушаја оснивања нових библиотека (нпр. у Овчи 1923).⁵¹⁷ Неке румунске библиотеке су радиле без прекида још од почетка 20. века. Тако је библиотека у Гребенцу основана још 1907. а у Мраморку 1916. године. У Сарачи је библиотека основана 1921, у Јабланци, Делиблату и Маргити 1925. године, а у току следећих година и у другим местима.⁵¹⁸

Фондове ових библиотека чиниле су претежно књиге румунских аутора чија је тема била приступачна менаталитету банатског сељака (приче из народног живота, легенде, шаљиве песме и др.) мада је било и дела класичне литературе. Иако су располагале са скромним бројем књига, ове библиотеке су допринеле просвећивању румунског сељака, његовој националној, економској, социјалној и културној еманципацији.

⁵¹⁶ Mirča Maran, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1918–1941*, Pančevo : Istorijski arhiv, 2004, 113.

⁵¹⁷ Ibid, 113.

⁵¹⁸ Ibid, 113.

2.2. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У БЕЛОЈ ЦРКВИ ДО 1918.

Да су се у Белој Цркви књиге читале и пре него што су формиране прве читаонице и библиотеке сведоче подаци из *објављенија*⁵¹⁹. Тако се у *Објављенију* Јована Чокрљана из Беле Цркве, од 1. јануара 1820, наглашава да се новац пошаље до Јозефовског вашара у Пешти, када ће се добити књига.⁵²⁰ Постоји податак да је 1813. године Михаило Недељковић, трговац и сенатор Беле Цркве, у Београду откупио 50-70 књига из личне библиотеке Доситеја Обрадовића која је након његове смрти растурена.⁵²¹

Историјом белоцркванског библиотекарства до сада се најдетаљније бавио Живан Иштванић у својој књизи *Увод у историју књиге, библиотека и читаоница у Белој Цркви* (2012), као и у *Хроници Беле Цркве* (2017). Како сам аутор примећује, иако је у Белој Цркви некада било мноштво књига и пуно се читало, мало је остало сачуваних података о првим библиотекама. Као разлог за то Иштванић наводи непостојање архивских докумената првих белоцркванских читаоница и библиотека, честе промене локација ових институција, ратове, пленидбу књига од стране државне полиције, пожаре и људски немар.

Најстарије библиотеке у Белој Цркви, као и у већини других војвођанских градова, јесу манастирске и црквене библиотеке. У Белој Цркви то су црквене библиотеке при Римокатоличкој цркви и Српској православној цркви. Немачки колонисти током 18. века са собом доносе књиге на готици и латинском језику у Белу Цркву. Током деценија, Римокатоличка Црква Свете Ане и Римокатолички жупни уред у Белој Цркви оформили су веома богату библиотеку са око 6.000 књига претежно верског и теолошког садржаја. Римокатолички жупни уред прибављао је путем поклона књиге за своје потребе захваљујући Чанадској бискупији из Темишвара, појединцима из аустријске администрације из Беча, миноритима из Панчева, језуитима из Земуна, францисканерима из Карансебеша, патресима из немачких области око Рајне и Мајне, као и мисионарима из Бугарске.⁵²²

Код Срба у Белој Цркви књига се испрва ширила захваљујући Српској православној цркви и Српској православној црквеној општини. Формирање црквене библиотеке при Српској православној цркви почиње са њеним оснивањем у Белој Цркви (1749–1751), а

⁵¹⁹ Објављенија су огласи штампани као леци на једном листу, а касније су објављивани у новинама. Њима су се обавештавали читаоци о изласку нових књига из штампе и позивали на пренумерацију, тј. претплату. У неким случајевима објављенија су штампана и на корицама појединих књига. Објављенија су садржала податке о циљу штампања књиге, наслову, садржају, времену изласка из штампе, цени, ко и где скупља претплату, где ће се и када књига добити.

⁵²⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека : 1801–1850*, Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963, 16.

⁵²¹ Исто, 84.

⁵²² Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 7.

интезивније по изградњи друге зграде Српске цркве (1774–1780).⁵²³ Тако да од средине 18. века у белоцркванску српску парохију доспевају богослужбене црквене књиге као поклон од владика, монаха и протопрезвитера, а књиге су даривали и имућнији грађани.

Иако су прве библиотеке у Белој Цркви биле црквене библиотеке при Римокатоличкој и Православној цркви, књиге из ових библиотека нису биле доступне широкој јавности, већ само уском кругу корисника, те нису утицале на развој културних и читалачких потреба Белоцрквана.

Прави развој библиотекарства у Белој Цркви почиње са оснивањем грађанских читаоница и библиотека.

2.2.1. Српске читаонице

Према попису становништва из 1866. године у Белој Цркви је живело 1357 Срба.⁵²⁴ То је време када почињу да се формирају прва српска удружења у овој вароши. Белоцрквански учитељ и историограф Ђока П. Поповић бележи да су 1905. године „ради неговања дружевности, хуманости, србске народне песме, патриотизма и српске народне свести“ у белој Цркви основане следеће српске установе: Српско певачко друштво (основано 1867), Добротворна српска женска задруга (осн. 1885), Српска читаоница (осн. 1890), Српска занатлијска читаоница (осн. 1897), Српско девојачко коло (осн. 1902), Српска кредитна банка и Штедионица (осн. 1903).⁵²⁵

2.2.1.1. Србска читаоница

Новосадски лист за забаву и књижевност *Даница* у 33. броју од 30. новембра 1865. године, у свом *Подлистку* на страни 792. објавио је кратку вест да је у Белој Цркви 22. новембра 1865. отворена *Србска читаоница*. Исту вест доносе и вршачке немачке новине *Der Werschether Gebirgsboten* (број 51 од 17. децембра 1865) које извештавају да су Белоцрквани пре неколико дана основали *Србску читаоницу* (*Serbischer Leseverein*) и да је тим поводом у хотелу Мичин приређен богат банкет. Хотел Мичин је за то доба био репрезентативно здање у Белој Цркви, јер је располагао са позоришном салом, рестораном, салом за игру, кафе салом, летњом баштом и дванаест соба за преноћиште, те је постао место окупљања белоцркванских Срба жељних дружења и јавног ангажмана. У дворишту хотела се налазила велика летња башта за 250 гостију, где су се од 1865. године одржавале представе новосадског Српског народног позоришта.⁵²⁶

О даљој историји ове читаонце, која је вероватно прва српска читаоница у Белој Цркви немамо података. Постоји могућност да је постала део *Српског певачког*

⁵²³ Živan Ištvančić, *Hronika Bele Crkve : 1717–2017*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 2017, 21, 25.

⁵²⁴ Ђока П. Поповић, *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампариија, 1905, 98.

⁵²⁵ Исто, 101.

⁵²⁶ Živan Ištvančić, *Hronika Bele Crkve : 1717–2017*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 2017, 49.

друштва основаног у Белој Цркви 30. августа 1867. године које је такође за свој рад користило просторије хотела *Мичин*.⁵²⁷ Након Другог светског рата 1944, сву имовину *Српског певачког друштва*, архиву, музикалије и књиге преузело је новоосновно Културно-уметничко друштво месног синдиката (КУД Братство) у Белој Цркви⁵²⁸.

2.2.1.2. Српска читаоница

Тројица угледних Белоцрквана адвокат Михајло Х. Ристић (1829–1897), општински књиговођа Јоаким Васић (1848–1921) и учитељ Ђока П. Поповић (1855–1931) покрећу иницијативу за оснивање *Српске читаонице*. Ђока П. Поповић у својој књизи *Бела Црква: некад и сад* (1905) појашњава шта је био главни разлог за оснивање *Српске читаонице*: „Да не би Срби белоцрквански своје слободно и за одмор одређено време по разним варошким локалима растуруени проводили, већ да су што више на једном месту концентрисани, чиме би међусобну заједницу што боље одржати могли, крепећи се читањем новина и поучних књига, основана је настојањем М. Хр. Ристића, Аћима Васића и Ђоке Поповића а уз срдечно пристајање свију српских грађана г. 1890. Читаоница Српска која је одма у зачетку свом великог одзива међу Србима нашла...“⁵²⁹

Оснивачка скупштина *Српског читаоничког друштва*⁵³⁰ одржана је 14. септембра 1890. године у гостионици „Златни голуб“ која ће бити и седиште ове читаонице у наредних неколико година.⁵³¹ Том приликом прочитана су прва *Правила Српског читаоничког друштва у Белој Цркви* уз присуство 73 будућих чланова⁵³². Од почетка је оснивање Српске читаонице имало велику подршку међу српским становништвом тако да се број чланова после само неколико дана од оснивања попео на 130.⁵³³ *Статут Друштва* који је садржао 37 чланова штампан је у вршачкој штампарији удове Јохана Едуарда Кирхнера, а његов аутор је био највероватније адвокат Михајло Ристић.⁵³⁴

⁵²⁷ *Српско певачко друштво* је најстарије културно, уметничко и просветно друштво код белоцркванских Срба. Своју прву беседу друштво је одржало 10. новембра 1867. у сали хотела Мичин. Аустроугарске власти су два пута током 1868. враћале Правила (Статут) на дораду, да би их коначно одобрили 1871. године. Више о Српском певачком друштву у Белој Цркви видети у Ђока П. Поповић, *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампарија, 1905, 101-112.

⁵²⁸ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 61.

⁵²⁹ Ђока П. Поповић, *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампарија, 1905, 112-113.

⁵³⁰ *Српско читаоничко друштво* је био званичан назив ове читаонице, али су је сви, па и сами оснивачи попут Ђоке Поповића звали *Српска читаоница*. Ђока Поповић у својим књигама *Бела Црква : некад и сад* (1925) и *Историја Беле Цркве* (1928) за ову читаоницу увек користи термин *Српска читаоница*.

⁵³¹ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 30.

⁵³² Ђока П. Поповић, *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампарија, 1905, 113.

⁵³³ Исто, 113.

⁵³⁴ Михајло Х. Ристић (Бела Црква 1829 – Бела Црква 1897), адвокат, бивши професор Карловачке гимназије, посланик на црквеним саборима и дугогодишњи преседник Српске црквене општине у Белој Цркви.

Циљ *Српског читаоничког друштва* дефинисан је чланом 1 *Статута*: „изображавање, развијање човечности и друштвености међу становницима белоцркванским и из околине, ширење полезних знања и човечних умишљаја и у ширим круговима“. У члану 2 говори се о начину на који ће се постићи циљ: „Овај циљ жели друштво постићи читаоницом, саобраћајем, набавом библиотеке, сваковрсних и свакостручних књига, приређивањем популарних предавања, певачких и музикалних забава, позоришних представа, читањем добрих часописа, сатиричних и шаљивих листова“. „Чланом Читаоничког дрштва могао је постати свако, ко је познат одбору, да је поштен и да се против њега не води кривични и дисциплински поступак“ (чл. 3). По *Статуту* Читаоница је имала библиотекара, који је био задужен за књиге и часописе и вршио њихову сигнатуру и инвентарисање. Као важан делокруг рада *Читаонице* истакнута је набавка књига, омогућавање читања часописа и листова, приређивање предавања, организовање забава и позоришних представа.

Након одређених измена и допуна *Правила Српског читаоничког друштва у Белој Цркви* била су послата угарском министарству унутрашњег дела у Будимпешти на верификацију и одобрење и она су 15. октобра 1890. године одобрена⁵³⁵.

У присуству 130 виђенијих Срба из Беле Цркве прва редовна годишња скупштина одржана је 30. новембра 1890. године такође у гостионици „Златни голуб“ на којој је за председника једногласно изабран адвокат Михајло Х. Ристић, а за перовођу Ђока П. Поповић, а уз њих су били и остали оснивачи: Атанасије Павловић, Тоша Царан, Коста Јовановић, Ника Поповић, Пера Јовановић, Лаза Банић, Милутин Стојковић, Миша Узелац, Сава Попов, Фрања Хаз, Пера Ј. Путник, Ђуђа Путник, Миша Јовановић, Јоца Симовић, Ђока Гавриловић, Сава Терзић, Тома Крестић, Пера Павловић, Макса Поповић, Андреја Петровић, Мита Панић, Аћим Васић.⁵³⁶

Српско читаоничко друштво је званично почело са радом 1. децембра 1890. године, тада је имала 70 сталних чланова, док је за седиште и даље регистрован локал „Златни голуб“.⁵³⁷ У овом локалу је 31. децембра 1890. године приређена и прва велика читаоничка забава са томболом⁵³⁸.

Читаоница није имала просторије у свом власништву па је била принуђена да често мења адресу: гостионица „Златни голуб“ (1890–1893), гостионица „Бела лађа“ преко пута Градског парка (1893–1896), ресторан „Оријент“ у Кисићкој улици бр. 14 (1896), кућа Јеврејина Морица Енглера, а затим „Темишварска пивара“ вршачког гостионичара Косте Токина (1896–1899), те кућа породице Крестић у Главној улици (од краја 1899. до 1914).⁵³⁹

Читаоница успешно ради све до 1897. године када долази до раскола међу њеним члановима. Неколицина српских занатлија иступа из ове читаонице и оснива другу

⁵³⁵ Ђока П. Поповић, *Бела Црква некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампарија, 1905, 112-113.

⁵³⁶ Исто, 113.

⁵³⁷ Živan Ištvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 31.

⁵³⁸ *Die Nera*, br. 50, br. 52, 1890.

⁵³⁹ Đoka Gava, „Srpska čitaonica u Beloj Crkvi“: *Bibliotečki bilten : informator Gradske biblioteke Vršac za popularisanje književnosti, kulture, umetnosti i bibliotekarstva*, broj 9-10, Vršac : Gradska biblioteka, 2002, 30.

читаоницу – *Српску занатлијску читаоницу*. Међутим, *Српско читаоничко друштво* и после раскола наставља са радом.

Године 1906. Љубиша Мичин (1863–1833) покреће први српски лист у Белој Цркви, *Белоцрквански гласник*, и постаје потпредседник *Читаонице* што се изузетно позитивно одражава на њен рад. Читаоница организује књижевно-поетске вечери, квалитетна предавања са угледним предавачима, а једном до два пута годишње забавне вечери за своје чланове. Године 1906. број чланова повећан је са 45 на 80, и то је просечан број чланова који су били активни у овој читаоници све до почетка Првог светског рата.⁵⁴⁰

Питање уједињења *Српског читаоничког друштва* и *Српског занатлијског друштва* почело је да се поставља још 1913, па су у том смислу 1914. обе српске читаонице приредиле заједничку забаву поводом Српске нове године.⁵⁴¹

Српска читаоница (*Српско читаоничко друштво*) је било редован члан Матице српске из Новог Сада, а сарађивало је и са Српском књижевном задругом из Београда. Управа *Читаонице* је у споразуму са Матицом српском вршила дистрибуцију матичиних календара међу српским становништвом у Белој Цркви и околини. У локалу Друштва на дочеку Српске нове године 13. јануара 1914. као посебни гости били су тадашњи секретар Матице српске Тихомир Остојић и историчар Васа Стајић.⁵⁴²

Током Првог светског рата *Читаоница* престаје са радом. Комплетна имовина је уништена: књиге, часописи и архивска документа (записници са седница, правила и статуту, спискови чланова).⁵⁴³ Један мањи део књига успео је да сачува секретар Друштва учитељ Ђока П. Поповић⁵⁴⁴ преневши их у зграду Српске црквене општине у Белој Цркви, где су остале све до краја рата 1918. године.

2.2.1.3. Српска занатлијска читаоница

Након смрти председника *Српског читаоничког друштва*, адвоката Михајла Х. Ристића 1897. године долази до раскола међу руководством те један део чланова, претежно занатлија, иступа и оснива *Српску занатлијску читаоницу*. Први председник био је пушкар Михајло Узелац⁵⁴⁵, а други председник Георгије Ђока Гавриловић⁵⁴⁶, ранији кујунџија и златар, затим гостионичар и дугогодишњи закупац гостионице „Бела лађа“. У овој гостионици је одржана оснивачка скупштина *Српске занатлијске*

⁵⁴⁰ Živan Išvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 31.

⁵⁴¹ Ibid, 31.

⁵⁴² Ibid, 31.

⁵⁴³ Ibid, 31.

⁵⁴⁴ Ђока П. Поповић (1855–1931).

⁵⁴⁵ Михајло Узелац (1840–1914).

⁵⁴⁶ Георгије Ђока Гавриловић (1855–1931).

читаонице 1897, усвојен њен први статут и све до 1908. овде је било њено седиште.⁵⁴⁷ У *Читаоницу* се уписало 60 чланова⁵⁴⁸ али се број током година преполовио. *Правила* читаонице потврђена су у јулу 1898. године, а свечано отварање *Српске занатлијске читаонице* било је у октобру 1898. године.⁵⁴⁹ Године 1905. *Српска занатлијска читаоница* је имала свега 36 активна члана и тај број чланова се одржао до почетка Првог светског рата⁵⁵⁰. Тек након одласка Гавриловића са места председника *Читаонице*, долази до смањења анимозитета према *Српском читаоничком друштву* и 1913. године на иницијативу новог председника Георгија Бојера⁵⁵¹ долази до разговора о поновном уједињењу две српске читаонице. Преговоре је прекинуо Први светски рат, тако да су се читаонице ујединиле тек јануара 1919. године.

Државна мађарска власт затворила је *Српску занатлијску читаоницу* 1914. године и конфисковала све књиге, новине и архивска документа, док је само један мали део успео да сачува учитељ Ђока П. Поповић.⁵⁵²

Српска занатлијска читаоница није имала значајнијих домета у просвећивању и културном животу Срба у Белој Цркви, нити је понудила неке нове модалитете рада у библиотечком и културном деловању. Читаоница је била најактивнија у првим годинама свога рада, када је приређивала забавне вечери са предавањима, томболом и игранком. Током година се радни елан смањео, јер се показало да нема потребе за постојањем две српске читаонице у Белој Цркви. Тако да је поновно уједињење *Српског читаоничког друштва* и *Српске занатлијске читаонице* било неминовност и логичан потез.

2.2.1.4. Јасеновачка читаоница (Jaszenovai olvasokor)

Крајем 19. века Јасеново почиње да добија обриси напредне варошице која је осим читаонице имала у том тренутку и забавиште, две школе, амбуланту, лекара, апотеку, пошту, железничку станицу, трговце, занатлије и земљораднике. У ондашњој мултикултуралној средини јавила се идеја о оснивању културне установе која би окупила и повезала све учене људе који би заједничким снагама даље радили на просвећивању и културном уздизању својих мештана. Већ половином 19. века на списковима пренумераната у књигама налазимо људе из Јасенова попут свештеника, учитеља, граничара и других. Тако су на Шилерову комедију *Паразит или вештина, себе срећним учинити* (штампана у Новом Саду 1844, у преводу Ђорђа Малетића) били претплаћени: Благоје Тербојевић, администратор парохије јасеновачке, Лазар Марковић, учитељ, Љубомир Казимиров, ислужени учитељ јасеновачки, Илија

⁵⁴⁷ Ђока П. Поповић, *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампарија, 1905, 112-113.

⁵⁴⁸ *Женски свет: лист Добровољних задруга Српкиња* год. 13, бр. 11, 1. 11. 1898, 175.

⁵⁴⁹ „Бела Црква почетком јула 1898“, *Застава* год. 33. бр. 104, 10. 7. 1898, [2]; „Српска занатлијска читаоница у Белој Цркви“, *Застава*, год. 33, бр. 156, 14. 10, 1898, [3]

⁵⁵⁰ Ђока П. Поповић, *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева штампарија, 1905, 114-115.

⁵⁵¹ Георгије Бојер (1867–1938), обућар.

⁵⁵² *Белоцрквански гласник*, бр. 5, бр. 21, 1906.

Басарабић, стражмештер и Василије Удовичић, бивши каплар, док су на књигу Жан Жака Бартелемија *Путовање младог Анахарсиса по Грцији* (штампана у Новом Саду 1851, у преводу Софронија Ивачковића) као пренумеранти наведени: свештеници Гаврило Малетић и Никола Јанковић. Појединци су били претплаћени и на листове: *Застава* (Нови Сад), *Српство* (Вршац), *Панчевац* (Панчево), *Врач погађач* (Нови Сад) и др.⁵⁵³ Крајем 19. века из Јасенова се повремено јављају дописници листова који објављују вести из села.

Вршачки лист *Будућност* у свом 50. броју од 1896. године у кратком напису *Нова читаоница* обавештава јавност да је у Јасенову основана грађанска читаоница и да заслуге за њено формирање припадају тамошњем српском свештнику Александру Милошевићу који је „једнодушно и са највећим одушевљењем“ изабран за председника ове институције.⁵⁵⁴ Међу оснивачима *Јасеновачке читаонице* налазе се: занатлије Светозар Первулов, Гаја Басараба, Вајнц Иштван и Гец Ференци, од земљорадника Петар Басараба и Ђорђе Ђурин, а од трговаца Лехоцки Венцел, Шпанрафт Агоштон и Пангерт Алајош, лекар Рајтер Лајош, свештеник Александар Милошевић и бележник Андрија Шалковић.⁵⁵⁵ Из списка оснивача видимо да су *Jaschenovai olvasokor* (*Јасеновачку читаоницу*) основали заједничим снагама Срби, Немци, Чеси и Мађари, припаданици различитих сталежа и занимања, што је јединствен случај за тадашње друштвене и политичке прилике.⁵⁵⁶

Званични назив читаонице био је на мађарском *Jaschenovai olvasokor* (*Јасеновачка читаоница*), а њена прва правила донета су 27. децембра 1896. године. Наредне године правила су потврђена од стране надлежних власти.⁵⁵⁷ Прва *Правила Јасеновачке читаонице* сачувана су у рукопису и писана су на мађарском језику како је захтевала тадашња администрација. Разликују се од других правила читаоница и књижница, јер нису писана типски, по узору на неки угледни примерак, већ су састављена на основу стварних могућности и потреба. Правила имају 28 чланова, а потписали су их привремени председник Александар Милошевић и привремени секретар Андрија Шалковић. Из ових Правила сазнајемо да је циљ *Читаонице* образовање, а да су средства за постизање тог циља читање новина, по могућству и књига, „организовање друштвених састанака чисто забаве ради, без икаквог политичког карактера“ (чл. 3 и 4).⁵⁵⁸ Члан *Читаонице* је могло бити свако „поштено лице без обзира на занимање“. Чланарина се плаћала месечно, од 1. до 5. у месецу. Правилима су дефинисана права и дужности председника, потпредседника, записничара, библиотекара, економа и благајника. Члан 14 говори о дужностима библиотекара: „брине се о новинама, лектури и о библиотеци друштва“.⁵⁵⁹ Управу *Читаонице* су осим председника, потпредседника,

⁵⁵³ Богдан Станојев, *Јасеново село у Банату*, Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница, 1996, 450.

⁵⁵⁴ *Будућност*, год. II, бр. 50, 15. 12. 1896, [3].

⁵⁵⁵ Богдан Станојев, *Јасеново село у Банату*, Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница, 1996, 450.

⁵⁵⁶ Исто, 450.

⁵⁵⁷ Богдан Т. Станојев, „Правила читаонице у Јасенову“: *Библиотекарски годишњак Војводине*, год. XI-XII, 1973-1974, 55.

⁵⁵⁸ Исто, 56.

⁵⁵⁹ Исто, 58.

записничара, библиотекара, благајника, економа, чинили и шесторо редовних чланова и два допунска члана. *Читаоница* је имала и *Одбор за приредбе* чија је дужност била да организује друштвене састанке и забаве (чл. 24).⁵⁶⁰ Из новинских дописа сазнајемо да су прве приредбе и забаве организоване већ 1897. године.⁵⁶¹ Забаве су организоване не само за чланове већ и за остале мештане Јасенова. Чланови *Читаонице* и чланови њихових породица имали су право на бесплатан улаз, док су други плаћали улазнице. Забаве су обично организоване поводом државних или верских празника, а програм је увек припреман на три језика (на српском, међарском и немачком).

Рад *Читаонице* финансирао се искључиво из сопствених средстава: од чланарине, прилога, прихода од одржаних забава и билијара. Средства су била недовољна да би се решио трајни смештај *Читаонице*, тако да се она неколико пута селила. Од оснивања 1896. до 1908. године *Читаоница* се налазила у кући кафеције Саве Петровића, затим у кући трговца Јована Вашковића, онда код Ивана Сајдла до 1925. године.⁵⁶² У првим годинама рада *Читаоница* је имала око 30-ак чланова, а њихов број се повећава након Првог светског рата.⁵⁶³

Из доба оснивања *Читаонице* сачувана су само правила читаонице и фотографија чланова управног одбора из 1906. године, снимљена поводом прославе десетогодишњице од оснивања. Записници о раду *Читаонице* за период од њеног оснивања до 1923. године нису сачувани.⁵⁶⁴

У Јасенову су поред *Јасеновачке читаонице* једно време радиле још две читаонице: *Ратарска читаоница* и *Јасеновачка општинска народна библиотека*, али о њима за сада имамо само штуре податке. *Ратарска библиотека* је радила у оквиру Српско-земљорадничке задруге у Јасенову и то је била стручна библиотека чији су фонд чиниле књиге из области пољопривреде, а користили су је чланови задруге. Богдан Станојев наводи податак да је у *Именику књижности и Читаоница у Угарској за 1908. годину* ова *Читаоница* поменута под именом *Ратарска читаоница*.⁵⁶⁵

При општинској управи у селу формирана је 1898. године приручна библиотека *Jaszénova koszeg Nerkonyvtara* (*Јасеновачка општинска народна библиотека*).⁵⁶⁶ Она је формирана од поклона Министарства пољопривреде из Будимпеште и састојала се од стручне литературе из области пољопривреде. Била је намењена првенствено земљорадницима.

⁵⁶⁰ Исто, 60.

⁵⁶¹ Богдан Станојев, *Јасеново село у Банату*, Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница, 1996, 459.

⁵⁶² Исто, 456.

⁵⁶³ Исто, 457.

⁵⁶⁴ Исто, 452.

⁵⁶⁵ Исто, 465.

⁵⁶⁶ Исто, 465.

2.2.2. Мађарске читаонице и библиотеке

За разлику од српских удружења, чије су оснивања и рад угарске власти на све начине покушавале да спрече или бар отежају, оснивање мађарских удружења, читаоница и библиотека у Белој Цркви није наилазило на такве проблеме. Напротив, оснивање мађарских удружења управо је било иницирано од представника званичне државне администрације, општинских чиновника, адвоката, учитеља и гимназијских професора. Прве мађарске библиотеке, касина и читаонице које се формирају у Белој Цркви су приручне библиотеке при грађанским удружењима и школама.

2.2.2.1. Белоцркванска мађарска касина (A Fehértemplomi Társaskör)

Седамдесетих година 19. века Угарска жели да што брже имплементира мађарске законе на територији Војводине и да преко културе и просвете изврши мађаризацију становништва. Са тим циљем је 10. јула 1876. основана *Белоцркванска мађарска касина (A Fehértemplomi Társaskör)*, пионирско удружење мађарске интелигенције, које је посвећено радило на промовисању културе и просвете код својих суграђана.⁵⁶⁷ *Белоцркванска мађарска касина* основана је по угледу на будимпештанску и радила је на ширењу мађарске културе преко књиге и штампе. Иницијатива за оснивање овог удружења потекла је од чиновника из белоцркванског суда, тако да је њих преко 100 потписало приступнице, а као чланови појављују се и многи виђенији Срби и Румуни (адвокат Мијало Х. Ристић, адвокат Никола од Пеше, судија Трајан Попеску, Стефан Селеш, Аурел Новаку и др).⁵⁶⁸ Постојале су три врсте чланова: редовни, повремени и гостујући. Чланство се писмено обавезивало на трогодишњу чланарину чији је износ био доста висок за то доба.

Оснивачка скупштина овог Удружења одржана је 10. јула 1876. године у хотелу Siegl, у присуству преко 200 званица. Том приликом донет је Статут, а за првог председника изабран је Вилхелм Паст (Wilhelm Paszt), председник и саветник суда.⁵⁶⁹ Мађарска касина је имала своју библиотеку која је поред белоцркванске Гимназије, имала највећу колекцију књига на мађарском језику.⁵⁷⁰ Године 1911. извршена је реорганизација Удружења, тако да оно мења назив у *Белоцрквански казино (Fehértemplomi Kaszino)*.⁵⁷¹

Судбина *Касине* и њене библиотеке након Првог светског рата су остале су непознате, јер иако је у члану 29. Статута назначено да ће сва покретна имовина по гашењу *Касине* бити предата овдашњој Државној (мађарској) великој осморазредној

⁵⁶⁷ Živan Ištvančić, *Hronika Bele Crkve : 1717–2017*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 2017, 66.

⁵⁶⁸ Ibid, 66.

⁵⁶⁹ Ibid, 66.

⁵⁷⁰ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u beloј Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 22.

⁵⁷¹ Živan Ištvančić, *Hronika Bele Crkve : 1717–2017*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 2017, 66.

гимназији, то се није догодило⁵⁷². Шта се десило са њеном богатом колекцијом мађарских књига и новина остало је непознаница.

2.2.2.2. Библиотека гимназије

Најважнију улогу у ширењу и развоју читалачке публике и библиотека у Белој Цркви одиграле су школске институције државног карактера, тзв. тривијалне школе и главне школе основане након Уредбе од 6. децембра 1774. године. Оне су имале за циљ опште народно просвећивање са наставом на немачком језику. Уџбеници, наставни планови и учитељски кадар постављао се директно из Беча. У наредном периоду Бела Црква добија веома развијен школски систем, са различитим врстама школа, који је омогућавао основно и средње образовање. Већина школа имала је своје школске библиотеке намењене ученицима и наставницима. Најзначајнију и навреднију библиотеку поседовала је белоцркванска (мађарска) *Велика државна гимназија* (1875–1946). Она је у Краљевини Југославији мењала име у *Краљевска српска државна велика гимназија* и *Државна реална гимназија*. Гимназија је основана 1875. године са циљем да шири науку и мађарску културу у овом мултикултурном граду и околини и да васпитава омладину у мађарском духу, како би поспешила мађаризацију становништва.⁵⁷³ Настанку њене библиотеке допринео је гимназијски професор класичних језика Николаус Франкович, који је 30. марта 1878. године за првог школског библиотекара поставио Рудолфа Бандла, ученика те школе.⁵⁷⁴ Николаус Франкович је био професор класичних језика и веома се ангажовао око формирања школске библиотеке. Прво је од 1877. до 1880. године радио на формирању професорске библиотеке, а ученичку библиотеку је основао после 9. новембра 1879. године, када је белоцркванска филијала Јужноугарских мађарских културних друштава (ДМГВ) одржала концерт 9. новембра 1879. од чијег су прихода купљене прве књиге за формирање ученичке библиотеке у Гимназији.⁵⁷⁵ Гимназијска библиотека је била смештена у четири просторије у приземљу школске зграде и задовољавала је потребе професора и ученика школе. У наредним годинама књижни фонд библиотеке је непрестано растао. У школској 1881/82. професорска библиотека је имала 1.005 свезака, а ученичка 3.095. У школској 1902/03. професорска библиотека је имала 8.591 свезака, а ученичка 4.075. Током школске 1911/12. године професорска библиотека је бројала 9.656 свезака, а ученичка 5.885 свезака⁵⁷⁶. Живан Иштванић наводи податак да је за време Првог светског рата нестало око 3.000 књига из професорске и око 5.000 књига

⁵⁷² Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 22.

⁵⁷³ Тома Н. Ировић, „Гимназија у Белој Цркви“ : *Монографија подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929, 388.

⁵⁷⁴ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 9.

⁵⁷⁵ *Die Nera*, br. 44 i 45, 1879.

⁵⁷⁶ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 9.

из ученичке библиотеке.⁵⁷⁷ Библиотека гимназије имала је књиге из свих научних области, посебно из националне историје, географије, етнологије, археологије и праисторије Угарске, речнике, лексиконе, енциклопедије, као и белетристику.

У Белој Цркви у периоду од почетка 20. века па до почетка Првог светског рата своје мале приручне библиотеке имала су и друга мађарска удружења: Јужноугарско мађарско културно друштво (ДМКЕ, 1905–1914), Удружење приватних трговачких намештеника (1906–1914), Мађарско певачко друштво (1912–1914). О раду ових библиотека сачувани су непотпуни подаци.

2.2.2.3. Библиотека Опште занатско-трговачке школе

У складу са мађарским Новим обртним законом из 1884. године, градске власти отварају у Белој Цркви две ниже стручне школе и то *Белоцркванску занатску шегртску школу* и *Белоцркванску трговачку шегртску школу* чиме по први пут у овом месту започиње стручно школовање.⁵⁷⁸ Ове школе су биле државно-васпитне установе, њихово финансирање падало је на терет општине и представљале су темеље за васпитање и образовање занатског и трговачког подмлатка. Настава се одвијала на мађарском језику и трајала је три године. Учитељи су добијали месечни хонорар, а коришћене су просторије месних комуналних школа. Хроничар Беле Цркве Рудолф Штегер наводи да је Занатска шегртска школа при оснивању имала директора, 13 учитеља и пет разреда, док је Трговачка шегртска школа имала три учитеља и три разреда.⁵⁷⁹ Током Првог светског рата није било прекида у раду наведених школа. Након Уједињења стручне школе у Белој Цркви наставиле су да и даље раде на основу Обртног закона из 1884. године, наставни процес се одвијао у истим школским објектима и са скоро истим наставним кадром, с том разликом што се од сада настава изводила на српском језику. Занатска и Трговачка шегртска школа се 1922. године фузионишу у нову образовну установу „Општа занатско-трговачка школа“ у Белој Цркви. Када је реч о збиркама и библиотекама тадашњи важећи закон је био врло прецизан: „Свака стручна продужна школа треба да има сва потребна школска учила и своју школску библиотеку стручног и забавног садржаја (приче песме, лакше књиге стручног садржаја, омладинске стручне листове, итд) и једну нарочиту просторију у којој се могу ученици на свечане дане и у слободном времену састајати ради читања под надзором једног наставника или одређеног дежурног занатлије“.⁵⁸⁰ О броју школских збирки, као и фонду школске библиотеке нема пуно сачуваних података. На основу сачуваног Предрачуна из 1931. године, види се да је Школски одбор издвајао одређена новчана средства за набавку научних књига, стручних листова, популарних

⁵⁷⁷ Ibid, 9.

⁵⁷⁸ Гордана Радосављевић, *Стручне школе у Белој Цркви између два светска рата (1919–1941)*, Бела Црква: Озрен Радосављевић, 2016, 32.

⁵⁷⁹ Рудолф Штегер, *Бела Црква после расформирања Војне границе (1872-1918)*, Бела Црква – Панчево 1965 (рукопис), стр. 62.

⁵⁸⁰ Уредба о стручним продужним школама (1934), чл. 17.

књига и учила. Издвојена средства нису била велика, али сведоче о напорима школске управе да се побољша материјално-техничка опремљеност ове школе.⁵⁸¹

2.2.2.4. Белоцркванска филијала Јужноугарских мађарских културних друштава

Белоцркванска филијала Јужноугарских мађарских културних друштава (DMKE), највероватније основана 1905, имала је за циљ јачање мађарске културе и мађарске националне свести међу белоцркванским становништвом. Осим што је организовала предавања и разна културна дешавања, ова филијала је поседовала и збирку књига на мађарском језику, а као последњи библиотекар потписан 1913. и 1914. године је румунски учитељ Георг Ликарец⁵⁸².

2.2.2.5. Мађарско певачко друштво

Мађарско певачко друштво (Fehertemplomer Magyar Dalegyelet) основано 1912, било је мушко певачко друштво мађарског грађанског staleжа. Ово друштво је радило под патронатом угарске државе и било промотер државне културне политике. Друштво је имало малу библиотеку, коју су својим донацијама формирали чланови. О раду библиотеке се старао библиотекар.⁵⁸³ Друштво је радило свега две године, тако да је престало са радом крајем 1914.

2.2.2.6. Библиотека Белоцркванског учитељског друштва

Белоцркванско учитељско друштво, као огранак темишварског *Јужноугарског учитељског друштва*, основано је 7. новембра 1872 у Белој Цркви.⁵⁸⁴ Ово је било уско стручно удружење са израженом националном оријентацијом, те су његови чланови могли бити само учитељи са овереном државном дипломом. Ово Друштво је имало властиту библиотеку, чији су фонд чиниле стручне књиге из педагогије, историје, лингвистике и природних наука, али било је и других књига. Библиотека је била ускостручна и задовољавала је потребе овдашњих учитеља.⁵⁸⁵ Њен фонд су до 1881.

⁵⁸¹ ИАБЦ, ГП БЦ, Предрачун Опште занатско-трговачке школе у Белој Цркви за 1931. годину.

⁵⁸² *Nera-Kalender fur 1914*, 68-69.

⁵⁸³ Živan Ištvanic, Edit Fišer, *Muzički leksikon Bele Crkve : (1799–1941) : A-Z*, Bela Crkva : Ž. Ištvanic : E. Fišer, 1997, 46.

⁵⁸⁴ Živan Ištvanic, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 21.

⁵⁸⁵ *Die Nera*, br. 18, 1918.

године чиниле књиге од 38 аутора, у 49 томова и 35 штампаних свезака.⁵⁸⁶ Друштво је престало са радом 1918. године.

2.2.3. Немачке читаонице и библиотеке

Немци су чинили већинско становништво Беле Цркве и власти им нису правиле проблем око оснивања националних удружења. Тако је још 1854. у Белој Цркви основано *Deutscher Männergesangverein DMVG* (Немачко мушко певачко друштво) под надзором Римокатоличке црквене општине.⁵⁸⁷ Стаут је одобрен 13. маја 1858. године, а од наредне године друштво је реорганизовано и наступало је као грађанско певачко друштво.⁵⁸⁸ Друштво је основано с циљем развијања немачке културе и уметности кроз одржавање читалачких, музичких и позоришних вечери у Белој Цркви. Неколико година по оснивању (1872) Друштво је имало 238 чланова, а број чланова је константно растао. Године 1884. основан је и женски хор при ДМГВ-у.⁵⁸⁹ Друштво је гостовало је у Вршцу (1859), Земуну (1861), Fünfkirchenu (1862), Панчеву (1864), Дрездену (1865) и Ковину (1872).⁵⁹⁰

2.2.3.1. Позајмна библиотека Геобалда Хепкеа

Према писању хроничара Беле Цркве Леонарда Бема, прва библиотека на територији Беле Цркве је била „позајмна библиотека“ у оквиру *Папирнице, књиговезнице, антикваријата Геобалда Хепкеа*.⁵⁹¹ По Бемовим речима Хепкеова радња била је елегантна књижара са сортираним музикалијама, која је већ до средине 1870. године имала преко 3.000 књига које су се издавале корисницима. Књиге су имале утиснут печат *Leihbibliothek von Theobald Hepke in B. Weisskirchen* (Позајмна библиотека Геобалда Хепкеа у банатској Белој Цркви).⁵⁹² Библиотека је поседовала свој каталог, а њен фонд су чинили актуелни наслови из белетристике као и класици (Дима, Гете, Шилер, Дикенс, Иго и др). У библиотеци су се могле читати новине, часописи и журналы који су стизали из Аустрије и Угарске. У периоду од 1867. до 1901. године

⁵⁸⁶ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 21.

⁵⁸⁷ Živan Ištvančić, Edit Fišer, *Muzički leksikon Bele Crkve : 1799–1941 : A-Z*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 1997, 19-20.

⁵⁸⁸ Isto, 19-20.

⁵⁸⁹ Isto, 19-20.

⁵⁹⁰ Živan Ištvančić, *Hronika Bele Crkve : 1717–2017*, Bela Crkva : Živan Ištvančić, 2017, 47.

⁵⁹¹ Leonhard Bohm, *Monographie der privilegierten Militär-Komunität Weißkirchen*, Bela Crkva : Druck und Verlag von Julius Wunder, 1871, 84.

⁵⁹² Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 15.

Папирница, књиговезница, књижара и позајмна библиотека Теобалда Хепкеа имала је снажан утицај на развој књижарске и библиотечке делатности Беле Цркве.

2.2.3.2. Библиотека Виноградарског друштва

Виноградарско друштво у Белој Цркви (*Weinbaugesellschaft Weisskirchen*) основано је 30. јула 1866. године са циљем да се унапреди агрикултура, нарочито воћарство, виноградарство и подрумарство.⁵⁹³ Статут Друштва је одобрен 1867, а у том тренутку Друштво је имало 85 активних чланова и 15 чланова из страних области.⁵⁹⁴ Иако је Друштво основано 1866. до формрања његове стручне библиотеке долази 1869. године.⁵⁹⁵ Ово је била једна од првих стручних библиотека на територији Беле Цркве. Поседовала је богату збирку књига из области виноградарства, винарства, подрумарства. Током трајања овог удружења библиотека се непрестано богатила новим стручним књигама и часописима.⁵⁹⁶

2.2.3.3. Библиотека Друштва за дружељубивост

На иницијативу школског инспектора Франца Шутага (Franz Suttag, 1828–1893), а уз присуство преко 200 чланова основано је 1. марта 1873. године Друштво за дружељубивост (*Geselligkeits Verein*). Од 1875. године имали су своју библиотеку.⁵⁹⁷ На дан 26. децембар 1876, године библиотека друштва је вредела 212,80 флорина, али нема детаљнијих података о збиркама књига у њој. Друштво је радило до 1893. године.⁵⁹⁸

2.2.3.4. Библиотека Градског музеја

На иницијативу Карла Шпанга⁵⁹⁹ белоцркванске власти су на својој скупштини од 13. септембра 1877. године под тачком 19. дневног реда донели одлуку да се оснује Градски музеј у Белој Цркви.⁶⁰⁰

⁵⁹³ Рудолф Штегер, *Бела Црква у XVIII и XIX веку: коморски војнограничарски период*, Нови Сад : Матица српска; Бела Црква : СИЗ за културу, 1982, 139.

⁵⁹⁴ Исто, 139.

⁵⁹⁵ Феликс Милекер, *Историја банатске војничке границе : 1764–1873*, Панчево : Напредак, 1926, 184.

⁵⁹⁶ *Die Nera*, br. 9, 1870.

⁵⁹⁷ Živan Ištvanić, *Hronika Bele Crkve : 1717–2017*, Bela Crkva : Živan Ištvanić, 2017, 61.

⁵⁹⁸ *Die Nera*, br. 1, 1876 i br.1, 1877.

⁵⁹⁹ Карл Шпанг (Бела Црква, 25. октобар 1834 – Бела Црква, 16. децембар 1908), привредник, виноградар, бачвар. На свом имању, на обалама Караша, пронашао је 1875. године две циновске кости мамута (бутњачу и лопатицу). Ове кости је Шпанг поклонио Музеју у Белој Цркви.

Од самог почетка рада Градског музеја, тачније од 13. септембра 1877. године, била је установљена рукописна књига „Protocoll des Städtischen Museums in Ung. weisskirchen“ у којој су се заводили дародавци уз описивање врсте поклона.⁶⁰¹ Истовремено, локални лист *Die Nera* је веома ревносно обавештавала јавност о дародавцима и њиховим поклонима Градском музеју. Музеј је био смештен у једној просторији у здању Магистрата и његов рад је био финансиран из општинског буџета.

Један од највећих дародаваца био је Леонард Бем, члан Јужноугарског историјско-музејског друштва у Темишвару од 1872. године, који је у великој мери утицао на формирање првих збирки Музеја.⁶⁰² На предлог Леонарда Бема Музеј је од својих првих пионирских корака почео да формира библиотеку која се састојала од две засебне збирке књига. Почетни фонд библиотеке бројао је 233 књиге.⁶⁰³ Прву збирку књига Бем је назвао *Белоцркванијана*, која се односила на град Белу Цркву и села Белоцркванског среза. Збирку је чинило 57 наслова. Друга збирка књига чинила је *Опште одељење* и имала је 176 наслова из историје, теологије, лингвистике и медицине. Књиге су биле на старогрчком, латинском, старословенском, немачком, мађарском, француском, енглеском, италијанском, српском и турском језику.

Станмир Барачки је навео да се у библиотеци музеја налазила, између осталог, Библија Мартина Лутера из 1533, Библија штампана на немачком из 1626, турски Куран из 1653, католички молитвеник из 1757.⁶⁰⁴

2.2.3.5. Радничко-читалачко и самообразовно друштво

Стварање првих радничких друштава у Белој Цркви почиње крајем 70-их и почетком 80-их година 19. века. Тада настаје *Радничко-читалачко и самообразовно друштво* (мађ. *Munkás-olvasó és önképző-egylet*, нем. *Arbeiter Lese und Bildungsverein*) чија је оснивачка скупштина одржана у гостионици Матијаса Стендала „Код златног лава“ 6. јануара 1890, који је том приликом и изабран за председника.⁶⁰⁵ У мађарском листу *Népszava* (*Глас народа*) тим поводом је 2. фебруара 1890. године објављена кратка вест: „У Белој Цркви је основано Радничко читалачко и самообразовно друштво које је током овог месеца отпочело рад. Поздрављамо ово младо Друштво које је позвано да у својој средини просвећује радничку класу и да буди код ње класну свест.

⁶⁰⁰ Игор Вокоун, Живан Иштванић, 140 година музеја у Белој Цркви : прилози и грађа 1877–2017, Бела Црква : Народна библиотека, 2019, 17-19.

⁶⁰¹ Исто, 19.

⁶⁰² Више о Леонарду Бему видети стр. 251-253.

⁶⁰³ Živan Ištvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bела Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 22.

⁶⁰⁴ Станмир Барачки, „Прилог проучавању историјата музејске делатности у Војводини“, *Рад војвођанских музеја*, бр. 28, 1984.

⁶⁰⁵ *Die Nera*, br. 1, br. 12, br. 15, br. 17, br. 19, 1890; *Weisskirchner Volksblatt*, br. 4, 1914; *Bela Crkvaer Volksblatt*, br. 37, 1931, br. 32, 1935.

Белоцркванске раднике пак молимо да масовно учествују у раду Друштва.⁶⁰⁶ Друштво је Статут са записником поднело Магистрату ради доставе Министарству на одобрење, што је и учињено путем Тамишке жупаније.⁶⁰⁷ Статут је одобрило Министарство унутрашњег ресора у Будимпешти марта 1890. године.

Ово Друштво формирало је своју библиотеку. Почетна збирка књига и новина дароване су од Јулиуса Вундера и Теобалда Хепкеа, као и од бројних других дародавалаца. Библиотечки фонд се стално увећавао, па је библиотека *Друштва* на дан 18. јануара 1900. године када је прослављена и десетогодишњица активног рада, имала 3.000 књига.⁶⁰⁸ *Друштво* је било веома активно на пољу просвећивања радника, а према записнику од 11. августа 1919. године његова библиотека је имала преко 4.000 књига.⁶⁰⁹ *Радничко-читаоничко и образовно друштво* престало је са радом током 1914. године. Ондашња локална белоцркванска штампа пратила је и извештавала о раду овог *Друштва* (*Die Nera, Ung. Weisskirchner Volksblatt, Bela-Crkvaer Volksblatt*). У фебруару 1922. године библиотека са 4.000 књига и целокупан инвентар комисијски је предат на поклон управницима из *Занатлијског невачког друштва*.⁶¹⁰

2.2.3.6. Библиотека Пољопривредног друштва

Крајем 19. века у Белој Цркви јача раднички покрет који утиче и на већу активност и друштвено-политичко освешћивање немачких пољопривредника. Као главни идеолог радикалног пољопривредног покрета јавио се свестрани интелектуалац Јакоб Шимицен,⁶¹¹ учитељ, касније и чиновник (писар), диригент (хоровођа), композитор и главни и одговорни уредник *Белоцркванског народног листа* (*Weisskirchner Volksblatt*), који се залагао за слободу јавног мишљења и употребу немачког језика у белоцркванском школству.⁶¹² Агитујући међу немачким сељацима у Белој Цркви, Шимицен је успео да их придобије за своје напредне идеје те долази до оснивања *Пољопривредног друштва* (*Landwirtschaftlicher Verin*) 26. марта 1893. године, на чијој је оснивачкој скупштини Шимицен изабран за првог председника овог удружења.⁶¹³ Исте године започиње формирање стручне пољопривредне библиотеке у оквиру Друштва. Ово је била друга стручна библиотека из области пољопривреде у Белој Цркви (претходно је формирана библиотека у овину *Виноградарског друштва*). У фонду

⁶⁰⁶ Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968, 764.

⁶⁰⁷ ИАБЦ, МБЦ, 341/1890 и 1704/1890

⁶⁰⁸ Živan Ištvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 30.

⁶⁰⁹ Ibid, 30.

⁶¹⁰ Ibid, 31.

⁶¹¹ Jakob Schümichen (1851–1905).

⁶¹² *Belocrkvanica*, II, 115-116.

⁶¹³ *Die Nera*, бр. 23, 1893.

библиотеке је током 1921. и 1922. године било 858 публикација, од чега 751 књига и 107 примерака часописа стручног и научног садржаја у вези са ратарством и пољопривредом.⁶¹⁴ Сем тога, друштво је било претплаћено и на разне новине и часописе из тадашње Краљевине СХС и иностранства⁶¹⁵. Када је реч о новинама то су: *Deutche Volksblatt* (Нови Сад), *Deutche Volksfreund* (Вршац), *Allgemeine Weinzeitung* (Беч) и *Frick's Rundschau der Ökonomie* (Беч). Друштво је радило до почетка Другог светског рата

⁶¹⁴ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 23.

⁶¹⁵ *Bela-Crkvaner Volksblatt*, br. 8, 1922.

2.3. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ПАНЧЕВУ

2.3.1. Српске читаонице

Попут Вршца и Беле Цркве, тако и у Панчеву прве српске библиотеке настају при манастирима, црквама и црквеним општинама. Историја панчевачког библиотекарства у том смислу би могла да се рачуна од 16. века и прве збирке књига формиране у манастиру Војловица. Најстарија позната књига која је припадала овом манастиру је *Зборник* – празнични минеј, Божидара Вуковића, штампан у Венецији 1538. године. Ова књига је 1542. године доспела у манастир Војловицу о чему сведочи запис игумана Партенија на самој књизи.⁶¹⁶ Књиге из манастира Војловице пренесене су у библиотеку панчевачке Црквене општине, једне од најстаријих библиотека овог типа у Србији, (основане 1871. године) где се и данас налазе.⁶¹⁷

Тек након повлачења Турака из Баната 1716. године долази да стварања погоднијих услова за формирање збирки књига и књижних фондова у Панчеву. Током 18. века бечки двор настоји да на новоослобођеној територији што пре успостави своју власт, како би тековине западне културе продрле на тле јужног Баната. Међутим, током читавог 18. века, због свог специфичног положаја и честих упада Турака, Панчево ће као погранични град Војне крајине ипак остати несигурно место за стварање грађанске културе. До економског развоја Панчева долази тек крајем 18. века када се убрзано ствара занатлијски градски слој, који ће бити темељ настајања правог грађанског staleжа у 19. веку.

Пре него што су се појавиле прве читаонице и библиотеке, велики број Панчеваца је своје потребе за читањем књига задовољавао тако што их је куповао, стога велики број Панчеваца налазимо на списковима пренумераната. Стефан Новаковић је први почео да објављује имена пренумераната, и то за Рајићеву књигу *Историја разних народова, наипаче Болгар, Хорватов и Србов*“ (штампана у Бечу 1794). Међу пренумерантима, тј. онима који су помогли излажење ове књиге налазе се и три претплатника из Панчева: Симеон Јанковић, Андреја Арсенијевић и Младен Младеновић.⁶¹⁸ Након Стефана Новаковића, почињу и остали српски писци (Јоаким Вујић, Вук Караџић, Милован Видаковић и др.) да штампају *објављенија* која између осталог садрже и информацију о претплатничким пунктовима са именима сакупљача претплате. Тако у објављенијима често срећемо Панчево као претплатнички пункт са именима сакупљача претплате. На пример, у објављенију на *Педагогику и методику за учитеље и родитеље* Јована Берића из 1814. године „пренумерирати се може у Панчеву код Димитрија Плевицког и Павла Јосифовића, оберлерера“. Анализирајући спискове претплатника види се да је највећи број припадао свештенству, официрима Панчевачке регименте, чиновницима и трговцима. У првим годинама међу пренумерантима доминирају свештеници као најписменији у народу, али се њима касније придружују учитељи и

⁶¹⁶ Жарко Војновић, „Војловачки период историје панчевачке књиге“, *Панчевачко читалиште* год. 7, бр. 13 (новембар 2008): 4-5.

⁶¹⁷ Горан Траиловић, *Лична топографија раја* : Градска библиотека Панчево, Панчево : Градска библиотека, 2015, 12.

⁶¹⁸ Станиша Војиновић, „Стварање читалачке публике у Панчеву“: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001, 276.

ученици, којима многе од ових књига служе као уџбеници. Тако се међу првим претплатницима налази панчевачки протопресвитер Андреја Арсенијевић, кога ће касније заменити његов син Константин (1782–1868), вредни претплатник и сакупљач претплате за многе српске књиге.⁶¹⁹

Панчевци су се претплаћивали на различите књиге. Највише су се претплаћивали на књиге из националне историје, затим на уџбенике (француска граматика, српска граматика, педагогија, земљопис, физика, историја трговине, филозофија), белетристика. Приметно је интересовање панчевачке читалачке публике за драмску књижевност. Од наших драмских писаца показали су највеће интересовање за драме Вршчанина Јована Стерије Поповића.

2.3.1.1. Касина

Историчари библиотекарства описују релативно велики број читаоница, касина и библиотека основаних у 19. веку у Панчеву.⁶²⁰

Први податак о постојању читаонице у Панчеву налазимо код Феликса Милекера у његовој књизи *Историја града Панчева* (1925). Он у једној реченици износи податак да је 1810. постојала читаоница у Панчеву „која је позајмљивала многу корисну књигу“.⁶²¹ Овај податак Милекер је преузео из рукописа *Монографија Панчева* Леонарда Бема (*Monographie von Pancsova*, 1903).⁶²² Међутим, на крају исте књиге, у

⁶¹⁹ Исто, 278.

⁶²⁰ Видети:

- 1) Срећко Милекер, *Историја града Панчева : репринт из 1925*, Панчево: Историјски архив; Књижара Прота Васа, 2004.
- 2) Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека: (1801–1850)*; Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963.
- 3) Гордана Стокић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву; *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001, 400-409.
- 4) *Сто година Градске библиотеке у Панчеву 1894–1994*, саопштење са научног скупа *Културно-историјска прошлост и развој библиотекарства у Панчеву*, одржан 15. новембра 1994, *Свеске: ванредни број годе. 6* (новембар 1994) – посебно текстове: Лазар Чурчић, „Књиге, читаоци и библиотеке Панчева“, 5-24, Милица Катић-Вигњевић, „Прилог историји панчевачке библиотеке“, 43-54 и протојереј Милован Глоговац, „Библиотека Српске православне црквене општине у Панчеву“, 55-70;
- 5) Михајло Јанкетић, „Панчевачка библиотека 1810–1985“, машинопис, Градска библиотека Панчево, Завичајно одељење;
- 6) Славко И. Њагуљ, „Градска библиотека у Панчеву (1856–1956)“, машинопис, Градска библиотека Панчево, Завичајно одељење;
- 7) Горан Траиловић, *Лична топографија раја* : Градска библиотека Панчево, Панчево : Градска библиотека, 2015.
- 8) Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића*, Св. 1, Београд : Никола Милутиновић, 1922.

⁶²¹ Срећко Милекер, *Историја града Панчева, репринт из 1925*, Панчево: Историјски архив, Књижара Прота Васа, 2004, 77.

поглављу „Значајни панчевачки дани“, Милекер наводи 25. јануар 1846. као датум када је „одобрена касина, прва читаоница“.⁶²³

Следећа година која се спомиње као почетак рада прве панчевачке читаонице је 1840. Наиме, Димитрије Ранков наводи податак да је „постојала у Панчеву касина са читаоницом – о чијем раду нема података“.⁶²⁴ На исту годину упућује и Милица Катић-Вигњевић у своме *Прилогу историји панчевачке Библиотеке*⁶²⁵, наводећи ову годину као почетак рада српске библиотеке (не користи термин *читаоница*). Нажалост, ни један ни други аутор нису навели изворе из којих су преузели ове податке, тако да цитирани подаци још увек чекају потврду од стране других истраживача.

Прве архивске податке о постојању читаонице која је радила у саставу *Касине* имамо из 1846. године. Рукопис *Молбе* за оснивање Касине, као и њеног *Статута* чува се у панчевачком Историјском архиву (ИАП, Маг. I 10813/3033; ИАП, Маг. I 1846-564/1009), док се штампани текст *Статута* налази у библиотеци Српске црквене општине. Рукопис *Статута* потписали су 18. априла 1846. године председник Викентије Костић, секретар Петар Крањчевић и благајник Венцел Фомбергер.⁶²⁶ *Статут* је писан на немачком језику који је у то време био званични државни језик, а из чињенице да су међу оснивачима припадници разичитих националности, закључујемо да су врата *Касине* била отворена свим грађанима Панчева, без обзира на националност. У Статуту је назначено да је главни циљ друштва „да окупљеним члановима пружа одушак и разоноду након напорних свакодневних послова и да им обезбеђује лектуру ради забаве и користи“. Касина је имала две врсте чланова: чланове-осниваче и нове чланове, који испуњавају одређене моралне норме. Оснивачи, односно редовни чланови, били су власници свих њених материјалних добара, а управу су сачињавали председник, секретар, благајник и архивар.

Љубомир Дурковић-Јакшић⁶²⁷ наводи да су Срби у Панчеву почетком 1846. године предузели кораке за оснивањем *Касина*⁶²⁸. За потребе чланова набављале су се српске и немачке књиге и новине, а могле су се употребљавати само у просторијама *Касина*. Већ средином године *Касино* је примао 17 новина⁶²⁹. *Касино* се 1847. године преселио у

⁶²² Гордана Стокић Симончић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“ : *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001, 400.

⁶²³ Срећко Милекер, *Историја града Панчева, репринт из 1925*, Панчево: Историјски архив, Књижара Прота Васа, 2004, 177.

⁶²⁴ Dimitrije Rankov, „Biblioteke i čitaonice u periodu od 1867. do 1914. godine“: *Informatior*, Pančevo : Istorijски arhiv, 1983, 39.

⁶²⁵ Милица Катић-Вигњевић, „Прилог историји панчевачке библиотеке“: *Свеске: књижевност, уметност, култура* (Панчево), год. 6(1994), Ванредни број: Сто година Градске библиотеке у панчеву 1894–1994), 43.

⁶²⁶ ИАП, Маг. I 1846-564/1009.

⁶²⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801 – 1850*, Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963, 108.

⁶²⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић користи именицу средњег рода „касина“, док Гордана Стокић Симончић користи именицу женског рода „касина“.

⁶²⁹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801 – 1850*, Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963, 108.

кућу Лазе Драгичевића (касније кафана „Трубач“)⁶³⁰, где је добило пет соба и салу, у којој су приређиване позоришне представе и балови. Чланови су у новим просторијама могли да читају књиге и новине, играју карте и билијар. Већина чланова су били Срби, те су се из тог разлога на баловима играле српске игре. Љубомир Дурковић-Јакшић наводи да је ово било „само Касино“ мада су га Панчевци сматрали и „читалиштем“. Како истиче Гордана Стокић⁶³¹, ова тврдња не стоји, јер се из *Статута* види да је читаоница замишљена као саставни део касина за коју су се редовно набављали српски и немачки књижевни и политички часописи. О фонду је бригу водио архивар, који је наручивао новине, слагао их по одређеном реду и водио евиденцију. У самом *Статуту* Касина било је предвиђено и формирање библиотеке, за чије потребе би се набављали лексикони и енциклопедије, које већина грађана због високе цене оваквих књига, није могла да набави.⁶³²

У 114. броју *Заставе* из 1867. године налази се занимљива вест која говори о самој атмосфери у касини и незадовољству појединих чланова. Из дописа видимо да већину чланова чине Срби, да је промењена управа али не и начин вођења друштва, а управо на то се дописник жали. Наиме, он критикује што се уместо српских беседа одржавају забаве са томболом „на којима би оба певачка друштва – српско и немачко – певала; а да би се ова ствар свесним Србима у другом виду представила, постараће се управа – као што се поговара – да један Србин и један Немац, јавна предавања држе. Дакле космополитске забаве да замену наша сѐла, беседе и јавна предавања! Тек што смо наш свет привукли у србски рад, и тим га отресосмо од пређашњег равнодушија, ево опет реакције да га увлачи у стари ред, јер је 'старо време златно било'“. Дописник такође критикује управу касине што је сав приход од приређених балова (одржана су четири) присвојила, а ништа није дала српском певачком друштву које је имало велике трошкове око „опреме“. Наредне године, *Застава*⁶³³ бележи да је намера чланова била да претворе касину у читаоницу и да се изврши „рестаурација“ певачког друштва „да ова друштва тако удесимо, како ће нам наш свестрани живот потпуно у њима заступљен и негован бити“.

Да је *Касина* била активна и пуних 22 године након оснивања, видимо из документа којим „Петар Николић, председник удружења касино, моли дозволу за приређивање бала у просторијама Касине – у сали Трубач“⁶³⁴. С обзиром на то да је датум на документу 27. јануар 1868. са великом се вероватноћом може претпоставити да је дозвола од магистрата тражена за одржавање светосавског бала.

Дана 15. јуна 1869. године, лист *Панчевац* у свом 10. броју објављује позив на скупштину Касине, у коме се каже да се *Касина* налази у великој кризи: „Садашњи број чланова овдашње касине (читаонице) тако се умалио, да би касина до године по свој прилици морала престати. Увидевши, да је узрок томе, што садашње устројство у

⁶³⁰ *Српске народне новине* 14, бр. 102, 6. 12. 1847, 396.

⁶³¹ Гордана Стокић Симончић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“ : *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001, 401-402.

⁶³² Жарко Војновић, *Рађање словесног града: каталог старих књига Градске библиотеке Панчево*, Панчево: Градска библиотека, 2009, 28.

⁶³³ „Панчево 21. јулија“, *Застава* 3, бр. 64, 11. 8. 1868, [2].

⁶³⁴ ИАП, Маг. II 1868/411.

многоне не одговара духу времена закључило је друштво касине у скупштини од 1. јуна о. г. да се нов устав направи.“ Управа касине тим поводом сазива нову скупштину Друштва за 15. јун у дворани код „Трубача“ на којој је требало да се разговара о новом уставу, али нажалост, немамо податке о томе да ли је заказана скупштина уопште одржана.

У *Панчевцу* од 12. августа 1871. читамо допис под насловом *Касина и романска пропаганда* у коме нас анонимни аутор упозорава да се „романски агитатор из Новог Села, пензионисани поручник Б. у Панчево преселио“ и да је и овде почео „бургијашити“.⁶³⁵ Б. се „тако далеко заборавио, да је и у касину чак увукао „Албину“ (романски лист) без знања управе“. Аутор дописа се чуди како се такав пропуст могао поткрасти благајнику касине „који знаде за које је листове новац послао“ и како се могло допустити „да Б. заставу своје пропаганде баш у касини, *друштву наше остарине* развије“. Надаље аутор закључује да се више неће моћи омладини пребацити што не потпомаже овакву установу, а од управитеља се очекује да ће цео случај испитати и „да ће као ваљан Србин знати шта му и са наметнутим листом и са агитатором читати ваља, јер српско Панчево не може допустити да му један агитатор намеће туђу фирму“. Из дописа видимо да је касина имала јако национално обележје и да је слабо радила, јер није имала подршку међу млађим светом.

Феликс Милекер у својој књизи *Историја Банатске војне границе* помиње да је у „Панчеву 1871. постала читаоница“ не наводећи друге податке. Да је ова читаоница кроз неку годину престала са радом може се закључити из дописа објављеног у 182. броју *Заставе* из 1877. године у коме је реч о иницијативи за оснивање српске читаонице. Читамо да је неколицина грађана увидела да им недостаје место где би читали и проводили пријатне часове у разговору. Дописник потписан са „dx/dy“ истиче да је панчевачко српско друштво запало у велику летаргију и да је време да се пробуди, јер су Срби „на све стране распршени“, а Немци су успели да себи створе друштво „где су се сви концентрисали“ и сваке недеље имају предавања, дилетантске представе и музику. Даље се наводи да би се оснивањем српске читаонице задржала сепаратистичка струја и у „корито лепе дружевности увести могла“, и не види се зашто би Панчевци били ускраћени за овакав тип друштва, када српске читаонице постоје у скоро свакој вароши. Потврду да је српска читаоница заиста основана у овом периоду налазимо поново у *Застави*⁶³⁶, од истог дописника, који обавештава српске читаоце да је читаоница основана и да је добила потврду од магистрата. За председника је изабран Мил. Живановић а за потпредседника Кам. Јовановић. Он истиче да сада само од грађанства Панчева зависи опстанак читаонице, које треба „да слогу и дружевност љуби и да је у стању, као и немачки наши суграђани такову инштитуцију одржати и увеличати, како тако знатном броју срп. становника и приличи“. За потребе читаонице одбор је набавио и знатан број политичких листова, а када статут буде одобрен, у читаоници ће се приређивати забаве како би друштво прикупило средства за набавку нових књига и листова.

У сачуваним *Правилима Српске читаонице у Панчеву*, писаним на српском језику, датираним на 16. март 1878. године, а објављеним 1880. у штампарији браће Јовановић, нема податка да је основана нова читаоница, па можемо закључити да је ова читаоница заправо наставак *Касине*. Такође, из *Правила* се види да постоји истоветност

⁶³⁵ „Касина и романска пропаганда“, *Панчевац*, год III, бр. 65, 12. 8. 1871, 4.

⁶³⁶ „Панчево 5. марта“, *Застава* 13, бр. 39, 10. 3. 1878, [3].

организационе структуре Касине и Читаонице те сличност у дефинисању њихових циљева („друштвено унапређење и пријатна забава њених чланова“). Функције председника, секретара, благајника и архивара у Касини, подударају се са функцијама председника, тајника, благајника и храниоца у Читаоници. Све ово наводи на закључак да је ново време *Читаоници* донело српски национални предзнак у називу и српски језик као „словни“.⁶³⁷

Новосадска *Застава* је пратила и извештавала о раду *Читаонице*. Тако из њеног 34. броја за 1879. годину сазнајемо да су млађи чланови читаонице основали дилетантско позоришно друштво и давали представе у корист сиромашних ученика панчевачке српске вероисповедне школе. Други дан Ускрса 1879, читаоница је заједно са певачким друштвом приредила и забаву у корист породице Ђуре Јакшића. Дописник оштро критикује слабу посећеност оваквој забави са племенитим циљем.⁶³⁸ Из дописа објављених у *Застави* током 1880. године сазнајемо да је читаоница запала у кризу. Чланова је све мање, велики део не плаћа чланарину и не долазе у читаоницу. Слабо су посећена не само јавна предавања, него и читаоничке забаве. Заказана је ванредна скупштина за 28. септембар 1880. године са једном темом – опстанак читаонице. Мађутим, ова скупштина на крају није ни одржана, јер се није појавио довољан број чланова.⁶³⁹ Читаоница је после ових догађаја вероватно престала са радом. Током 80-тих година наилазимо на два спомена о читаоници из којих само можемо наслутити да су немар, незаинтересованост и лоши међуљудски односи била главни узрок пропадања друштва.⁶⁴⁰

Ова читаоница није још дуго била активна, те је српско грађанство, немајући своју читаоницу почетком последње деценије 19. века, поново покренуло иницијативу за оснивање *Српске читаонице* у Панчеву.

2.3.1.2. Трговачка библиотека

У *Панчевцу* бр. 33 од 23. новембра 1869, објављен је позив Одбора за оснивање „Трговачке библиотеке“, а као разлог за покретање ове иницијативе наводи се да „је распрострањавање знања, за ширење просвете и за стручно изражавање нужно, да се имају помоћна научна средства, која због сиромаштва не може свако себи набавити, то је потписни одбор науцио, да уз овдашњу вечерњу трговачку школу оснује и „Трговачку библиотеку“ и позива овим цело овд. становништво, а особито трговачки свет, да припомогне оснивању те библиотеке поклонима у књигама, часописима, мапама итд. или обавезним месечним прилозима од 5 фор. годишње, који ће се употребити за

⁶³⁷ Гордана Стокић Симончић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“ : *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001, 401-402.

⁶³⁸ „Панчево 4. априла“, *Застава* 14, бр. 52, 10. 4. 1879, [1]

⁶³⁹ „Панчево 24. јануар“, *Застава* 15, бр. 16, 1. 2. 1880, [3]; „Панчево 17. марта“, *Застава* 15, бр. 45, 23. 3. 1880, [3]; „Панчево 1. октобра“, *Застава* 15, бр. 155, 7. 10. 1880, [2]

⁶⁴⁰ Ник. Б. Л., „У Панчеву на мајку Анђелију 1882“, *Застава* 17, бр. 121, 6. 8. 1882, [3]; Ђ.-вић, „Панчевачке слике и – неприлике“, *Застава* 24, бр. 184, 26. 11. 1889, [2-3]

подизање библиотеке.⁶⁴¹ Даља реализација плана за оснивање Трговачке библиотеке остала је непозната.

2.3.1.3. Српска читаоница

Грађани Панчева се током 1893. и 1894. поново окупљају око *Српске читаонице* смештене у згради Српске православне црквене општине. Насловна страна панчевачког *Весника – недељног листа за просвету и привреду* од 2. октобра 1893. године доноси два текста који се односе на читаоницу: један у коме се оцењује да је читаоница Панчевцима „као парче хлеба нужна“ и други, којим се Срби позивају на окупљање „ради збора и договора о оснивању Српске читаонице“, јер Срби „осим певачких друштава апсолутно никакве јавне установе немају где би се могли виђати, састајати и разговарати“.

Средином октобра 1893. године одржан је иницијални састанак за оснивање *Српске читаонице* у Панчеву. Председник привременог одбора био је др Љубомир Гађански, а један од одборника Лука Поповић.⁶⁴² *Правила Српске читаонице* у Панчеву, донета су 9. маја 1894. године, а као циљ оснивања Читаонице наводи се „неговање друштвености и образованости међу Србима“, као и начин да се дође до тог циља: „а) држањем српских и других политичких, књижевних и стручних листова и часописа; б) дозвољеним друштвено-забавним играма; и в) приређивањем популарних предавања, певачких и музикалних забава и дилетантских представа“.⁶⁴³ Мађарско министарство унутрашњих дела потврдило је правила *Читаонице* 16. јуна 1894. године, те је 5. августа сазвана главна скупштина ради њеног конституисања.⁶⁴⁴ И ова правила се попут оних из 1878. године начелно дистанцирају од политичког деловања, а својим „пословним“ језиком проглашавају српски, али овога пута додајући одредбу о ћирилици као званичном писму друштва.

Читаоница је била смештена у згради Српске православне црквене општине у стану мајора Михановића, који је услед одласка из Панчева, уступио свој стан за годишњу кирију од 330 форинти. Одмах по набавци намештаја, решено је да се отварање Читаонице прослави освећењем водике на веома свечан начин, што је урађено 30. септембра 1894. године.⁶⁴⁵

Редовни члан читаонице могао је бити само угарски држављанин. Сви редовни чланови чинили су Главну скупштину и имали једнако право гласа. Одбор Српске читаонице биран је на годину дана, а састојао се од: председника, потпредседника, перовође (секретар), благајника и старатеља (хранилац). Старатељ тј. хранилац старао

⁶⁴¹ *Панчевац*, бр. 33, 23. 11. 1869, [4].

⁶⁴² Горан Траиловић, *Лична топографија раја : Градска библиотека Панчево*, Панчево : Градска библиотека, 2015, 15.

⁶⁴³ *Правила „Српске читаонице у Панчеву“*, Панчево : Штампарија Николе М. Косановића, 1895, 3.

⁶⁴⁴ Горан Траиловић, *Лична топографија раја : Градска библиотека Панчево*, Панчево : Градска библиотека, 2015, 15.

⁶⁴⁵ Исто, 15.

се о новинама и часописима, водио бригу о њиховој набавци, чувао друштвену споменицу и бринуо о осталим друштвеним стварима. Из дописа објављеног у 42. броју *Заставе*⁶⁴⁶ сазнајемо ко су били иницијатори и оснивачи Српске читаонице: „Ова српска институција није се покренула иницијативом извесне клике људи, наших такозваних „нотабилитета“, него је покренута мисао о оснивању њеном од сасвим независног кола панчевачких Срба грађана“. Читајући даље допис видимо да се политичка борба између српских странака пресликавала и на читаоницу и да је сукоб између „нотабилитета“, либерала и радикала реметио рад читаонице.

Читаоница је имала богату друштвену активност о чему је новосадска *Застава* редовно извештавала. Организоване су забаве у сарадњи са певачким друштвима, као и јавна предавања. Дана 8. децембра 1896. године Милан Мандровић, привремени управитељ више девојачке школе, држао је предавање „о еманципацији и образовању наших женскиња“, док је парох Лука Поповић одржао предавање *Тумачење наших српских народних обичаја о Божићу*.⁶⁴⁷ Месец дана касније у *Читаоници* је предавање о карактеру српског националног бића, са посебним акцентом на еманципацији жена, одржао Љуба Ненадовић. На основу ова два предавања можемо закључити да је тема женске еманципације била атрактивна члановима Читаонице те да су жене или биле чланови или долазиле и учествовале у друштвеним активностима панчевачке читаонице.

Средином 1906, освећено је ново седиште Читаонице у згради Српске црквене општине поред Светосавског дома. Око ове установе окупљали су се многи умни Срби у Панчеву. Извесно време, „њени тајници су били др Владимир Алексић, Милан Мандровић, др Душан Бошковић, Петар Барјактарев и други. Старатељ је био Иван Мартиновић, а домаћин писац и адвокат, др Миховил Томандл“, први послератни директор Градске библиотеке у Панчеву (био је директор десет година, од 1944. до 1954).⁶⁴⁸

Почетком Првог светског рата долази до петогодишњег прекида у раду *Српске читаонице*. Читаоница је по наређењу полицијских и војних власти затворена, а њена имовина, књиге и новине, растурени. Па ипак и поред свих недаћа, *Српска читаонца* у Панчеву свој рад обновља у лето 1919. године.

2.3.1.4. Учитељска књижница

Познати панчевачки јавни радник др Светислав Касапиновић оснива 1867. године *Друштво за распрострањавање корисних књига*, а две године касније, 1869. он је и један од иницијатора да се формира *Учитељска књижница*.⁶⁴⁹ Касапиновић је за потребе

⁶⁴⁶ „Панчево“, *Застава* 34, бр. 42, 17. 3. 1899, [3]

⁶⁴⁷ „Српска читаоница у Панчеву“, *Застава* 31, бр. 195, 29, 12. 1896, [3].

⁶⁴⁸ Горан Траиловић, *Лична топографија раја : Градска библиотека Панчево*, Панчево: Градска библиотека, 2015, 16.

⁶⁴⁹ Михајло Јанкетић, „Панчевачка библиотека 1810–1985“, машинопис, Градска библиотека Панчево, Завичајно одељење.

формирања *Учитељске књижнице* од својих пријатеља сакупио велики број књига: од проте Василија Живковића 550 књига, од Каменка Јовановића 20 књига, од ђакона Бранка Рајића 18 књига, од Михаила Валтровића, професора из Београда, 4 књиге, од др Ђорђа Натошевића 3 књиге, од Василија Давидовића, професора из Београда, 3 књиге, од М. Ђ. Милићевића из Београда 1 књигу и др.⁶⁵⁰ Осим поклона, фонд је увећан и за 76 купљених књига.⁶⁵¹ По оцени Јанкетића „библиотека коју је основао др Касапиновић била је прва такве врсте у Војводини“.⁶⁵²

Ова књижница је од самог свог почетка слабо радила, а разлог за то је била недовољна заинтересованост просветних радника, ради којих је књижница и основана. Незаинтересованост месних учитеља за библиотеку, подстакла је Касапиновића да 1870. године предложи Православној црквеној општини да ту библиотеку прогласи својом, што ова и чини 1871. године, и тако постаје највећа српска библиотека у Панчеву. На скупштини Црквене општине 30. јануара 1871. књиге из *Учитељске књижнице* су проглашене „црквеноопштинском својином“.⁶⁵³ Иако су у међувремену панчевачки учитељи формирали своје удружење, и тражили од Црквене општине да им уступи *Учитељску књижницу*, то се није догодило.

Наиме, учитељи су одржали *учитељски збор* 19. децембра 1870. и на тој седници усвојили нацрт *устројства* (статута) удружења.⁶⁵⁴ Статутом је предвиђено да сви учитељи и учитељице са катихетама чине учитељски збор. Учитељи између себе бирају председника на годину дана са могућношћу реизбора. Уколико радом председника чланови удружења буду задовољни, предвиђено је да општина на крају године исплати награду председнику. Учитељски збор има право на једног представника са правом гласа у општинском школском одеку. Збор се бави свим питањима везаним за школство: наставним планом, распоредом часова, заказивањем испита, оцењивањем рада свих учитеља и др. Статутом је предвиђено и формирање књижнице која би служила учитељима за њихово даље стручно усавршавање. У Статуту је између осталог назначено да је „Општина дужна даљем изображенију учитеља на руку ићи потпомажући учитељску књижницу“. Нацрт статута је предат општинском школском одбору на потврђивање. Општина је потврдила статут удружења учитеља и оно је почело са радом. Удружење је настојало да од црквено-школског одбора преузме управљање над књижницом која је „основана добровољним прилозима овдашњих грађана, и у којој само педагошка струка има места“.⁶⁵⁵ Међутим, никада није дошло до овог преузимања учитељске књижнице од Српске православне цркве, јер је због сукоба

⁶⁵⁰ Dimitrije Rankov, „Biblioteke i čitaonice u periodu od 1867. do 1914. godine“: *Informator*, Pančevo : Istorijski arhiv, 1983, 40.

⁶⁵¹ ИАП – фонд. проф. Ђорђа Живановића бр. 110.

⁶⁵² Михајло Јанкетић, „Панчевачка библиотека 1810–1985“, машинопис, Градска библиотека Панчево, Завичајно одељење.

⁶⁵³ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и росветни им значај, правци дањег развића* : Панчево, Св. 1, Београд : Н. Милутиновић, 1922, 92.

⁶⁵⁴ „Нацрт за устројство учит. збора у Панчеву“, *Панчевац*, година III, бр. 16, 21. 2. 1871, 1-2.

⁶⁵⁵ „Извештај о раду овдашњег учитељског збора“, *Панчевац*, бр. 48, 13. 6. 1871, 3.

са општинским школским одбором, учитељски збор у Панчеву донео одлуку да престане са својим радом у јуну 1971. године.

Чини се да је удружење учитеља у Панчеву основано са великим амбицијама и са исправним ставом да о питањима везаним за наставу и о ускостручним темама треба да одлучује струка, а не црква. Нажалост, нису успели да се као удружење наметну локалним властима и да имплементирају своје идеје.

*

У децембарском броју *Заставе* из 1892. године донета је кратка вест: „У Панчеву се договорише занатлије и ратари, да оснују занатлијско-ратарску читаоницу, па су већ држали и први састанак, на ком су закључили да се што пре ова замисао и оствари“.⁶⁵⁶ Међутим, овај наум панчевачких занатлија и ратара се није остварио. До оснивања *Ратарске читаонице* доћи ће тек 1902. године, а 1919. године основаће се *Занатлијска читаоница* у Панчеву.⁶⁵⁷

Никола Милутиновић у књизи *Наше вароши: њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића* (штампаној 1922. године) износи податак да „Панчево данас има 3 српске Читаонице: „Српску Читаоницу“ (читаоницу средњег сталежа), Читаоницу „Занатлијске Добротворне и Просветне Задруге“ и „Ратарску Читаоницу“.⁶⁵⁸ Даље у тексту, Милутиновић наводи податак да је *Ратарска читаоница* основана 1902. године, а да у тренутку писања наведене књиге (1922) има 219 чланова (157 редовна и 62 помажућа члана). Сви редовни чланови припадају ратарском сталежу.

2.3.1.5. Читаоница у Долову

Долово спада у новија села. Насељено је 1768. Србима из Омољице, Старчева и Плочице, док су Румуни дошли из провинцијала.⁶⁵⁹ Било је у саставу Војне крајине и припадало је XII немачко-банатској регименти, а у црквеним пословима припадало је панчевачком протопопијату Темишварске епархије. Први податак о броју становника потиче из 1791, када је у месту евидентирано 3.012 православних житеља.⁶⁶⁰ Број становника је константно растао тако да је 1811. било 4.195 становика, од чега највише

⁶⁵⁶ „Занатлијско-ратарска читаоница у Панчеву“, *Застава* год. 27, бр. 198, 25. 12. 1892, [3].

⁶⁵⁷ Гордана Стокић Симончић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, у *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001, 404.

⁶⁵⁸ Никола Милутиновић, *Широм наше отаџбине: Књига прва: Наше вароши: њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића*. Свеска прва: Панчево (Београд: Н. Милутиновић, 1922), стр. 84

⁶⁵⁹ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната : (1773–1810) : I Том (А-И)*, Нови Сад : Матица српска, 1982, 267.

⁶⁶⁰ АСАНУК, ПМ“Б“, 13-П/1791.

граничара (771) занатлија (22), попова (4), службеника (2).⁶⁶¹ У то време у Долову је постојала православна црква, млин, кафана и свратиште, суваче, два стана за подофицире, магацин за храну и једна шупа за егзерцир.⁶⁶² Прва православна школа у Долову основана је 1772. године.⁶⁶³ Половином 19. века у Долову је живело 5.714 лица, да би тај број растао све до пред Први светски рат (1910) када је било 6.790 житеља.⁶⁶⁴

Долово своју *Читаоницу* добија након што је већ више од 100 година у селу постојала основна школа која је радила на описмењавању мештана. Иницијатор за оснивање читаонице био је Сава Кларски, доловачки свештеник у Малој цркви, који је у селу службовао око четири деценије. Са ондашњим ученим људима и виђенијим мештанима, учитељима, писарима и бележницима формирао је друштво и сачинио правила читаонице. Ова *Правила* су сачувана, у рукопису су, на 13 страна, исписана на српском и немачком језику.

*Правила читаонице у Долови (Statuten des Lesevereines in Dolovo)*⁶⁶⁵ донета су 31. марта 1875. године. Потписали су их Сава Коларски (парох и привремени председник читаонице), Мита Вишњички, Тима Баров Бележни и Мита Мишковић. Из *Правила* сазнајемо да је име друштва *Читаоница у Долови*. Члан Друштва може бити „самостални угарски држављанин, који у Долови стално пребива и који је безприкорног владања“. *Читаоницом* управља Скупштина и Управљајући одбор који се састоји од председника, потпредседника, благајника, перовође и три члана. Читаоница се издржавала од месечних чланарина својих чланова. Језик Друштва је српски, а писмо ћирилица. Друштво ће имати печат са натписом *Читаоница у Долови* и украс у облику венца. Уколико Читаоница престане са радом, њена целокупна имовина имала би да припадне српској школи у Долову.

2.3.2. Немачке читаонице

Данас се у фонду Градске библиотеке у Панчеву чува око 11.000 књига на немачком језику. Такође и библиотека Српске православне црквене општине Панчево у свом фонду чува око 2.500 књига на немачком и мађарском језику.⁶⁶⁶ Велики број књига на немачком језику сведочи да су Немци који су живели у Панчеву имали развијене читалачке потребе које су успевали да задовоље у овдашњим читаоницама и библиотекама. Прве немачке читаонице и библиотеке у Панчеву формирају се у другој

⁶⁶¹ Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната : (1773–1810) : I Том (А-И)*, Нови Сад : Матица српска, 1982, 266.

⁶⁶² Исто, 268.

⁶⁶³ Исто, 269.

⁶⁶⁴ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната : географске карактеристике*, Нови Сад : Матица српска, 2004, 356.

⁶⁶⁵ Оригинални примерак ових правила данас се чувају у Архиву Војводине (Ф422).

⁶⁶⁶ Милован Глоговац, „Библиотека Српске православне црквене општине Панчево“: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001, 411.

половини 19. века, када је у овом граду живело око 3.500 Немаца од укупно 13.000 становника Панчева.

2.3.2.1. Немачко мушко певачко друштво (Deutscher Männer-gesangverein)

Како бележи Никола Милутиновић, богату архиву и позоришну књижницу поседовало је најстарије *Немачко мушко певачко друштво* у Панчеву (*Deutscher Männer-gesangverein*).⁶⁶⁷ Ово друштво је основано 1863, а крајем 1921. године бројало је 81 активна члана (53 жене и 28 мушкараца) и 203 помажућих чланова. Чланови удружења припадали су панчевачком немачком средњем грађанском сталежу католичке вере. Певачко друштво је са великим успехом неговало хорско певање и инструменталну музику. Осим богате архиве и позоришне књижнице, друштво је поседовало и гардеробу и музичке инструменте у укупној вредности 70.000 динара.⁶⁶⁸ Друштво није имало своје просторије, већ је плаћало закуп. Годишњи трошкови друштва износили су 8.000 динара. Певачко друштво је учествовало на забавама осталих добротворних установа, обављало је хорско појање у католичком манастиру, приређивало је позоришне и оперетске представе.

Борислав Јанкулов у књизи *Прилози за историју Панчева* (1924) наводи податак да су Немци имали своју читаоницу још за време Границе и да се звала *Deutsches Lese-und Geselligkeits – Verein* (*Немачко друштво за читање и друштвеност*). Статут овог друштва одобрен је 1871. године.⁶⁶⁹ Како Јанкулов наводи, услед мађаризације немачког становништва, ова читаоница губи свој немачки идентитет, неки чланови иступају из удружења, а установа 1881. године престаје са радом.⁶⁷⁰

2.3.2.2. Немачко занатлијско друштво и Читаоница (Deutscher Gewerbe-und Lese-Verein)

Немачко занатлијско друштво и Читаоница (*Deutscher Gewerbe-und Lese-Verein*) основано је 1903. године и било једно од најјачих немачких удружења у Панчеву.⁶⁷¹ Окупљало је око 300 немачких занатлија. Месечна чланарина је износила 2,5 динара. Друштво је у свом власништву имало друштвени дом и инвентар, укупне вредности 80.000 динара.⁶⁷² Читаоница је 1922. године била претплаћена на следеће листове:

⁶⁶⁷ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд: Н. Милутиновић, 1922, 89.

⁶⁶⁸ Исто, 89.

⁶⁶⁹ Михајло Јанкетић, *Панчевачка библиотека 1810–1985*, машинопис, Градска библиотека Панчево, Завичајно одељење.

⁶⁷⁰ Борислав Јанкулов, *Прилози за историју Панчева*, Панчево : Заједница књижевника, 1996, 93.

⁶⁷¹ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд: Н. Милутиновић, 1922, 89.

⁶⁷² Исто, 89.

Панчевац, Deutsches Volksblatt (Нови Сад), Neue Zeit (Бечкерек), Werschetzer Gebirgsbote (Вршац) и Vossische Illustrierte Wochenschrift. Друштво је имало и своју књижницу са 400 свезака. Годишње је трошило 6.000 динара. Осим месечне чланарине друштву од 2,5 динара, чланови плаћају још месечно пола динара Читаоници за набавку нових књига и 2 динара за подизање новог друштвеног дома.⁶⁷³

2.3.2.3. Граничарска библиотека

(Deutscher Banater Gränz bibliothek der KUK Militar komunitates)

Архивски документи сведоче да је 1850. у Панчеву увелико радила једна граничарска (региментска) библиотека.⁶⁷⁴ Била је то *Библиотека Немачко-банатске граничарске регименте*, која је у то време била једна од најбогатијих и најбоље организованих библиотека у Панчеву у 19. веку. Библиотека није била намењена само уском кругу корисника – граничарима и њиховим старешинама, већ је била отвореног типа и могли су је користити сви грађани. Архивска грађа сведочи да је библиотека имала проблема са грађанима који нередовно и нерадо враћају књиге.⁶⁷⁵ Официрска касина помиње се 1872. године, а из 1880. године сачуван је Каталог Библиотеке Војног гарнизона у Панчеву.⁶⁷⁶ Књижни фонд ове граничарске библиотеке било је веома разнолик: њен највећи део чинила је белетристика на немачком језику (немачки класици, актуелни немачки писци, преводи на немачки светских класика). Било је доста и референсне литературе: лексикона, енциклопедија, приручника из природних наука, затим историографских дела и књига из војне струке. Књиге из овог фонда најчешће су штампане у Немачкој током прве половине 19. века, а носе печате „Deutschbanater GrenzRegiments Bibliothek” (старији) и „K. K. Garnisons-Bibliothek Pancsova”(млађи)⁶⁷⁷. Оба библиотека је најбоље радила у годинама пре развојачења Границе 1872. године. Након развојачења Границе, Регимента је расформирана, а панчевачки гарнизон губи на значају. То утиче и на рад библиотеке, тако да је приметно да у фонду библиотеке има много мање књига које су набављене у периоду након развојачења. Књиге које су некада припадале *Граничарској библиотеци* (њих 2.028) данас се чувају у магацину Научног одељења Градске библиотеке у Панчеву.

⁶⁷³ Исто, 89.

⁶⁷⁴ Гордана Стокић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотеке у Панчеву“, У : Књижевна топографија Панчева, Панчево: Градска библиотека; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001, 406

⁶⁷⁵ Исто, 406.

⁶⁷⁶ Исто, 406.

⁶⁷⁷ Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата : докторска дисертација*, Београд : С. Ћирковић, 167.

2.3.2.4. Позајмна библиотека Карла Витигшлагера

Карло Витигшлагер у својој књиговезници оснива 1854. године позајмну библиотеку у којој су Панчевци могли уз малу новчану накнаду да позајме књиге на одређено време. Године 1867. отворио је и праву библиотеку за „узајмљивање књига“. У мађарској националној библиографији под именом Карла Витигшлагера стоји каталог ове библиотеке са 729 јединица⁶⁷⁸, а у *Панчевачкој библиографији* Миодрага Живанова каталог ове библиотеке заведен је под бројем 16 (*Verzeichniss der Leih-Lese-Bibliothek des Karl Wittigshlager in Pančova, Pešma 1854*). Неке од књига из Витигшлагерове библиотеке чувају се данас у Градској библиотеци у Панчеву, свака има печат библиотеке и власника, све су на немачком језику, штампане су углавном у Немачкој у првој половини 19. века, мада има неколико и из 18. века.

2.3.2.5. Библиотека Пучке банке

Библиотека Пучке банке је основана 1914. године и позната је по вредном и великом фонду књига на немачком и мађарском језику.⁶⁷⁹ Већ 1922. године је имала 7.500 књига. *Библиотека Пучке банке* данас се налази у саставу Завичајног одељења Градске библиотеке у Панчеву, а у фонд Градске библиотеке у Панчеву ушла је после Другог светског рата.

Никола Милутиновић о *Библиотеци пучке банке*, бележи следеће: „Иако млађа установа, основана 43 године доцније од библиотеке Српске црквене општине, и по броју својих књига и часописа и по реткости некојих примерака и по уређености својој Библиотека панчевске Пучке банке нема такмаца у Панчеву. Али немају оваку књижницу ни многи већи градови у нашој отаџбини. Основана 1914. године, она је приликом прославе заводске педесетгодишњице 1918. године требала да послужи као јубиларни поклон Банчин својим чиновницима, члановима управног одбора и својим деоничарима. Цела књижница створена је управо за пет година купом и откупом читавих приватних библиотека. При куповању књига, код набавке ствари антикварних вредности пазило се да се купљене књиге, часописи, мапе, цртежи односе по могућству на Војводину и пределе доњег Дунава. Од знаменитости опште вредности Библиотека Пучке Банке с поносом чува лепо очуване примерке чувеног илустрованог описа Дунава: *Description du Danube par Mr. le Comte Louis Ferd. de Marsigli 1744. a la Haye, chez Jean Swart*. Скоро све су књиге у лепом повезу. Књижница има око 7.500 свезака и часописа, поглавито на немачком. Има и српских и мађарских књига. Мало која научна грана да није заступљена. Поред историјских, земљописних, етнографских пазило се да се не заборави ни на привредну и трговинску књижевност. Много се полагало и на што потпунију збирку месних листова. И техничка опрема саме књижнице је најновијег система. Књиге нису смештене по орманима, већ по полицама гвоздене конструкције. Каталози су груписани по књижевним врстама. Књижница има енциклопедија, часописа разног садржаја 178 свезака, теолошких књига, из црквене историје, филозофије, васпитних и наставних књига 72 свеске, филолошке садржине 46 свезака,

⁶⁷⁸ Исто, 121.

⁶⁷⁹ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд: Н. Милутиновић, 1922, 93.

историја књижевности, поетика, библиографија заступљена је са 166 свезака, немачка, српска, мађарска лепа књижевност са 3672 свеске, уметност са 228 свезака, културна историја и сродне гране са 330 свезака, историјска, земљописна, етнографска, путописна књижевност броји 818 свезака, правне и државне науке 315 свезака, народна привреда, трговина, банкарство, саобраћај заступљени су са 584 свезака, природне науке са 407 свезака, архитектура, механика, рударство са 3 свеске, пољска привреда са 20 свезака, занатство, технологија са 59 свезака, ратна књижевност, морнарица са 25 свезака, лекарство, марвено лечништво, фармација са 5 свезака, календари, адресне књиге, годишњи извештаји, брошуре са 246 свезака, 206 годишта разних трговинских листова са 102 свеске, 81 годиште дневних листова са 36 свезака и комунална питања са 23 свеске.

Завод троши од своје чисте зараде на набавку нових књига 2.500 динара годишње.

С обзиром да завод не држи нарочите чиновнике за своју књижницу, то је ограничен број оних којима завод дозвољава употребу њене књижнице. Осим својих чиновника и чланова управног одбора, књижницом се могу служити још даљих 150 њих, које онда завод води у књигама као сталне читаоце. Даљи су услови: кауција и претпоставка да ће дотични штети и знати чувати и вратити узјамљене књиге. Огрешу ли се ко о дату обавезу, брише се једанпут за свагда из списка. Књиге нарочите вредности не издају се уопште. Књиге се враћају и нове узимају сваке среде између 2 - 5 после подне“.⁶⁸⁰

Ова библиотека формирала је свој фонд куповином књига и откупом читавих приватних библиотека. О томе сведоче екслибриси власника. Иако се у литератури наводи да је библиотека двадесетих година 19. века имала око 7.500 публикација, данас је тај број знатно мањи. Приликом прегледања фонда, утврђено је да се данас у библиотеци чува око 2.300 дела.⁶⁸¹

Библиотека Пучке банке је штампала свој каталог белетристике 1915. године под називом *Bibliothek der Pancsovaer Volksbank, Schöne Literatur I*, који има 144 стране и укупно 2.340 наслова (заведен је у данашњем фонду Градске библиотеке Панчево под инв. бр. 10615). Неки од аутора и њихових дела која су заступљена у овом каталогу су: Ludwig Achim von Arnim, Honore de Balzac, 4 дела шведског аутора Björstjerne Björnson, који је 1903. године добио Нобелову награду за књижевност, затим Clemens Brentano, George Bayron, Charles Dickens, Conan Doyle, Gustave Flaubert, Theodor Fontane (21 дело), Gustav Freytag, Goethe (27 дела), Nikolaus Gogol, Marie Eugenie delle Grazie, Franz Grillparzer, Adam Müller Guttenbrun са три дела: Die Glocken der Heimat, Joseph der Deutsche, Barhrherziger Kaiser, Mark Twain. Из каталога видимо да је фонд *Библиотеке Пучке банке* био разноврсан и обухватао је најзначајнија дела немачке, енглеске, француске и руске књижевности. Упоредном анализом збирки немачких књига у библиотекама у Вршцу и Панчеву, Сњежана Ћирковић је дошла до резултата да се у *Библиотеци Пучке банке* налазило више дела немачке класичне књижевности, док је библиотека у Вршцу више набављала дела из немачке завичајне књижевности. Дела немачких завичајних писаца су у Градској библиотеци у Вршцу била неупоредиво бројнија од дела класичне немачке књижевности.⁶⁸² Такође, фонд немачких књига у

⁶⁸⁰ Исто, 93-94.

⁶⁸¹ Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата* : докторска дисертација, Београд : С. Ћирковић, 166.

⁶⁸² Исто, 166.

библиотеци у Вршцу богатији је по броју дела која се баве завичајном историјом, културом и традицијом Баната.

2.3.3. Мађарска читаоница *Társaskör*

Ангажовањем судија Антона Херглоца, Алексе Гердановића и Јосипа Антала 1885. године основана је читаоница *Társaskör*.⁶⁸³ Ова читаоница, како наводи Јанкулов, постала је „тврђавом мађарског чиновништва у месту, а ушавши потом и у тзв. Громоново друштво, радила је на ширењу мађарског језика у месту и околини“. Дезидерије Громон био је владин повереник који је у то време радио на колонизацији Мађара у близини Панчева, па је у његово име основано поменуто друштво 1884. године. Ово друштво је за кратко време учинило много на мађаризацији становништва: помађарени су називи улица и фирми, мађарске заставе истицане су на свим јавним зградама, мађарски језик је уведен у школе. Организовани су курсеви мађарског језика за чиновништво, а учитељи и ученици награђивани су за показано знање мађарског језика.

⁶⁸³ Борислав Јанкулов, *Прилози за историју Панчева*, Панчево : Заједница књижевника, 1996, 93.

2.4. ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА У ОПШТИНИ АЛИБУНАР

2.4.1. Читаоница у Банатском Карловцу

Касина у Károlyfalvi (Банатски Карловац) основана је 1897. године, као првенствено мађарски клуб са циљем промовисања мађарске културе. Касина је имала и библиотеку која се редовно допуњавала новим насловима и радила је све до краја Првог светског рата, када су је власти Краљевине конфисковале. Првобитни фонд библиотеке чинило је око 250 књига смештених у један орман. Касина је радила све до 1925. године.⁶⁸⁴ Орман са књигама се све до 1944. године налазио у општинској (сеоској) згради, али је у међувремену нестало више од половине од првобитних око 250 књига. Није позната даља судбина ових књига.

Пошто је 1866. године у Белој Цркви основано *Виноградарско друштво* које је успешно радило на развоју виноградарства и подизању винске културе, цар је 6. маја 1867. године дозволио да се оснивање агрикултурних удружења прошири и на војничку границу и тај посао поверио државном ратном министарству.⁶⁸⁵ Тако се 1869. пољопривредно друштво оснива у Банатском Карловцу, које је од ратног министарства добило помоћ у новцу и стручну библиотеку за свој рад.⁶⁸⁶

2.4.2. Румунске читаонице и библиотеке

У Светом Михајлу (данас село Локве) библиотека је основана 1902, а радила је у саставу *Омладинског друштва*. У међуратном периоду налазила се у просторијама филијале *Sentinela*, а као библиотекар је радио мештанин Георге Датку (1923). Те године је ова библиотека била претплаћена на следеће публикације: *Foaia poporului* из Шошдее, *Făclia* из Карансебеша, *Cosânzeana* из Клужа, *Dacii*, *Universul i Dimineața* из Букурешта и *Graiul românesc* из Панчева. Ова библиотека је радила до Другог светског рата.

Румунска школа у Локвама почиње да ради 1765. године и у почетку је имала једног учитеља Ioan Martinovici. Од 1780. године на захтев мештана он паралелно ради и као учитељ и као свештеник у Локвама.⁶⁸⁷ У оквиру школе је постојала библиотека са скромним фондом књига. Школа и њена библиотека радиле су до Другог светског рата.

Културно-уметничко друштво *Reuniunea tinerimii* основано је 1902, а поново је обновило рад 1923. године и имало је хор, драмску и рецитаторску секцију, библиотеку,

⁶⁸⁴ Hans Volk, *150 Jahre Karlsdorf. Geschichte der Gemeinde Karlsdorf im Banat. Kopie der Ausgabe Freilassing, Pannonia-Vlg.*, 1958. Sbg. 2000, 99-100

⁶⁸⁵ Феликс Милекер, *Историја банатске војничке границе : 1764–1873*, Панчево : Напредак, 1926, 184.

⁶⁸⁶ Исто, 184.

⁶⁸⁷ Ion Sfera, *Școala din Locve : Sân/Mihai în perioda 1765-2000*, Panciova : Libertatea, 21.

а од 1935. до 1944. и фанфаре.⁶⁸⁸ Библиотека је у склопу овог културно-уметничког друштва имала богат фонд књига и часописа на румунском језику.

Читалачко и певачко друштво из Селеуша (Reuniunea de cîntări și citire) је имало своју библиотеку која је као и школска библиотека у овом месту имала мали број књига. Удружење је основано 1907. године а на његовој првој скупштини изабран је Михаил Пепенарију (Mihai Repenariu) за првог библиотекара. Циљ основања ове библиотеке је био рад на образовању и просвећивању мештана као и могућност да деца када заврше основну школу имају могућност да прошире своје знање. У почетку је фонд књига био веома скроман, али је временом увећан са књигама добијеним на поклон од удружења Астра из Карансебеша и са оним донираним од стране мештана, учитеља, свештеника и др. Ове књиге заједно са оним из школске библиотеке чиниле су један фонд од 2.500 књига.⁶⁸⁹

Кориолан Бураку је посетио Алибунар 1919. године и том приликом је поклатио овдашњој библиотеци 400 књига.⁶⁹⁰

Како сведочи учитељ Николае Пенца (Nikolae Penca), *Румунска касина* у Владимировцу основана је 8. новембра 1905. године.⁶⁹¹ Тога дана одржана је оснивачка скупштина коју је сазвао др Александру Андеси, а њом је председавао бележник Јохан Кнол. На скупштини су усвојена *Правила Касине*, која су званично одобрена од стране Министра унутрашњих послова наредне године 1906, под бројем 1209/III. За председника *Касине* изабран је др Александру Андеси, за потпредседника Јохан Кнол, за секретара Николае Цинцарију, а Павел Секешан за благајника. У првој години свога постојања *Касина* није имала средства, па је за свој рад изнајмљивала две просторије у хотелу Централ у Владимировцу. Николае Пенца, један од чланова *Касине*, сећа се да је Касина поседовала више новина на румунском, мађарском, српском и немачком језику. У то време Петрово Село (данас Владимировца) било је настањено готово искључиво Румунима, са изузетком неколико трговаца Срба, Немаца, као и занатлија и чиновника Мађара.

⁶⁸⁸ Ibid, 16-17.

⁶⁸⁹ Aurel Bojin, *Seleuş: un secol de activitate culturală 1884-1984*, Seleuş, 1990, 141.

⁶⁹⁰ Ibid, 142.

⁶⁹¹ Nikolae Penca, *Monografija opštine Român – Petre, Petrovoselo, Vladimirovac: 1808–1908*, Pančevo: Istorijski arhiv, 2001, 99.

2.5. ИСТОРИЈА БИБЛИОТЕКАРСТВА У ОПШТИНИ ПЛАНДИШТЕ ДО 1918.

2.5.1. Мађарска читаоница у Планишту

На насловној страни књиге *Lessings sämtliche Werke*, издате у Штутгарту, која се налази у фонду Градске библиотеке у Вршцу (инб. бр. 4680), утиснут је екслибрис на мађарском језику *Zichyfalvai olvasókör*. О овој читаоници немамо детаљнијих података. С обзиром на то да је Планиште носило мађарски назив *Zichyfalva* у периоду од 1867. до 1918. године, рад *Мађарске читаонице* у Планишту можемо датирати унутар овог временског периода.

2.6. ИСТОРИЈА БИБЛИОТЕКА У ОПШТИНИ КОВИН ДО 1918.

2.6.1. Школска библиотека

Луциан Богданов⁶⁹² у свом тексту који је објављен на сајту библиотеке „Вук Караџић“ из Ковина наводи податак да се у архиви Српске православне цркве у Ковину⁶⁹³ налази документ који је издала XII немачко-банатска регимента 1803. године. У овом документу спомињу се имена учитеља, школских инспектора и свештеника, који су били иницијатори отварања читаонице у Ковину и Делиблату. Они су послали захтев за отварање читаонице надлежним властима у Војној граници од којих су тражили дозволу за отварање читаонице у Ковину и Делиблату.

Архијерејски намесник Ковина, парох баваништански, протојереј Ђорђе Јовановић је 1949/50. године у свом необјављеном рукопису о насељима ковинског среза забележио да су учитељи заједно са родитељима ученика основали школску библиотеку у Ковину 1803. године.⁶⁹⁴ Школски надзорник оберлајтнант Катужић у извештају о „визитирању“ школе у Ковину бележи да у оквиру школе ради „књижница“ коју води један од њених оснивача, учитељ и парох Арсеније Предраговић. На дан визите школи, 1812. године

⁶⁹² Луциан Богданов (1939–2016), новинар и хроничар Ковина. Наведени текст Луциана Богданова доступан је на сајту Библиотеке „Вук Караџић“ из Ковина: <http://www.bibliotekakovin.rs/index.php/ona/istorijat>

⁶⁹³ Покушали смо да у архиви Српске православне цркве у Ковину уз помоћ свештених лица пронађемо цитирани документ, али нисмо успели. Градска библиотека у Ковину, нажалост, не поседује копије докумената који се цитирају у тексту нити поседују информацију где би се ти документи могли пронаћи.

⁶⁹⁴ Нисмо успели да пронађемо ни овај документ. Утврдили смо да се не налази у архиви Српске православне цркве из Ковина, нити у архиви Градске библиотеке у Ковину, нити у Историјском архиву у Панчеву.

Катушић је забележио да је Предраговић заједно са родитељима ученика, виђенијим Ковинцима и донаторима из Беча, Пеште и Темишвара успео да сакупи преко 1.500 књига „европејске вредности“.⁶⁹⁵

Арсеније Предраговић увео је 1814. године „дан за одрасле“, што је значило да су школску библиотеку могли да користе и одрасли, а књиге су позајмљивали недељом, после богослужења.

Ђорђе Јовановић у свом рукопису наводи податак да је 1815. године основана *Српска читаоница* у Ковину, али не наводи детаљније податке, осим да су књиге набављене у Бечу, Пешти, Темишвару, Карансебешу и у Београду. Даље, Јовановић бележи да је поред *Српске читаонице* у периоду између 1810–1815. године и до после револуције 1848. године, постојала *Књижница* при католичкој цркви и немачкој школи.

Грађанско друштво *Касина* основано је 1904. године, а бавило се спортским активностима, као и читалачко-библиотекарском делатношћу.⁶⁹⁶ Ово грађанско друштво бринуло је о „варошкој читаоници“ у којој су се могле читати новине и позајмљивати књиге. *Читаоница* се налазила у просторијама, код парка принцезе Јелене, преко пута Грађанске школе, данашње Основне школе „Јован Јовановић Змај“. У свом рукопису протојереј Ђорђа Јовановића помиње да је те 1904. године у Ковину постојала *Српска читаоница-Касина*, румунска *Сала за читање* и *Књижница* при Римокатоличкој цркви.

2.6.2. Српска читаоница у Ковину

Да је у Ковину постојала и радила *Српска читаоница* сазнајемо из *Заставе* бр. 202 за 1885. годину где стоји да су чланови *Српске читаонице* одбили предлог *Magyar társaskör* (Мађарског друштва) да се уједине и формирају заједничко удружење *Birgerliches Kassino*. Из записника *Српског црквеног певачког друштва* из 1886. године видимо да је *Читаоница* активно учествовала у друштвеном и културном животу Ковина. За сада нисмо наишли на рукописну или архивску грађу која би нам документовала почетак рада *Српске читаонице*. Поред ове читаонице у ковинском срезу постојала је и читаоница у Делиблату (основана 1872) и Гају (основана 1879).⁶⁹⁷

2.6.3. Српска световна читаоница у Делиблату

Први подаци о библиотеци у Делиблату налазе се у документу XII немачко-банатске регименте из 1803. године. У овом документу се као иницијатори захтева за отварање читаонице у Делиблату помињу свештеници Арсеније Михаиловић и Андреј

⁶⁹⁵ Преузето са званичног сајта Библиотеке „Вук Караџић“ из Ковина, доступно на: http://www.bibliotekakovin.rs/#!/page_ABOUT (преузето 3. 1. 2022).

⁶⁹⁶ Податак је преузет из текста Луциана Богданова који није навео свој извор.

⁶⁹⁷ Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918: докторска дисертација*, Београд: К. Селихар, 2015, 225.

Ивачковић (Ивашку).⁶⁹⁸ Школска и црквена библиотека отворена је у Делиблату 1872. године, а атрибут *Световна* у називу добија 1892. године. Године 1892. општинска управа у Делиблату доноси одлуку да се овој библиотеци доделе нове просторије и да се отвори као *Српска световна читаоница Делиблато*.⁶⁹⁹ Према подацима протојереја Ђорђа Јовановића библиотеке-читаонице отворене су у Мраморку 1843, Гају 1872, Дубовцу 1880, Баваништу 1833. године и у Плочици 1893. године. Основна школа у Делиблату имала је библиотеку 1913. године.⁷⁰⁰

Овако организоване читаонице-библиотеке функционисале су у насељеним местима општине Ковин, у школама, све до краја Првог светског рата. Наиме, из докумената се види да су у Аустроугарској царевини школе у Срезу ковинском, имале библиотеке у насељеним местима Ковин, Плочица, Баваниште, Делиблато, Мраморак, Дубовац и Гај, а у првој деценији Краљевине СХС, библиотеке (у то време као синоними за „библиотеке“ користе се речи „читаонице“ и „књижнице“) постојале су у Плочици, Скореновцу, Баваништу, Делиблату, Мраморку, Гају и Ковину.

⁶⁹⁸ На званичном сајту Градске библиотеке у Ковину наведено је да се овај документ чува у архиви Српске православне цркве у Ковину, али ми нисмо успели да га пронађемо.

⁶⁹⁹ Vera Meza, *Deliblato : tragovi prošlosti*, Kovin : Centa za kulturu, 2020, 301.

⁷⁰⁰ Ibid, 301.

3. ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ

1918–1944. ГОДИНЕ

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године представља један од најзначајнијих догађаја у историји Војводине и Србије.⁷⁰¹ На политичком плану Краљевина СХС омогућила је уједињење оних подручја где су живели представници ова три народа са осталим југословенским крајевима, а на економском плану Војводина и Србија су уједињењем добиле далеко шире перспективе свог развоја.

Војводина је до 1918. била у оквирима Аустроугарске монархије. Целокупни привредни, политички и културно-образовни живот у њој био је у великој мери одређен њеним периферним положајем у тој империји. Власти из Беча и Будимпеште водиле су такву привредну политику чија је последица била експлоатација војвођанског становништва за рачун аустроугарског индустријско-трговачког и банкарског капитала, као и за рачун мађарских велепоседника. На почетку 20. века три четвртине војвођанског становништва бавило се пољопривредом и живело од ње. Таквом политиком експлоатације војвођанског сељака, Војводина је све до 1918. била сведена на јефтиног произвођача пољопривредних производа за тржиште развијених капиталистичких градова Аустроугарске.⁷⁰²

У области пољопривреде Војводина је после 1918. године претрпела значајне трансформације, а најважнија од њих је аграрна реформа и колонизација изведена упоредо са њом. Под удар аграрне реформе потпала су пре свега сва конфискована добра која су припадала династији Хабзбурга или династијама других страних породица, као и сви поседи већи од 300 хектара, без обзира да ли су припадали странцима или домаћим поседницима. Аграрном реформом измењена је поседовна структура Војводине. Свођењем максимума испод 100 катастарских јутара, нестало је латифундијалних поседа у Војводини, који су били карактеристични за војвођанску пољопривреду. Насупрот томе, ојачали су поседи средње величине, тако да је према попису сељачких газдинстава од 1931. године 81% сељачких газдинстава поседовало до 10 хектара земље.⁷⁰³

Октобарска револуција покренула је револуционарне покрете аграрне сиротиње у низу европских земаља, па су власти у новоформираној држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у аграрној реформи видели начин да сузбију аграрно-сељачки покрет у земљи. Такође, аграрном реформом желело се да се ослаби позиција мађарских и немачких велепоседника, а колонизацијом да се измени национална структура војвођанског становништва. Међутим, аграрна реформа (1919–1931) спроведена је парцијално и недемократски. Реформа је отпочела ликвидацијом крупног земљишног поседа, који је подељен делу аграрне сиротиње – колонистима, добровољцима и оптанатима. Међутим, из расподеле земље потпуно је изостављена целокупна несловенска (у највећем броју мађарска и немачка) сиротиња, па је оваква аграрна реформа погоршала међунационалне односе, а истовремено није решила

⁷⁰¹ Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је 1929. године променила назив у Краљевина Југославија.

⁷⁰² *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945*, Нови Сад: Филозофски факултет: Институт за историју, 1984, 9.

⁷⁰³ *Производне снаге НР Србије*, Београд : Економски институт, 1953, 54.

проблеме ни међу словенским становништвом који је држава желела да ојача. Испоставило се да је аграрна реформа само половично спроведена, док је у национално-политичком смислу имала једнострано обележје, јер су аграрни субјекти у Банату били искључиво Срби и Словаци, а интереси беземљаша и сиромашних сељака из редова Немаца, Мађара и Румуна потпуно су занемарени.⁷⁰⁴ Са друге стране, разбијање дотадашње организације пољопривредне производње, расподела близу пола милиона катастарских јутара на ситне парцеле и њихово давање сељацима-колонистима који су добрим делом били невични ратарству и уз то без алата, механизације и осталих услова за рад, довело је до пада пољопривредне производње у Војводини. Резултат аграрне реформе био је тај да је у периоду између два рата Војводина, као и Краљевина СХС, постала земља ситног поседа са много беземљаша. Преко три четвртине становништва у Краљевини Југославији (1921. године 78,23 %, 1931. године 76,58%) живело је од пољопривреде, а газдинства мања од 5 хектара чинила су преко 67,8 % свих газдинстава.⁷⁰⁵ Показало се да газдинства те величине нису способна да прехране једно домаћинство, па је сељак био принуђен да се задужује код банака и зеленаша, са малим изгледима да икада изађе из дугова. Култура обраде земље била је на веома ниском нивоу, пољопривредна механизација готово да није постојала, ђубрење њива је било слабо, приноси ратарских култура били су ниски, а повртарство је било неразвијено, тако да је пред новом влашћу био велики изазов – како што хитније модернизовати пољопривредну производњу.

Уласком у састав нове југословенске државе Војводина је доспела у битно измењену политичку, економску и друштвено-културну ситуацију, којој је морала да се прилагоди. Пре свега, била је принуђена да своју комплетну привреду изграђену за потребе широког аграрног тржишта централне Европе, сада прилагоди захтевима много ужег тржишта нове државе и правцима њене спољне трговине. Војвођанска економија имала је изразито аграрно обележје. За време Аустроугарске у Војводини је најразвијеније било ратарство, сточарство, као и прехрамбена и прерађивачка индустрија. Војвођанска пољопривреда иако развијенија од пољопривреде у другим областима Краљевине СХС, у поређењу са најразвијенијим европским државама ипак је била заостала.

У новој држави пореска оптерећења Војводине била су тешка и несразмерно већа од обавеза које су падале на друге крајеве Краљевине СХС. Тако је средином двадесетих година сваки становник Војводине плаћао два пута већи државни порез него у другим крајевима земље.⁷⁰⁶ То је утицало да се национални доходак ове покрајине током првих десет година живота у новој држави смањивао: био је нижи 1928. него 1913. године.⁷⁰⁷

Тешкоће у развоју пољопривреде кочиле су и бржи развој осталих привредних грана, као и акумулацију и подстицајно кретање новчаног капитала. Неке привредне гране

⁷⁰⁴ Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919-1941*, Нови Сад : Институт за изучавање историје Војводине, 1972, 378.

⁷⁰⁵ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 1, Београд: Стубови културе, 1997, 24-35.

⁷⁰⁶ *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945*. Нови Сад: Филозофски факултет: Институт за историју, 1984, 12.

⁷⁰⁷ Исто, 12.

доспеле су у тешку ситуацију, као млинарство, које је у Војводини било најраспрострањенија грана прехранбене индустрије.⁷⁰⁸

Светска економска криза 1929–1933. је жестоко погодила Војводину. Дошло је до драстичног пада цена житарица и других ратарских и сточарских производа на светском тржишту. Политички режим шестојануарске диктатуре покушао је да кризу превазиђе државном интервенцијом, контролом цена и монополизацијом откупа житарица. Међутим, ове мере нису биле ефикасне. Пољопривредни произвођачи запали су у тешку беспарицу и нису били у стању да отплаћују своје дугове. Цене пољопривредних производа пале су у 1932. за 30 до 44 процената.⁷⁰⁹ Банкарски систем је био готово паралисан, те су сељаци били принуђени да продају своје ситне поседе.

Средином тридесетих година 20. века у Војводини долази до благог побољшања у пољопривреди, индустрији и занатству. Бржи развој индустрије у Војводини кочила је оштра конкуренција јефтине и квалитетније робе из иностранства. Па ипак, неке индустријске гране доживеле су успон: прерада паприке, производња кудеље (због потреба војске) и друге.

Колонизација Баната отпочела је истовремено кад и аграрна реформа 1919. године, а трајала је, иако са променљивим интензитетом, све до 1941. године. У међуратном периоду, као последица колонизације јужног Баната основана су 24 нова насеља.⁷¹⁰ Колонисте који су се досељавали у Банат пре свега чинили су добровољци (борци и неборци), колонисти са општим условима, аутоколонисти, оптанти и избеглице, а насељавали су се на велике поседе у приватном власништву, на општинске и црквене поседе, државна добра и Панчевачки рит.⁷¹¹

Начин на који је изведена колонизација у Војводини, веома брзо је показао своје лоше последице. Колонисти су доведени на голу земљу (тзв. пустаре), без крова над главом, без стоке, пољопривредне механизације и алата. Не успевајући да обрађују земљу коју су добили, многи колонисти су своје парцеле давали у закуп локалним сељацима и тако се претварали у неку врсту рентијера.⁷¹² Највећи део колониста потицао је претежно из сточарских крајева Црне Горе, Херцеговине, Лике, Босне итд. и они нису били вични напорном ратарском раду у Војводини, нити су могли брзо да се прилагоде новим климатским условима који су владали у Банату – због ритске земље, ваздух је био веома влажан и тежак за дисање, те је смртност међу колонистима била велика. Зато су економске последице колонизације у Војводини биле неповољне првих година, јер је у једну напредну и капиталистички оријентисану привреду дошао неуки сточар који није био припремљен за све захтеве модерног ратарства. Нови ратари у

⁷⁰⁸ *Производне снаге НР Србије.*, Економски институт НР Србије, Београд, 1953, 53.

⁷⁰⁹ *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945.* Нови Сад: Филозофски факултет: Институт за историју, 1984, 13.

⁷¹⁰ Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919-1941*, Нови Сад : Институт за изучавање историје Војводине, 1972, 296-298.

⁷¹¹ Исто, 294.

⁷¹² *Производне снаге НР Србије.*, Економски институт НР Србије, Београд, 1953, 54.

Банату нису били у стању да својим радом остваре исти принос као њихови претходници.⁷¹³

Аграрна реформа осим на ратарство, имала је негативне последице и на сточарство. У Војводини су велепоседници држали велики број стоке на својим латифундијским имањима, а парцелисање таквих имања довело је до распродаје стоке и повећаног извоза у првим годинама по стварању Југославије. Ситни и средњи сопственици земље нису могли да гаје већи број стоке, јер у Банату није било великих површина под пашњацима.

У варошима и градовима Краљевине СХС живело је 15,8% становништва.⁷¹⁴ У оквиру Аустроугарске градови у Војводини расли су веома споро и то далеко споријим темпом него остали градови у Мађарској.

Табела бр. 2. Кретање становништва у Вршцу и Панчеву 1890–1921.⁷¹⁵

	1890	1900	1910	1921	1931
Вршац	22.121	25.199	27.370	27.011	29.411
Панчево	18.289	19.044	20.808	19.407	22.089

Разлоге спором расту војвођанских градова у оквиру Аустроугарског царства пре свега треба тражити у системском ометању развоја мађарске индустрије од стране власти из Беча. Одмах по завршетку Првог светског рата градови у Војводини доживели су свој највећи пораст, а нарочито они у којима је развијана индустрија као што су Панчево и Вршац. Панчево је пре Првог светског рата био периферни град Аустроугарске, док се у Југославији нашао непосредно уз главни град Београд. С друге стране, Бела Црква се након разграничења са Румунијом нашла у неповољном положају. Остала је без великог дела своје територије која је припала суседној Румунији те се тако обрела на периферији нове државе Краљевине СХС, скрајнута од главних привредних и културних токова.

Краљевина СХС је била веома хетерогена заједница са становништвом које је било подељено по више основа – неједнаке економске развијености, различитог степена националне свести, различите традиције, обичаја, менталитета, степена просвећености и културне развијености, различитог језика, писма, начина производње, различитих облика својине и занимања, различитих типова насеља у којима се живело итд. Религиозна затвореност и конфесионална подвојеност додатно су оптерећивали живот и делили становништво по националној и културној основи. Имајући све ово у виду може се закључити да је вековни живот у саставу туђих држава и цивилизација и различито животно искуство стечено у тим државама, као и контакти са другачијом

⁷¹³ *Производне снаге НР Србије*, Београд : Економски институт, 1953, 54.

⁷¹⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 1, Београд: Стубови културе, 1997, 35.

⁷¹⁵ *Производне снаге НР Србије*, Економски институт НР Србије, Београд, 1953, 81.

политичком културом и државним уређењем, монетарним, пореским и саобраћајним системом – све то је кочило интеграцију народа у једну нову друштвену и цивилизацијску целину и додатно подстицало неравномерни развој.⁷¹⁶

Већ прве године по окончању Првог светског рата дешавају се крупне промене у администрацији и школству на територији Баната. Општинске службенике сада поставља влада у Београду, српски језик постаје службени језик, а писмо ћирилица. Све вероисповедне и комуналне школе прелазе у надлежност државе, а подизање школских зграда постаје дужност општина. Иако је нова држава настојала да уједначи школски систем, још неко време после уједињења постојало је више просветно-правних подручја. Неравномерност школских прилика у Краљевини СХС последица је и израз опште неравномерности и неуједначености друштва која су се актом уједињења из децембра 1918. године нашла у оквирима заједничке државе. Првих година након уједињења у Банату је важио угарски школски систем. Просветне власти Краљевине СХС настојале су да на овом подручју у што краћем року уклоне мађарски утицај из школа и ојачају утицај нове државне идеологије. Народна управа је 9. 12. 1918. године донела наредбу да се настава у свим школама изводи на матерњем језику и то на језику деце која чине већину.⁷¹⁷ У војвођанским школама из наставног плана избачен је мађарски језик и историја Угарске, а уведен је српски језик и историја српског народа. У државним школама настава се могла изводити и на језицима мањина, уз обавезно учење државног (српскохрватског) језика од трећег разреда основне школе. Многе школе националних мањина су затворене, а одељења тих школа прикључена су српским основним школама.

Од 1920. године примењује се нови Наставни план и програм јединствен за целу Србију. У програму се нарочито истиче васпитни карактер школе. Основне школе у Војводини остале су шесторазредне, само прва четири разреда била су обавезна, док су пети и шести разред имали карактер пофторне наставе. После завршеног четвртог разреда ученици су се уписивали у гимназију, грађанску школу или средњу стручну школу. Деца су полазила у први разред са шест година у граду и са седам година на селу. За децу млађу од 6 односно 7 година отварања су забавишта, а при школама за децу националних мањина и тзв. приправни разреди. Наставна недеља је била шестодневна, а недељом су ученици заједно са учитељима одлазили у цркву. За децу у селима по завршеној основној школи, организоване су продужене школе или опетовнице. Школе су радиле у зимским месецима и трајале су три године. Ове школе имале су за циљ да омладини која је остајала у селу, пруже практична знања из пољопривреде и домаћинства. Од сеоских учитеља захтевано је не само да подучавају и васпитавају децу и описмењују народ, већ и да значајно допринесу унапређивању народне привреде. Учители су били свестрано образоване личности и поседовали су различита практична знања. Они су били прави народни просветитељи, па су ван школе обављали послове виноградара, калемара, пчелара, народних лекара и ветеринара. Тридесетих година 20. века у основним и средњим школама посвећује се велика пажња спортским активностима, те се у свим местима оснивају соколске чете (гимнастичка друштва).

⁷¹⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 1, Београд: Стубови културе, 1997, 24-25.

⁷¹⁷ Драгица Кољанин, „Правни положај основног школства у Војводини 1919-1920“: *Српско –мађарски односи кроз историју : зборник радова*, Нови Сад : Филозофски факултет, 2007, 336.

Након Октобарске револуције 1917. године Европу, а самим тим и Краљевину СХС преплавио је талас руских избеглица. Процене говоре да је тада у Краљевину СХС дошло око 75.000 емиграната из Русије. Руска емиграција је организовала школовање своје деце и омладине како би сачувала национални идентитет. Овим системом обухваћено је основно и средње образовање у специфичним формама какве су биле у царској Русији – кадетски корпуси, девојачки институти, гимназије, након чега су ученици студије настављали на универзитетима. У Србији је постојало пет великих центара средњошколског образовања за Русе: Вршац, Бела Црква, Велика Кикинда, Нови Сад и Београд, а било их је и по другим градовима тадашње Краљевине СХС. У Белој Цркви је уточиште нашло преко хиљаду руских емиграната који су у овој банатској варошици формирали своју колонију. У школској 1922/23. години овде је било 579 кадета, организованих у 20 одељења и пет класа. Ту је био смештен читав Кримски кадетски корпус и Николајевско кавалеријско училиште. Војно министарство обезбедило је за смештај корпуса две троспратне касарне у околним градовима. Овај завод је својим примерним радом, одличном уређеношћу, као и успехом у наукама био једна од најбољих школа у држави.

Штићенице и наставно особље *Маринског донског девојачког института* и *Харковског девојачког института*, који су су напустили Новоросијск 1920. године, стигли су такође у Банат. Они су у Белој Цркви формирали *Руски девојачки институт Марије Фјодоровне*. То је била женска руска гимназија са 8 разреда и матуrom коју су похађале не само Русиње, него и Српкиње. Покровитељка овог института била је краљица Марија Карађорђевић.

Међуратна Југославија је по писмености била међу последњима у Европи. Попис становништва из 1921. године показује да је у земљи од укупног броја становништва старијих од 12 година, неписмено 51,5%, док је неписмених у Банату, Барањи и Бачкој било 23,31%. Неписменост је највећим делом погађала село, али је истовремено код сеоског становништва изостајала свест о потреби описмењавања.

Скромне материјалне могућности југословенског друштва најдиректније су утицале на културне и просветне политике у Краљевини Југославији. Анализа буџета Министарства просвете у годинама 1918–1941. показује да су издавања за културу и просвету била недовољна за решавање нагомиланих проблема у области просвете и културе. Затечено стање било је веома лоше, јер су у појединим областима које су ушле у састав новоформиране Краљевине СХС предуго владали феудални односи, становништво је било необразовано и сиромашно, претежно је живело од пољопривреде обрађујући мале поседе који нису доносили значајнију акумулацију.

Министарство просвете налазило се разапето између два противуречна захтева – потребе за штедњом коју је наметала општа економска ситуација у земљи и потребе да се улаже више новца у образовање и просвећивање становништва, како би се извршила радикална реформа целокупног просветног и културног живота, што је био предуслов за развој целокупног друштва. У међуратном периоду Краљевина СХС издвајала је мала средства за просвету и културу, те није могла остварити неки динамичнији напредак на плану просвећивања народа, нити промену у начину живота, навикама, начину привређивања и модернизацији привреде.

Ако се писменост и општа просвећеност узму као једно од основних мерила културне развијености југословенског друштва, онда би народно просвећивање (описмењавање, домаћички течајеви и друго) требало да буди приоритети за ангажовања просветних

власти. Међутим, Краљевина СХС није била спремна да улаже знатна материјална средства у образовање и просвећивање народа.

На основу статистичких показатеља из буџета Краљевине СХС у периоду од 1919/20. до 1929/30. године⁷¹⁸ видимо да се за музеје, архиве и библиотеке издвајало мање од хиљадитог дела буџета. Буџетске дотације биле су једва довољне да се подмире материјални трошкови ових установа (плате, струја, поправке зграда), док су за откуп уметнина, књига, организацију изложби, скупе конзерваторске радове, средства увек недостајала и тешко се обезбеђивала. Установе задужбинарства, донације и меценарства појединаца пресудније су утицале на живот ових установа културе него што је то био утицај државе и њене материјалне помоћи.⁷¹⁹

У годинама диктатуре, под ударима економске кризе (1932–35), додатно су смањена улагања у просвету и културу. Један од основних задатака Министарства просвете тих година био је спречавање конструисања тзв. „духовног тријализма“ и настојање да се кроз системски просветни рад целокупни друштвени живот прожме идеологијом интегралног југословенства. Пољопривреда је била главна привредна грана у Краљевини СХС и заосталост пољопривреде је била у основи многих државних економских проблема.

Анализа државног буџета за период од 1929. до 1935. показује да се и даље за рад библиотека, музеја и архива издвајало једва 1% од укупног буџета.⁷²⁰ Овако скромна буџетска издвајања говоре о ниској свести о важности књиге и читања, о неразвијеном осећају за прикупљање и чување књига, архивалија и музејских предмета, једном речју о небризи државе за установе у којима се сакупља и чува културна баштина. Највише новца је трошено на материјално одржавање установа културе (огрев, осветљење, чишћење просторија) док је једна трећина средстава употребљавана за набавку нових књига.⁷²¹ Било је библиотека које у својим буџетима уопште нису имале предвиђена средства за куповину нових књига, него су набавку заснивале на поклонима, оставштинама, легатима, доброторству, доброј вољи издавача, што говори да није било изграђене библиотечке политике набавке књига која би стручно профилисала библиотечке фондове.

Друга половина тридесетих година била је време у коме је, након превазилажења велике економске кризе, наступило оживљавање привреде и остварен лагани привредни напредак. Мада је из године у годину расло учешће индустрије у националном дохотку и даље је пољопривреда била доминантна привредна грана (земљорадња и сточарство чине 1936. године 49,41%, а 1938. године 40,55% националног дохотка).⁷²² Основни економски проблеми остали су нерешени: немогућност сељака да своје пољопривредне производе продају по довољно високим ценама како би могли да купују индустријску робу и редовно плаћају порез, велика задуженост сељака, високи расходи у буџету за плате државних чиновника и пензионера, високи ниво мита и корупције.

⁷¹⁸ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 1, Београд: Стубови културе, 1997, 99.

⁷¹⁹ Исто, 99.

⁷²⁰ Исто, 136.

⁷²¹ Исто, 136.

⁷²² Исто, 139.

Иако се државни буџет се у периоду 1936–1940. константно увећавао (готово за 40%),⁷²³ издвајања за културни живот и даље су била минимална. Сматрало се за луксуз да се у једној сиромашној земљи у којој народ гладује, издвајају веће суме новца за школе, универзитете, позоришта, библиотеке, када се тим истим средствима могло по глави становника купити годишње око 100 кг кромпира, или 50 кг пшенице, или 60 кг кукуруза, или 30 кг хлебног брашна.⁷²⁴ Др Љубодраг Димић закључује да су скромна новчана средства која су издвајана за финансирање свих државних просветних и културних активности у суштини константа живота у Краљевини Југославији. Материјална улагања у културу и просвету била су у раскораку са идеолошким значајем тих области друштвеног живота. Антагонизам између свести да се једино просветним и културним радом може модернизовати производња, која ће касније побољшати квалитет целокупног живота, и уверења да је корисније штедети на улагањима у просвету у културу, кочило је развој друштвеног живота Краљевине Југославије. Скромна новчана средства намењена развоју културе и просвете посредно су онемогућивала цивилизацијско уједначавање и хомогенизацију југословенског друштва. Чак је и спровођење у дело државне идеологије интегралног југословенства, толико важна за Краљевину Југославију, трпело услед економске немоћи државе.

Краљевина СХС била је подељена на девет бановина.⁷²⁵ Дунавска бановина заузимала је северноисточни део државне територије – област Војводине (Банат, Бачку и Барању), источни Срем и делове Србије. Дунавска бановина, иако је била једна од најразвијенијих области у Краљевини Југославији, због свеопштег сиромаштва у држави и прокламованог принципа штедње, није добијала довољно средстава из буџета за несметан развој. Бановинске просветне власти су са поносом 1929. године констатовале да „Дунавска бановина има просечно најбоље школске зграде у Држави“.⁷²⁶ Међутим, веома брзо се показало да су те школе недовољног капацитета да би могле да прихвате сву децу која су се налазила у добу школске обавезе, те је било потребно изградити најмање 700 нових учионица.⁷²⁷

Готово све основне школе на територији Дунавске бановине имале су школске књижнице. Наставничке књижнице којих је 1933. године било 854, имале су у школској 1932/33. години фонд од: 232.939 књига, 14.844 брошура, 19.550 листова и часописа, 66 рукописа, 363 старе штампане књиге, 1.820 разних слика, 576 карата и планова и 91 музичко дело.⁷²⁸ У ђачким књижницама било је 90.000 књига, 5.113 брошура, 3.804 часописа и листова, 16 рукописа, 499 старих штампаних књига, 840 слика, 183 карте и плана и 53 музичка дела.⁷²⁹ Током исте године (1932/33) фондови школских библиотека

⁷²³ Исто, 142.

⁷²⁴ Исто, 143.

⁷²⁵ То су биле: Дравска, Савска, Приморска, Дунавска, Врбаска, Дринска, Моравска, Зетска и Вардарска бановина.

⁷²⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Књ. 2, Београд : Стубови културе, 1997, 43.

⁷²⁷ Исто, 43.

⁷²⁸ Извештаји школских надзорника и бановинских просветних одељења о стању народних школа у школским 1929/30–1935/36. год., А. Ј, 66 (О.Н.), ф-7, 70–75; А. САНУ, 14.530, II, 7/19–21.

⁷²⁹ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Књ. 2, Београд : Стубови културе, 1997, 47.

увећани су за 13.322 књиге (куповином 10.389 и поклоном 2.933).⁷³⁰ Ови подаци сведоче о постојању извесне традиције школских библиотека на територији Дунавске бановине и о одређеном културном напретку. Међутим, ако је познато да је у Бановини постојало преко 1.000 школа, онда набавка од 12-13 нових књига годишње по свакој школи баца другачије светло на школске и културне прилике. Иако је број књига у школама Дунавске бановине био вишеструко већи од броја књига у школским библиотекама у другим деловима земље (осим Београда), он ипак није био довољан да битније утиче на културни препород средине.

Школске библиотеке нису имале богате фондове. Из извештаја школских надзорника сазнајемо да се у њима није радило по плану, да наставници „уопште читају веома мало“, да код њих не постоји интерес за читање ни лепе књижевности ни стрчне литературе, да се не ради довољно на промовисању читања код ученика.⁷³¹ Осим школских библиотека у Бановини је радило 279 читаоница које су служиле и грађанству.⁷³²

У раду на просветном и културном уздизању Краљевине СХС изостао је континуитет, непоходан на пословима такве врсте. У политичком животу земље, током прве деценије њеног постојања, промениле су се 24 владе, у којима је дужност министра просвете обављало чак 10 министара са различитим, често дијаметрално супротним политичким погледима.⁷³³ Тежња да се путем народног просвећивања, преко школе, просветног законодавства, заједничких уџбеника, просветно и културно уједначи држава несумњиво су показатељи великог идеолошког значаја коју је ова област имала у новој држави. Краљевини Југославији је било потребно да се након политичке интеграције која је постигнута након Првог светског рата, учини и наредни корак, а то је – суштинска културна интеграција, која је подразумевала бољу комуникацију и смањење свих баријера међу њеним становништвом. За тако нешто је било потребно доста времена и новца, које Краљевина Југославија у датим историјским околностима, нажалост, није имала.

3.1. Положај јужног Баната у доба окупације 1941–1944.

На конференцији у Бечу одржаној 18-20. априла 1941, представници Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске договорили су се о подели југословенске територије. Том приликом територија Војводине подељена је на три дела: Банат (заједно са већим делом Србије) стављен је под непосредну немачку војну управу, Бачку и Барању окупирала је Мађарска, а Срем је ушао у састав Независне Државе Хрватске.⁷³⁴ Тако су у

⁷³⁰ Исто, 47.

⁷³¹ Извештаји школских надзорника и бановинских просветних одељења о стању народних школа у школским 1929/30-1935/36. год., А. Ј, 66 (О.Н.), ф-7, 70-75; А. САНУ, 14.530, II, 7/19-21.

⁷³² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије : 1918–1941*, Књ. 2, Београд : Стубови културе, 1997, 48.

⁷³³ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 1, Београд: Стубови културе, 1997, 215.

⁷³⁴ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970, 60-85.

Војводини заведена три различита окупациона система, у којима је подједнако била изражена антихуманистичка и антикултурна природа фашизма. То се пре свега односило на културна добра и баштину Срба и Јевреја, коју су окупатори организовано пљачкали и уништавали већ од 1941. године. Немачка војска је у свом саставу чак имала формиране јединице предвиђене за организовано пљачкање музеја, библиотека, архива и других културних институција.⁷³⁵

Дана 9. априла 1941. године, немачка војска стационирана у околини Темишвара кренула је у офанзиву на југословенски Банат. Већ 11. априла 1941. године Немци су окупирали Вршац. Сутрадан немачке трупе запоселе су јужни Банат и прешле Дунав код Панчева у правцу Београда. На подручју Баната успостављена је немачка војна управа, а најважније позиције у новој власти заузели су домаћи Немци, тзв. Фолксдојчери.⁷³⁶

Домаћи Немци очекивали су да ће Банат бити укључен у састав немачког Рајха. Међутим, актом од 12. априла 1941. године, према коначној подели Југославије, Банат је припао немачкој окупационој управи и био под ингеренцијом тзв. Владе националног спаса.⁷³⁷ То је изазвало револт банатских Немаца који су намеравали да створе Слободну Државу Банат, чије је проглашење планирано за 1. мај 1941. године.⁷³⁸ Међутим, из врха немачке власти наређено је да се одустане од те намере.

У лето 1941. године под руководством Комунистичке партије Југославије у Банату је формирано више партизанских одреда. Акције необучених и слабо организованих партизанских одреда нису могле озбиљније да угрозе немачки окупациони поредак у Банату, тако да је овај устанак брзо угашен. Овај устанак у Банату није дуго трајао, јер су окупационе снаге биле надмоћније, домаће немачко становништво било је веома бројно и чврсто интегрисано у окупациони систем, а оружана борба у равничарским условима није погодовала партизанима. Окупатор је крајем 1942. године уништио руководство КПЈ за Банат, са Жарком Зрењанином на челу, што је додатно отежало организовани отпор нацистичкој владавини у јужном Банату.

Мерама ванекономске принуде окупатор је створио услове за несметано коришћење привредног потенцијала Баната. Устаљен је систем војно-обавештајних органа и службе безбедности, а непосредним укључивањем домаћих Немаца, спремних да подрже све потезе окупатора, престала је потреба даљег задржавања непосредне војне управе у Банату. Тиме су створене могућности да се власт формално пренесе на колаборационисте.⁷³⁹ Банат је за немачког окупатора био од изузетног економског значаја, тако да је одмах уследила пљачка привредних добара са циљем да се за немачки народ и војску из ових крајева извуче што више прехрамбених производа (кукуруз, пшеница, брашно, говеда, свиње, живина, јаја, свињска маст, уље, шећер и

⁷³⁵ Јелена Попов, *Библиотеке и књижнице у Војводини за време Другог светског рата*, Нови Сад : Матица српска, прештампано из Зборника за историју број 25/1982, стр. 52.

⁷³⁶ Исто, 52.

⁷³⁷ Љубивоје Церовић, *Народи на тлу Војводине : од праисторије до средине двадесетог века*, Нови Сад : Прометеј; Трнава : Удружење Срба у Словачкој, 2015, 292.

⁷³⁸ Исто, 292.

⁷³⁹ *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945*. Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за историју, 1984, 53.

др). Усредсређен на привредну пљачку, окупатор у Банату није показао посебно интересовање за културна богатства, тако да су она претрпела мању штету него у Срему и Бачкој.

Од првог дана окупације читав културни и просветни живот стављен је под контролу немачких власти. Окупатор је издавао разне уредбе којима је регулисао рад у просветним и културним установама, школама, читаоницама, библиотекама, издавачким кућама, позориштима, биоскопима.⁷⁴⁰ Рад ових установа био је строго контролисан од стране немачког команданта у Србији и усмерен ка постепеној денационализацији. Основне и средње школе, односно њихове библиотеке, немачка војска је опљачкала још на почетку окупације и њихове просторије користила за смештај војника.

Према подацима Комисије за утврђивање штете на културно-историјским споменицима на територији Војводине и Комисије за реституцију, немачка војска је причинила знатну штету на објектима и инвентару државних основних и средњих школа у Банату. Из библиотеке основне школе у Уљми (вршачки срез) окупатор је однео око 600 књига и то: 150 стручних (педагошких), 300 дела из домаће и стране књижевности и 150 књига за децу.⁷⁴¹ Основна школа у Јасенову (вршачки срез) имала је такође добро опремљену библиотеку. Из ње је окупатор однео укупно 400 књига, и то 300 књига белетристике и стотину са стручном и научном тематиком.⁷⁴² Ратна штета у библиотеци Државне реалне гимназије у Ковину процењена је после рата на 460.000 динара ефективне и 560.000 динара културне штете.⁷⁴³ Штета нанета школским библиотекама у јужном Банату, урачуната је у податке о укупној ратној штети коју је окупатор нанео школским библиотекама. Од 10.000 основних и средњих школа, колико их је било у Југославији у априлу 1941, Немци су током четворогодишњег рата потпуно уништили или опљачкали библиотеке у 6.478, а делимично у 1.670 школа.⁷⁴⁴

Поред школских библиотека, у јужном Банату страдале су и читаонице и народне књижнице, попут књижнице и читаонице у Избишту. Из ње је однето укупно 618 књига, од којих 142 са научном садржином, 210 белетристичких и 235 стручних књига из пољопривреде и још 35 књига разне садржине.⁷⁴⁵

Током рата опљачкане су и веома богате јеврејске општине у Панчеву и Вршцу. Ратна штета на књигама и музикалијама јеврејске општине у Панчеву процењена је на 1.110.000 динара. Из библиотеке је нестало 200 књига међу којима и ретка дела настала од 1500. до 1700. године. То су биле рукописне књиге, богато илустроване у кожном

⁷⁴⁰ *Србија у рату и револуцији 1941-1945*, Београд : Српска књижевна задруга : Институт за историју радничког покрета Србије, 1976, 54-55.

⁷⁴¹ Архив Војводине, ГНООВ, Комисија за утврђивање штете на културно-историјским споменицима на територији Војводине; исто, Комисија за реституцију бр. 31/1948.

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ Исто.

⁷⁴⁴ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd: Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, 1975, 493.

⁷⁴⁵ Архив Војводине, ГНООВ, Комисија за утврђивање штете на културно-историјским споменицима на територији Војводине; исто, Комисија за реституцију бр. 31/1948.

повезу. Однето је и седам Мојсијевих законика, тзв. Тора писаних на кожи и прегманту.⁷⁴⁶

Из Јеврејске општине у Вршцу окупатор је између осталог однео 16 примерака научних књига на хебрејском језику, писаних руком на пергаменту. Настале у 16. и 17. веку ове књиге су биле опремљене у скупоченом кожном повезу са уметничком израдом. Однето је и шест Тора, такође писаних руком на пергаменту и са богатим сребрним украсима.⁷⁴⁷

Многе веома ретке и вредне књиге послужиле су као огрев за грејање немачке војске која је простор читаоница и библиотека користила као војну касарну. Међутим, највећи део књига је однет за Немачку, заједно са другим предметима од историјске и уметничке вредности и којима се до данас изгубио сваки траг. То се десило и са заставом Српског црквеног певачког друштва у Вршцу, која је значајна по томе што је била прва српска застава израђена у Бечу 1869. а освећена у Вршцу 1871. приликом састанка Уједињене омладине српске.⁷⁴⁸

Иако је штета нанета читаоницама и библиотекама у јужном Банату, у укупном износу била мања од штете нанете сличним институцијама у Срему и Бачкој, последице оваквог девастирања културних добара биле су и те како приметне у периоду који је долазио након ослобођења.⁷⁴⁹ Рад школа и других културних установа на тек ослобођеној територији с јесени 1944. године, био је отежан због несташице адекватног простора, школског прибора и одговарајућих учила и књига.

Па ипак, и поред свих ратних страхаота период окупације у Србији под немачком управом и тзв. Владом спаса Милана Недића (1941–1944) није био период потпуног мртвила на културном плану. Током окупације Недићева влада је настојала да обезбеди колико толико нормалан живот. Најинтезивнији је био позоришни живот, затим музички, ликовни и књижевни.

Током немачке окупације у Другом светском рату на територији Србије и Војводине обележавало се неколико датума важних за историју српског народа: рођендан Вука Караџића, Свети Сава и 1. мај Дан рада.⁷⁵⁰ Вук Караџић је и у Недићевој Србији слављен као културни реформатор, заслужни сакупљач народних умотворина и уз Светог Саву један од темеља културног и духовног идентитета Срба. Тим поводом су у дневним и недељним новинама излазили текстови о Вуковом животу и делу. Посебно се инсистирало на Вуковој улози при јачању културних веза између Немаца и Срба, при чему су ти чланци били уподобљени тадашњој идеолошкој и политичкој пропаганди.⁷⁵¹

Ни током тешких година окупације култ Светог Саве није заборављен, тако да се 27. јануар обележавао и прослављао у целој Србији. Идеолози Недићеве Србије полагали

⁷⁴⁶ Исто.

⁷⁴⁷ Исто.

⁷⁴⁸ Јелена Попов, *Библиотеке и књижнице у Војводини за време Другог светског рата*, Нови Сад : Матица српска, прештампано из Зборника за историју број 25/1982, 55.

⁷⁴⁹ Исто, 54.

⁷⁵⁰ Први мај је био немачки државни празник.

⁷⁵¹ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд: Службени гласник, 2008, 10.

су много на култ највећег српског светитеља. Немци не само да нису имали ништа против инсистирања на светосављу, већ су дозвољавали и помагали прославе и приредбе на тај дан, а све у духу национализма као владајуће идеологије новог поретка.

После окупације Краљевине Југославије и поделе интересних сфера међу силама осовине, Панчево је потпало под немачку окупациону зону и за све време окупације било под ингеренцијом Владе националног спаса Милана Недића. У тадашњој Србији, окупираној и погођеној грађанским ратом, Панчево је, поред Београда и Ниша, постало један од културних центара.⁷⁵² Основни носилац културног живота у Панчеву било је позориште које је у овај град стигло стицајем несрећних околности. Наиме, 25. априла 1936. године основано је *Народно позориште Дунавске бановине* са седиштем у Новом Саду које је са успехом радило све до почетка априлског рата 1941. године.⁷⁵³ После слома и распада земље, управа позоришта и његова благајана били су смештени у Смедереву, док је највећи део глумачког ансамбла прешао у Србију. Дана 5. јуна 1941. године десила се експлозија у смедеревској тврђави и том приликом је погинуло седамнаест чланова позоришта који су ту дошли да подигну плату. Преостали глумци и особље покушавали су да обнове рад у Београду. Конкуренција у београду је била велика, па је ово позориште кренуло на гостовања по унутрашњости Србије. Коначно се почетком 1942. године скрасило у Панчеву, добивши званично назив *Дунавско народно позориште*. У првој половини 1942. године ово позориште се консолидовало и формирало сталну глумачку трупу. Играли су класичан драмски репертоар, а од управе града Панчева добили су и сталну сцену у дворани панчевачког Светосавског дома (пре тога представе су одржаване у Пивари).

3.2. Положај народности у Краљевини Југославији од 1918. до 1944. године

На територији Дунавске бановине у знатном броју живели су припадници националних мањина – Немци, Мађари, Чеси, Словаци, Румуни, Русини.⁷⁵⁴

Заштита мањина била је трајна обавеза Краљевине Југославије. Одредбе Сен Жерменског уговора о заштити мањина унете су у Устав од 28. јуна 1921. године. Његов члан 4 проглашавао је једнакост и равноправност свих грађана пред законом и гарантовао заштиту власти. Члан 12. устава гарантовао је слободу вере и савести. Члан 16 се једном алинеом тицао школских слобода националних мањина. („Мањинама друге расе и језика даје се основна настава на њиховом материнском језику под погодбама које ће прописати закон“.) Члан 19 је прокламовао да су сва звања у свим струкама подједнако доступна, под законским условима, свим држављанима. Циљ

⁷⁵² Исто, 37.

⁷⁵³ О раду Народног позоришта Дунавске бановине у Новом Саду видети монографију: Зоран Т. Јовановић, *Народно позориште Дунавске бановине*, Београд : Музеј позоришне уметности Србије ; Нови Сад : Матица српска, 1996.

⁷⁵⁴ Према попису становништва из 1921. године, на територији Дунавске бановине живело је 2.108.000 становника (17,6% од укупног становништва Краљевине) од тога српскохрватским језиком је говорило 56,9% , мађарским 18,29%, немачким 16,33%, румунским 3,78%, чешким и словачким 2,89%. Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929-1931, 511.

оваквих законских решења када су у питању националне мањине био је да им гарантује њихова мањинска права како би они постали лојалнији према новој држави.

И за државу и за националне мањине школско и просветно питање било је једно од најважнијих питања. Сен Жерменски Уговор о миру у свом 51. члану предвиђао је да Краљевина СХС штити интересе оних својих грађана „који се од већине становника разликују по језику или по вери“. Два су момента одређивала просветну политику државе према националним мањинама: међународне обавезе које је држава имала према мањинском становиштву и „животни и национални интереси држава“ који су се огледали у области просвете и културе. Постојала је спремност да се мањинама дају одељења при државним народним школама, без посебне, одвојене школске управе са самосталним обласним школским одборима и то само нижим разредним школама, да се у 3. и 4. разреду предаје државни језик као наставни предмет са 6. часова недељно и 3 часа недељно националне групе предмета (историје и географије) на државном језику. Сматрано је штетним и непотребним отварање приватних школа и настојало се да постојеће постану државне. У вишим народним и средњим школама сматрало се да не треба дозволити мањинска одељења и радило се на укидању постојећих. Одељења на језицима националних мањина могла су се отворити ако је било најмање 30 деце, а у изузетним случајевима по 25 ученика, са наставом на матерњем језику ученика и државним језиком као обавезним предметом.

3.2.1. Немци у јужном Банату 1818–1944.

Немачко становништво се невољно укључило у новоформирану југословенску државу, мимо свих својих надања и захтева које су истакли за време трајања Версајске мировне конференције. Не само Немци, него и остало несрпско војвођанско становништво се и пре и после разграничења тек постепено мирило са припадношћу новој држави.⁷⁵⁵ Немци који су живели на територији Војводине, након Првог светског рата подељени између три државе наследнице Аустроугарске (Мађарске, Краљевине СХС и Румуније), географски одвојени од своје матице, почели су у међуратном периоду да се идентификују као Подунавске Швабе. Термин Подунавске Швабе означава најмлађе племе немачког народа, које је настало захваљујући миграционим покретима у 18. и 19. веку. Ова етничка група имала је неколико својих основних карактеристика: величање сопствених заслуга у ери колонизације, односно, културно стварање ни из чега, истицање своје културне мисије и цивилизаторске улоге на југоистоку Европе, при чему су Швабе биле учитељи осталим народима који су живели на том простору; заступање становишта да се од 19. до 20. века Поунавске Швабе налазе у сталној одбрамбеној борби (против сила природе, Турака, мађаризације итд),

⁷⁵⁵ Филип Крчмар, „Немачка штампа у Војводини 1918–1941“: *Саопштење са научно-стручног скупа поводом 95-тогодишњице оснивања Новосадске секције Југословенског новинарског удружења*, Нови Сад : Матица српска, 9. децембар 2017, доступно у електронској форми : file:///C:/Users/Dragana/Downloads/1918_1941.pdf (преузето 2. 2. 2022).

упркос којој успевају да у мору страних народа (Völkermeer) очувају свој немачки идентитет, језик и културу.⁷⁵⁶

Немачка национална мањина била је бројно највећа мањина Банату и у Краљевини СХС (Југославији). Према подацима пописа становништва из 1921. године, чинила је 4,22% целокупног становништва Краљевине СХС. У Банату је 120.450 особа или 20% становништва наводило немачки језик као матерњи.⁷⁵⁷ Немачко становништво је претежно живело на селу у компактним групама и издржавало се највећим делом од пољопривреде. Подаци из 1934. године показују да је међу немачким становништвом било: сељака 45%, радника 30%, занатлија 18%, трговаца 3%, интелектуалаца 2%.⁷⁵⁸

Немци су већ 1919. и 1920. године почели да стварају своје привредне и културне организације у чему су имали подршку владе. Влада Краљевине СХС је кроз пружање подршке регерманизацији немачке мањине, желела да смањи опасност од мађарске активности. Са циљем да се афирмише немачка мањина у новој држави, 17. 5. 1920. године одобрена су правила *Швапско-немачког просветног савеза* (Schwäbisch Deutscher Kulturbund).⁷⁵⁹ *Швапско-немачки култури савез* основан је као матична организација југословенских Немаца 20. јуна 1920. године у Новом Саду, са подружницама у свим војвођанским местима у којима су живели Немци.⁷⁶⁰ На оснивачкој скупштини Културбунда истакнута је девиза „Верност држави и народу“ (Staatstreue und Volkstreue). Формиран као неполитички савез Културбунд је за један од основних циљева поставио израду школских програма који би штитили интересе немачке националне мањине. Организација је као своје задатке истакла промовисање немачких књига, уметничких дела, музикалија и филма међу немачким становништвом у Краљевини, отварање књижница и подстицање њиховог рада, отварање васпитних и просветних установа, организацију предавања, бригу о школовању немачких учитеља и свештеника, неговање немачког језика и све оно што је чинило духовне, друштвене и културне потребе немачке мањине.

Рад Културбунда је неколико пута забрањиван са образложењем да је својом активношћу прекорачио оквире своје надлежности.⁷⁶¹ Културбунд је веома брзо почео да формира своје месне одборе, тако да је из године у годину имао све разгранатију мрежу (1921. године имао је 67 месна одбора; 1922. године имао је 108; 1923. године 111; а 1924. године 128 одбора).⁷⁶² На иницијативу *Културбунда* основан је 1926.

⁷⁵⁶ Исто.

⁷⁵⁷ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji : 1933-1941*, Ljubljana : Cankarjeva založba, 1966, 19.

⁷⁵⁸ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 3, Београд : Стубови културе, 1997, 9.

⁷⁵⁹ Исто, 12.

⁷⁶⁰ Никола Гађеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад : Институт за изучавање историје Војводине, 1972, 257.

⁷⁶¹ Рад Културбунда је први пут забрањен 11. 4. 1914, затим 6. 1. 1929. године.

⁷⁶² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 3, Београд: Стубови културе, 1997, 13.

године *Немачки академски савез*, а 1928. године *Савез немачких спортских и физкултурних друштава и Немачки певачки савез*.⁷⁶³

У политичком животу немачка национална мањина активно је почела да учествује тек 1922. године када је основана *Немачка партија у Краљевини СХС* (*Partei der Deutschen im Königreich der SHS*). Ова партија се, између осталог, залагала за право на оснивање школа свих врста и ступњева на немачком језику, употребу матерњег језика у комуникацији са органима власти, запошљавање одговарајућег броја службеника из редова Немаца, задржавање немачких назива за поједина места, улице, фирме, друштва, удружења итд. Према статистичким подацима у априлу 1929. године несметано је радило чак 415 културних, певачких, радничких, привредних и других друштава немачке националне мањине (у Вршцу је радило 11 немачких удружења од тога 6 културних, у Белој Цркви је радило 10 немачких удружења, од тога 5 у области културе, у Алибунарском срезу су радила 3 немачка удружења, у Панчеву је било активно 6 немачких удружења од тога 2 у области културе).⁷⁶⁴

После Аншлуса⁷⁶⁵ Немачка је постала сусед Краљевине Југославије, што је значило нови продор идеологије национализма у политички и културни живот немачке националне мањине у Краљевини. Швапско-немачки просветни савез *Културбунд* деловао је као претежно културна организација све до своје 14. скупштине у Новом Саду 18. 12. 1938. године када је донета одлука да се све немачке секције, групе и покрети уједине у *Културбунду*. Од тог тренутка Културбунд који никада није био у стању да окупи више од 10% целокупне немачке популације, израста у организацију од преко 30.000 чланова са 337 месних група, распоређених у 56 срезова.⁷⁶⁶ До децембра 1940. године, он је у својим редовима успео да окупи све дотадашње привредне, просветне, социјалне и хуманитарне установе, друштва и институције и да их на платформи националсоцијализма организује и тако обухвати чак 95% немачког становништва у Краљевини Југославији.⁷⁶⁷ Целокупна делатност Културбунда је већ током 1939–1941. била отворено националсоцијалистичка. Немачки државни празници и празници Националсоцијалистичке радничке партије прослављани су у оквиру Културбунда, културних друштава и немачких школа.⁷⁶⁸

Тако је немачка национална мањина која је због своје лојалности према Краљевини Југославији дуго година имала посебан статус, на крају четврте деценије 20. века све више почела да исказује своја расна и политичка опредељења која су била дијаметрално супротна интересима Краљевине Југославије. У политици „новог поретка“ на југоистоку Трећи рајх је рачунао на своје „расно језгро“ и у том смеру

⁷⁶³ Исто, 12.

⁷⁶⁴ Исто, 24.

⁷⁶⁵ Аншлус (нем. *Anschluss*) је немачка реч која значи припајање или уједињење, а означава историјски догађај када је нацистичка Немачка анектирала Аустрију 13. март 1938. године.

⁷⁶⁶ Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u II svetskom ratu*, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1974, 55-58.

⁷⁶⁷ Ibid, 55-58.

⁷⁶⁸ Празновало се око двадесетак датума, а међу њима су били: 5. јануар – дан оснивања Националсоцијалистичке радничке партије, 20. април - рођендан Адолфа Хитлера, 8. октобар – дан освајања Београда и други.

артикулисао расположење немачке националне мањине. Уверена да представља „расно језгро“ на које ће се у свом продору ка југоисточној Европи Трећи рајх ослонити, Немци у Војводини су све мање били лојални, а све више непријатељски расположени према властитој држави Краљевини Југославији.

3.2.2. Мађари у јужном Банату 1818–1941. године

Нестанак аустроугарске империје је за Мађаре у Војводини створио тешко разумљиву ситуацију. Преко ноћи су из привилегованог, већинског положаја, доспели у мањински и са тим су се тешко мирили. Биле су потребне године да би схватили да преузимање власти од стране Краљевине СХС није само привремено стање, које ће се променити, већ трајно уређење. Мађари су сматрани најзначајнијом мањином у држави, не само због њихове бројности већ много више због хиљадугодишње државности Мађарске, са чијим губитком се – у то је влада у Београду била уверена – нису помирили, што је доводило у питање њихову лојалност према новој држави.⁷⁶⁹

Према попису становништва од 21. јануара 1921. године на територији Краљевине СХС живео је 472.079 који су као свој матерњи језик наводили мађарски, што је износило 3,9% укупног броја становника. Након коначног разграничења између Мађарске и Краљевине СХС овај број је смањен. Према попису становништва 1931. године на територији Баната живео је 95.884 Мађара.⁷⁷⁰ Највећи број мађарске националне мањине чинило је сеоско становништво које се издржавало од земљорадње и сточарства (преко 70%).⁷⁷¹ Мађарска интелигенција у односу на укупан број мађарског становништва била је процентуално бројнија у поређењу са осталима народима у Војводини. То је била директна последица државне политике која је вођена на територији јужне Угарске до 1918. године, где је мађарска националност била протежирана кроз школу и законодавство, тако да су и након стварања Краљевине СХС један изванредан период представници мађарске интелигенције заузимали челна места у администрацији и просвети. Мађари су у Аустроугарској монархији имали статус повлашћене групе, што је пружало могућност да кроз школство врше мађаризацију осталог становништва монархије. Поносни на своју културу и прошлост, мађарска национална мањина тешко се прилагођавала животу у новонасталој Краљевини СХС, а тиме и културној и просветној политици коју је спроводила нова држава. Лажна нада да је стање створено мировним уговорима привремено, немирење са постојећим стањем, тешко уклапање у политички, економски и културни живот нове домовине, подстицали су неповерење, подозрење и сумњу државне власти у лојалност мађарске националне мањине. Нова власт је скоро сасвим онемогућила рад мађарским и немачким партијама. Листови који су били више национално опредељени били су

⁷⁶⁹ Дака Поповић, *Банат, Бачка и Барања : савремени национални, политички и друштвени профили*; Нови Сад : Књижара Славија, 1935, 33-34.

⁷⁷⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 3, Београд: Стубови културе, 1997, 56.

⁷⁷¹ Исто, 56.

зобрањени, а остали листови су строго цензурисани, док је свака организована политичка акција Мађара и Немаца сматрана као „иредентистичка“ демонстрација.⁷⁷²

Мађари су на територији Баната имали добро организовани и разгранати систем школа, од основних до гимназија. Само у Војводини, до доношења закона о државним школама (1920), постојало је 379 конфесионалних основних школа са наставом на мађарском од тога 224 римокатоличке, 252 општинске, 9 специјалних основних школа, 180 предшколских установа, 7 општинских и 2 трговачке школе, школа ученика у привреди.⁷⁷³ Кроз мађарске школе вршена је мађаризација становништва, јер је кроз наставни програм ширен мађарски национални утицај и идеологија. Просветни кадар из редова мађарске националне мањине одбијајући да положи заклетву на верност Народној управи за Банат, Бачку и Барању, јасно је показивао да се није мирио са постојећим стањем и да је своју нову државу, Краљевину СХС, сматрао привременом. У таквој ситуацији просветне власти у Краљевини СХС настојале су да у што краћем року уколне мађарски утицај из школа и ојачају утицај државне идеологије. Већ 9. децембра 1918. године Народна управа за Банат, Бачку и Барању донела је одлуку по којој је наставу у свим школама требало изводити на матерњем језику оних ђака који чине већину, чиме је укинут мађарски језик као наставни језик у оним школама где деца мађарске националности нису чинила већину. Наставницима из редова мађарске националне мањине је 1920. године одређен рок од две године да положе испит из државног језика (српског) и да на српском језику положе и диференцијалне испите из историје, књижевности и географије словенских народа.⁷⁷⁴

У условима сложених и често напетих међународних односа између два светска рата и односи између две суседне земље – Србије и Мађарске – били су компликовани и углавном лоши. Они су на крају довели и до учешћа Мађарске у комадању Југославије априла 1941. године, као и до окупације са свим својим страхотама и одмаздом након ње.

3.2.3. Румуни у јужном Банату 1918–1941.

Формирањем Краљевине СХС део румунског становништва настањеног у српском делу Баната нашао се у границама нове државе, одвојен од културних центара у Трансилванији и румунском делу Баната на које је вековима био упућен (Арад, Сибиу, Брашов, Темишвар, Лугож). Претежно аграрно становништво остало је без своје малобројне интелигенције, која се двадесетих година 20. века одселила за Румунију, а међу њима је највише било учитеља, лекара, адвоката и државних чиновника. Услед одласка великог броја румунских учитеља образовање на румунском језику је у међуратном периоду било у великој кризи. Укинуте су верске и општинске школе, а отворене државне у којима су радили учитељи који нису познавали румунски језик.

⁷⁷² Данило Кецић, *Революционарни раднички покрет у Војводини 1917–1921*, Нови Сад : Филозофски факултет : Институт за историју, 1972, 131.

⁷⁷³ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 3, Београд: Стубови културе, 1997, 57.

⁷⁷⁴ Арпад Хорњак, *Сусрети и сукоби : Огледи о српско-мађарском односима*, Београд : Клио, 2017, 52.

Проблем недостатка просветног кадра на румунском језику решен је тек доласком контрактуалних учитеља из Румуније, на основу Југословенско-румунске конвенције потписане 1933. године.⁷⁷⁵

Румунско становништво претежно је живело на селу и бавило се пољопривредом. Према попису становништва од 31. 1. 1921. године у Банату је живело 70.932 Румуна. После коначног разграничења са Румунијом (1926) укупан број румунског становништва у Банату смањен је на 64.033 становника (у Алибунарском срезу је било 13.134, у Панчевачком срезу 10.030, у Вршачком 8.865, у Белоцркванском 7.419, у Ковачичком 5.025, у Ковинском 3.860, у Великом Гају 4.100).⁷⁷⁶ У периоду између два светска рата број румунског становништва у српском Банату опада услед ниског наталитета, асимилације са већинским становништвом и емиграције у друге земље.⁷⁷⁷

По завршетку Првог светског рата положај румунске националне мањине био је регулисан са више међународних и билатералних уговора. Румунска интелигенција у југословенском Банату од првог дана живота у Краљевини СХС заузела је непомирљив став према новој држави. Не признајући територијални интегритет Краљевине СХС, део румунске интелигенције је, уместо да постане главна спона, постао главна препрека политичкој, културној и просветној интеграцији румунске националне мањине у југословенско друштво. Одговор власти била је репресија, интернирање дела интелигенције, отежавање школовања студентима и ђацима румунске народности из југословенског Баната који су похађали школе у Румунији. Последица оваквог стања била је да су Румуни у јужном Банату скоро остали без своје интелигенције, а мали број школованих људи који је остао није био у стању да покрене процес брже интеграције ове мањине у југословенско друштво. Нарочито је било лоше стање у школству, судећи по подацима који говоре да су од 105 румунских учитеља, колико их је било у Банату пре настанка Краљевине СХС, остала да раде само 32.⁷⁷⁸ Забрањиван је и ометан рад румунским културним друштвима. Румунски учитељи били су у обавези да у року од годину дана науче државни језик, јер је наредбом Министарства просвете из 1921. године уведен српски језик у мањинске основне школе, почевши од првог разреда. Та мера битно је утицала да интелектуалци напусте своја радна места у Краљевини Југославији и преселе се у Румунију, док се остали слојеви становништва нису селили.

Културни развој Румуна у Хабзбуршкој монархији, започет током 19. века оснивањем аматерских културних друштва, настављен је почетком 20. века оснивањем огранака културног удружења „Астра“⁷⁷⁹ (седиште у Сибиуу), са центрима у Вршцу, Панчеву и Торку.⁷⁸⁰ У међуратним годинама било је више покушаја формирања једног

⁷⁷⁵ Александра Ђурић-Миловановић, *Двоструке мањине у Србији : о посебностима у религији и етничитету Румуна у Војводини*, Београд : Балканолошки институт, 2015, 125-126.

⁷⁷⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*, Књ. 3, Београд: Стубови културе, 1997, 91.

⁷⁷⁷ Александра Ђурић-Миловановић, *Двоструке мањине у Србији : о посебностима у религији и етничитету Румуна у Војводини*, Београд : Балканолошки институт, 2015, 124.

⁷⁷⁸ Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata*, Novi Sad : Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976, 41.

⁷⁷⁹ Званични назив „Астре“ гласио је „Културно удружење румунског народа у Југославији“.

⁷⁸⁰ Александра Ђурић-Миловановић, *Двоструке мањине у Србији : о посебностима у религији и етничитету Румуна у Војводини*, Београд : Балканолошки институт, 2015, 126.

културног удружења које би објединило читав културни живот Румуна у југословенском Банату. Први покушај стварања „Културног савеза Румуна у Краљевини СХС“ 1923. године је пропао, јер власти нису одобриле његово формирање.⁷⁸¹ Зато се наставило са тражењем нових модела организације културног и друштвеног живота. Таква могућност је пронађена у оквиру румунске православне цркве, почев од 1923/24. године, када су свој рад започели тзв. „верски кружоци“.⁷⁸² Верски кружоци су своју културну активност нарочито развили у трећој деценији 20. века путем предавања за народ. Сукоби и трвења међу румунском интелигенцијом и њихове међусобне политичке борбе спречавали су организовању активност на културном пољу све до 1936. године када се поново покреће иницијатива за оснивање удружења које би ујединило румунско становништво. Иницијатива за формирање културног удружења „Астра“ покренута је 16. марта 1936. у Владимировцу на великом скупу румунских интелектуалаца и делегата из 29 села у којима живе Румуни.⁷⁸³ Том приликом изабран је иницијативни одбор који су чинили румунски свештеници.

Оснивачка скупштина „Астре“ била је у Вршцу 10. септембра 1936. године на којој је потврђено да „Астра“ треба да има најважнију улогу у национално-културном и привредном животу Румуна у југословенском Банату.⁷⁸⁴ Превасходни задатак овог удружења био је да ради на просвећивању и културном уздизању румунског становништва и да обезбеди сарадњу свих интелектуалаца елиминишући њихове међусобне политичке сукобе. Интезивнији рад Астре почео је у новембру и децембру 1937. године када се оснивају подружнице и културни кружоци по местима настањеним румунским живљем. Закључно са априлом 1938. године основане су секције „Астре“ у свим средиштима срезова где су живли Румуни (укупно 6 секција) са 40 локалних организација.⁷⁸⁵ Иако је статутом себи наметнула високе и амбициозне циљеве, на крају се делатност „Астре“ свела на подстицање делатности аматерских друштава – хорова и фанфара и организовање културних приредби. За време Другог светског рата руководство „Астре“ је сарађивало са окупатором, тако да је ово удружење престало да постоји по окончању рата.

Нарочиту улогу у културном развоју Румуна, неговању уметничког стваралаштва и културног наслеђа имали су црквени хорови, певачка друштва и фолклорни ансамбли. Најинтезивнија културна делатност румунских културних друштава остварена је у периоду 1929-1940. године. У тим годинама у сваком селу где је живело румунско становништво постојао је хор, а у већем броју места дувачки оркестри (фанфаре) и виолински ансамбли.

У културном животу доминирају приредбе, док се мало радило на описмењавању и просвећивању, подизању опште и здравствене културе. Књижевно-публицистичка делатност на румунском језику била је скромна. Осим недељника *Nădejdea* из Вршца, који је у континуитету излазио у периоду 1927–1944, све остале новине су биле кратког

⁷⁸¹ Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918–1941)*, Novi Sad : Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976, 132.

⁷⁸² Ibid, 133.

⁷⁸³ Ibid, 133.

⁷⁸⁴ Ibid, 136.

⁷⁸⁵ Mirča Maran, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1818–1941*, Pančevo : Istorijski arhiv, 2004, 73.

века (Graiul românesc 1923–1926, Foiaa poporului român 1936–1938, Viruința 1938–1939). У међуратном периоду објављена је само једна књига, неколико календара, као и неколико школских уџбеника, док су поједини писци објављивали своја дела у Румунији.⁷⁸⁶

Културну активност развијала су и следећа друштва: *Удружење румунских студената у Краљевини СХС* (основано 1923. године), *Удружење румунских студената* (1931), *Удружење румунских хорова и фанфара у југословенском Банату* (1931. године, обухватило 35 хорова и 14 фанфара и имало задатак да „негује румунске народне песме, позоришну уметност, организује приредбе и ради на популарисању културно-уметничког стваралаштва“), *Удружење румунских православних свештеника у југословенском Банату* (1931), *Друштво жена у Ковину* (1933), *Банатска младеж* – литерарно друштво ученика румунских одељења Гимназије и Учитељске школе у Вршцу (1935) и друга.⁷⁸⁷

3.2.4. Словаци у јужном Банату 1918–1941.

За време Првог светског рата већина мушког становништва словачког порекла била је мобилисана од стране Аустроугарске државе и послата на фронтове. Многи су и погинули не знајући да су дали животе за државу која ће ускоро престати да постоји. Одмах након завршетка рата, Словаци су подржали формирање нове државе јужних Словена Краљевине СХС и све време били њени лојални грађани.

Словаци су били најмалобројнија народност у Банату (према попису становништва 1921. године било их је 17.595),⁷⁸⁸ али за разлику од осталих народности нису били дискриминисани у спровођењу аграрне реформе, иако аграрна администрација није била претерано издашна у додељивању земље њиховим беземљашима и сиромашним ссељацима.

После Првог светског рата Словаци се политички консолидују у оквиру Словачке народне странке (1919)⁷⁸⁹ која постаје покретач политичког, друштвеног и економског живота Словака у Краљевини СХС. Тако је на збору Словачке народне странке 28. августа 1919. донета одлука да седиште словачке гимназија буде у Бачком Петровцу.⁷⁹⁰ Прва словачка штампарија се такође оснива у Бачком Петровцу 28. августа 1919. године.

⁷⁸⁶ Ibid, 176.

⁷⁸⁷ Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata*, Novi Sad, 1976, 136.

⁷⁸⁸ Никола Гађеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад : Институт за изучавање историје Војводине, 1972, 282.

⁷⁸⁹ Словачка народна странка је први пут основана крајем 19. века, да би се њен рад обновио након Првог светског рата 10. новембра 1918. у Новом Саду.

⁷⁹⁰ Словачка гимназија је основана 1. октобра 1919. у Бачком Петровцу, а зграда је сазирана 1923. године.

У новој држави национална словачка мањина имала је већа права и слободе него што их је имала за време Аустроугарске монархије. У словачким школама уместо мађарских учитеља долазе словачки па тако национали живот добија залет. У Падини долази до оснивања многих културних, привредних и спортских удружења: *Народна библиотека и читаоница* (1921), *Савез чехословачких жена* (1925), *Земљорадничко кредитно друштво* (1929), *Народна одбрана* (1930), *Соколско друштво* (1930).⁷⁹¹ Тридесетих година у Падини оснивају се и *Стрељачка дружина*, куглашка секција и фудбалски клуб.

У Ковачици се такође оснива читав велики број удружења: *Друштво словачких жена* (1920), *Удружење ватрогасаца и ловаца* (1923), *Удружење пчелара* (1925), *Дом сирочади* (1925), *Соколско удружење* (1930). Одмах после Првог светског рата поново је основана и позоришна секција, а у оквиру друштва ватрогасаца формиран је дувачи оркестар и певачко друштво.

Важан догађај за све Словаке на територији Краљевине Југославије јесте формирање *Матице словачке у Југославији 1932/33.* чији је циљ био очување словачког идентитета и јачање положаја Словака у друштву посебно у области просвете, културе, уметности и неговања словачког језика као и јачање веза између матице Словачке и Словака у Краљевини Југославији.

⁷⁹¹ Јан Бабиак, „Словаци у Банату“: *Банат кроз векове : слојеви култура Баната : зборник радова*, Београд : Вукова задужбина, 2010, 726.

4. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Територија јужног Баната није била поприште ратних дејстава и разарања током Првог светског рата и ова околност утицала је да се несметано настави даљи развој јавног библиотекарства на овој територији. Јужнобанатске читаонице и библиотеке скоро су у потпуности сачувале своје зграде, књижни фонд, инвентар, чак и људске ресурсе током Првог светског рата.

Са формирањем нове државе Краљевине СХС (1. децембра 1918) почиње прилагођавање свих институција културе, па и јавних библиотека и читаоница новим друштвено-политичким околностима. Домети у области јавног библиотекарства Србије у међуратном периоду били су у складу са праксом европских земаља.⁷⁹² Биљана Ђурашиновић извршила је периодизацију развоја јавног библиотекарства између два светска рата, уочавајући три периода:⁷⁹³

1. период прилагођавања јавног библиотекарства (1920–1929)
2. период развоја и професионализације библиотечке делатности (1929–1936)
3. период стагнације (1936–1941)

Први период развоја јавног библиотекарства између два светска рата почиње објављивањем теоријске расправе о јавним библиотекама *Кратка упутства за оснивање, уређење и руковање народних јавних књижница* аутора Ђорђа Пејановића 1920. године и доношењем *Правила о народним књижницама и читаоницама* и траје до подношења предлога *Закона о библиотекама* 1929. године. Ово је период када јавне библиотеке и читаонице прилагођавају свој рад законима и прописима новонастале државе. Први корак на том путу за јавне библиотеке било је утврђивање њихове имовине. Рад на томе спроведен је 1919. године, кроз делатност мешовите комисије у чијем је раду учествовао и управник Народне библиотеке Јован Н. Томић. Детаљнији увид у стање фондова библиотека извршен је на основу дописа Министарства просвете од 13. јуна 1921. године и одговора који су упутила школска надлештва у местима где су, пре Првог светског рата постојале јавне библиотеке.⁷⁹⁴

Пре Првог светског рата на територији Баната једино је Вршац имао своју јавну библиотеку (основана 1887), док ју је Панчево добило 1923. године. У периоду између два светска рата седам градова у Србији је имало своје јавне библиотеке, од чега четири са територије Војводине – Сомбор, Вршац, Суботица и Панчево. Ово указује на чињеницу да је јавно библиотекарство у Војводини у том периоду било развијеније него у осталим деловима Србије.

Делатност јавних библиотека након Првог светског рата у Краљевини Југославији, према оцени Драгана Бараћа, заснивало се на правилима која су важила пре уједињења,

⁷⁹² Биљана М. Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919-1941: практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018, 274.

⁷⁹³ Исто, 275.

⁷⁹⁴ Исто, 275.

уз усаглашавање прописа.⁷⁹⁵ Библиотека у Вршцу до уједињења радила је по законима Аустроугарске монархије, а у периоду између два светска рата била је под управом општинских власти. У периоду између два светска рата основана је јавна библиотека у Панчеву која је такође била под управом општинских власти. Документација у вези са њиховим радом достављана је и одговарајућим министарствима.

Од културних институција Срба у некадашњој Аустроугарској монархији значајну улогу имала је Матица српска, која је, заједно са осталим установама културе, прилагодила свој рад новоствореној Краљевини СХС. Од 16. септембра 1920. године своју делатност је спроводила по новом Уставу, а њен најважнији задатак било је активно учествовање у креирању културне и просветне политике новонастале државе. Један од задатака Матице српске био је рад на оснивању властитих месних одбора у оквиру којих су се оснивале јавне читаоница и библиотеке, држање предавања и курсеви за описмењавање и просвећивање грађанства. Од 16. новембра 1921. године Библиотека Матице српске добијала је сва штампана издања са простора Бачке, Барање и Баната.⁷⁹⁶

Други период у развоју јавног библиотекарства између два светска рата трајао је од 1929. године, када се јављају прве идеје о оснивању сталешког и струковног удружења библиотекара до 1936. године када је Друштво југословенских библиотекара поднело предлог *Закона о библиотекама* који је добио сагласност свих секција. Друштво *југословенских библиотекара* оснива се 1931. године. Исте године извршена је и допуна *Правила о народним књижницама и читаоницама*. Ово је био најинтензивнији период у развоју јавног библиотекарства и професионализацији библиотечке делатности у целокупном периоду између два светска рата.⁷⁹⁷

Трећи период обухвата раздобље од 1936. године када је поднет предлог *Закона о библиотекама*, који је састављен уз сагласност свих секција Друштва југословенских библиотекара⁷⁹⁸ и траје до почетка Другог светског рата. У овом периоду извршено је поновно сређивање фонда Градске књижнице и музеја у Панчеву која је након тога отворена за јавност 1936. године. Исте године ова библиотека је штампала свој каталог белетристичких издања. Такође, усвојена су њена нова *Правила* и отворена је читаоница при библиотеци. У Финансијски закон за 1939/40. годину уврштена је одредба којом се министар просвете овлашћује да донесе уредбу о библиотекама са законском снагом, која ипак није усвојена до Другог светског рата. Ово је период када долази до стагнације у раду народних књижница и читаоница, јер након 1937. већина престаје да обавља своју делатност.⁷⁹⁹ Услед опште друштвено-економске кризе делатност јавних библиотека је стагнирала или је чак била у опадању, што је утицало на број корисника и квалитет попуњавања фондова.

⁷⁹⁵ Драган Бараћ, *Право о библиотекарству у Србији*, Београд : Народна библиотека Србије, 1994, 35.

⁷⁹⁶ Биљана Шимуновић, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Београд: Задужбина „Андрејевић“, 1997, 89

⁷⁹⁷ Биљана М. Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919-1941: практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018, 277.

⁷⁹⁸ Друштво југословенских библиотекара имало је три секције: у Београду, Загребу и Љубљани.

⁷⁹⁹ Биљана М. Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919-1941: практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018, 275.

Приликом оснивања библиотека и читаоница било је потребно да држава или општине потврде њихова правила. Државна издвајања за јавне библиотеке била су веома скромна. Из државног буџета Краљевине и локалних буџета општина издвајана су одређена средства за режијске трошкове (струја, вода, оправке итд), набавку публикација и исплату зарада библиотекарима. Набавка публикација осим куповином вршена је и поклонима од установа и појединаца или разменом. Јавне библиотеке у Вршцу и Панчеву финансиране су из општинских буџета. Управљање јавним библиотекама било је поверено високообразованом кадру. На челу библиотека у Вршцу и Панчеву били су људи од високог личног и професионалног интегритета. Поред главног библиотекара, у појединим библиотекама библиотечке послове обављали су и помоћници библиотекара и служитељи. Фондови јавних библиотека нису били прилагођени типу, јер је, према доступним подацима око 80% публикација било из области књижевности и историјских наука.⁸⁰⁰ У јавним библиотекама које су основане у војвођанским градовима на тлу Аустроугарске монархије у периоду до 1918. године већину књижног фонда чиниле су публикације на мађарском и немачком језику, па је у периоду између два рата посебна пажња посвећена набавци публикација на српском језику.

У међуратном периоду долази до оснивања читаоница на селу и оне имају развијену културно-просветну делатност. Повремено су примале средства од локалне самоуправе и Краљевине, а попуњавање фонда најчешће се вршило из магацина књига Министарства просвете Краљевине Југославије.

Рад на народном просвећивању и културном уздизању у јужном Банату одвијао се кроз разне државне установе и удружења грађана у којима су веома важну улогу одиграли појединци и њихове приватне иницијативе. Тако обласни школски надзорник Миливој Гавриловић (1929) истиче следеће установе и удружења као најзначајнија на пољу културе и народног просвећивања у Подунавској области:⁸⁰¹

1. народне књижнице и читаонице
2. народне универзитете и јавна предавања
3. стално организоване позоришне трупе и дилетантска позоришта
4. певачка друштва и певачке школе
5. музичка друштва
6. филм и биоскопске представе
7. соколска друштва
8. подмладак и одборе Српског друштва Црвеног крста
9. национална удружења
10. женске подружине

⁸⁰⁰ Исто, 279.

⁸⁰¹ Миливој Гавриловић, „Основне Школе и Народно Просвећивање у Подунавској Области“ : *Монографија Подунавске области* : А, Панчево : Напредак, 1929, 414.

11. старине и војничка гробља

У свом кратком извештају о раду народних књижница и читаоница Гавриловић наводи податак да у Подунавској области има 116 књижница и читаоница за народ, које имају 5.470 чланова, а у „књижницама има 86.848 дела разне поучне садржине“.⁸⁰² Гавриловић нас даље извештава да све књижнице и читаонице примају часописе и дневне листове, издања Српске књижевне задруге, Народног дела и Историјског друштва из Новог Сада. Од књижевних часописа претплаћене су на: Мисао, Летопис матице српске, Гласник Историјског друштва и Српски књижевни гласник. Од дневних листова: Политика и Време, „а у банатском делу и покрајинске листове на српском, немачком и мађарском језику“.⁸⁰³ Свој извештај Гавриловић завршава констатацијом да је рад књижница интезиван, да Министарство просвете помаже у набавци књига, али да Обласни комесаријат то чини „обилатије“.

За развој библиотечке делатности, поред законске регулативе, било је неопходно формирање стручног и сталешког удружења које би водило бригу о положају струке и запослених. За период између два светска рата значајно је и оснивање *Друштва југословенских библиотекара*, које је допринело професионализацији делатности. У оквиру њега израђен је и предлог *Закона о библиотекама*, у чијем стварању су учествовале и поједине институције Краљевине, али он до Другог светског рата, нажалост, није усвојен.

⁸⁰² Исто, 414.

⁸⁰³ Исто, 414.

4.1. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ ВРШАЦ (1918–1944)

4.1.1. Српска занатлијска читаоница

Српска занатлијска читаоница наставља своју културну и образовну делатност након Првог светског рата. Њена прва активност била је прикупљање растуреног књижног фонда. Такође, чланови читаонице ангажовали су се и на подизању споменика Лази Нанчићу, оснивачу читаонице. Споменик је свечано откривен на Видовдан 1922. године на српском православном гробљу у Вршцу.⁸⁰⁴

Значајан догађај у историји *Читаонице* десио се 1924. године када се она ујединила са *Вршачким српским занатлијским певачким друштвом*. Наиме, још 1898. године у Лазином дому основано је *Српско занатлијско певачко друштво*, али упркос многим иницијативама до уједињења читаонице и певачког друштва долази тек 1924. године на главној скупштини одржаној 30. марта када су донета *Правила Вршачког српског занатлијског певачког друштва и читаонице*. Ова правила су штампана као посебна брошура у штампарији М. Стојаковића у Вршцу и садржала су укупно укупно 38. чланова. У 1. члану ових *Правила* дефинисани су назив, седиште и слава друштва: „Вршачко Српско Занат. Певачко Друштво и Вршачка Српска занатлијска Читаонца са својим имовинама уједињују се у једну заједничку занатлијску установу под именом „Вршчко Српско Занатл. Пев. Друштво и Читаоница“ са седиштем у Вршцу. Слава ове установе је Видовдан, којом приликом Управа приређује свечан помен свима својим умрлим члановима и добротворима.“⁸⁰⁵ За првог председника именован је дотадашњи председник певачког друштва Светислав Кешански. Утврђен је и изглед нове друштвене заставе – преузета је застава певачког друштва, али је на њој уместо лика Светог Илије сада извезен лик цара Лазара, а са друге стране где је писало *Српско занатлијско певачко друштво* додато је „и читаоница“. Слава друштва остала је Видовдан, јер је то био дан Светог цара Лазара и имендан оснивача читаонице – Лазе Нанчића.

Циљ друштва дефинисан је у 2. члану *Правила*: ширење просвете у народу – неговањем песме и читањем књига и листова, док делокруг рада *Читаонице* обухвата: а) приређивање музичких вечери, забава, позоришних представа, излета, певачких вежбања, музичких и стручни и поучних предавања; б) оснивање друштвене књижнице; в) читање књига и листова; г) потпомагање сличних установа, као и оних, којима је смер просвећивање и унапређење занатлијства.

Друштво је имало пет врста чланова: 1. суделујући чланови (певачи и певачице које ликовођа одабере), 2. редовни чланови (могу бити само месне српске занатлије), 3) потпомажући чланови („може бити свако часно лице без разлике пола, вере и народности, само ако одређеним потребама одговара и на све друштвене обавезе пристаје), 4) почасни чланови, 5) добротвори. Редовни и потпомажући чланови су при ступању у чланство плаћали једнократну уписнину, а потом на свака три месеца прописану чланарину. Друштво је имало своје управљачке органе: главну скупштину, управни одбор и надзорни одбор. Чланови управног одбора били су: председник,

⁸⁰⁴ *Војводина*, бр. 51, 1922.

⁸⁰⁵ *Правила Вршачког српског занатлијског певачког друштва и читаонице*, Вршац: М. Стојаковић, 1924, 1.

потпредседник, ликовођа, секретар, благајник и два књижничара (архивара), а бирала их је главна скупштина на годину дана. Обавезе књижничара (архивара) биле су дефинисане у 31. члану *Правила*: „књижничарима (архиварима) је поверено чување свих друштвених списа, музикалија, књига, гардеробе, прибора и инструмената, и дужни су исте у свако време на употребу издати. Музикалије, књиге и сав друштвени прибор снабдевају друштвеним печатом, воде о њима тачан списак, о чему подносе Управи месечно, а скупштини годишње извештај.“⁸⁰⁶ Сва места у управном одбору била су волонтерска, осим ликовође. Имовина *Читаонице* прецизирана је чланом 35 у коме се каже да *Читаоници* припада кућа у Нанчићевој улици бр. 1888 под именом *Лазин дом*, затим књижница (архива), намештај, гардероба, инструменти, прибори; годишњи приходи од чланарина и уписнина, приходи од јавних забава и излета, као и добровољни прилози и поклони.

У том тренутку библиотека *Српске занатлијске читаонице* имала је фонд од 2.278 књига и била је претплаћена на *Цицварићев дневник*, *Заставу*, *Правду*, *Слободу*, *Трибину*, *Привредника*, *Нову зору*, *Војводину*, *Банатски гласник* и *Weschetzer Gebirgsbote*.⁸⁰⁷

Једна од првих активности уједињене *Читаонице* и *Певачког друштва* било је подизање споменика на вршачком православном гробљу у знак захвалности ослободиоцима – педесеторици Солунаца који су 1918/19. године умрли у вршачким болницама. Споменик је подигнут 1926. године.

Српско занатлијско певачко друштво и *читаоница* развили су у међуратном периоду живу културну и просветну делатност, били су активни учесници у обележавања свих значајних годишњица и празника и имали интензивну сарадњу са осталим културним друштвима из Вршца и региона.

Када је *Српска занатлијска читаоница* на Видовдан 1934. године славила свој јубилеј – 50 година постојања, тада је у част оснивача друштво променило свој назив у *Српско занатлијско певачко друштво* и *читаоница Нанчић*. У обележавање педесетогодишњице постојања *Српске занатлијске читаонице* укључио се читав град и то је била једна од најзначајнијих прослава у међуратном периоду у Вршцу. О овом значајном јубилеју детаљно је извештавала локална *Војводина* у свом 25 броју из 1934. године. Тако сазнајемо да је у програму учествовао банатски владика Георгије Летић са пет свештеника, да је био присутан краљев изасланик генерал Драгољуб Станковић, а да су на великој вечерњој свечаности у Градском парку учествовали *Српско црквено певачко друштво*, *Немачко мушко певачко друштво*, *Немачко друштво вршачких виноделца*, *Српско ратарско певачко друштво* и *читаоница*, *Немачко занатско певачко друштво*, *Вршачко пољопривредно немачко друштво*, *Вршачко немачко савезно певачко друштво* и *Певачко друштво пољопривредних радника „Фросин“*, а свирао је и оркестар Војне музичке школе у Вршцу.

О свим активностима ове читаонице редовно су извештавали локални листови у првом реду *Војводина*. Читајући *Војводину* сазнајемо да су *Српско занатлијско певачко друштво* и *читаоница* приредили забаву са игранком 8. јануара 1938. године у сали

⁸⁰⁶ *Правила Вршачког српског занатлијског певачког друштва и читаонице*, Вршац: М. Стојаковић, 1924, 12.

⁸⁰⁷ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 43.

Радничког дома у оквиру које је игран комад Бранислава Нушића Народни посланик. Сви глумци – аматери су похваљени за свој наступ, а похваљен је и председник друштва Иван Стефановић, занатлија, „који улаже много личног напора да ова установа културе буде на тако завидном нивоу“.⁸⁰⁸ Даље стоји да је *Српско занатлијско певачко друштво и читаоница „Нанчић“* одиграло у недељу 20. фебруара 1938. године *Покојника*, најновији позоришни комад Бранислава Нушића. За представу је владало велико интересовање Вршчана, а домаћи глумци – дилетанти су оправдали висока очекивања публике.⁸⁰⁹

За свој велики допринос у култури и дугогодишњи рад на пољу просвећивању народа Краљ Петар II Карађорђевић одликовао је 1939. године *Српско занатлијско певачко друштво и читаоницу* Орденом Светог Саве IV степена.⁸¹⁰

Почетком априла 1940. године, *Читаоница* је одржала своју редовну годишњу скупштину на којој је поднет извештај о раду у протеклој години. Из поднетих извештаја Управног и Надзорног одбора види се стални напредак друштва.⁸¹¹ У 1939. години било је 619 чланова (следећујих 274 и редовних 213). Сазнајемо да је Читаоница током читаве претходне године била веома активна, да је приређивала забаве и села, учествовала у разним манифестацијама, да је Дилетантска секција приказала комад *Мали – мали* од Буша. Током 1939. године умрло је 10 чланова, међу њима и рођена сестра Лазе Нанчића Јулка Илић. Читаоница је радила 99 дана, укупно је издато 2.493 књига на читање. Изабрана је стара управа: председник Иван Стефановић, ликовођа Миливој Гергеч, потпредседник Богдан Антонијевић, секретар Новица Цветковић, благајник Душан Стојадиновић, први књиџар Драгомир Антонијевић, други књиџар Михаило Скенцић, заменик Славко Милунов, одборници: Јоца Нинковић, Сава Зарић, Јоца Врговић, Петар Маринковић, Жива Зарић, Стеван Пауновић, Мита Марила, Светозар Анкић, Влада Паунов, Пера Радак, Стеван Петровић, Трива Петровић, Милан Завишин, Тоша Димитријевић, Душан Томић. Надзорни одбор чине: Владимир Ткач, Милан Стојановић, Милан Малушев, Милутин Паунов, Љубомир Кларин.⁸¹²

У периоду од 1914. до 1941. године *Читаоница* је удвостручила свој фонд. Дугогодишњи хоровађа *Српског занатлијског певачког друштва* Миливој Гергеч, који је имао великих заслуга што су вршачке занатлије упознале и заводеле нотну певање, казао је да је он лично између два рата поклатио читаоници 400 својих књига.⁸¹³ Осим њега било је ту и других дародаваоца, попут глумца и редитеља Српског народног позоришта Андрије Лукића, који је своју целу личну библиотеку поклатио *Читаоници*.

Предузимљиве вршачке занатлије успеле су да обезбеде материјална средства за адаптацију *Лазиног дома* и да сазидају нову дворану за забаве и концерте. Свечано освећење проширеног Лазиног дома било је 8. децембра 1940. године уз присуство

⁸⁰⁸ *Војводина*, бр. 2, 13. 1. 1940, [2].

⁸⁰⁹ *Војводина*, бр. 9, 26. 2. 1938, [2].

⁸¹⁰ *Војводина*, бр. 7, 17. 2. 1940, [2].

⁸¹¹ *Војводина*, бр. 14, 6. 4. 1940, [2].

⁸¹² Исто.

⁸¹³ Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, прештампаано из Зборника Матица српска за друштвене науке, св. 28 за 1960, 148.

многобројних високих званичника, изасланика Њ. В. Краља Душана Страјинића, изасланика министра просвете проф. Милетића и осталих високих званичника.⁸¹⁴ Због радова на адаптацији *Лазиног дома*, дошло је до краћег прекида у раду читаонишке библиотеке, па је зато вршачка *Војводина* доноси кратку вест о поновном отварању читаонице и библиотеке. Читаоница је била отворена сваког радног дана 8-12 ч. и 14-20 ч, књиге су се издавале четвртом 14-16 ч. и недељом 11-12 часова, а члановима је била на располагању „лепа, мирна просторија и у зимским данима загрејана“.⁸¹⁵

Дугогодишњи хоровађа и основач *Српског занатлијског певачког друштва* Миливој Гергеч одликован је од стране Министарства просвете Орденом Светог Саве IV реда за заслуге на пољу ширења културе и просвете. Одликовање му је уручено на други дан Божића, 8. јануара 1941. у Радничком дому, где је Друштво организовало своју традиционалну божићну забаву.⁸¹⁶

Прва представа коју је Друштво извело у реновираним просторијама *Лазиног дома* био је комад *Женидба и удадба* од суграђанина Јована Стерије Поповића. Представа је изведена 15. фебруара 1941. године у оквиру прославе Сретења.⁸¹⁷

Своју последњу скупштину Друштво је држало 30. марта 1941. године.⁸¹⁸ За неколико дана почео је Други светски рат и Друштво је престало са радом. Последњи председник *Српског занатлијског певачког друштва и читаонице* био је Иван Стефановић који је касније сведочио да су млади вршачки Немци одмах на почетку рата покидали крупна ћирилична слова са фасаде Лазиног дома.⁸¹⁹ После рата сачувани део фонда ове читаонице прелази у фонд Градске библиотеке, док се „Лазин дом“ уступа новоформираном Културно-уметничком друштву „Абрашевић“ које касније мења назив у КУД „Жарко Зрењанин“, да би коначан назив КУД „Лаза Нанчић“ добило деведесетих година прошлог века.

4.1.2. Српска ратарска читаоница

Српска ратарска читаоница почиње са радом у јесен 1918. године. У годинама између два светска рата ова читаоница и њено певачко друштво настављају да развијају своје активности. Приходи од чланарина и забава се повећавају, тако да они у 1919.

⁸¹⁴ *Војводина*, бр. 50, 14. 12. 1940, [1].

⁸¹⁵ *Војводина*, бр. 51, 21. 12. 1940, [4].

⁸¹⁶ *Војводина*, бр. 1, 6. 1. 1941, [3].

⁸¹⁷ *Војводина*, бр. 6, 8. 2. 1941, [3].

⁸¹⁸ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу : 1887–2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 44.

⁸¹⁹ Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, прештампано из Зборника Матица српска за друштвене науке, св. 28 за 1960, 149.

години износе 15.821 круна, 1921. године износе 29.187 круна, а 1924. су 78.318 динара.⁸²⁰

Поштујући обичаје тога времена када је свако удружење имало и своју заставу, и вршачки ратари су настојали да је што пре имају. Први предлог и одлука да се она набави био је на ванредној главној скупштини, одржаној 20. априла 1924. године. Застава је набављена захваљујући добровољним прилозима чланова, међу којима су се посебно истакли као добротвори Васа и Дана Стојић, кум и кума заставе. Освећење заставе било је 21. септембра 1924. године и о томе је детаљно извештавала локална *Застава* у чланку под називом *Славље наше ратарске читаонице*: „У суботу 20. септембра увече приредила је читаоница серенаду Васи Стајићевом и његовој жени Дани, куму и куми заставе. Свирао је оркестар Војно-музичке школе, а певао читаонички збор. После вечере кум и кума приредили су у свом чувеном гостољубивом дому закуску каква се не памти у Вршцу...“ У чланку се даље каже да је застава рађена у Бечу, да је за њу плаћено 20.000 динара. Кума и кум окитили су заставу траком чија је вредности била 8.000 динара. Увече је приређена забава уз учешће многих певачких друштава, која је поред великог моралног успеха донела и око 50.000 динара прихода.⁸²¹ Застава и данас постоји и чува су у Градском музеју у Вршцу. Њене димензије су 2,5 x 3 м а истицана је о „крсном имену“ и ношена у поворкама заједно са заставама других, тада постојећих, градских друштава. Миловој Јовановић надахнуто описује тај друштвени амблем: „Сашивена је од скупоцене тешке свиле у народно црвено-плаво-белим бојама. У средини с једне стране израђени су ликови апостола Петра и Павла. Изнад, ванредно лепим словима, је реч „Заштитници“, испод, исто таквим словима „Српска ратарска читаоница у Вршцу“. У угловима заставе, свиленим концима израђени су срп, грабље, коса, ашов, мотика и плуг са класјем и гроздовима.

С друге стране у средини је отворена књига са годинама 1897. и 1924, а око књиге златним словима: „Нека Српство буде славно, ма се хвала од нас крила.“ У угловима је класје, грожђе и цвеће. Застава је учвршћена на копљу са крстом на врху. Цело је копље у спомен-клинцима, укуцаним приликом свештања заставе. Ту је и плава свилена трака са речима: „Српској ратарској читаоници у Вршцу Кума Дана Стојића 1924“.⁸²²

Дана Стојић проглашена је за првог добротвора *Читаонице*. По правилима звање добротвора стицао је онај чији прилог у новцу, некретнинама или књигама достиже и премашује износ од 500 динара. Највећи добротвори били брачни пар Видосава и Сава Цвејић који су завештали своју породичну кућу у коју се касније Читаоница преселила. Од продате куће Маце Младеновић, рођене Табаковић, у Панчевачкој улици бр. 1672, читаоници је припало 7.200 динара. Јулијана Деметровић приложила је 1.000 круна, Ђока Миљковић оставио је 3.000 динара. Приликом освештања заставе веће прилоге дали су кум Васа Стојић 5.000 динара и Арса Ђукић 1.000 динара.⁸²³ У књигама највеће поклоне дали су Витомир Балашевић, Персида Јовановић, Видосава Цвејић. Од познатих културних установа међу добротворе се сврстала Матица српска из Новог Сада богатим прилозима у књигама, а такође и претплатом на свој познати Летопис.

⁸²⁰ Миловој Јовановић, „Српска ратарска читоница у Вршцу“, *Књижничар*, бр. 21-22, 1957.

⁸²¹ *Застава*, бр. 41, 1925.

⁸²² Миловој Јовановић, „Српска ратарска читаоница у Вршцу“, *Књижничар*, бр. 21-22, 1957.

⁸²³ Исто.

Стара правила друштва замењена су новим *Правила Српске ратарске читаонице и Певачког друштва*, која су примљена на ванредној главној скупштини 9. маја 1926. и одобрена од надлежних власти 1927. године.⁸²⁴ Према новим правилима установа се зове *Вршачка српска ратарска читаоница и певачко друштво*, а слава друштва је Петровдан. Циљ рада Друштва је „ширење просвете у нашем народу читањем књига и листова и неговањем шњаме.“ Као узор за израду *Правила вршачке Српске ратарске читаонице и певачког друштва* послужила су *Правила вршачког Српског занатлијског певачког друштва и читаонице* која су штампана две године раније (1924). Ратари су са незнатним прилагођавањима искористили *Правила* која су пре њих написале вршачке занатлије, што је и један од доказа да су ова два српска друштва блиско сарађивала.

Место председника *Ратарске читаонице* било је веома важно њеним члановима, тако да се са великом пажњом гледало да први човек читаонице буде особа од великог угледа. Први председник читаонице био је Жива Паркајић, који је ту функцију обављао све до своје преране смрти 1901, када га замењује Пера Каменарски. Каменарског 1926. године на месту председника наслеђује Сава Паунов, затим долазе Тоша Стојић и Милан Гвозденов који је био на месту председника током Другог светског рата.

У листу *Војводина* из 1937. године објављено је у два наврата да је у *Српској ратарској читаоници* одржао предавање Лазар Бркић на тему *Данска и уређење данског сељаштва* и да је његово предавање изазвало велико интересовање. Исти лист у два наставка за своје читаоце доноси у подлистку широке изводе из поменутог предавања што показује да је предавање било веома квалитетно и важно за читаоце. Поздравни говори које су на забавама читаонице држали истакнути друштвено-културни радници такође су имали поучни, просветитељски карактер. Из сећања живих очевидаца и извештаја у вршачкој штампи види се да су забаве Ратарске читаонице достигале завидан ниво, да су биле добро посећене и наилазиле на успешан пријем код посетилаца.⁸²⁵

О читаоничким забавама локална штампа је обично извештавала тако што би најпре објавила објаву, затим програм и на крају извештај са забаве. Забаве су имале свој устаљени програм који се обично састојао од поздравне речи, затим од хорских и соло певања, рецитације, позоришног извођења и на крају игранке која би портајала до зоре и „на којима се наша чила младеж оба спола наиграла до миле воље“.

Позоришни комади приказивани на забавама били су обично они из народног живота, проткани песмом и игром што је пружало учесницима могућност да искажу своје разноврсне таленте. То су били чика Јанков „Ђидо“, затим „Саћурица и шубара“, „Дивљакуша“, „Женидба на пробу“, „Девојачка клетва“, „Ускочкиња“ и друго. Тако су и ратари, тада најбројнији део вршачког српског становништва, оставили снажан траг у културној историји свог завичаја.

Војводина у свом 8. броју од 19. фебруара 1938. године доноси извештај о забави коју је *Српска ратарска читаоница и певачко друштво* организовала 12. фебруара на дан Света три јерарха. Тог дана је у препуној сали Радничког дома у Вршцу одиграна шала у три чина *Ускочкиња* од Мргуда, а потом је настала игранка до зоре. Из

⁸²⁴ Ова правила сачувана су у оригиналу, исписана лепим, читким ћириличним рукописом и данас се чувају у Градској библиотеци у Вршцу.

⁸²⁵ Милан Ковачевић, „Српска ратарска читаоница у Вршцу“, *Библиотекарски годишњак Војводине 1976*, Нови Сад, 1977, 81-91.

поменутог извештаја сазнајемо да је ово друга забава у овој години коју организује *Читаоница*. Прва забава, одржана је првог дана Божића, када је изведена *Шокица*, комад из народног живота из Срема од Илије Округића Сремца. У извештају се каже да заслуге за добро извођење оба комада припадају ликовођи певачког друштва Миливоју Гергечу. Такође, у истом тексту се указује и на два проблема с којима се суочава *Српска ратарска читаоница и певачко друштво* – а то су изостанак подршке од стране просветних радника и остале инелигенције, као и проблем недостатка властитог простора за активности.⁸²⁶

Структура књижног фонда *Српске ратарске читаонице* донекле се разликовала од других читаоница у граду. У свом фонду имала је далеко више популарне литературе, чак и оне на граници шунда. Много књига добијено је поклонима од вршачких ратарских породица па се тако поред српских, руских и популарних европских писаца, могао наћи и приличан број укоричених романа у свескама који су излазили двадесетих и тридесетих година 20. века. То је одговарало укусу вршачке ратарске публике, али и једног броја грађана из других слојева, који су баш због тих књига, били редовни посетиоци *Ратарске читаонице*. У фонду је било у то време веома популарних „књига за народ“ Матице српске, међу којима се налазило много поучних издања о пољопривреди, домаћинству, хигијени, као и публикација са темом из српске историје и књижевности.

Своју делатност *Српска ратарска читаоница* финансирала је редовном уплатом чланарине и бројним прилозима помажућих чланова и добротвора. Значајни приходи остварују се на забавама које се одржавају у великим градским салама „Код Александровића“ или у хотелу „Код вароши Париза“. Од тих се прихода набављају се књиге и новине, али и подмирују други свакодневни трошкови које има читаоница.

Читаоница са певачким друштвом радила је у малој згради у порти Саборне цркве све до 21. новембра 1939. године када се сели у кућу коју су јој завештањем оставили Сава и Видосава Цвејић.⁸²⁷ Наиме, Видосава Цвејић је породичну кућу у Улици краља Александра бр. 59 (данас Дворска улица) по жељи свог покојног мужа, вршачког свештеника Саве Цвејића, наменила за „Задужбину Саве и Видосаве Цвејић“. Овим поклоном решен је дугогодишњи проблем простора који је мучио Ратарску читаоницу од њеног оснивања. Кућа је преуређена за потребе друштва, тако што је добила „једну лепу и пространу салу, као и две лепе и велике собе као нуспросторије“. Поред куће, Видосава Цвејић је поклонила читаоници и преко 200 књига.⁸²⁸ Тако је нови дом *Ратарске читаонице* освештан је 21. септембра 1939. године, у сам освит рата и том приликом је председник Милан Гвозденов подсетио присутне да се коначно испунила „давнашња жеља наших ратара да после дуги низ година постигну оно за чим су чезнули, да дођу до свога дома, где ће се после свог напрног рада састајати, договарати, ширити нашу жељу и нашу свету српску песму у милом нам роду“.⁸²⁹ Нажалост, ово није дуго трајало, јер је за годину и по дана започео Други светски рат.

⁸²⁶ *Војводина*, бр. 8, 19. 2. 1938, [2].

⁸²⁷ *Војводина*, бр. 35. и 36, 1939.

⁸²⁸ *Војводина*, бр. 18, 4. 5. 1940, [2].

⁸²⁹ *Војводина*, бр. 18, 4. 5. 1940, [2].

Српска ратарска читаоница је 7. марта 1940. године одржала редовну годишњу скупштину.⁸³⁰ Истакнуто је да су читаоница и певачко друштво током прошле године учествовали у свим манифестацијама националног и локалног карактера. Наглашено је да је најважнији догађај за *Читаоницу* у 1939. био тај што је коначно добила своје просторије. Скупштина је изабрала чланове Председништва: за председника Милана Гвозденова, за потпредседнике Вељу Месицко и Николу Бајића, за благајника Ранка Лукића, за перовођу Велимира Павкова, за књижничара Живу Вујића. Чланови управног одбора били су: Мил. Малушев, Која Месицки, Урош Вакарецько, Жива Панчевац, Славко Стојадинов, Ђорђе Алексић, Душан Цвејанов, Милан Спасојев, Милан Зарић, Паја Новаков, Мита Рашић, Ђока Гаврилов, Васа Станивуков. Надзорни одбор су чинили: Тоша Статијев, председник, Васа Каначлики – торокан, Добривој Жебељан, Жарко Бекуљев, Милан Николић.

Своју крсну славу Петровдан 1940. године Друштво је први пут прославило у својим просторија „задужбини Видосаве и Саве Цвејића“. Вест о обележавању славе *Српске ратарске читаонице и певачког друштва* доноси нам локални лист *Војводина*.⁸³¹ После службе божије у читаоници извршено је сечење славског колача, одржан помен умрлим члановима, а свештеник г. Мијатовић одржао је пригодан говор пожелевши ратарима и њиховој установи напредак на пољу просвећивања. Председник друштва Милан Гвозденов, ратар, такође је одржао пригодан говор и посебно се захвалио дародавцима Видосави и покојном проти Сави Цвејићу који су им поклонили кућу и тако решили вишедеценијски проблем читаоничког простора. Али, све то је било убрзо прекинуто Другим светски ратом.

Окупацијом Вршца од стране Немачке *Ратарска читаоница* је престала са радом. Одмах, на почетку окупације, настала је поново хајка на ћирилицу. Ћирилични називи улица и фирми морали су у року од 24 сата да се уклоне и поново исписпишу на немачком. Тако је и *Српска ратарска читаоница* добила нов назив *Leseverein*. По завршетку рата и протеривања окупатора, *Српска ратарска читаоница* није наставила свој рад.

Миливој Јовановић наводи податак да је ова читаоница радила до Другог светског рата када је због немачке окупације Баната престала са радом и није га обновљала после завршетка рата.⁸³² „Књижни фонд, као и цео инвентар читаонице преузела је Земљорадничка задруга, која је око 100 књига, са пет годишта записника уступила Градској библиотеци у Вршцу.“⁸³³

Душан Белча, међутим, наводи да је по завршетку Другог светског рада *Српска ратарска читаоница* обновила свој рад, „иако не знамо тачно ни када, ни како, нити у којем простору“.⁸³⁴ Она је припојена Земљорадничкој задрузи и често је мењала локале у којим је радила. Душан Белча, дугогодишњи управник Градске библиотеке, сећа се да је и сам био корисник њених књига у просторијама које су се налазиле у данашњој

⁸³⁰ *Војводина*, бр. 18, 4. 5. 1940, [2].

⁸³¹ *Војводина*, бр. 29, 20. 6. 1940, [2].

⁸³² Миливој Јовановић, „Српска ратарска читаоница“, *Књижничар*, бр 21-22, 1957.

⁸³³ Исто.

⁸³⁴ Душан Белча, *Споменица градске библиотеке у Вршцу 1887-2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 55.

улици Димитрија Туцовића, „где је књигама руковао један радник задруге који је задуживао читаоце у неку масну свеску“.⁸³⁵ Према сећању Душана Белче, фонд књига садржао је неколико стотина свезака и то углавном авантуристичке и петпарачке литературе, иако је, међу њима било и класичних дела, али и домаћих писаца, прва издања Јована Стерије Поповића, чак и научних књига на немачком и латинском, које су овамо доспеле највероватније нечијим поклоном.

Последња вест о овој читаоници дошла је крајем шездесетих година, када је предата Основној школи „Паја Јовановић“ у Вршцу. Ту се њени делови налазе и данас, као што се извештај бр. 1 књига може пронаћи у фондовима Градске библиотеке у Вршцу.

4.1.3. Српска читаоница

После Првог светског рата, *Српска читаоница* обнавља свој рад, мења локал тако што откупљује кућу на Тргу принца Ђорђа бр. 2 (данас Светосавски трг бр. 2, данашња зграда *Градске библиотеке*) где је наставила свој рад све до окупације 1941. године.

У априлу 1920. године стари назив исписан на мађарском *Verseczi Casino* који је стајао на згради замењује се са *Српска читаоница*.⁸³⁶ Исте године *Градска библиотека* отвара своје *Српско одељење*, па је вероватно ова чињеница утицала на то да *Српска читаоница* и даље функционише као клуб у коме се њени чланови друже и забављају, док су просветно-културне активности у другом плану. За разлику од *Занатлијске* и *Ратарске читаонице* које су пуно радиле на просвећивању и образовању својих чланова, у *Српској читаоници* се време више трошило на интелектуалне расправе и разоноду, па тако у једном извештају читамо како су „празничним и недељним даном биле организоване чајанке на којима је наша омладина налазила вазда лепе забаве“.⁸³⁷ За годину 1933. имамо податак да је председник *Српске читаонице* био Сребрић, а књижничар професор Никола Рашајски. Књиге су се издавале једном недељно и то четвртком после подне од 2 до 4 сата.⁸³⁸

У извештају са Главне скупштине 1936. године наведено је да *Српска читаоница* има финансијских проблема, упркос повећаном броју чланова. Највећи број нових чланова чинили су млади интелектуалци окупљени око листа *Поглед*⁸³⁹. Те године изабран је за

⁸³⁵ Исто.

⁸³⁶ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке 1887–2007*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 61.

⁸³⁷ Исто 61.

⁸³⁸ Исто, 61.

⁸³⁹ *Поглед* су покренули вршачки студенти 15. фебруара 1934. године. Били су решени, како су објаснили у „првој речи“, да „проговоре својим језиком, да искажу своје мисли, погледе и схватања“. *Поглед* је издавао вршачки студентски клуб у којем је Комунистичка партија имала великог утицаја. Локалне власти и полиција су редовно правили сметње редакцији. Главни уредник и власник новина био је студент права Миодраг С. Бавански. Студенти су били незадовољни тадашњим листовима који су у већини случајева били у служби режима. Поред локалних тема *Поглед* је највећу пажњу посвећивао

председника Живан Јованчић, новинар, за потпредседника Рада Стојановић, управник основне школе, за секретара Дамјан С. Морачић, наставник, а библиотекар је пензионер Душан Младеновић, некадашњи библиотекар *Градске библиотеке*.⁸⁴⁰

Српској читаоници организације прослава, забава и игранки биле су веома важне, па су рекламирање свечаног дочека нове 1938. године започели још почетком новембра у вршачкој *Војводини*.⁸⁴¹ У рубрици *Вести Српска читаоница* обавештава грађанство да и ове године као и ранијих година, организује свечани дочек Нове године 31. децембра 1937. у својим просторијама, обећавајући леп и забаван програм, уз добар бифе и одличну музику. У једном од наредних бројева *Војводине*⁸⁴² *Српска читаоница* још једном позива грађанство на „највеселији дочек Нове 1938. године“ обећавајући поред одличне музике и „разне атракције“: „игра под разнобојним осветљењем, музику у свим просторијама, арије из тонфилмских оперета, куплети, музички рапорт, борба серпентинама и конфетама, шаљива пошта...“

Српска читаоница у Вршцу одржала је своју редовну годишњу скупштину 27. фебруара 1938. године.⁸⁴³ Интересовање за ову скупштину било је велико, а Скупштином је председавао Жива Јованчић. Секретар Дамјан Морачић прочитао је извештај Управног одбора из кога се види да је „управа у току прошле године показала врло лепе резултате и успехе, саниравши прилике у читаоници; уписала већи број нових чланова; успела да заинтересује чланове за ову установу да сада чешће у већем броју долазе“. Књижничар је поднео извештај у ком је навео да „читаоница не располаже онаквом књижницом, какву би требало да има“ и да је „интересовање за књиге веома мало“. У извештају благајника наведено је да је Управа успела да врати све дугове из претходног периода тако да ће *Читаоница* у наредном периоду моћи несметано да функционише.

Крсна слава *Српске читаонице* био је Савиндан, тако да се тај дан редовно свечано обележавао. У локалном листу *Војводина*⁸⁴⁴ у рубрици *Вести Читаоница* обавештава грађанство да ће се резање славског колача обавити 27. јануара 1939. године у 15 часова и позива своје чланове да дођу у што већем броју.

Дана 2. марта 1941. године одржана је последња главна скупштина *Српске читаонице*.⁸⁴⁵ Скупштином је председавао Живан Јованчић. Секретар *Читаонице* и наставник овдашње Државне грађанске школе, Дамјан С. Морачић поднео је Извештај о раду за прошлу 1940. године. Из извештаја се види да се стање *Читаонице* у свему поправило, а нарочито у области финансија, јер су враћени сви дугови из протеклог

актуелним светским проблемима: кризи капитализма, надлазећем рату, трци у наоружању. О свим темама о којима су писали сарадници *Погледа* давали су критички став. Лист је после нередовног излажења потпуно престао да излази 2. августа 1934, двадесет четврти број је био последњи.

⁸⁴⁰ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке 1887–2007*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 62.

⁸⁴¹ *Војводина*, бр. 49, 4. 11. 1937, [3]

⁸⁴² *Војводина*, бр. 52, 25. 12. 1937, [3].

⁸⁴³ *Војводина*, бр. 10, 5. 3. 1938, [2].

⁸⁴⁴ *Војводина*, бр. 3, 21. 1. 1938, [3].

⁸⁴⁵ *Војводина*, бр. 10, 8. 3. 1941, [2].

периода, на згради Читаонице су извршене велике преправке, а на Завршном рачуну има добити од 7.114,40 динара. Од изнајмљивања простора за кафану остварен је веома добар приход од 11.640 динара годишње. У том тренутку *Читаоница* је имала 316 чланова, од којих су 68 нових који су се учланили претходне године и располагала је са 850 књига, од чега је 40 књига купљено прошле године, а за текућу годину предвиђена су већа средства за набавку књига.⁸⁴⁶ Усвојен је буџет *Читаонице* за 1941. годину у износу од 60.606,20 динара. Због успешног рада у претходном периоду на Скупштини је предложено да се задржи стара управа, што је једногласно усвојено. Управа је била у следећем саставу: председник Живан Јованчић, потпредседник Реда Стојадиновић, секретар Дамјан С. Морачић, благајник Предраг Мијатовић, књижничар Растко Рашајски. Чланови Управе: Богдан Ђурић, Јоса Јоановић, Милисав Стајић, Стеван Фијатовић, Славко Јанковић, Иван Стојковић, Момчило Милетић, М. Петровић, Славко Гергеч и Љуба Атанасијевић. Надзорни одбор чинили су: Гедеон Савић, Милан Томић и Петар Печеновић.⁸⁴⁷

Два месеца након ове Скупштине, просторије *Српске читаонице* заузели су Немци. Олга Јованчић, ћерка последњег председника *Српске читаонице*, Живана Јованчића, сећала се како су једног дана Немци дошли у њихов стан у Белоцркванској улици бр. 42 да преузму кључеве од просторија *Читаонице*. У страху да непријатељ не преузме и не злоупотреби податке из читаоничке архиве Живан Јованчић уништио је сву документацију.⁸⁴⁸ Од књижног фонда сачувано је само неколико десетина књига са екслибрисом и печатом *Српске читаонице* које се данас чувају у *Градској библиотеци* у Вршцу, а која се налази у истој згради која је између два светска рата припадала *Српској читаоници*.

4.1.4. Градска библиотека у Вршцу⁸⁴⁹

До завршетка Првог светског рата у Вршцу је постојало само немачко одељење *Градске књижнице* на чијем је челу био Феликс Милекер. Након завршетка рата Светомир Јовановић, члан проширеног магистрата и Феликс Милекер, библиотекар Градске књижнице, предлажу отварање *Српског одељења*, што је усвојено, а Градски сенат, на основу одлуке Градског књижничког одбора од 23. августа 1919. године, за библиотекара српског одељења поставља Душана Младеновића. Вест о скором отварању *Српског одељења Градске књижнице* доноси вршачки лист *Војводина* у свом 20. броју из 1919. године: „Приближује се остварењу давнашња жеља српске читалачке публике у Вршцу: да добије богато снабдевену и добро уређену библиотеку с читалиштем. Проширени сенат решио је да се отвори српска градска књижница а припремни радови поверени су г. Душану Младеновићу, који је већ и пре рата помагао

⁸⁴⁶ *Војводина*, бр. 10, 8. 3. 1941, [2].

⁸⁴⁷ *Војводина*, бр. 10, 8. 3. 1941, [2].

⁸⁴⁸ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке 1887–2007*, Вршац: Градска библиотека, 2007, 62.

⁸⁴⁹ *Градска библиотека* у Вршцу је кроз историју мењала имена. Овде је у наслову коришћен назив који је данас у употреби. У Правилнику који је усвојен у периоду између два светска рата, као и у доступној архивској грађи користио се назив *Градски музеј и књижница*, *Градска књижница* и *Градски музеј и библиотека*.

градском библиотекару око набављања српских књига. Извештени смо, да су за књижницу купљена у току 1912, 1913. и 1918. сва новија дела, која су се појавила на српској књижарској пијаци. Оскудица је само у старијим делима, која се, како нас г. Младеновић извештава, или никако не могу добити, или веома тешко.⁸⁵⁰

Српску збирку је било могуће употпунити са старим издањима једино путем поклона од грађанства. У ту сврху Душан Младеновић, потписан као „уређивач српске градске Књижнице“ објављује у локалном листу *Војводина Молбу на грађанство* у којој се каже: „Овлашћен од великог жупана и градског начелника г. Ивана Косировића, да извршим све припремне послове за отварање српске градске књижнице, учтиво молим све пријатеље ширења српске просвете, из места и околине, да и са своје стране омогуће што напреднији и кориснији рад ове наше најмлађе установе, поклањајући јој књиге, листове часописе, уопће све врсте штампарских производа (нарочито из старијих времена: календаре, алманахе, забавнике, брошуре, памфлете, прогласе, важније објаве, позивнице и плакате). Поклони се примају у школи, која је пре била стан гђице Љубице Велићеве (у порти саборне цркве), а признаће се преко овдашњих српских новина. Кома је год незгодно да сам прикупи и пошаље књиге, молим да ме о томе извести, па ћу се сам побринути за прикупљање и пренос.“⁸⁵¹

Отварање *Српског одељења* захтевало је додатна буџетска средства па се о томе расправљало на седници Сената⁸⁵² где је на предлог Финансијског одбора и Магистрата главна скупштина Проширеног сената накнадно одобрила кредит од 34.300 круна.

Српско одељење је за јавност отворено 1920. године, у просторијама порте Светониколајевске цркве, а до 1921. године бригу о њему водио је библиотекар Душан Младеновић који је радио на формирању овог одељења још од 1912. године. Октобра 1922. године *Српско одељење* се сели у зграду у Улици Цара Душана бр. 11, где се већ налазио Музеј и главни део библиотеке. То је био свечани дан за вршачке Србе, јер је то била прва значајна културна институција која се оснивала у новој држави. Поводом отварања *Српског одељења* у граду је одржана велика свечаност, о чему је *Војводина* са одушевљењем извештавала: „Освануо је и тај дан српске културе Вршца. У дворани књижнице видимо леп број скупљене интелигенције, ратара и занатлија. Видели смо и леп број наших суграђана Немаца и Јевреја. Свечаност је тачно почела у пола 12 часова са водоосвећењем које је обавио г. Божидар Поповић окружни прота, народни посланик. На јектеније одговарало је наше срп. црквено певачко друштво. После водоосвећења интонирана је народна химна а потом је одржао г. Иван Косировић градски начелник свој говор.

Потом је отпевало наше срп. цркв. Певачко друштво дивну песму „Од Солуна до Будима“ у којој се велича српско име, српска јачина, слога, просвета и јединство. Ова је песма учинила дубок утисак на присутно грађанство. Потом је разгледана књижница коју су наша два угледна просветна радника г.г. Срећко Милекер и Ника Брашован уредили.

Присутни грађан усхићени и задовољни полако се разиђоше...⁸⁵³

⁸⁵⁰ „Српска градска књижница“, *Војводина*, бр. 20, 14. 8. 1919, [3].

⁸⁵¹ *Војводина*, бр. 20, 14. 8. 1919, [2].

⁸⁵² ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1919 (од 31. маја 1919), (бр. записника 220, бр. маг 10087/1919) – фонд у сређивању

Тако је Градска библиотека поред *Општег одељења* сада добила и *Српско-југословенско одељење*. „Књиге су инвентарисане у одвојене инвентаре, као што су одељењима руководили посебни библиотекари који су се старали о набавци књига и пружању услуга читаоцима, како у позајмици тако и у читаоницама где се читала дневна штампа и друга периодика. Целокупном установом, Градским музејом и библиотеком, руководио је Феликс Милекер, који је истовремено био и кустос Музеја.“⁸⁵⁴

На основу расположиве архивске грађе⁸⁵⁵ могуће је утврдити да су већ од 1920. године оба библиотекара достављала предрачунае за трошкове својих одељења. У ту сврху Душан Младеновић пише списак потреба *Српске градске књижнице* за 1921. годину који је износио 8.100 круна.⁸⁵⁶ Предрачун је предат 15. новембра 1920, да би већ 13. децембра, на основу одлуке Градског рачуноводства био уврштен у предлог општинског буџета за 1921. годину. Укупна издвајања за потребе српског одељења *Књижнице* износила су 2.025 динара, од чега 900 динара за библиотекара. Предрачун⁸⁵⁷ за немачко одељење предао је и Феликс Милекер, који је истог датума уврштен у буџет за 1921. годину. За немачко одељење *Књижнице* издвајања су износила 3.380 динара (у укупну суму нису укључена средства за запослене и текуће одржавање). Године 1920. Феликс Милекер је тражио повећање од 3.000 круна,⁸⁵⁸ на већ одобрен буџет за повећање плата књижничару и послужитељу.

О *Градском музеју и књижници* бринуо је посебан одбор, који је биран сваке године, а статутом из 1923. формира се јединствени *Одбор за музеј и библиотеку*.⁸⁵⁹

⁸⁵³ „Свечано отварање српске књижнице“, *Војводина*, 19. 10. 1922.

⁸⁵⁴ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу 1887-2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 70.

⁸⁵⁵ Биљана М. Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919-1941: практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018, 157.

⁸⁵⁶ ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, бр. 6/1920 – фонд у сређивању

⁸⁵⁷ ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, бр. 58/1920 - фонд у сређивању

⁸⁵⁸ ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1920 (Записник редовне главне скупштине проширеног Сената муниципалног града Вршца која је одржана 31. августа 1920, зап. бр. 205, маг. бр. 8889/1920) – фонд у сређивању

⁸⁵⁹ Године 1926. су за чланове *Одбора за музеј и библиотеку* на предлог градског представника Славка Францића изабрани: Душан Рибаров, Јоца Токић, Богдан Стојановић, Петар Бер и Феликс Милекер; 1927. године на предлог Душана Рибарова изабрани су: Петар Бер, Франц Милекер, Богдан Јовановић, Јоца Токић и предлагач; 1928. године на предлог градског представника Владе Каначког изабрани су: Милан Јовановић, др Макса Розенберг, Јоца Недељковић, др Јован Искруљев и др Велимир Југа; 1929. године на предлог Јосифа Јоановића изабрани су: др Младен Лисавац, Милан Јованчић, Јосиф Улман, др Бранислав Станојевић и Душан Јовановић. Исти чланови одбора предложени су и за 1930. и 1931. годину. – Детаљније видети у: ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1926 (Записник ванредне скупштине Представништва града Вршца која је одржана 22. јуна 1926, број записника 41, сав. 2818/1926) – фонд у сређивању; ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1926 (број записника 227, сав. 15182/1926) – фонд у сређивању; ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1928 (Записник редовне скупштине Представништва града Вршца која је одржана 31. децембра 1928, број записника 441, сав. 16302/1928) – фонд у сређивању; ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1929 (Записник редовне скупштине Представништва града Вршца која је одржана 29. маја 1929, број записника 20, сав. 7255/929) – фонд у сређивању; ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1929 (Записник

Библиотека сада има четири одељења: Библиотека популарне и стручне литературе на српском, Библиотека популарне и стручне литературе на немачком, Библиотека Музеја и Библиотеке, Вершецијана.⁸⁶⁰ Од 1922. до 1932. године *Српским одељењем* руководио је Никола Брашован (1850–1932).⁸⁶¹ После његове смрти ово одељење неко време није радило, да би од 1933. до прве половине 1934. године на овом месту био гимназијски професор Милорад Марчетић. Након тога Феликс Милекер расписује конкурс за библиотекара српског одељења и бира Миливоја Јовановића.⁸⁶² Милекер је са Јовановићем од раније имао добру сарадњу, јер је Јовановић преводио његове брошуре и чланке са немачког и мађарског на српски језик, па га Милекер зато и бира за библиотекара *Српског одељења*. „Миливој Јовановић врло предано ради на унапређењу рада српског одељења. Исто тако, користећи богате фондове локалне и друге српске штампе, помно проучава вршачку прошлост о којој објављује велики број чланака у рубрици *Из Градске библиотеке*. Пред сам рат књижни фонд српског одељења Градске библиотеке има регистрованих 8.286 књига и повезаних годишта новина и часописа. Библиотека је добро посећена, посебно читаоница у којој се могла добити на читање сва локална, али и београдска и новосадска штампа. Пред сам рат у библиотеци је било евидентирано 61.628 књига.“⁸⁶³

Из краћег извештаја објављеног у локалним новинама под насловом „Музеј и библиотека“ (1930) сазнајемо да „градска библиотека, богата књигама, практично сређена и удобно намештена стоји бесплатно на расположење и употребу публици“.⁸⁶⁴ Даље читамо да српско одељење броји 5.000 књига, да је отворено сваког радног дана од 2 до 4 часа по подне, док немачко одељење ради двократно од 9 до 12 часова пре подне и по подне од 2 до 4 часа. Просечно на српском одељењу има 4-5 читалаца дневно, док их је на немачком 10-12 дневно. Аутор извештаја закључује да се Библиотека слабо посећује поготово српско одељење иако је одлично снабдевано књигама – „има књига савременијих, како научних тако и забавних, наших и страних писаца“ и апелује на сва „просветна и хумана друштва и на сваког напредног човека да што већу пажњу обраћа овој нашој културној установи“.

На основу доступне архивске грађе закључујемо да се фонд Градског музеја и књижнице у Вршцу повећавао токома 1932, 1934, 1935. и 1937. године за неколико хиљада публикација.

редовне скупштине Представништва града Вршца која је одржана 31. децембра 1929, број записника 225, сав. 19190/929) – фонд у сређивању; ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1930 (Записник редовне скупштине Представништва града Вршца која је одржана 30. децембра 1930, број записника 287, сав. 23526/930) – фонд у сређивању.

⁸⁶⁰ Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота Подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата : докторска дисертација*, Београд : С. Ћирковић, 2016, 111.

⁸⁶¹ Никола Брашован (1850–1932) учитељ, културни радник, издавач и уредник једног од првих педагошких социјалистичких листова *Учитељ*, члан Уједињене омладине српске, оснивач и директор прве Грађанске школе у Вршцу.

⁸⁶² Миливој Јовановић (1886-1967), историчар, катихета, в. д. директора Вршачке библиотеке по окончању Другог светског рата до 1946. године.

⁸⁶³ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу 1887-2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 71.

⁸⁶⁴ „Музеј и библиотека“, *Војводина*, бр. 61, 9. 11. 1930, [2].

Табела 1: Укупни фонд *Градског музеја и књижнице*⁸⁶⁵

година	број књига
1932	56.716
1934	57.706
1935	59.454
1937	60.000

Из извештаја о раду Градског музеја и библиотеке за 1932. годину који је Миливој Јовановић, библиотекар *Српског одељења*, објавио у локалном листу *Војводини*⁸⁶⁶ сазнајемо да је библиотека током 1932. године увећала свој фонд за 881 књигу, тако да је на крају 1932. године њен укупни фонд износио 56.716 публикацију. Библиотека је током 1932. године била отворена за публику 290 дана током којих је услужен 12.771 корисник који је позајмио 31. 838 књига. Свој извештају о раду музеја и књижнице за 1936. годину, поред навођења статистичких података, Миливој Јовановић завршава оценом укупног рада и значаја који Градска библиотека у Вршцу има у Краљевини Југославији: „Град Вршац има једну стару научну институцију, док је други наши градови тек сад оснивају, чија је научна вредност процењена на око 7.000.000 динара.“⁸⁶⁷

Набавка публикација (поклоном или куповином из сопствених средстава) може се пратити кроз архивску грађу.⁸⁶⁸ Фонд је највише увећаван буџетским средствима које је општина одобравала за *Градску књижницу и музеј*. Године 1935. фонд Српског одељења Библиотеке⁸⁶⁹ повећан је за 587 књига (без часописа), у износу од 13.137 динара. Од овог броја 204 књиге набављене су куповином, а остале 383 поклоном. Библиотека је бесплатно примала и сва издања *Српске краљевске академије*. Највећи дародавци били су универзитети у Београду и Загребу. Следеће године⁸⁷⁰ набављена је

⁸⁶⁵ Миливој Јовановић, *Градски музеј и библиотека : једна драгоценост тековина града Вршца 1934 : (преписано из Војводине бр. 4 за 1935), 2* (СБ 1711); Миливој Јовановић, *Градски музеј и библиотека у 1935 год. : (преписано из Војводине бр. 23 за 1936), 2* (СБ 1711); Миливој Јовановић, *Градски музеј и библиотека у 1937. години : (преписано из Војводине бр. 4 за 1938), 1* (СБ 1710); На основу доступних података није било могуће утврдити укупан број публикација оба одељења за све године.

⁸⁶⁶ „Вршачки градски музеј и библиотека“, *Војводина*, бр. 8, 19. 2. 1933, [3].

⁸⁶⁷ *Војводина*, бр. 49 (4. 11. 1937): [2].

⁸⁶⁸ Већина података преузета је из доступне грађе фонда Градског поглаварства Вршца за период од 1919. до 1941. године Историјског архива у Белој Цркви.

⁸⁶⁹ Миливој Јовановић, *Градски музеј и библиотека у 1935 год. : (преписано из Војводине бр. 23 за 1936), 1-2*

⁸⁷⁰ Миливој Јовановић, *Градски музеј и библиотека у 1936. години : (преписано из Војводине бр. 49 за 1937), 1*

561 књига у вредности од 15.000 динара, углавном поклоном од научних установа, од којих су скоро све биле из Београда.

Градски музеј и књижница доносе нов *Правилник (Статут)* 1937, али у њему нема неких већих промена. За Библиотеку је у члану 2 наведено да има југословенско и опште одељење.

У 1939. години набављено је 250 књига, у вредности од 7.556 динара.⁸⁷¹ *Књижница* је из сопствених средстава купила 21 књиге, док су 44 добијене на поклон. Осим тога, била је претплаћена на седам часописа, а бесплатно је примала још шест часописа. Извршено је корицење 100 књига, у вредности од 1.000 динара. *Књижница* је остваривала приходе од чланарина, што указује да коришћење публикација није било бесплатно.⁸⁷²

Интересантан је податак да су *Градски музеј и књижница* све до усвајања *Правилника Градског музеја и књижнице града Вршца*⁸⁷³ 1935. године, радили по *Правилнику* из 1907.⁸⁷⁴ *Правилником* је у чл. 1 одређен карактер ове установе, која је дефинисана као имовина Општине града Вршца (у *Правилнику* из 1937. године дефинише се као установа Општине), што представља један од критеријума да се *Књижница* може сматрати јавном библиотеком. У чл. 2 истакнута је важност оснивања завичајног фонда: „да прикупља све податке који се односе у првом реду на Вршац и Банат“ што указује на свест оснивача да је Завичајно одељење један од најважнијих делова сваке јавне библиотеке. Финансирање *Градског музеја и књижнице* одређено је чланом 5: „за одржавање и развијање установа уноси Општина града Вршца у свој годишњи прорачун одређену своту, којој се имају додати приход од читања књига као и разни дарови“. Из претходно наведеног може се закључити да је за рад *Књижнице* био намењен део општинског буџета, као и чланарина која се користила за повећање прихода установе (што је прецизније дефинисано у *Правилнику* из 1937. године). Ове чињенице показују још једну од карактеристика јавне библиотеке – буџетско финансирање. На челу *Градског музеја и књижнице* налазио се *Одбор за музеј и књижницу* чији је председник био градоначелник, који као председник општине управља преко изабраног Одбора, што је такође једна од карактеристика јавне

⁸⁷¹ Миливој Јовановић, *Градски музеј и библиотека у 1939. години* : (преписано из *Народног гласника бр. 15 за 1940*) (СБ 1712).

⁸⁷² Уплата од 2.806 динара за читање књига за друго полугодиште 1929; 175 динара за читање часописа *Дневник*, 30. јуна 1930; 2.686 за првих шест месеци 1930. године; 418 динара од 1. јула до 31. децембра 1930; друго полугође 1930. године 2205 динара; 422 динара у благајну библиотеке српског одељења од 2. јануара до 27. јула 1931; 2.076 динара за прво полугође 1931. године; 1847 динара уплата за друго полугође 1932. године; 1.831 динара за прво полугође 1933. године. – Детаљније видети у: ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Градски музеј и библиотека 1931, бр. 53.1932 (бр. 1-21) – фонд у сређивању.

⁸⁷³ ИАБЦ, А10 Градско поглаварство Вршац 1919-1941, Записници Главне скупштине за годину 1935 (број записника 264, сав. 20648/935) – фонд у сређивању.

⁸⁷⁴ Душан Белча наводи нешто другачији податак. Он каже да су „Градски музеј и библиотека радили по статуту из 1906. све до 1937“. Он се позива на Статут који је донесен 7. септембра 1937. Видети у: *Споменица Градске библиотеке у Вршцу 1887-2007*, 95 и 104. Изгледа да су донета два Правилника, један 27. 12. 1935. који се чува у Историјском архиву Бела Црква и други од 7. 9. 1937. чији се факсимил налази у Белчиној књизи, а кога нема у Историјском архиву у Белој Цркви. Увидом у текст оба правилника може се утврдити да постоје само минималне разлике у појединим члановима, који не утичу на суштину рада јавне библиотеке.

библиотеке. У *Одбору Градског музеја и књижнице* налазила су се три члана која је бирало Градско веће, а чланови одбора били су и велики бележник, главни адвокат, главни рачуновођа, кустос као референт, књижничар као записничар и председник општине које је био на челу Одбора. Оваква подела указује на чињеницу да су у рад Одбора били укључени сви општински чиновници који су могли да помогну у раду *Књижнице*. За рад *Књижнице* најзначајнији су били књижничар и рачуновођа, јер су се бавили стручним радом (књижничар) и финансијама (рачуновођа). Књижничар је за збирку морално и материјално одговарао Градском већу, што је такође један од показатеља да је имовина Библиотеке била власништво града Вршца, а дефинисано је и да у случају укидања Установе имовина припада Градском већу. Набавка је вршена на основу поклона и куповине у складу са сврхом Библиотеке. Ове чињенице указују да се и у основном документу водило рачуна о профилисању фондова, како би они одговарали типу библиотеке и њеној сврси ради које је основана. Стручни рад дефинисан је у члану 13 *Правила* из 1937. године: „Кустос и књижничари воде поверена им одељења, врше надзор над овима, принове уводе у дневник прираштаја и у стручни инвентар, састављају о збиркама каталоге, путовође за публику и крајем сваке године састављају извештај о стању поверених им одељења, из којих кустос музеја саставља прегледан извештај о установи“.⁸⁷⁵

У писму Министарству просвете⁸⁷⁶ библиотекар *Градског музеја и књижнице* тражи помоћ у књигама, јер установа има велики број корисника. Он наглашава да библиотеку годишње посети од 15.000 до 20.000 људи, највише школске омладине. У писму се могу пронаћи и други важни подаци о Библиотеци: издржава је градска општина, основана је 1920. године (овај податак није тачан, јер је тада основано Српско одељење) и да располаже са 7.000 свезака. Као одговор на овај допис, начелник одељења за народно просвећивање⁸⁷⁷ одлучује да се из слагалишта књига Министарства Градској библиотеци у Вршцу додели тридесет примерака публикација.

„На почетку 1941 године, књижни фонд српског одељења имао је регистрованих 8.286, годишта часописа, новина и других штампаних предмета.“⁸⁷⁸

Градски музеј и књижница у Вршцу је од оснивања до почетка Другог светског рата радила као јавна библиотека, са издвојеним средствима из буџета општине (добила је одређену своту новца за библиотекара и набавку публикација). Од радних места која су били у вези са библиотечком делатношћу постојали су библиотекар и служитељ, што је било предложено и у међуратном *Закону о библиотекама*. Материјални положај библиотекара *Српског одељења* био је лошији (имао је мању плату) у односу на библиотекара немачког одељења.⁸⁷⁹ Просторија за рад Библиотеке била је одређена од стране општине, тако да је и овај услов за њену несметану делатност био задовољен. Коришћење публикација, као у већини јавних библиотека на територији Србије, у

⁸⁷⁵ Правилник Градског музеја и књижнице у Вршцу, ИАБЦ, А 10 Градско поглаварство Вршац 1919–1941, Записник седнице Градског већа у Вршцу од 27. децембра 1935.

⁸⁷⁶ АЈ 66-2512-2318 (документ од 25. септембра 1939. године године под бројем 74)

⁸⁷⁷ Исто (одлука бр. 9944 од 17. јануара 1940. године)

⁸⁷⁸ Миливој Јовановић, „Градска библиотека у Вршцу“, *Библиотекар : орган Друштва библиотекара НР Србије* Год. 2, бр.2-3, 1950, 266

⁸⁷⁹ Биљана М. Ђурашиновић : *Јавне библиотеке у Србији 1919-1941: практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018, 173.

међуратном периоду није било бесплатно, што је омогућило повећање средстава која су се могла издвојити за рад *Градског музеја и књижнице* у Вршцу.

По избијању Другог светског рата немачке власти затварају *Српско одељење Градске библиотеке*, тако да остаје да ради само немачко одељење којим до краја рата руководи библиотекарка Ана Мајер. Душан Белча бележи један догађај са почетка рата: „Тих дана постојала је идеја код неких немачких омладинаца да се уништи фонд српске књиге у Градској библиотеци. И када су упали у зграду да то ураде, тражећи *рацке књиге*, пред њих се испречио стари Милекер и подвикнуо им „Ово нису књиге рацке, него градске! Марш напоље!“⁸⁸⁰ Белча сматра да су српске књиге остале сачуване захваљујући овако енергичној реакцији Феликса Милекера.

Највредније примерке који су се чували у Градском музеју и библиотеци, Милекер по почетку рата склања у сеф Народне банке, где они остају до завршетка рата и поновног отварања Градске библиотеке.

Милекер, као доживотни кустос и руководилац Градске библиотеке и Градског музеја умире 26. априла 1942. године у Вршцу. Он је својом личношћу и необичном радном енергијом и посвећеношћу послу обележио први и веома успешан период развоја Градске библиотеке у Вршцу.

Вршац је од немачког окупатора ослобођен 2. октобра 1944. и већ неколико дана након тога, тачније 24. октобра, Ана Мајер је предала кључеве Градског музеја и библиотеке Миливоју Јовановићу, чиме почиње нова етапа у развоју јавног библиотекарства у Вршцу.

4.1.5. Библиотека Државне гимназије у Вршцу

Државна гимназија у Вршцу прешла је у руке Краљевине СХС септембра 1919. године. У почетку је то била реалка, као што је била и за време Угарске, али је у току даљих година претворена у тзв. потпуну гимназију, тако да је 1925. године прва генерација матурирала по плану и програму за гимназије. Први директор гимназије био је професор Лазар Марчетић који је одмах извршио нову организацију школе, те је она од чисто мађарске постала српско-немачка школа. У школској 1919/20. години било је уписао 661 ученика и ученица, од којих су 270 били уписани у немачка одељења, са којима је радило 22 наставника (4 је било старих наставника из мађарске реалке, а остали су били новопостављени). У каснијим годинама број уписаних ученика је варирао. Владан Јовановић, директор Гимназије, у свом извештају о раду 1928/29. године констатује да школа има „прилично уређене кабинете и збирку учила, а имала је и лепу књижницу, већином на мађарском језику, која није сва сачувана, јер су многе књиге и то баш она скупоцена издања и збирке, однете у неколико великих сандука из ове школе, како веле, за Београдски универзитет!“ Надаље у свом извештају, директор Јовановић са резигнацијом констатује да је државна гимназија имала прилично уређене збирке и кабинете, и на томе би јој многе школе нарочито оне у Србији и јужној Србији, могле позавидети, али да је „то остало од Мађара, а врло мало, или скоро

⁸⁸⁰ Душан Белча, *Споменица Градске библиотеке у Вршцу 1887-2007*, Вршац : Градска библиотека, 2007, 71.

ништа није приновљено“. С друге стране Јовановић предлаже надлежним органима читав низ мера како би се стање у школству могло поправити и предлаже да Обласни одбор одреди једну мало већу суму новца годишње за поуну кабинета и збирки, за поуну професорске, а нарочито ђачке књижнице, као што је то већ урадила 1927. и 1928. године када је одобрио суму од по 2.500 динара. У гимназији у Вршцу постоји Бачка дружина „Скерлић“, која ради у оквиру својих веома скромних могућности, а да би тај рад био квалитетнији потребно је набавити књиге како би ученици своја знања проширили. „Књига је данас скупа те сиротиња, а ње у овој школи има у знатној мери и међу ученицима и међу наставницима, није у могућности да набави добру књигу, па би ту помоћ Области била потребна“, закључио је Јовановић.

Поред Гимназије, у Вршцу је постојала Државно грађанска школа и Државна учитељска школа. До Првог светског рата у Вршцу је постојала мађарска грађанска школа, која је маја 1919. претворена у српску Државну грађанску школу. Први управитељ Српске грађанске школе био је Никола Брашован, учитељ основне школе у пензији. Највећи проблем ове школе био је недостатак школске зграде. Српска грађанска школа заменила је мађарску грађанску школу, али није могла да добије и њену зграду јер је у том тренутку ту била смештена болница, те је новоотворена српска школа у прво време добила просторије у српској основној школи.

Државна учитељска школа у Вршцу почела је са радом 1920. године и од почетка била мешовита. Служила је да школује учитеље и забавиље за цео Банат и Подунавску област. Уз Учитељску школу, постоји и основна школа.

Група вршачких интелектуалаца на састанку одржаном 4. децембра 1926. договорила се да оснује Народни универзитет. Из Сатута који је усвојен 26. децембра 1926, види се да је Народни универзитет именовано библиотекар – Мила Вукчевића.

4.1.6. Српска народна књижница и читаоница у Избишту

Основана 1903. године, *Српска народна књижница и читаоница у Избишту* свој пуни значај добија у периоду између два светска рата. Ова културно-просветна установа била је од велике важности за село – не само да је служила за читање новина и књига, организовање предавања, већ су се у њеним просторијама састајали и дружили мештани разговарајући о важним друштвеним темама.⁸⁸¹ Између два рата супруге сеоских учитеља и свештеника оснивају *Коло српских сестара*, а учитељ Жарко Зрењанин оснива *Добровољно ватрогасно друштво* (1927) чији је и сам био члан.⁸⁸² Избиште је имало и богату позоришну традицију, а на то нам указује податак да је у селу основано прво аматерско позоришно друштво још 1912. године када је изведена прва представа *Циганин* у дворишту кафеције Јована Бранкова.⁸⁸³ Интересовање

⁸⁸¹ Феликс Милекер наводи да је Избиште осим читаонице, имало и земљорадничку задругу и певачко друштво које спадају у најстарије у овом крају, видети: *Летописи општина у јужном Банату*, Вршац : Угао : Triton Public, 2005, 124.

⁸⁸² Драгољуб Бранков, *Избиштаница*, Избиште: издање аутора, 2009, 7.

⁸⁸³ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Београд : Културно просветна заједница Републике Србије : Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије : Задружни савез Србије, 2000, 84.

избиштанских сељака је било велико, па су убрзо уследили и други комади: *Колера*, *Божихно прасе*, *Бадње вече*, *У харему*, *Комитска мајка*, као и разни скечеве и монолози.⁸⁸⁴ Приредбе су оживеле после Првог светског рата, а припремали су их учитељ Бранко Горонић и учитељица Јелена Бељин.⁸⁸⁵ Аматерско позоришно друштво из Избишта давало је сваке године неколико приредби и било је активно све до Другог светског рата.

Српска народна књижница и читаоница се од оснивања неколико пута селила, све док 1925. године није добила сопствене просторије. Те године су учитељ Ђура Крачунов⁸⁸⁶ и његова супруга Јулијана завештали *Читаоници* скоро целокупно своје имање: три куће у центру села и 56 јутара земљишта.⁸⁸⁷

До Првог светског рата у *Читаоници* су се могле читати само новине, а по завршетку Првог светског рата отпочела је да ради и *Књижница* у којој су се могле изнајмити прве књиге за читање.⁸⁸⁸ *Читаоница* је од тада постала стециште готово свих Избиштана од којих је велики број био неписмен или полуписмен. О раду и издавању књига бринуо се у почетку Васа Бранков, а затим Грујица Губетић, учитељ, све до 1926. године када је књижницу и читаоницу почео да води учитељ Жарко Зрењанин звани Уча.⁸⁸⁹ Жарко Зрењанин је био књижничар и благајник *Народне књижнице и читаонице* од 1926. до 1933. године.⁸⁹⁰ У селу је тада постојала шесторазредна основна школа, у којој је радило шест учитеља.

Са доласком Зрењанина рад ове *Књижнице* добија нови полет. Као благајник и књижничар Жарко је у *Читаоници* одржавао предавања на разне теме, алфабетске течајеве за описмењавање и повремене састанке са члановима илегалне Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Жарко Зрењанин оснива и *Народни универзитет* 1927. године који почиње да ради у просторијама Читаонице. Зрењанин убрзо постаје председник *Народног универзитета* на коме су предавачи били познати професори из Београда, Вршца, Уљме и других места. Теме предавања биле су из медицине, пољопривреде и задругарства. Сви Избиштани који су сарађивали са Жарком касније су постали чланови *Народне читаонице и књижнице*, као и *Народног универзитета*. Дневни лист Политика у броју из децембра 1927. године пише о раду народног

⁸⁸⁴ Исто, 84.

⁸⁸⁵ Исто, 84.

⁸⁸⁶ Ђура Крачунов (1848 - ?) је био учитељ у Избишту, где је провео читав свој радни век. Он и његова супруга Јулијана сахрањени су на избиштанском сеоском гробљу, а на њиховом надгробном споменику стоји запис: „Овде почивају вечни сан велики просветни добротвори избишког народа који су своје имање оставили свом милом српском, православном народу избишком.“ Пошто нису имали потомака, за живота су себи подигли споменик где су уклесане године њиховог рођења, али нема година њихове смрти. Нико се од мештана до дан-данас није потрудио да великим добротворима уклеше и године смрти на надгробном споменику.

⁸⁸⁷ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Београд : Културно просветна заједница Републике Србије : Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије : Задружни савез Србије, 2000, 83.

⁸⁸⁸ Исто, 83.

⁸⁸⁹ Исто, 83.

⁸⁹⁰ Исто, 83.

универзитета у Избишту.⁸⁹¹ Због политичког активизма Жарка Зрењанина и његових напредних идеја, *Читаоница* је увек била под присмотром полиције и власти. Више пута је срески начелник у Белој Цркви давао инструкције локалним властима у Избишту да пажљиво мотре на Жарка Зрењанина и његове људе, приликом одржавања предавања.⁸⁹²

Школски надзорник из Беле Цркве упутио је писмо управитељу школе Бранку Горонићу у коме се управитељ упозорава „да је рад г. Жарка Зрењанина под присмотром полиције“.⁸⁹³ Повод за ово писмо је долазак у село др Драгољуба Јовановића, професора Универзитета у Београду и његово предавање у сеоској читаоници. Сачувана је копија писма у коме управитељ Горонић одговара Школском надзорништву: „Господин др Драгољуб Јовановић дошао је у село по мом позиву. Лично сам био на његовом предавању када је говорио о потреби модернијег начина обрађивања земље и давао позитивне примере рада појединих земљорадничких задруга у земљи. После предавања, у његовом друштву са учитељем г. Жарком Зрењанином, био сам на вечери где се водио разговор поводом одржаног предавања. Никаких других разговора није било.“ Учитељ Горонић је поштовао младог колегу Зрењанина, коме је у детињству и сам био учитељ. Више пута га је упозоравао на опасности којима се излаже због свог политичког активизма. Међутим, ни добронамерни савети учитеља Горонића, ни озбиљне полицијске претње нису могле да поколебају Жарка Зрењанина да одустане од политичког рада.

Због штампања и растурања комунистичког листа *Лењинист*, Државни суд за заштиту државе у Београду осудио је 12. јула 1933. Жарка Зрењанина на три године робије, губитак часних права на пет година и губитак државне службе.⁸⁹⁴ Вест о хапшењу Жарка Зрењанина пренела је и вршачка *Војводина*: „Престоничке новине „Политика“ и „Време“ донеше вест, да је шурак бив. вршачког учитеља Милићевића осуђен од стране Државног суда за заштиту државе на 3 године робије и 5 год. губитка часних права. Оптужен је био, да је као комуниста растурао комунистичке летке и илегалну литературу. Питамо, ко је овој лепој птици дозволио да у коњичкој касарни ради као невршачки учитељ на аналфабетском течају? Зар поред толико вршачких учитеља доведоше Зрењанина?“⁸⁹⁵

Жарко је остао на месту књижничара све до свог хапшења. Дана 9. априла 1933. године Управа *Српске народне књижнице и читаонице* одржала је своју заједничку седницу и донела одлуку да се њен дотадашњи књижничар и благајник Жарко Зрењанин искључи из чланства ове установе, јер је ухапшен као антидржавни елеменат – комуниста.

⁸⁹¹ Душан Попов, *Српска штампа у Војводини : 1918–1941*, Нови Сад: Матица српска, 1983, 310.

⁸⁹² Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Београд : Културно просветна заједница Републике Србије : Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије : Задружни савез Србије, 2000, 83.

⁸⁹³ Славко Бранков, *Школа у Избишту: записи и сећања*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 2001, 62.

⁸⁹⁴ Душан Попов, *Српска штампа у Војводини : 1918–1941*, Нови Сад: Матица српска, 1983, 311. Решење министра просвете о отпуштању из службе „због ширења и пропагирања комунистичких идеја“ видети у: АЈ 66-558-870.

⁸⁹⁵ „Зрењанин Жарко учитељ из Избишта осуђен“, *Војводина*, бр. 30, 23. 7. 1933, [2].

У историји *Народне српске књижнице и читаонице* један податак привлачи пажњу: Јован Дучић је 1938. године четири своје књиге *Сабраних дела* са поветом поклонио избиштанској библиотеци. Књиге је послао из Букурешта (Румунија) где је био у дипломатској служби. На једној од књига, руком је написана посвета: „Српској народној књижници и читаоници у Избишту шаље братски српски поздрав, Јован Дучић, 1938, Букурешт.“⁸⁹⁶

Књижница и читаоница настављају са радом све до доласка немачких окупатора у село. Од 1941. па до ослобођења 1944. године, у просторијама *Читаонице* налазила се немачка полиција, а књиге и читаонички инвентар били су смештени на тавану исте зграде, док је један део књига спаљен.⁸⁹⁷

4.1.7. Прва ратарска читаоница и књижница у Павлишу

Вршачка *Војводина* у свом 23. броју од 4. јуна 1938. године обавештава јавност да је у Павлишу на заузимање неколико млађих и просвећених ратара основана *Прва ратарска читаоница и књижница*. Иницијатор и покретач оснивања читаонице био је Славко Војтечки, који је и председавао оснивачком скупштином. На оснивачкој скупштини усвојена су правила и изабрано руководство. Управни одбор чинили су ратари: председник Мита Тодоровић, његов заменик Станко Гвозденов, благајник и књижничар Славко Војтечки, деловођа Милорад Белић, чланови: Боривој Чејић, Милан Војтечки, Жива Милошев, Боривоје Николајевић, Спасоје Чејић, и три заменика: Иван Бућинац, Милутин Косановић, Лазар Тодоровић. У Надзорни одбор ушли су: Жива Гимбош, Таца Војтечки, Урош Ђумић, заменици: Душан Гвозденов, Милутин Тадић. Из новинског чланка сазнајемо да су на оснивачкој скупштини усвојена правила и да је ће Читаоница поред свог редовног задатка, „набављања и давања на читање корисних листова и књига, у свом крилу моћи образовати и разне одељке, као дилетантски, музички, певачки, аналфabetски, домаћички, витешки, спортски итд. те да ће дати целокупној ратарској омладини прилике, да се око своје установе окупи и организује.“⁸⁹⁸

4.1.8. Народна читаоница у Влајковцу

У Влајковцу је на Ђурђеван 1922. године одржана народна забава у циљу оснивања народне читаонице.⁸⁹⁹ Иницијатор оснивања читаонице је влајковачки учитељ Димитрије Вујачић. У лепо украшеној дворани влајковачки омладинци одиграли су комад из народног живота који је наишао на одушевљење публике. Након одиграног

⁸⁹⁶ Ова књига са поветом Јована Дучића налази се у приватној библиотеци правника Драгољуба Р. Бранкова (рођ. 1950), родом из Избишта, који данас живи у Вршцу.

⁸⁹⁷ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Београд : Културно просветна заједница Републике Србије : Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије : Задружни савез Србије, 2000, 83.

⁸⁹⁸ *Војводина*, бр. 23, 4. јун 1938.

⁸⁹⁹ „Просветни рад по селима“, *Војводина*, бр. 38, 18. 5. 1922.

комада учитељ Вујачић одржао је родољубиви говор у коме је истакао важност читаоница за народно просвећивање, а затим је настало народно весеље које је трајало до зоре. Забава је била веома успешна и скупљен је новац за почетак рада читаонице. У локалној штампи до Другог светског рата нисмо више наилазили на вести које се тичу рада ове читаонице.

4.1.9. Библиотека Савеза руских официра – вршачко одељење

У годинама након Октобарске револуције из Русије у Краљевину СХС долазе руске избеглице: аристократија, официри, војници, свештеници, интелектуалци, сељаци, једном речју сви они који се нису мирили са новим друштвеним и политичким поретком који је успостављен у Русији након 1917. године.

Прве избеглице из Русије пристижу у општину Вршац 1920. године и бивају смештене у дворач грофа Бисингера у селу Влајковцу. Према попису становништва из 1921. године у Вршцу је тада живело 142 руских избеглица, а 1939. било их је 256.⁹⁰⁰ Руси су одмах по насељавању у Вршцу формирали: Друштво руско-српског пријатељства (Общество русско-сербского знакомства), Руско-српски одбор за помоћ избеглицама (Русско-сербский комитет помощи беженцам), Удружење руских интелектуалаца и физичких радника (Общество русских интеллектуалны и физических работников), Савез руских војника-бораца (Союз российских воинов-комбатантов), Вршачко одељење Друштва руских официра у Краљевини СХС (Вршачкое отделение Общества русских офицеров в Королевстве СХС).

Истовремено са оснивањем својих удружења, црква, хорова, клубова за дружење, дечјих вртића и школа, Руси су оснивали и библиотеке. Домаће становништво било је задивљено количином књига које су руске избеглице донеле са собом у Србију. Према наводима неких истраживача, количина руских књига којом се користило 8-12 хиљада руских избеглица у Београду превазилазила је укупни фонд Народне библиотеке Србије, који је у том тренутку износио око 212 хиљада књига.⁹⁰¹ Милош Црњански у свом *Роману о Лондону* приповеда о великом културном доприносу који су руски емигранти дали европској и светској култури: „Руски емигранти су научили свет балету, певању, у Паризу, у Америци, у театру. Чак и Шекспиру. А сиромашни, стари, космати, руски професори, напунише у туђини, књигама, катедре и универзитете, као некада Грци, кад је Константинопољ пао.“⁹⁰²

Вршачки одсек Савеза руских официра у Краљевини СХС основао је своју библиотеку 1924. године. Ову библиотеку су користили сви Руси настањени у Вршцу. У листу *Војводина* бр. 3 од 17. јануара 1926. године Вршачки одсек Савеза руских официра објавио је кратку вест насловљену са „Захвалност“ у којој се захваљује Душану А. Јовановићу, директору вршачке Учитељске школе који је изашао у сусрет и

⁹⁰⁰ Алексей Биорисович Арсенъев, *Русские в Сербии*, Белград : Весна инфо : Координационный совет российских соотечественников в Сербии, 2009, 192.

⁹⁰¹ Алексей Биорисович Арсенъев, *Русские в Сербии*, Белград : Весна инфо : Координационный совет российских соотечественников в Сербии, 2009, 88.

⁹⁰² Милош Црњански, *Роман о Лондону : књига друга*, Београд : Нолит, 1972, 116.

Савезу понудио једу собу у згради Учитељске школе за смештај библиотеке. Из чланка сазнајемо да је вршачко одељење Друштва руских официра основало библиотеку 1924. године и да се за само две године рада „официрска библиотека толико проширила да се није могла налазити у оном приватном стану где је била у почетку свога рада“. Циљ ове библиотеке је био, како пишу руски емигранти, „да би наш подмладак могао упознати лепоту наше књижевности, а и ми да проведемо неколико слободних од рада часова у читању“.⁹⁰³ Пошто Друштво није имало средстава за најам веће просторије, били су принуђени или да обуставе набавку нових књига или да затворе библиотеку. У том тешком тренутку за Друштво, у помоћ им је притекао Душан А. Јовановић, директор вршачке Учитељске школе и омогућио даљи рад уступањем једне просторије у школи.

У литератури смо наишли на податак да је ова библиотека 1941. године имала фонд од 1.774 публикације и да је њен последњи библиотекар био Сергеј Сергејевић Лукин (Сергей Сергеевич Лукин)⁹⁰⁴. Увидом у садашње стање фонда евидентирали смо 1.104 књигу и 36 часописа. Већина ових књига има печат „Друштва руских официра“, тачније њих 855. Печат је округлог облика, пречника 4 цм, у чијем је центру грб царске Русије, а око њега великим словима пише: „ОБЩ. РУССК. ОФИЦЕРОВЪ – ВЕРШАЦКІЙ ОТДѢЛЪ“. Овај печат има и 36 часописа. Осим печата Друштва руских официра, 70 књига има печате других библиотека, односно колонија где су живели Руси: Прва руско-српска гимназија – Београд, Руско-српска девојачка гимназија – Велика Кикинда, Харковски институт – Нови Бечеј, Земгор – Београд, Кримски кадетски корпус. Неколико књига имају печате руских колонија из Краљева, Земуна, Петроварадина и Поновиче (Словенија).

Публикације су штампане у многим градовима Европе, Азије и Америке: Берлину, Лајпцигу, Минхену, Бриселу, Риги, Талину, Паризу, Ници, Варшави, Прагу, Харбину, Шангају, Њујорку, Сао Паолу, као и у Београду и Новом Саду. Књиге су писане старим руским правописом и издаване у периоду од 1880. до 1946. године. Знатан број књига не садржи годину издања, па постоји вероватноћа да су неке књиге и старије од 1880. године.

Књиге су добро очуване и већина их је поново коричена. Доминирају дела из лепе књижевности намењена одраслима и деци, али има књига из религије, историје, војне историје и мемоарске литературе. Највише има дела руских класика и савремених руских писаца (Александра С. Пушкина, Николаја В. Гогоља, Лава Н. Толстоја, Фјодора М. Достојевског, Николаја С. Љескова, Михаила Ј. Љермонтова, Ивана С. Тургењева, Ивана А. Буњина, Антона П. Чехова, Александар В. Амфитеатров, Николај Н. Брешко-Брешковски, Елена М. Бебутова, Борис К. Зајцев, Вера И. Крижановска, Сергеј Р. Минцлов).

У „Библиотеци Друштва руских официра“ налазе се и преводи из страних књижевности, пре свих дела: Жила Верна, Чарлса Дикенса, Александра Диме, Хенрика Сјенкјевича, Ханса Кристијана Андерсена, Оноре де Балзака, Кнута Хамсуна...

Веома су бројне публикације из области религије, историје, мемоарске и војне литературе, што је логично с обзиром на то да су ову библиотеку највише користила

⁹⁰³ *Војводина*, бр. 3, 17. јануар 1926

⁹⁰⁴ Алексей Биорисович Арсенъев, *Русские в Сербии*, Белград : Весна инфо : Координационный совет российских соотечественников в Сербии 2009, 194.

војна лица – руски официри: П. Н. Врангел: *Успомене* (Берлин, 1924), В. фон Дрејер: *Разарање Бугарске: Други балкански рат*, 1813 (Санкт Петербург, 1914), Виктор Севски: *Генерал Корнилов* (Ростов на Дону, 1919), Н. Н. Головин: *Руска контрареволуција 1917–1918* (1937).

Посебну вредност фонду дају аутентичне белешке ондашњих корисника ове библиотеке исписане на маргинама књига. Тако је један читалац у књизи нобеловца Ивана Буњина *Грамматика љубави* (Београд, 1929) испод фотографије аутора на руском језику исписао: „Чортъ его знаетъ почему этотъ третъестепенный „писатель“, точные маратель, получилъ нобелевскую премию за литературу, о онъ слабѣе даже Куприна⁹⁰⁵. Дураки!“ („Ђаво ће га занати зашто је овај трећестепени „писац“, тачније преварант, добио Нобелову награду за литературу, јер је лошији чак и од Куприна. Глупаци!“).⁹⁰⁶

Руски емигранти који су између два рата живели у Краљевини Југославији углавном су били образовани и дали су значајан допринос српској култури, науци и уметности. Они су, између осталог, у Београду основали „Руски научни институт“ који је издавао часопис „Записки Русског научног института“, а у библиотеци Руских официра у Вршцу је сачувано 9 њихових публикација из периода 1930–1933. године

У Вршцу је између два светска рата живело много руских породица: Баљицки, Балтузович, Богословски, Власов, Лукин, Марков, Мурађан, Пирогов, Проталински, Рогаткин, Стахов, Штаљ, Шпарински и др⁹⁰⁷. Међу њима је било пуно високообразованих људи, професора, инжењера, лекара, који су својим знањем и радом дали значајан допринос привредном и културном развоју града. Нажалост, не постоје детаљнији подаци о животима руских емиграната у Вршцу. Већина њих је услед друштвено-политичких прилика напустила земљу 1950. године. Једно од малобројних сведочанстава постојања руске емиграције у Вршцу јесте управо официрска библиотека Савеза руских официра у Вршцу која се данас чува у Градској библиотеци у Вршцу као засебна збирка.

4.1.10. Немачке библиотеке у Вршцу у међуратном периоду

Вршачки Немци су своје потребе за читањем новина и књига на немачком језику задовољавали пре свега у Градској библиотеци која је од самог свог оснивања (1887) имала богат фонд књига и периодике на немачком језику. Такође, велики број немачких струковних и културних удружења је имао своје мале, приручне збирке књига, док су многи виђенији Немци имали богате личне библиотеке. У извештају *Повереништва за просвету (одељење за народно просвећивање и културу)* о сабиралиштима књига после Другог светског рата налазимо податак да је из приватних библиотека вршачких

⁹⁰⁵ Александр Иванович Куприн (1870–1938), руски писац.

⁹⁰⁶ Више о овој библиотеци видети у: Драгана Ракић, „Једно културно наслеђе руских емиграната : Библиотека Друштва руских официра – вршачко одељење“ : Бела Црква и Банат : зборник текстова поводом 300 година од оснивања Беле Цркве као савременог града, Бела Црква : Народна библиотека, 2018

⁹⁰⁷ Анђелка Миросављев, „Фонд руске књиге“: *Библиотечки билтен*, број 1-2, Вршац : Градска библиотека, 2002, 24.

немачких породица заплењено 47.452 немачке књиге што јасно говори да је немачко становништво имало развијене читалачке навике и било на високом образовном и културном нивоу.⁹⁰⁸

У данашњем фонду Градске библиотеке чува се око 30.000 књига на немачком језику из периода пре Другог светског рата. Многе од ових књига имају екслибрисе немачких удружења и појединаца, а само неки од њих су: Bibliothek der Bauarbkterortsgruppe (Библиотека локалне грађевинске групе), Bibliothek Oskar Grünwald (Библиотека Оскара Гринвалда), J. E. Kirchner Witwe Buchhandlung Werschetz (Књижара удовице J. E. Кирхнера), Reinhard, Mr pharm. Josef Marich...

Велику улогу у развијању културног и националног идентитета Подунавских Шваба између два светска рата на територији Војводине одиграо је *Швапски-немачко просветни савез* (Schwäbisch-deutsche Kulturbund) основан 20. јуна 1920. године у Новом Саду. Ово удружење ће током читавог међуратног периода представљати централну националну организацију Немаца у Краљевини СХС. *Швапски-немачко просветни савез* се у почетку јавно изјашњавао као „неполитичка организација која се залаже за духовне, етичке, моралне, друштвене и културне потребе немачке мањине и њено просвећивање путем неговања језика, ширења књига, оснивања библиотека и других васпитних установа, предавања“.⁹⁰⁹ Овај Савез је интегрисао више културних, привредних, спортских и хуманитарних асоцијација (*Савез немачких народних библиотека, Савез немачких спортских и фискултурних друштава, Немачки певачки савез, Немачки академски савез, Централна пољопривредна задруга Аграрија, Централна задруга за социјално становање, Немачка школска задужбина* и др).⁹¹⁰ Одмах након Новог Сада, први наредни одбор који је формиран био је месни одбор Културбунда у Гудурици⁹¹¹ формиран 24. јуна 1920, затим у Вршцу 29. јуна 1920. године.⁹¹²

Савез немачких народних библиотека (Der Verband der Deutschen Volksbücherei) радио је у оквиру Културбунда од 1927. године. На територији Срема, Бачке и Баната биле су 1939. године 134 немачке библиотеке, од тога су 92 библиотеке припадале месним групама Културбунда.⁹¹³ Број библиотека које су припадале месним одборима Културбунда се из године у годину увећавао. Тако у *Годишњем извештају* савезне управе о раду Културбунда за 1939/40. наилазимо на податак да се укупни број ових библиотека током годину дана повећао са 153 на 171, а у Банату их је у априлу 1940. било 51.⁹¹⁴ У поменутом извештају наглашено је да „један пријатан успех смо остварили оснивањем дечјих и школских библиотека, које су ипак основане само у

⁹⁰⁸ Милош Стојановић, „О сабиралиштима књига“, у *Библиотекарски годишњак Војводине 1972*, Нови Сад : Друштво библиотекара Војводине : Заједница библиотека Војводине, 1973, 69.

⁹⁰⁹ Branko Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918–1941“, Tokovi istorije 1 – 4, Beograd 2000, 211

⁹¹⁰ Ibid, 211.

⁹¹¹ *Jahres-Bericht der Bundesleitung über die Tätigkeit des Kulturbundes 1939-40 : 20 Jahre Kulturbund : Ehre, Blut und Boden : ein Volk, ein Wille, ein Weg*, Novi Sad : Kulturbund, 1940, 7.

⁹¹² Živan Ištvančić, *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920–1941*, Bela Crkva : Ž. Ištvančić, 2018, 10.

⁹¹³ Branko Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918–1941“, Tokovi istorije 1 – 4, Beograd 2000, 237.

⁹¹⁴ *Jahres-Bericht der Bundesleitung über die Tätigkeit des Kulturbundes 1939-40 : 20 Jahre Kulturbund : Ehre, Blut und Boden : ein Volk, ein Wille, ein Weg*, Novi Sad : Kulturbund, 1940, 19.

појединим регионима, због недостатка средстава. Предрадови су одрађени, да се ово велико дело оствари, јер је васпитање младих од великог значаја.⁹¹⁵ Из Извештаја сазнајемо да је један од задатака библиотека унутар Културбунда да сакупљају списе о Подунавским Швабама са ових простора. За годину дана број оваквих публикација које се тичу Подунавских Шваба повећао са 1.418 на 1.725.⁹¹⁶

4.1.11. Библиотека Француског клуба (Cercle Français)

Локални вршачки лист *Војводина* од 28. децембра 1924. године доноси кратку вест да се „читаоница француског клуба, са француским новинама и ревијама, налази у засебној соби, у локалу Српске читаонице, и отворена је за чланове клуба свако после подне“.⁹¹⁷ Надаље из штампе сазнајемо да је читаоница Француско-српског клуба (*Les Amis de la France*), смештена у локалу Српске читаонице, да је „добила најлепши избор књига на француском језику“ и да се издавање књига на читање члановима клуба врши сваке недеље од 3 до 4 часа по подне.⁹¹⁸

Управа Француског друштва на челу са председником проф. Живановићем сазвала је за 19. 11. 1925. године заједничку седницу представника свих цивилних и војних власти и представнике свих културних и хуманитарних друштава у Вршцу са циљем да се помогне Француском друштву око омасовљења чланства. У позиву за седницу објављену у новинама истакнуто је да су „Французи онако племенито поступили према нашем народу за време избеглиштва“ и да је циљ овог друштва да Србе упозна са француском историјом и литературом.⁹¹⁹

Након годину дана коришћења просторија Српске читаонице Француско-српски клуб се 24. јануара 1926. године сели у нове просторије у локалу Добротворне женске задруге у Улици краља Александра.⁹²⁰

Поред тога што је имало своју читаоницу у којој су се могле позајмљивати француске књиге и часописи, Француски клуб је организовао и курсеве француског језика. Клуб је редовно грађане Вршца обавештавао о упису на нове течајеве преко локалних новина. Било је организовано неколико курсева, за децу и одрасле и за различите нивое знања језика.⁹²¹

Априла 1930. године катастрофалне поплаве задесиле су Француску односећи људске животе и чинећи велику материјалну штету. Зато је у Краљевини СХС одређен

⁹¹⁵ Ibid, 19.

⁹¹⁶ Ibid, 20.

⁹¹⁷ „Cercle Francais“, *Војводина*, бр. 54, 28. 12. 1924, [3].

⁹¹⁸ „Les Amis de la France“, *Војводина*, бр. 54, 17. 5. 1925, [3].

⁹¹⁹ „Заједничка седница свих културних, хуманих друштава у Вршцу“, *Војводина*, бр. 44, 1. 11. 1925, [1-2].

⁹²⁰ *Војводина*, бр. 4, 24. 1. 1926, [3].

⁹²¹ *Војводина*, бр. 3, 19. 1. 1930, [3].

14. април 1930. као „Француски дан“, тј. дан када су се ангажовале све културне и хуманитарне организације на прикупљању материјалне помоћи пострадалима у Француској. Сва културна и хуманитарна вршачка удружења активно су се укључила у ову акцију, тако да је културни програм у Вршцу трајао чак два дана – 13. и 14. априла, о чему је детаљно извештавала локална штампа. У богатом програму учествовало је чак 13 вршачких друштава: Друштво пријатеља Француске, Вршачко српско црквено певачко друштво, Државна основна школа, Немачко мушко певачко друштво, Јеврејска женска задруга, Католичка женска задруга, Коло српских сестара, Државна учитељска школа, Девојачки савез, Српско занатлијско певачко друштво и читаоница, Соколско друштво, Немачко занатлијско певачко друштво, Јадранска стража. Осим улазница прикупљали су се и добровољни новчани прилози за помоћ француском народу.⁹²²

Новембра 1930. године Француски клуб се поново сели, овога пута у просторије у улици Светозара Милетића бр. 6. У новим просторијама организовали су и нове курсеве француског језика и то четири курса за ученике и један за одрасле.⁹²³

Да је Француски клуб био активан током тридесетих година видимо из вести објављиваних у локалној штампи. Велики догађај за ово друштво било је обележавање десетогодишњице рада (1935). Тим поводом је у вршачкој *Војводини*⁹²⁴ објављен краћи историјат овог друштва. Тако сазнајемо да су иницијатори оснивања Француског клуба били гимназијски професори потпомогнути са неколико вршачких интелектуалаца. Прва управа Друштва на чијем је челу био генерал Милан Вуковић лепо је започела свој рад, да би одласком Вуковића, активност Друштва опала. Клуб поново оживљава доласком Жане Бошковић. Друштво је добило своје сталне просторије у којима одржава курсеве француског језика за ученике и одрасле. У 1935. Друштво добија нову управу на челу са др Миρασом Кићовићем и наставља са свим својим активностима, које осим часова француског обухватају и организацију књижевних вечери, предавања, забава и набавку књига, часописа и листова за библиотеку Француског клуба.

Немамо поузданих података до када је ово Друштво радило. Део књижног фонда његове библиотеке данас се чува у Градској библиотеци у Вршцу. Књиге имају округле печате унутар којих стоји текст: „Société des Amis de la France Bibliothéque á Vršac“. Поред луксузних издања енциклопедија и речника, ту су књиге из историје, класици, француски писци, белетристика, поезија и књиге за децу.

4.1.12. Мађарске читаонице

Нове власти Краљевине Југославије отежавале су рад мађарских и немачких културних и националних удружења. У периоду између два рата мађарски и немачки листови били су строго цензурисани, а често и забрањивани. Последица овакве државне политике је била та да у међуратном периоду у Вршцу није излазио ниједан

⁹²² „Француски дан у Вршцу“, *Војводина*, бр. 16, 20. 4. 1930, [2].

⁹²³ „Из оvd. Француског клуба“, *Војводина*, бр. 59, 2. 11. 1930, [2].

⁹²⁴ „Годишња скупштина Француског клуба“, *Војводина*, бр. 10, 10. 3. 1935, [3].

локални мађарски лист. Такође, нисмо наишли на помен ниједног мађарског удружења у локалној српској штампи. Ниједно мађарско удружење не срећемо ни међу учесницима великих заједничких приредби и хуманитарних акција које су се повремено организовале на нивоу града, где осим српских, као учеснике срећемо немачка, јеврејска, румунска и руска удружења.

У вршачкој Војводини из 1921. и 1922. године наилазимо на неколико огласа у којима се нуде на продају књиге из Мађарске књижнице. Тако у *Војводини* бр. 81, од 16. октобра 1921. године под насловом *Продаја мађарске књижнице* читамо кратку вест: „Српска Читаоница (Касина) у Вршцу продаје мађарску књижницу. Купци ради прегледа књига могу се сваки дан пријавити г. Стевану Радосављевићу варошком благајнику друштвеном библиотекару.“

Под истим насловом *Продаја мађарске књижнице* наилазимо у *Војводини* бр. 27 од 9. априла 1922. године други оглас о продаји мађарских књига. Овога пута Управа Државне учитељске школе у Вршцу оглашава продају 1.470 мађарских књига које су припадале бившој Мађарској женској грађанској калуђеричкој школи реда „Нотр Дам“.

Претпостављамо да између два светска рата у Вршцу није било неког значајнијег мађарског културног друштва, а да су Мађари своју потребу за читањем мађарских књига и новина задовољавали коришћењем Градске библиотеке која је до Другог светског рата била одлично снабдевена немачким и мађарским књигама и периодиком.

4.2. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ БЕЛА ЦРКВА

4.2.1. Српска читаоница

Рад *Српске читаонице* обновљен је 30. децембра 1918. године када је одржана прва послератна скупштина удружења у просторијама хотела „Град Беч“ у присуству бројних ранијих одборника и чланова управе, као и будућих чланова. Поново је постављено питање уједињења са *Српском занатлијском читаоницом* у једну српску установу и то је коначно реализовано 26 (13). јануара 1919. године. Октобра 1920. упућен је јавни позив да сви они који су узели књиге на читање било од *Српске читаонице*, било од *Српске занатлијске читаонице*, исте одмах врате у седиште *Српске читаонице* ради инвентарисања библиотеке.⁹²⁵

Године 1933. и 1939. општина је помогла *Читаоницу* са набавком великог броја књига, а сама Читаоница је помогла у оснивању српских народних књижница и читаоница у Крушчици, Кусићу, Црвеној Цркви, Парти, Избишту и Банатском Карловцу.

Српска читаоница је активно радила све до 12. априла 1941. године када је немачка окупациона војска ушла у Белу Цркву. Убрзо после тога уследила су хапшења виђенијих чланова *Српске читаонице*, која су вршили чланови из месног Културбунда и Хитлер-југенди. Новоформирано Немачко градско поглаварство доноси до 20. априла 1941. године Решење о укидању свих белоцркванских српских националних и културних организација и друштава, као и о конфискацији и заплени целокупне библиотеке и архиве са документацијом⁹²⁶.

У периоду окупације (1941–1944) прекинут је рад читаонице; књиге, часописи и новине некада богате библиотеке биле су бачене на гомиле без надзора и реда у помоћне просторије ове зграде.

4.2.2. Библиотека Градског музеја

За време Првог светског рата (1914–1918) Градски музеј у Белој Цркви није радио, а о његовим активностима до 1923. године немамо податке. Први документ који нам је познат јесте *Записник са седнице Општинског већа* у Белој Цркви у коме је забележено да су одборници 28. јула 1923. године донели одлуку да се Градски музеј из зграде Магистрата пресели у зграду Државне основне школе у Вршачкој улици (данас Милетићева улица) где је имао боље услове за рад.⁹²⁷ Градски музеј се ту налазио од 30.

⁹²⁵ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 42, 1920.

⁹²⁶ Živan Ištvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 31.

⁹²⁷ Игор Вокоун, Живан Иштванић, *140 година Музеја у Белој Цркви : прилози и грађа 1877–2017*, Бела Црква : Народна библиотека, 2019, 41.

августа 1923. до средине 1931. када је поново враћен у зграду Магистрата (Градске општине) где је остао све до 1941. године.

У међуратном периоду рад Музеја су помагали виђенији Белоцрквани као и сама општина. Тако је градоначелник Коста Путник (1883–1938) дана 30. августа 1923. упутио јавни позив грађанству преко новина да својим прилозима и поклонима обогате збирке Музеја.⁹²⁸ Путник је нагласио да је одржавање и уређивање Градског музеја од општег интереса и да ће сваки преузети предмет бити уредно заведен и уз њега истакнуто ко је дародавац. Том прилоком, Путник се јавно захвалио Францу Бауеру (1836–1932), почасном грађанину Беле Цркве, који је поклатио бројне предмете Музеју.

Музеј је од 1928. до 1940. године био отворен сваке прве недеље у месецу од 9 до 11 часова пре подне.⁹²⁹ Поседовао је богату библиотеку чије је формирање започето од првог дана рада музеја 1877. године. Библиотека се формирала претежно од поклана белоцркванских интелектуалаца (један од првих дародаваца књига био је Леонард Бем), до би крај Другог светског рата дочекала са фондом од око 12.000 публикација. О томе сазнајемо из *Комисијског записника* састављеног 16. марта 1946. године приликом „примопредаје Градске библиотеке, нумизматичке збирке и Градског Музеја“.⁹³⁰ Пошто је досадашњи градски библиотекар и чувар нумизматичке збирке Мирослав Стојковић премештен, Срески народни одбор именовао је за градског библиотекара и чувара нумизматичке збирке Дејана Адама, а Анку Попов и Милоша Шалетића за чланове Комисије при примопредаји. Даље се у записнику констатује да је у „библиотеци нађено отприлике 12.000 књига већином на немачком, мањим делом на мађарском језику“.

4.2.3. Библиотека Гимназије

Од школске 1919/20. године *Велика државна гимназија* у Белој Цркви која је до тада била мађарска школа постаје српска школа. У периоду између два светска рата мењала је своје име, најпре је била *Краљевска српска државна гимназија*, да би потом постала *Државна реална гимназија*. У том периоду око 88-90 % ученика су били Срби, док су 10-12% чиниле националне мањине (Немци, Румуни, Чеси, Мађари).⁹³¹

Као и пре Првог светског рата, Гимназија је имала две библиотеке – за професоре и за ученике. Фонд књига у професорској библиотеци у 1917/1918. износио је 6.375 свезака, а у ученичкој 5.572 свезака.⁹³² Увидом у годишње извештаје Гимназије између

⁹²⁸ *Volksblatt*, br. 35, 1923.

⁹²⁹ Игор Вокоун, Живан Иштванић, *140 година Музеја у Белој Цркви : прилози и грађа 1877–2017*, Бела Црква : Народна библиотека, 2019, 41.

⁹³⁰ ИА Бела Црква, Документација МНО и СНО, март 1946.

⁹³¹ Тома Н. Ировић, „Гимназија у Белој Цркви“ : *Монографија подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929, 389.

⁹³² Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bела Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 9.

два светска rata види се да је у професорској библиотеци било око 6.500 књига, док је у ученичкој библиотеци број нарастао од 674 књиге у 1929/1930. до 957 у 1939/1940. години.⁹³³ Библиотека Гимназије је и у овом периоду имала ученичку и професорску библиотеку, а директор гимназије Тома Ировић тражио је од Обласног одбора да овој школи за 1928. годину одобри 3.000 динара за библиотеку.⁹³⁴ Ова Гимназија 1929. године има 8 разреда, 11 одељења, 339 ђака и 18 наставника. у Гимназији постоји Соколско друштво у коме вежба 120 ђака, а старешина Друштва је директор гимназије. Постоји и литерарна дружина *Развитак*, подружница Феријалног савеза и Подмаладак Друштва Црвеног крста.⁹³⁵ Пред Други светски рат Библиотека је имала 6.223 свезака у професорској библиотеци и 957 свезака у ученичкој библиотеци. Године 1946. целокупна наставничко-професорска библиотека на немачком и мађарском језику уступљена је Матици српској.

4.2.4. Јасеновачка читаоница

Јасеновачка читаоница (основана 1896) наставља са својим радом и после Првог светског рата и ради све до 1929. године. Године 1923. званичан назив Читаонице на мађарском *Jaszenovai olvasokor* промењен је у српски. Те године Министарство просвете одобрава правила за даљи рад *Читаонице* која су истоветна са правилима из 1896. године. Исте године Читаоница добија и нови печат, овалног облика са натписом *Јасеновачка читаоница*, у чијем средишњем делу стоји „Основана 1896. године“.

У оквиру *Читаонице* основан је 1922. године тамбурашки оркестар под називом Тамбурашка омладина „Зумбул“ који је бројао пет чланова.⁹³⁶ Године 1926. при Читаоници се оснива Народни универзитет као огранак вршачког Универзитета. У то време чланство почиње да дебатује о политичким питањима. Води се оштра расправа између припадника Демократске странке и радикала, падају увреде и тешке речи, а у самој *Читаоници* се одржавају партијске конференције.⁹³⁷ Неколико чланова *Читаонце* упутило је 13. 11. 1927. године молбу среском начелнику тражећи да се *Читаоница* укине „јер нема изгледа да ће се стање поправити“.⁹³⁸ Свој захтев образложили су чињеницом да *Читаоница* више не испуњава циљ због кога је основана и да се крши њен статут. Овај захтев није усвојен те је Обласни велики жупан донео Решење под бр. 16458/1928 којим се дозвољава даљи рад *Читаонице*. Међутим, до распуштања *Читаонице* ипак долази наредне године. Решењем Среског поглаварства бр. 23321 од 15. 6. 1929. године, а на основу решења великог жупана Подунавске

⁹³³ Ibid, 9.

⁹³⁴ Тома Н. Ировић, „Гимназија у Белој Цркви“ : *Монографија подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929, 390.

⁹³⁵ Душан Марјановић, „Просветне установе у Области подунавској“ : *Монографија подунавске области*, Панчево : Напредак, 1929, 47.

⁹³⁶ Богдан Станојев, *Јасеново* : село у Банату, Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница, 1996, 454.

⁹³⁷ Исто, 454.

⁹³⁸ Исто, 454.

области у Смедереву бр. 3160 од 21. 5. 1929. године распушта се *Читаоница*, а њен инвентар даје се на чување основној школи у месту.⁹³⁹

С обзиром на то да се *Читаоница* финансирала искључиво од чланарине и прихода од одржаних забава и билијара, није била у могућности да адекватно реши свој смештај. Селила се укупно четири пута, а након Првог светског рата била је прво у кући Ивана Сајдла (до 1925), затим код Јована Краусара (до престанка свог рада 1929).

Након Првог светског рата повећава се број чланова Читаонице, тако да их је 1925. године 58, а наредне године када се обележава шездесетогодишњица постојања 87.⁹⁴⁰ Чланови Читаонице у то време углавном су били имућни грађани који су повремено својим новчаним прилозима омогућавали њен несметани рад. Инвентар ове *Читаонице* био је веома скроман и састојао се од једног великог и једног малог стакленог орамара за књиге, пет столова, четрдесет столица, стола за билијар, тамбурашких инструмената, нешто позоришне гардеробе и разгласне станице.⁹⁴¹ Ипак, и уз овако скроман инвентар, Јасеновчани су имали прилике да гледају и позоришне представе у организацији и извођењу самих мештана. Читаоничке просторије су могли користити чланови као и њихови гости. Просторије су биле отворене сваког дана у вечерњим часовима, а недељом и пре и по подне. Ту су се могле читати књиге, новине, играти билијар и друге друштвене игре. Такође, у просторијама Читаонице организоване су забаве, прославе, концерти, приредбе и једноставнији позоришни комади.

Књижни фонд је био скроман. Читаоница је 1927. године имала преко 300 књига на немачком, мађарском и српском језику. Највише је било белетристике и књига из пољопривреде. За време Другог светског рата један део књига је уништен, а просторије Читаонице користио је месни Културбунд.

У Јасенову је поред *Јасеновачке читаонице* пред Други светски рат формирана још једна библиотека. На иницијативу немачке месне групе „Културбунд“ основана је књижница *Ortsgruppe* са књигама на немачком језику. Књижница је дан 15. 10. 1942. године имала 91 књигу.⁹⁴²

4.2.5. Народна књижница и читаоница у Крушчици

Дана 27. фебруара 1921 године основана је *Народна књижница и читаоница* у Крушчици.⁹⁴³ За председника управног одбора изабран је Светислав Брадарковић, а за секретара Р. Милосављевић. Књижница је на самом почетку свог рада имала 105 чланова. Да би набавила средства за куповину књига и новина књижница је уз помоћ

⁹³⁹ Акт решења Обласног одбора у Смедереву, бр. 3160 од 25. 5. 1929, налази се у приватној збирци Богдана Станојева.

⁹⁴⁰ Богдан Станојев, *Јасеново : село у Банату*, Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница, 1996, 457.

⁹⁴¹ Исто, 457.

⁹⁴² *Das Bibliothekswesen in Banat*, Belgrad : Kdr. general und Bfh. in Serbien, Militärverwaltung Sachgebiet Büchereiwesen, 1943, 40.

⁹⁴³ „Народна књижница и читаоница у Крушчици“, *Војводина*, бр. 27, 10. 4. 1921, [1].

црквеног певачког друштва из Крушчице на месне покладе организовала забаву са игранком и том приликом скупила чистог прихода 750 круна и 114 књига.⁹⁴⁴

Након годину дана рада књижнице, њен председник Светислав Брэдваровић објављује у вршачкој *Војводини* исцрпан извештај о раду овог удружења.⁹⁴⁵ Он истиче да има већ годину дана како је Одељење за просвећивање Министарства просвете отпочело да ради на оснивању народних књижница и читаоница. Предвиђено је да се читаоница издржава од чланарине, од добровољних прилога, од концерата, забава, јавних предавања, од помоћи школских општина итд. Даље се у тексту наводи да је књижница у тесној вези са школом и учитељ је по правилу увек књижничар и благајник. Брэдваровић наводи да је оснивање читаонице у Крушчици изазвало велико одушевљење и да се одмах на почетку уписало 125 чланова. Али то се одушевљење постепено гасило, тако да је читаоница запала у кризу, јер је морала да се бори са финансијским невољама. Међутим, управа читаонице је организовала агитациони одбор, „сваки је члан узео по једну улицу, да агитује за књижницу, да скупља нове чланове, да немарне и заборављиве чланове подсећа да уплате чланарину.“⁹⁴⁶ Ова акција је дала резултате, тако да читаоница у 1922. години има 70 чланова (61 мушког и 9 женских). Брэдваровић нас даље обавештава да књижница има 230 књига, 30 часописа, да је претплаћена на три дневна листа и један часопис. На крају свог извештаја председник књижнице Брэдваровић наглашава важност читаоница за просвећивање народа и апелује на државу да финансијски помогне рад ових установа.

У *Војводини* од марта 1922. године читамо да се у Крушчици одвија богат кутурни живот. Даје се оцена да читаоница лепо ради, да је прославила своју славу Светог Саву, да је том приликом скупљено 63 динара од добровољних прилога за њен рад. Сеоски учитељ Миленко В. Козарски, који је истовремено и књижничар-благајник, заједно са црквеним певачким друштвом организовао је народну забаву 19. фебруара, на којој су такође прикупљана средства за рад књижнице. Током зиме књижница је успешно радила, у њеним просторијама се стално окупљало око 60-70 чланова. Фонд износи близу 300 књига и „све су биле растурене у народу, који их је у сласт читао“.⁹⁴⁷

4.2.6. Читаоница у Црвеној Цркви

Вршачки лист *Војводина* у свом 33. броју од 1. маја 1921. године доноси кратку вест да је у Црвеној Цркви отворена нова читаоница: „Како нам јављају из Црквене Цркве основана је читаоница са 90 чланова. За председника изабрат је преч. госп. Димитрије Стојановић парох из Црвене Цркве, за тајника Сава Савковић, а за благајника Сава Беотура. Ми им искрено честитамо и желимо успеха у народном просвећивању, јер читањем књига и новина народ се просвећава. Препоручујемо и другим општинама да се угледају на Црвену Цркву.“

⁹⁴⁴ „Народна књижница и читаоница у Крушчици“, *Војводина*, бр. 27, 10. 4. 1921, [1].

⁹⁴⁵ „Народна књижница и читаоница у Крушчици“, *Војводина*, бр. 9, 5. 2. 1922, [1].

⁹⁴⁶ Исто, [1].

⁹⁴⁷ „Рад културног одбора у Крушчици на народном просвећивању“, *Војводина*, бр. 19, 12. 3. 1922, [1].

4.2.7. Немачке библиотеке

Након Првог светског рата скоро сва немачка удружења у Белој Цркви настављају са несметаним радом. Немачкој мањини је на руку ишла и општа политичка клима у новоформираној држави Краљевини СХС. У страху од мађарског ревизионизма, држава је подстицала јачање националног и културног идентитета немачке националне мањине са циљем да их одвоје од мађарског утицаја. На списку белоцркванских „Друштава и Удружења“ која је саставио Ђока Поповић 1928. године налазимо велики број немачких удружења: *Немачко мушко певачко друштво, Немачко земљорадничко певачко друштво, Немачко занатлијско певачко друштво, Немачко виноградарско друштво, Немачко земљорадничко друштво, Местна група швапско немачког Културбунда, Уједињење немачких академичара Франкоманија*.⁹⁴⁸

Да су белоцрквански Немци радо читали и имали у својим кућама велики број књига, говоре нам извештаји о пленидби књига из немачких напуштених кућа и из „фашистичких установа“ (ранијих немачких удружења, друштава и организација). Мила Шаула, библиотекарка Библиотеке Матице српске, у свом извештају о „ликвидацији сабиралишта књига пореклом из станова народних непријатеља на подручју Војводине“ навела је податке да се у сабиралишту у Белој Цркви у периоду од 24. маја до 1. јуна 1948. године налазило око 50.000 књига и часописа, од тога је за 30.000 публикација процењено да немају никакву вредност и предате су предузећу „Отпад“.⁹⁴⁹

У Белој Цркви у међуратном периоду свој рад наставља *Штампарија, папирница и књижница Петра Куна*. Петар Кун је 9. новембра 1924. године у дворишту своје штампарије и књиговезнице у Главној улици бр. 83 отворио самосталну *Књижницу штампарије Кун* (Bucherei druckerei Kuhn) која је радила по принципу позајмљивања књига и била отворена за јавност два пута недељно.⁹⁵⁰ Ова књижница је била веома активна и главни дистрибутер немачких књига и националсоцијалистичке пропагандне штампе до средине 1943. године што се види из многобројних реклама ове књижнице које су излазиле у локалним новинама *Bela-Crkvaer Volksblatt*, иначе власништво Петра Куна. После завршетка Другог светског рата, због сарадње са окупатором, Петар Кун је одведен у логор у Банатском Карловцу где је и умро 13. августа 1945.⁹⁵¹

Од немачких удружења солидну стручну библиотеку имало је *Пољопривредно друштво* (основано 1893). Фонд ове библиотеке чиниле су књиге из ратарства и пољопривреде, а њени корисници били су немачки ратари. По подацима из 1921. и 1922. ова библиотека је имала 858 публикација, од тога 751 књигу и 107 стручних часописа.⁹⁵² Сем тога друштво је било претплаћено и на разне новине и часописе из

⁹⁴⁸ Ђока Поповић, *Историја града Беле Цркве*, Бела Црква : Стојаковић штампарија, 1928, 144-145.

⁹⁴⁹ Милош Стојановић, „О сабиралиштима књига“ : *Библиотекарски годишњак Војводине 1972*, Нови Сад : Друштво библиотекара Војводине : Заједница библиотека Војводина, 1973, 70.

⁹⁵⁰ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 45, 1924.

⁹⁵¹ Živan Išvanić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bела Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 15.

⁹⁵² *Ibid*, 23.

тадашње Краљевине СХС и иностранства (*Deutsche Volksblatt* из Новог Сада, *Deutsche Volksfreund* из Вршца, *Allgemeine Weinzeitung* и *Frick's Rundschau der Ökonomie*, оба из Беча).

Највећу библиотеку немачког радничког и занатског сталежа између два светска рата у Белој Цркви поседовало је *Занатлијско певачко друштво* (*Gewerbe GesangVerein*, основано 1883). Ово друштво није радило за време Првог светског рата, а свој рад је обновило 1919. године.⁹⁵³ Године 1920. Друштво има 25 певача, 13 певачица, 11 почасних и 84 потпомажућа члана и те године је имало 15 јавних наступа.⁹⁵⁴

Број чланова је из године у годину растао да би 1927. године Друштво имало 415 чланова, мушки хор је имао 36 певача, а женски хор 26 певачица. Читаоница Занатлијског певачког друштва је тада имала 6 почасних чланова и 28 редовних и 2 библиотекара.⁹⁵⁵

Библиотека Занатлијског певачког друштва добила је вредан поклон фебруара 1922. године када јој је припао целокупан инвентар и фонд од 4.000 књига које су биле у власништву *Радничко-читаоничког и образовног друштва* (основано 1890. године). У тренутку примопредаје просторије *Занатлијског певачког друштва* налазиле су се у локалу гостионице *Чиклова пивница* (*Čiklovaer Bierhalle*) на углу Главне улице бр. 53 и Сасканске.⁹⁵⁶

Број чланова је из године у годину растао да би 1927. године Друштво имало 415 чланова, мушки хор је имао 36 певача, а женски хор 26 певачица. Читаоница Занатлијског певачког друштва је тада имала 28 редовних, 6 почасних чланова и 2 библиотекара.⁹⁵⁷

У раздобљу између 1919–1941. Друштво је одржало бројне музичке, певачке, позоришне и оперске представе, песничке вечери, балове и маскенбале.

Године 1940. целокупно чланство и сва имовина друштва и библиотеке прешли су под заштиту Културбунда и радили су као једна од његових секција у Белој Цркви.⁹⁵⁸

⁹⁵³ Živan Ištvančić, Edit Fišer, *Muzički leksikon Bele Crkve : (1799–1941) : A-Z*, Bela Crkva : Ž. Ištvančić : E. Fišer, 1997, 29.

⁹⁵⁴ Ibid, 29.

⁹⁵⁵ Ibid, 29.

⁹⁵⁶ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 25.

⁹⁵⁷ Živan Ištvančić, Edit Fišer, *Muzički leksikon Bele Crkve : (1799–1941) : A-Z*, Bela Crkva : Ž. Ištvančić : E. Fišer, 1997, 29.

⁹⁵⁸ Ibid, 29.

4.2.7.1. Библиотека Швапско-немачког Културбунда

У Белој Цркви је 11. јула 1920. године основан месни одбор Швапско-немачког Културбунда.⁹⁵⁹ Како Ђока Поповић наводи „тај савез одржава своје редовне скупове, на којима се држе научна предавања о немачкој култури, пева, декламује се, свира и игра“.⁹⁶⁰ Тако је, након Новог Сада (20. јун 1920) и Вршца (29. јун 1920), Бела Црква била трећи град по реду где је конституисан месни одбор Културбунда. Оснивачка скупштина одржана је у великој позоришној и оперској сали *Burg*, у присуству преко 1.500 Немаца.⁹⁶¹ Том приликом формирано је руководство белоцркванског Културбунда на чијем је челу био Франц Кун (Franz Kuhn), а професор Алоис Брам и књиџар Бертолд Хепке изабрани су за „руководиоце штампаних ствари“.

С обзиром на то да је мисија Културбунда била ширење немачке културе и јачање националног идентитета, оснивање читаоница и библиотека се наметнуло као један од приоритета. Формирање библиотеке месног Културбунда у Белој Цркви започело је марта 1921. године када је трговац и филантроп Франц Бауер⁹⁶² поклонио своју личну библиотеку од 450 публикација управи Културбунда, а 1924. је поклонио још 600 књига различитог садржаја.⁹⁶³ Ова библиотека је била отворена за грађане два пута недељно.⁹⁶⁴ Почев од 1930. године у библиотеци Културбунда у Белој Цркви активно су радила три библиотекара све до гашења ове организације септембра 1944. године.⁹⁶⁵

Чланство у белоцркванском Културбунду је од почетка било масовно, тако је 1927. ово друштво имало 556 чланова (192 редовних и 364 потпомажућих)⁹⁶⁶, а 1936. је имало 405 чланова, док је библиотека Културбунда имала 1.050 књига⁹⁶⁷. Библиотека наставља да увећава свој фонд, тако да 1937. године има 2950 публикација и 80 редовних корисника.⁹⁶⁸

У извештају који је на Генералној годишњој скупштини белоцркванског Културбунда 19. јануара 1941. године поднео Рудолф Шонборн, заменик месног старешине и пропагандни управник, наведено је да су од преко 4.000 немачких житеља Беле Цркве чак њих 90 посто чланови Културбунда.⁹⁶⁹

⁹⁵⁹ Ђока Поповић, *Историја града Беле Цркве, Бела Црква* : Стојаковић штампарија, 1928, 84.

⁹⁶⁰ Исто, 84.

⁹⁶¹ Živan Ištvanić, *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920–1941 : hronika događaja*, Bela Crkva : Ž. Ištvanić, 2018, 9.

⁹⁶² Франц Бауер (Бела Црква, 30. април 1836 – Бела Црква 3. септембар 1932).

⁹⁶³ Živan Ištvanić, *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920–1941 : hronika događaja*, Bela Crkva : Ž. Ištvanić, 2018, 10.

⁹⁶⁴ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 2, br 3. 1926.

⁹⁶⁵ *Volksfreund-Kalender fur 1937*, 137.

⁹⁶⁶ Živan Ištvanić, *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920–1941 : hronika događaja*, Bela Crkva : Ž. Ištvanić, 2018, 11.

⁹⁶⁷ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 15, 1936; *Volksfreund-Kalender fur 1937*, 146.

⁹⁶⁸ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 15, 1937.

⁹⁶⁹ *Bela-Crkvaer Volksblatt*, br. 4, 1941.

Библиотека Културбунда у Белој Цркви, као уосталом и у свим другим местима где је Културбунд имао своје месне одборе, постепено је прерасла у главни центар ширења немачке књиге и национал-социјалистичке литературе и пропаганде. Постепено се мења и структура фонда библиотеке тако да временом почињу да преовлађују књиге штампане у Трећем рајху које до Беле Цркве стижу тајним каналима или преко Главног одбора Швапско-немачког Културбунда за Војводину из Новог Сада.⁹⁷⁰

Маја 1941. године чланови Културбунда се постављају на чело свих српских удружења у граду, а овим удружењима се конфискује сва покретна и непокретна имовина. Одузимају се све књиге, архивска документација и стављају се у депозит касу у немачком Градском поглаварству у Белој Цркви.⁹⁷¹

4.2.8. Библиотека Мађарског културног круга

Мађари између два светска рата нису имали своје национално друштво у Белој Цркви, него су се малобројни појединци из њихових редова ангажовали у раду других белоцркванских друштава, у првом реду немачких. Првог октобра 1941. године оснива се у Белој Цркви *Мађарски културни круг са Мађарском читаоницом* (A Bela-Crkvai Magyar Kulturkör) који је настављао рад *Мађарском певачког друштва* из 1912. године.⁹⁷² Циљ оснивања овог удружења био је очување мађарске културе и идентитета, па се у том смислу приступило прикупљању књига на матерњем језику и формирању библиотеке. Књиге су махом набављане путем поклона, тако да су у ову библиотеку доспеле књиге из ранијих белоцркванских мађарских удружења.

Живан Иштванић наводи податак да су у просторијама читаонице при Мађарском културном кругу одржана предавања 5. и 10. октобра 1941. године из мађарске историје.⁹⁷³

Из докумената који су настали после Другог светског рата можемо донекле реконструисати првобитни фонд Мађарске читаонице. Њега је по свој прилици чинило око 500 публикација, претежно белетристике, енциклопедија, историјских дела, збирки песама и бајки.⁹⁷⁴

У извештају Миле Шауле из 1948. године о сабиралишту књига у Белој Цркви наилазимо на податак да су од заплених 50.000 књига и часописа, 927 књига

⁹⁷⁰ Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 25.

⁹⁷¹ Živan Ištvančić, *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920–1941 : hronika događaja*, Bela Crkva : Ž. Ištvančić, 2018, 23.

⁹⁷² Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 27.

⁹⁷³ Ibid, 60.

⁹⁷⁴ Ibid, 60.

поклоњене Мађарском културном савезу.⁹⁷⁵ Мађарски културни савез радио је све до 1965. године када је вољом својих чланова угашен.

4.2.9. Руске библиотеке

У Балу Цркву се после Октобарске револуције доселило око 2.500 руских избеглица међу којима је највећи број средњошколске популације.⁹⁷⁶ Тако ова банатска варошица постаје једно од важних седишта руске емиграције у Војводини јер су ту биле смештене значајне средњошколске и високошколске институције: Маријински донски девојачки институт (1920), Николајевско коњичко училиште (1921), Кримски кадетски корпус (1922), Први руски великога кнеза Константина Константиновича кадетски корпус (1929). Већину међу одраслим руским избеглицама чинили су професори, наставници и помоћни персонал средњих стручних школа.

Руски емигранти су по већим местима формирали руске црквене општине, библиотеке, уметничке кружоке, основне школе и забавишта, аматерске позоришне трупе и филијале многобројних руских политичких, струковних и културних организација чије су централе биле у Београду. У Белој Цркви налази се једна од три руске цркве у Србији. Године 1931. по пројекту Александра Шевцова сазидана је руска црква посвећена Светом Јовану Богослову.⁹⁷⁷ Поред школских и црквених објеката, Руси у Белој Цркви оснивају и неколико установа социјалне заштите: Дом за руске штићенике, Руски дом старца, Прихватилиште за руску децу без родитеља.⁹⁷⁸ Основана су и различита културна удружења: Руско театарско удружење у Белој Цркви (основано 1921), Руски клуб, Руско певачко друштво. Била су активна и војна и сталешка удружења: Руски војно-научни институт, Савез руских педагога у Белој Цркви, Савез руске националне омладине, Друштво руских пчелара у Белој Цркви, одељење Руског сокола, Руско филателистичко друштво.⁹⁷⁹

Бела Црква је била један од издавачких центара руске емиграције.⁹⁸⁰ У Белој Цркви су се издавали годишњи извештаји Маријинског донског девојачког института,

⁹⁷⁵ Милош Стојановић, „О сабиралиштима књига“ : *Библиотекарски годишњак Војводине 1972*, Нови Сад : Друштво библиотекара Војводине : Заједница библиотека Војводине, 1973, 70.

⁹⁷⁶ Игор Вокоун, *Бела мати: предмети везани за руску емиграцију у збиркама музеја у Белој Цркви*, Бела Црква: Народна библиотека, 2012, 63.

⁹⁷⁷ Исто, 29.

⁹⁷⁸ Алексеј Арсењев, *Самовари у равници: руска емиграција у Војводини*: Нови Сад : Змај ; Футог : Уметничка радионица Завештање, 2011, 63.

⁹⁷⁹ Исто, 211, 226.

⁹⁸⁰ Алексеј Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини: културни, просветни и привредни оквири делатности“, у : *Руска емиграција у српској култури XX века : зборник радова*, Београд: Филолошки факултет, 1994, 78.

кадетских корпуса и штампан је филателистички часопис *Россия* који је издавало Руско филателистичко друштво.⁹⁸¹

У Белој Цркви између два светска рата постојале су четири руске библиотеке: *Библиотека руских емиграната (Библиотека колонији русских беженцев)*, *Библиотека Кримског кадетског корпуса (Библиотека Крымского кадетского корпуса)*, *Главна библиотека кадетског корпуса Првог руског великог кнеза Константина (Фундаментальная библиотека Первого русского вел. кн. Константина Константиновича кадетского корпуса)*, *Библиотека Маријинског донског девојачког института (Библиотека Мариинского донского девичьего института)*.⁹⁸²

Библиотека кадетског корпуса и *Библиотека Маријинског института* оставиле су посебан траг у белоцркванској средини. То нису биле само школске библиотеке, већ институције културе намењене очувању руске писане речи и књижевности. Након укидања корпуса и одласка кадета 10. септембра 1944. године⁹⁸³ из Беле Цркве, руске библиотеке су расформиране. Из богате библиотеке корпуса сачуван је извештај број књига које се данас чувају у Народној библиотеци у Белој Цркви (део легата редитеља Јована Батице Путника, око 180 публикација), у библиотеци Белоцркванске гимназије (око 700 књига), док се неколико примерака чува у Историјском архиву у Белој Цркви, Музеју и приватним библиотекама.⁹⁸⁴

⁹⁸¹ Алексеј Арсењев, *Самовари у равници: руска емиграција у Војводини*: Нови Сад : Змај ; Футог : Уметничка радионица Завештање, 2011, 211, 226.

⁹⁸² Алексей Биорисович Арсенъев, *Русские в Сербии*, Белград, 2009, 90 стр.

⁹⁸³ Игор Вокоун, *Бела мати: предмети везани за руску емиграцију у збиркама музеја у Белој Цркви*, Бела Црква: Народна библиотека, 2012, 26.

⁹⁸⁴ Исто, 26.

4.3. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ ПАНЧЕВО (1818–1944)

4.3.1. Српска читаоница

За време Првог светског рата *Српска читаоница* је по наређењу полицијских и војних власти била затворена. Намештај и књижни фонд су уништени и развучени, јер је просторије Читаонице користила војска.

Прва скупштина старих чланова Одбора *Читаонице* била је одржана 6. јула 1919. године и на њој је договорено како решити проблем простора и инвентара.⁹⁸⁵ Седници су присуствовали и представници Мађарске читаонице и мађарског културног друштва „Таршашкер“ (Társaskör), као и представници немачких културних друштава. Председник Српске читаонице др Емилијан Богосављевић покушао је да се договори са гостима око уједињења и даљег заједничког рада. Првобитно је друштву Таршашкер предлагано да своје просторије у Змај Јовиној улици издају Читаоница или да се уједине у једно друштво под новим именом без националних предзнака – *Club* или *Касина*, али Мађари и Немци су то одбили. „После неуспелих преговора, просторије мађарског културног друштва уступљене су Српској читаоници“.⁹⁸⁶ Исте године градске власти су зграду у улици Змај Јовиној бр. 5, која је припадала мађарском друштву „Таршашкер“ реквирирале и дале на коришћење *Српској читаоници*.

Зграда у Змај Јовиној улици која је после неколико година прешла у власништво Читаонице, била је најлепша зграда на територији Војводине коју је нека читаоница имала у то време. Располагала је великом салом са паркетом за друштвене забаве, двораном за „конверзацију“, дворану за читање, кабинетом за седнице Одбора, просторијом за библиотеку, станом за послугу, свим споредним просторијама, покривеном кугланом и лепим двориштем са стилским баштенским намештајем. Лети је башта претварана у читаоницу.⁹⁸⁷ Зграда је била модерно опремљена, поседовала је два билијара, уведено је електрично осветљење и извршене су потребне оправке на згради.

О свим овим догађајима писао је локални лист *Панчевцац*. Тако он у свом 16. броју од 3. августа 1919. доноси вест о обнављању рада *Српске читаонице* и обавештава грађанство да је претходних недеља оживео рад читаонице, те да ће она надаље радити као српска читаоница, с обзиром на то да су панчевачки Немци и Мађари одбили понуђено учешће у њеном раду. У наредном броју *Панчевца* од 10. августа сазнајемо да је Српска читаоница отворена 2. августа 1919. године.

Пишући о *Српској читаоници* у Панчеву Никола Милутиновић наводи да је 1922. године она имала 249 редовних чланова и 1 ванредног, да је смештена у згради која је

⁹⁸⁵ Милица Катић-Вигњевић, „Прилог историји панчевачке Библиотеке“ : Свеске : књижевност, уметност, култура : Сто година Градске библиотеке у Панчеву 1894–1994, Панчево : Заједница књижевника, 1994, 45.

⁹⁸⁶ Исто, 45.

⁹⁸⁷ Исто, 45.

зидана наменски за читаоницу и да плаћа станарину.⁹⁸⁸ Милутиновић бележи да је Читаоница била претплаћена на неколико листова: *Политика, Правда, Београдски Дневник, Демократија, Јединство, Ријеџ, Agrarier Tagblatt, Трговински Гласник, Prager Presse, Епоха, Самоуправа, Трибуна, Балкан, Застава, Панчевац, Нова Зора, Банатски Гласник, Војводина, Нова Епиха, Српски Књижевни Гласник, Мисао, Илустровани Лист, Народна Просвета, Соколски Гласник, Службене Новине*. Свој кратки приказ Читаонице Милутиновић завршава опаском да Читаоница нема библиотеку: „што је књига имала, нестало је за време рата“ и да једва успева да подмири своје трошкове од скупљених чланарина.⁹⁸⁹ Милутиновић наводи важан податак да поред *Српске читаонице* у том тренутку у Панчеву раде још две српске читаонице: *Ратарска* (основана 1902) и *Занатлијска читаоница* (основана 1919). Сагледавајући културне потребе Панчеваца, Милутиновић добронамерно саветује: „Прво што упада у очи: ове три читаонице заједно имају мален број чланова иако су им чланарине неоправдано ниске. У интересу самих установа је да пронађу пут и начин како би привукли себи што већи број пријатеља. Ове установе само онда одговарају својој сврси ако за њима стоји већи скуп људи. Низ добро изабраних предавања, оснивање књижница, организована пропаганда у сврху ширења добрих књига, часописа и листова треба да освеже, пришире и усаврше делатност наших читаоница. Управе свих трију панчевачких читаонца требале би од времена на време да држе заједничке састанке на којима би израђивале заједничке програме рада. Између наших читаонца не сме да буде суревњивости, оне раде један посао (...). По себи се разуме да наше читаонице не смеју да постану страначке установе и да служе страначим интересима ове или оне странке.“⁹⁹⁰

Српска читаоница је на својој главној скупштини одржаној 17. јуна 1923. године усвојила нова Правила која су скоро идентична правилима донетих 30 година раније. У новима *Правилима* постојале су две измене и оне су се тичале члана 3 којим је потврђено преузимање непокретне и покретне имовине бившег *Панчевачког друштвеног круга* (тј. мађарског друштва Таршашкер) и члана 34 којим је дефинисано да би у случају престанка рада, све имање Српске читаонице припало Соколском друштву у Панчеву. Измењене су донекле и одредбе о чланству, нарочито с обзиром на могућност преузимања чланства Таршашкера.

Веома користан и поуздан историјат читаонице, са приказом њеног тренутног стања, објављен је у *Југословенском дневнику*, број 64 од 8. марта 1931. године, из пера адвоката Ђорђа Пајића, председника Читаонице. Тако сазнајемо да се она не дичи само пространом и прекрасном зградом која је њено власништво, него и тиме што „држи све дневне српске листове, све српске часописе, даље још и већи број страних листова, набавља све већа и скупочица издања за своју библиотеку“. Са годишњим буџетом од 50.000 динара и просечно 240 чланова годишње, ова институција је, свакако представљала пример успешног деловања у области културе. Руководство читаонице је

⁹⁸⁸ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд : Н. Милутиновић, 1922, 84.

⁹⁸⁹ Исто, 84.

⁹⁹⁰ Исто, 84.

радило бесплатно, јер се у то време било која врста радног ангажмана у Читаоници доживљавала као велика част.

Но прилике су се наредних година вероватно промениле, јер *Панчевачка недеља* од 31. маја 1936. доноси кратку вест о скромној прослави читаоничке славе Светог Ћирила и Методија, а наредне године *Југословенска реч* од 5. октобра 1937. године доноси кратку белешку о њеном раду и о тврдичлуку појединих чланова.

У Историјском архиву Панчева израђена је *Евиденција друштава која су радила до 6. априла 1941. године у срезу Панчево*. Под бројем 4 налазимо *Српску читаоницу*. Ова евиденција је важна и због тога што разрешава судбину *Читаонице*, јер упућује на СУП Панчево који је издао решење бр. 6996/54 од 20. маја 1954. године, којим су „кућа са двориштем и покретнина“ конфисковани.

Српска читаоница је радила до Другог светског рата, упоредо са *Градском библиотеком*, или како су је Панчевци звали „магистарском“ библиотеком. За време рата у овом простору је поново деловало једно мађарско културно-уметничко друштво.⁹⁹¹ После Другог светског рата нова власт је конфисковала кућу у којој је била смештена Читаоница и њену имовину⁹⁹².

4.3.2. Ратарска читаоница

Ратарска читаоница (основана 1902. године) наставља свој рад након Првог светског рата. Године 1922. има 219 чланова (157 редовна и 62 помажућа члана).⁹⁹³ Сви редовни чланови припадали су ратарском сталежу. Годишња чланарина за редовне чланове је 5 динара, за помажуће 4 динара. *Читаоница* је у међуратном периоду била претплаћена на: *Заставу*, *Панчевац*, *Војводину*, *Београдски дневник*, *Балкан* и *Правду*. Била је смештена у једној дворани коју је Српска црквена општина бесплатно уступила Читаоници на коришћење. Радила је сваког дан. Поред новина, њен књижни фонд чинило је око 200 свезака пољопривредне и поучне садржине, које су већим делом биле поклоњене, али су их чланови слабо читали, како је то приметио Милутиновић.

4.3.3. Занатлијска читаоница

Чланови *Српске занатлијске добротворне и просветне задруге* основали су *Занатлијску читаоницу* 1919. године. Седиште *Читаонице* је било у Задружном дому, а

⁹⁹¹ Ђорђе Пајић, текст објављен у *Југословенском дневнику*, бр. 64, од 8. марта 1931.

⁹⁹² Гордана Стокић Симончић, „Српске читаонице као претеча јавне библиотекe у Панчеву“ : *Књижевна топографија Панчева* : Панчево : Градска библиотека : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001, 405.

⁹⁹³ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд : Н. Милутиновић, 1922, 85.

1922. имала је 131 редовних и потпомажућих чланова. *Читаоница* је била отворена само недељом и празником, а крајем 1921. била је претплаћена на следеће листове: *Панчевац*, *Трговински гласник*, *Илустровани Лист*, *Епоха* и *Трибуна*. Фонд ове *Читаонице* чинила су дела Јована Стерије Поповића и Стевана Сремца.⁹⁹⁴ Годишња чланарина износила је 6 динара (што је било изненађујуће с обзиром на то да је чланарина у *Ратарској читаоници* која је радила сваки дан била 5 динара).

4.3.4. Градска књижница и музеј у Панчеву⁹⁹⁵

Две године пре него што ће званично бити формирана Градска библиотека у Панчеву, Никола Милутиновић 1922. године пише својеврсну хронику и приказ културне климе у Панчеву: „Панчево је одувек било варош „књигољубитеља“ и „пренумераната“. Његови стари грађани, већином трговци, одлазили су у Беч, у Будим, у Пожун, у Коморан, по изложима тадањих књижара наилазили су на нове књиге, куповали су их и доносили кући. Војводинска омладина школовала се у Бечу, Пешти, настањена по завршетку студија по нашим варошима није ни доцније престала да прати приказе о књигама по бечким и пештанским новинама. Све што се односило на наше прилике набављало се. Почетком 18. века куповале се већином немачке књиге, доцније и српске. Основале се српске штампарије, покретали се српски листови, часописи, отварале се српске књижаре. Придолазе књиге из Србије. По приватним српским кућама нагомилале се немачке и српске књиге, часописи, листови. Изумирањем, нестају читаве породице, књиге се поклањају школама, црквеним општинама, разним установама. То је мање више зачетак свих наших јавних књижница у Војводини, па и у Панчеву. Јавне књижнице новијег порекла стварају се већ куповањем књига, купује се по избору, али и оне се допуњују поклонима. Забавно је прегледати каталоге наших јавних књижница у Војводини. Колико је ту класичара латинских, немачких, француских и упоредо песмарица, протеста, адреса, меморандума ц. и к. властима, патриотских стихотворних сочињенија, „отворених писама“ на Велесиле, и т. д. Све школе у Панчеву, варош сама, многе друге установе, Српска црквена општина, Пучка банка имају своје јавне књижнице. Од Уједињења и Ослобођења овамо осећа се у Панчеву потреба за једним Друштвом Пријатеља Панчевских Јавних Књижница, које би штампало и издало каталоге свију јавних књижница у Панчеву. Мogle би ове књижнице остати и надаље својине појединих установа, књиге би мogle остати и надаље где се и данас налазе, али друштво би држало једно стручно плаћено лице, библиотекар, који би у означене дане у недељи издавао књиге појединих установа. Сви друштвени чланови плаћали би чланарину и засебну малу позајмицу за извађене књиге, који би новац имао заједнички библиотекар да обрачуна са појединим установама. Од овог добивеног новца допуњавале би поједине установе своје књижнице и ту би се могао увести извесни план, једни би куповали више српске, други више немачке књиге и једино на овај начин дошле би све до стручног библиотекара и

⁹⁹⁴ Исто, 85.

⁹⁹⁵ У складу са темом дисертације описан је само рад Библиотеке.

једино помоћу оваквих штампаних заједничких каталога знало би се каквих књига имају све панчевске књижнице укупно.⁹⁹⁶

Градска књижница и музеј у Панчеву, као јединствена јавна институција, која се финансира из општинског буџета, основана је 1924. године, када су оснивачким актом одређени њени задаци и начин рада. Почетни фонд *Библиотеке* чиниле су публикације које су пре званичног оснивања постојале као део градске архиве и налазиле су се „у градској кући по тавану, у подруму, магацину, по канцеларијама у буџацима, стајало је деценијама преко 3.000 књига разбацаних, огрезлих у прашини и паучини“.⁹⁹⁷ Прва седница Управног одбора будуће Библиотеке одржана је 12. јануара 1924. године.⁹⁹⁸ На њој се расправљало о правилима *Градске књижнице и музеја* која је саставио Борислав Јанкулов⁹⁹⁹, директор гимназије. Правила су са предложеним изменама и допунама усвојена. Јанкулов је предложио да се професор Универзитета др Никола Вулић и велики жупан др Владимир Марган¹⁰⁰⁰, прогласе почасним председницима Одбора.

Рад Градске књижнице и музеја је од самог почетка наишао на велико интересовање код суграђана. О томе нам сведочи и текст под насловом *Поклон градској књижници* објављен у Панчевцу, бр. 11 од 16. марта 1924. године у коме се наводе први дародавци Књижнице (књижара Напредак, матичар и архивар Тихомир Суботић и градски финансијски референт Иса Мандрешевић) и позивају остали Панчевци да дарују књиге како би библиотека што пре почела са радом.

Убрзо су се одлуке о оснивању *Градске књижнице и музеја*, као и усвајање њеног Статута (Правила) нашле на дневном реду ванредне седнице Проширеног Сената града Панчева, одржане 5. априла 1924. године. Известилац по овој тачки дневног реда Пера Милорадовић је између осталог рекао: „Развој прилика јавног нам живота категорички изискује да се ова установа и код нас заведе. Подстакнут оваквим схватањем госп. градски начелник и жупан др Владимир Марган сазвао је анкету стручњака, која је прихватила по нашу варош неопходно корисну и потребну замисао, те у седници од 12. јануара 1924. г., изабрала један Управни одбор, који је замисао одмах отпочео и у живот спровести. Исти је управни одбор под председништвом управитеља оvd. гимназије др Борислава Јанкуловог саставио правила за градску књижницу и музеј, која правила имам част овде приказати и поднети на примање и одобрење, јер иста правила прима и потврђује Славни Сенат.“¹⁰⁰¹

⁹⁹⁶ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд : Н. Милутиновић, 1922, 91-92.

⁹⁹⁷ ИАП, Скупштински записници Проширеног сената самоуправног града Панчева од године 1924, Записник са 44. седнице Проширеног сената, који носи ознаку „Сен. 3964/1924.“

⁹⁹⁸ ИАП, Ф 90 Градско поглаварство Панчево 1919-1941, документ 1231, година 1924 – фонд у сређивању

⁹⁹⁹ Борислав Јанкулов (1878–1969), историчар, археолог, директор гимназије у Панчеву од 1919. до 1925. године и Трговачке академије у Панчеву од 1925. до 1930. године.

¹⁰⁰⁰ Владимир Марган (1871-?), службеник у општинској, градској и жупанијској служби од 1894. године. Од 1923. године председник Панчевачке општине, а након тога и Подунавске области у Смедереву до њеног укидања, након чега је пензионисан.

¹⁰⁰¹ Записник са састанка, носи ознаку „Сен. 3964/1924.“, чува се у Историјском архиву Панчева.

Надаље из записника сазнајемо да је мукотрпан и одговоран посао на прикупљању и уређењу фонда библиотеке поверен пензионисаном учитељу Николи Ђорђевићу, који је од 1. фебруара марљиво, свакога дана радио на сређивању фонда. Због тога је предложено Градском сенату да му се за обављени посао одреди награда, а за наредни период да се пропише висина плате у својству главног библиотекара. У *Правилима градске књижнице и музеја* у члану 2 истакнуто је да је задатак књижнице и музеја: „да се прикупљају предмети и књижевни споменици, упознавање и ширење опће просвећености; нарочито пак они који се односе на прошлост града Панчева и његове непосредне“. Збирке ове установе деле се на две главне групе – музејску и библиотечку, а библиотечка се дели на три одсека: на писане и штапане документе који се односе на прошлост града Панчева; стручне књиге и лепу књижевност.¹⁰⁰² Оваквом поделом књижног фонда на самом почетку рада *Градске књижнице* постављени су основи за формирање завичајног, стручног и општег фонда будуће библиотеке. Правилима је дефинисан и начин финансирања установе: највећим делом из градског буџета, затим из буџета Краљевине, поклонима и другим приходима (нпр. из сопствених средстава остварених од чланарина и наплате казни за кашњења приликом враћања књига). Имовина Градске књижнице и музеја била је власништво Општине, која је њоме управљала преко Сената. О раду библиотеке и музеја старао се „Музејски и књижнички одбор“ чије чланове је почетком сваке године именовао градски Сенат, а у који, по службеној дужности, улазили градски начелник, велики бележник, градски економ и „чувари поједних збирки“. Из претходно наведеног може се закључити да је и по критеријуму власништва и по критеријуму управљања *Градска књижница и музеј* у Панчеву одређена као јавна институција.

Рад Градске библиотеке можемо у континуитету пратити преко скупштинских записника све до почетка Другог светског рата. Библиотека је имала добро дефинисан начин управљања, стручно лице које ју је водило, стабилно буџетско финансирање, што је значило да је имала све услове за квалитетан развој и рад. Успешан рад библиотеке је нарочито уочљив након 1934. године.

Према „Извештају о важнијим догађајима у животу града и на пољу јавних послова“¹⁰⁰³ председника Општине Васе Ј. Исаиловића, истакнуто је да се библиотека из дана у дан развија и да је 1935. године имала 700 читалаца, међу којима су најбројнији били средњошколци. Велика пажња се поклањала набавци актуелних књига на српском језику (белетристици и ученичкој лектури) и само у 1935. години је за ту намену утрошено 8.000 динара.

Дужност градског библиотекара је од 1. јуна 1935. па до 30. априла 1937. године обављао Славко И. Њагуљ, који је својим преданим радом убрзо омасовио број корисника Библиотеке.¹⁰⁰⁴ Њагуљ се присећа да је у тренутку када је преузео дужност библиотекара библиотека имала богати фонд књига од око 10.000 публикација на немачком и мађарском језику, док је литература на српском била сиромашна и неактуелна. Зато је један од његових првих задатака био да повећа фонд књига на

¹⁰⁰² Видети Прилог бр. 8.

¹⁰⁰³ ИАП, Скупштински записник од 20. децембра 1935. године

¹⁰⁰⁴ Славко Њагуљ, *Како је 1935. и 1936. године Градска библиотека у Панчеву сређивана и постала јавна библиотека*, машинопис. Чува се у Завичајном одељењу Градске библиотеке у Панчеву.

српском језику, првенствено са добром и савременом белетристиком и лектиром за ученике.

Панчевачка недеља од 7. фебруара 1937. године доноси детаљан извештај библиотекара Градске библиотеке Славка Њагуља о преуређењу библиотеке спроведеном претходног лета. Њагуљ је успех овог подухвата оценио кроз повећање броја корисника библиотеке и о томе оставио прецизан податак: „Свега је за 320 дана узето 13.536 књига што чини просечно дневно 43 књиге“. У истом тексту налазе се драгоцене подаци о пореклу и саставу фондова ове Библиотеке:

„Градска библиотека располаже са 9.518 свезака на државном, немачком, мађарском, француском и румунском језику. Последња два језика заступљена су са свега пар књига. Како је библиотека, основана углавном од поклона и књига службено употребљаваних, још у доба Аустроугарске монархије, још увек је највећи број књига на мађарском језику. Но то су првенствено закони, још у важности за ове крајеве, разне службене новине и званична историјска литература. Највећи део књига другог садржаја добијен је много касније, после оснивања библиотеке од Трговачке академије, премештене у Пожаревац, која је до ослобођења сортирала најбољу светску научну и белетристичку литературу на мађарском језику, а после 1918. године набављала књиге само на нашем и француском језику. Немачки део библиотеке створен је које од поклона, које од књига заплених одмах после рата од немачке официрске библиотеке (Militerkazino). Књиге на државном језику куповане су без икаквог плана тј. само од агената који су нудили разне скупоцене и невредне едиције.“

Панчевачка недеља у наставку Њагуљевог текста доноси непотписани чаланак са приказом првог броја зидних новина *Градске књижнице*. Наиме, на табли за обавештења у читаоници *Градске књижнице* издата су два броја зидних новина, што је била апсолутна новост за Панчево. Прве зидне новине изашле су 1. фебруара и у целини су биле посвећене отпору шпанског народа фашистичкој агресији, а други број општој политичкој борби за миру која је у то време била актуелна у левим политички круговима Европе. Њагуљ је у својим белешкама записао да му је друг Миливоје Исаиловић, иначе син градоначелника Панчева Васа Исаиловића, рекао да га је отац обавестио да се полиција интересовала за библиотечке зидне новине и тражила да се са тим одмах прекине.¹⁰⁰⁵ То је био разлог зашто се после само два броја одустало од зидних новина.

Славко Њагуљ је заслужан и за први штампани *Каталог књига Градске библиотеке у Панчеву : лепа књижевност на српскохрватском, немачком и мађарском језику* објављен пред сам крај 1936. године у штампарији Ј. Бергера из Панчева и штампан у 2.000 примерака. Циљ штампања каталога је био да се корисници што боље упознају са фондом Градске књижнице, а из подналова каталога се види да је обухватао белетристику на три језика. Саставни део каталога је и „Правилник о раду Градске библиотеке и читаонице“, у коме је истакнуто да је Библиотека, први пут од свога постанка, обезбедила простор за коришћење грађе која се не може износити ван библиотеке.

У Градској књижници и музеју у периоду од 1924. до 1941. године радило је само једно стручно лице – библиотекар, коме су повремено помагали пријатељи библиотеке – чланови локалне заједнице. На месту библиотекара Градске књижнице у Панчеву

¹⁰⁰⁵ Исто.

између два светска рата били су ангажовани следећи библиотекари: Никола Ђорђевић (1924–1933), Миша Брадаровић (1933–1935), Радован Поповић (1935), Славко Њагуљ (1935–1937), Лазар Тобожан (1937–1940) и Љубомир Ристић (1940–1941).

Библиотека је била стециште младих панчевачких интелекуталаца – песника, ликовних уметника, глумаца и др. који су активно учествовали у културним и политичком животу свога града. Библиотека и Музеј чинили су јединствену целину, једну установу. О томе сведочи и печат из тог времена: печат је округао, пречника 2 цм, са грбом града Панчева у средини који окружује текст – Градска библиотека и музеј Панчево.

Градска Скупштина је 1939. године дозволила увођење чланарине као додатног начина финансирања Библиотеке па је убог тога мењан и њен Правилник о раду. Те године библиотека је у свом фонду имала 8.000 књига, а радила је у десном крилу ондашњег Градског народног одбора.¹⁰⁰⁶

Српска читаоница која се налазила у улици Змај Јовиној бр. 5 и *Градска библиотека* смештена у згради Магистрата радиле су паралелно између два светска рата, једна као удружење грађана, а друга као градска установа. Пред Други светски рат фонд Књижнице је чинило 11.000 публикација и четрдесетак наслова листова и часописа; књижница је имала читаоницу са 12 читалачких места; имала је уписаних 1.300 чланова који су дневно позајмљивали шездесетак књига.¹⁰⁰⁷

Рад *Књижнице* прекида избијање Другог светског рата, тј. улазак Немаца у Панчево и успостављања окупационих органа власти 12. априла 1941. године. За време рата, окупатор је просторије библиотеке претворио у градску апровизицију, библиотекар Љубомир Ристић је 22. априла 1941. године обешен на Српском православном гробљу, а књиге су развличиле странке које су долазиле у апровизицију.¹⁰⁰⁸ Окупатор је знатно оштетио књижни фонд, нестало је више од 3.000 књига, а више од хиљаду раритетних дела однето је не зна се где. Уништене су све матичне књиге.¹⁰⁰⁹

После рата *Градска библиотека* се усељава у зграду *Српске читаонице*, а свом књижном фонду који је претрпео велике губитке током окупације, додаје књиге из *Српске читаонице* и заплењене књиге из напуштених фашистичких кућа и градских институција.

¹⁰⁰⁶ Mihajlo Janketić, *Pančevačka biblioteka 1810–1985*, mašinpis, čuva se na Zavičajnom odeljenju Gradske biblioteke u Pančevu.

¹⁰⁰⁷ Биљана М. Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919–1941 : практични и теоријски домети : докторска дисертација*, Београд : Б. Ђурашиновић, 2018, 216.

¹⁰⁰⁸ Mihajlo Janketić, *Pančevačka biblioteka 1810–1985*, mašinpis, čuva se na Zavičajnom odeljenju Gradske biblioteke u Pančevu.

¹⁰⁰⁹ Милица Катић-Вигњевић, „Прилог историји панчевачке Библиотеке“, у Свеске: књижевност, уметност, култура: сто година Градске библиотеке у Панчеву 1894-1994, Панчево: Заједница књижевника, 1994, 46.

4.3.5. Библиотека у Банатском Новом Селу

Школа у Банатском Новом Селу је највероватније почела са радом 1772. године.¹⁰¹⁰ Од свог оснивања па до 1838. године, у овој основној школи постојао је један разред у који су заједно ишла српска и румунска деца. Након тога па све до 1847. школа је имала два одељења, а од 1848. године била је троразредна. Мушка и женска деца ишла су у одвојена одељења, а од 1860. одвојени су српски и румунски ђаци. Школа се непрестано развијала, постала је четвороразредна, затим од 1880. петоразредна и касније шесторазредна. Црквено раздвајање Срба и Румуна у Карловачкој митрополитији, а затим и укидање Војне границе довело је и до раздвајања школа у селу. Од 1868. године у Банатском Новом Селу постојале су српска и румунска црквено-школска општина, које су водиле рачуна о српској и румунској школи. Ово ће трајати све до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, када се у школу уводи српско-хрватски наставни језик као обавезни.

Немамо података када је тачно основана школска библиотека. Претпоставља се да је у неком облику постојала и пре Првог светског рата, али да је уништена заједно са делом архиве, јер су у школским зградама били смештени војници Аустроугарске монархије пред инвазију на Србију. Тако у педагошком часопису *Школски лист* из 1861. године наилазимо на имена учитеља из Банатског Новог Села Јована Петковића и Михајла Атанацковића који се налазе на списку прилагача Фонда ових новина.

У *Годишњем прегледу прихода и расхода основне школе у Банатском новом Селу* за 1922. годину наилазимо на податак да је буџетом одобрено за набавку књига и часописа за наставнике 387 динара, а да је издато 381,90 динара, док је за набавку ђачких листова и књига одобрено 200 динара, а утрошено 120 динара. Ови подаци упућују на закључак да је при школи морала да постоји и школска библиотека чим се вршила организована набавка књига и листова.¹⁰¹¹

За годину 1927. постоје конкретни статистички подаци да је школска библиотека у Банатском Новом Селу имала 289 књига од којих 230 за наставнике и 59 за ђаке.¹⁰¹² У сличном документу из 1930. забележено је да је било 279 књига за наставнике, а 52 за ученике.¹⁰¹³

У *Предрачуна прихода и расхода у школском буџету 1929. године* за „набавку књига, часописа и службених новина“ опредељено је 1.900 динара, за набавку књига и листова за ученике 300 динара, а за куповину књига које ће се поклањати деци за положени испит 400 динара.¹⁰¹⁴ Ови подаци указују да су се новчана средства за куповину књига и листова повећала током година.

Током година број књига у школској библиотеци се увећавао, тако да је у статистици за 1933. годину наведено да је укупни књижни фонд износио 479 публикација (од тога

¹⁰¹⁰ Синиша Којић, *Неки моменти из живота школе у Банатском Новом Селу : (1772–1944)*, Банатско Ново Село : Удружење „Нови Зелдош“, 2019, 30.

¹⁰¹¹ Исто, 100.

¹⁰¹² Исто, 97.

¹⁰¹³ Исто, 97.

¹⁰¹⁴ Исто, 101.

385 књига за наставнике, а 94 за ђаке).¹⁰¹⁵ Наредне године библиотека је увећала свој фонд на 529 књига (421 књига за наставнике и 108 књига за ђаке).

Током читавог међуратног периода, школа је издвајала скромна средства за набавку књига и листова за своју библиотеку. У статистици за 1941. годину констатовано је да у српској школској библиотеци нема ниједне књиге и да је то последица рата, док је у румунској школској библиотеци наведено да за ученике има 1.052 наслова, док за наставнике нема, а за такво стање библиотечког фонда се и у овом случају наводи рат.

4.3.6. Немачке библиотеке

Најстарије *Немачко мушко певачко друштво* у Панчеву (*Deutscher Männergesangsverein*) основано 1863, наставило је са својим радом и после Првог светског рата. Оно је поседовало богату архиву и позоришну књижницу, а крајем 1921. године бројало је 81 активна члана (53 жене и 28 мушкараца) и 203 помажућих чланова.¹⁰¹⁶ Чланови удружења припадали су панчевачком немачком средњем грађанском сталежу католичке вере. Певачко друштво је са великим успехом неговало хорско певање и инструменталну музику. Осим богате архиве и позоришне књижнице, друштво је поседовало и гардеробу и музичке инструменте у укупној вредности 70.000 динара.¹⁰¹⁷ Друштво није имало своје просторије, већ је плаћало закуп. Годишњи трошкови друштва износили су 8.000 динара. Певачко друштво је учествовало на забавама осталих добротворних установа, обављало је хорско појање у католичком манастиру, приређивало је позоришне и оперетске представе.

Једно од најјачих немачких удружења у Панчеву било је *Немачко занатлијско друштво и Читаоница* (*Deutscher Gewerbe-und Lese-Verein*) основано је 1903. године. Након Првог светског рата оно је окупљало око 300 немачких занатлија. Месечна чланарина је износила 2,5 динара. Друштво је у свом власништву имало друштвени дом и инвентар, укупне вредности 80.000 динара.¹⁰¹⁸ Читаоница је 1922. године била претплаћена на следеће листове: *Панчевац*, *Deutsches Volksblatt* (Нови Сад), *Neue Zeit* (Бечкерек), *Werschetzer Gebirgsbote* (Вршац) и *Vossische Illustrierte Wochenschrift*. Друштво је имало и своју књижницу са 400 свезака. Годишње је трошило 6.000 динара. Осим месечне чланарине друштву од 2,5 динара, чланови плаћају још месечно пола динара Читаоници за набавку нових књига и 2 динара за подизање новог друштвеног дома.

Библиотека Пучке банке (основана 1914. године) наставила је свој рад након Првог светског рата. Већ 1922. године имала је 7.500 књига већином на немачком језику. Осим књига на немачком, српском и мађарском језику, библиотека је настојала да има

¹⁰¹⁵ Исто, 97.

¹⁰¹⁶ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд: Н. Милутиновић, 1922, 89.

¹⁰¹⁷ Исто, 89.

¹⁰¹⁸ Исто, 89.

комплетна годишта локалних листова. Фонд су чиниле књиге из свих области: историје, географије, етнографије, филозофије, привреде, архитектуре, природних наука као и белетристика. Књижница је имала најсавременију опрему за то време: књиге нису биле смештене по орманима, већ по гвозденим полицама.

Године 1922. Завод је за куповину књига потрошио 2.500 динара.¹⁰¹⁹

С обзиром да завод не држи нарочите чиновнике за своју књижницу, то је ограничен број оних којима завод дозвољава употребу њене књижнице. Осим својих чиновника и чланова управног одбора, књижницом се могу служити још даљих 150 њих, које онда завод води у књигама као сталне читаоце. Даљи су услови: кауција и претпоставка да ће дотични штети и знати чувати и вратити узајмљене књиге. Огрешу ли се ко о дату обавезу, брише се једанпут за свагда из списка. Књиге нарочите вредности не издају се уопште. Књиге се враћају и нове узимају сваке среде између 2 - 5 после подне“.¹⁰²⁰

Иако се у литератури наводи да је библиотека двадесетих година 19. века имала око 7.500 публикација, данас је тај број знатно мањи. Приликом прегледања фонда, утврђено је да се данас у библиотеци чува око 2.300 дела.¹⁰²¹

Библиотека Пучке банке се данас налази у саставу Завичајног одељења Градске библиотеке у Панчеву, заједно са Библиотеком Руске колоније и Библиотеком Граничарског пука из времена Војне границе, а у фонд Градске библиотеке у Панчеву ушла је после Другог светског рата.

Швапско-немачки просветни савез (Schwäbisch-deutscher Kulturbund) из Новог Сада основао је 1920. године у Панчеву своју подружницу. Током прве две године свог постојања, Културбунд је формирао подружнице и у Јабуци, Глогоњу, Францфелду, Хертелендију, Омољици, Брестовцу, Мраморку и Плочици. Заједно с Панчевом све ове општине удружене су у среску подружницу *Bezirksgruppe Pančevo*. Панчевачка подружница Културбунда 1922. године није имала своје просторије, али је могла да користи просторије осталих панчевачких немачких просветних и добротворних установа. У том периоду она је имала око 400 чланова.¹⁰²²

4.3.7. Библиотека руске колоније

Близина Београда учинила је Панчево значајним центром руске емиграције. Прве руске избеглице стижу у овај град 20. јуна 1919. године и већину њих чине официри.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Исто, 89.

¹⁰²⁰ Исто, 93.

¹⁰²¹ Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата* : докторска дисертација, Београд : С. Ћирковић, 166.

¹⁰²² Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу* , Београд: Н. Милутиновић, 1922, 91.

¹⁰²³ Алексей Биорисович Арсенъев, *Русские в Сербии*, Белград : Весна инфо : Координационный совет российских соотечественников в Сербии, 2009, 90.

Према градској статистици из 1920. године објављеној у локалним новинама *Панчевцу*, у граду је тада живело 1.300 Руса.¹⁰²⁴ Тачан број руских избеглица у Панчеву тешко је утврдити, јер се њихов број стално мењао, али је ова руска колонија свакако била једна од већих у Краљевини СХС. Руска колонија у Панчеву била је уређена као и све остале колоније у Краљевини: имала је управу, председника, секретара и комисију за ревизију. Управа се старала о прикупљању материјалне помоћи, водила евиденцију чланова, комуницирала са вишим и нижим нивоима власти и пружала податке о избеглицама. У првим годинама по досељавању у Панчево, Руси отварају своју гостионицу, пекару, радионицу рубља, продавницу и Руски дом.¹⁰²⁵ Такође, оснивају се и многобројна српска, руска и српско-руско удружења која се баве решавањем проблема руских избеглица: Месни одбор за избеглице руске (1919), Руски санаторијум Црвеног крста (1920), Руско-српски комитет (1921), Удружење руских војних инвалида (1921), Друштво руских официра (1922), Маријинско друштво руских сестара (1922), Дечји фонд Њеног Височанства (1922), Русо-српски клуб (1925), Руско-југословенска заједница (1933) и др.

У Панчеву су у то време постојале су две руске библиотеке: *Библиотека руске колоније (Библиотека русской колонии)* и *Библиотека болнице руског друштва Црвеног крста (Библиотека Госпиталя Российского общества Красного крста)*.¹⁰²⁶ Оно што је остало од фондова ове две руске библиотеке данас се чува у Градској библиотеци Панчево.

Свуда где су постојале руске колоније и организован институционални живот Руса на територији Краљевине СХС, формиране су, између осталих, библиотеке „Руске колоније“. Остаци једне овакве библиотеке данас се чувају у Градској библиотеци у Панчеву и њен фонд обухвата око 1.200 публикација, од којих један део чини периодика, штампана између два рата у штампаријама Берлина, Париза, Лајпцига, Прага, Беча, Софије.¹⁰²⁷ Фонд ове библиотеке чинила су дела савремених руских аутора с почетка 20. века – Куприна, Ремизова, Буњина, Замлатина, затим дела руских класика штампана између два светска рата – Достојевског, Чехова, Пушкина, Гогоља. Ту се такође налазе и први пут штампана дела руских емиграната. Књиге су штампане у Берлину, Паризу, Лајпцигу, Прагу, Бечу, Софији и Њујорку. Део књига штампан је у Београду, јер је Краљевина Југославија била значајан центар културног, просветног и уметничког деловања руске емиграције. Поред белетристике, фонд су чинила и дела из историографије, мемоарска литература, литература о руској армији и др. Осим публикација штампаних између два светска рата, библиотека „Руске колоније“ имала је у свом фонду и старије књиге, штампане крајем 19. века и почетком 20. века у Петербургу, што указује на то да су њих руски емигранти понели са собом приликом напуштања Русије.

¹⁰²⁴ *Панчевац*, 29. 6. 1920.

¹⁰²⁵ Опширније о овоме видети у: Несиба Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919–1941*, Панчево: Градска библиотека, Историјски архив, 2005, 19.

¹⁰²⁶ Алексей Биорисович Арсенъев, *Русские в Сербии*, Белград : Весна инфо : Координационный совет российских соотечественников в Сербии, 2009, 90.

¹⁰²⁷ Несиба Палибрк-Сукић, „Библиотека Руске колоније“: Књижевна топографија Панчева, Панчево: Градска библиотека; Београд: Институт за књижвност и уметност, 2001, 247.

4.3.8. Библиотека Француског клуба (Cercle Français)

Француски клуб у Панчеву основао је Симон Клеман, тадашњи француски посланик на двору Краљевине СХС, 11. септембра 1921. године у дому Љубице и Ђоке Павловић, заједно са неколико виђенијих Панчеваца.¹⁰²⁸ Свечаном отварању клуба присуствовали су представници Београдског француског клуба, председник Академије наука и представници француског посланства. Присутнима у клубу обратио се Светислав Петровић, уредник Српског књижевног гласника.¹⁰²⁹ Клуб је основан са циљем ширења француске културе и језика. Започео је своју активност са 30 чланова, а након прве године рада у клубу је већ било 140 чланова.¹⁰³⁰ Свој рад Клуб је организовао преко редовних чајанки, предавања о француској књижевности и култури и концерата. У оквиру друштва радила је школа француског језика са посебним курсевима за почетнике, за оне са напредним и са вишим знањем француског језика. Руски емигранти настањени у то време у Панчеву који су поседовали знање француског језика били су активно укључени у рад Француског клуба, где су били ангажовани у управи, а држали су и предавања и курсеве француског. У клубу су наступали и руски музичари. За првих шест месеци свога постојања друштво има 95 редовних и 12 ванредних чланова. Од редовних је 76 Срба, 11 Јевреја, 6 Немаца и 2 Мађара.¹⁰³¹ Редовни чланови су плаћали месечну чланарину од 5 динара месечно, а ванредни 2 динара. Друштво је поседовало своју књижницу од око 100 публикација и било је претплаћено на следеће листове: *Excelsior*, *Le Matin*, *Journal des Débats*, *L' Illustration* и *Revue des deux Mondes*.¹⁰³² Француско посланство из Београда и београдско Друштво *Les Amis de la France* су помагали рад овог друштва.

Одмах по оснивању Клуба основана је и библиотека која је 1934. године достигла број од 700 књига на француском језику из различитих области. Број чланова клуба те године је био преко 150.¹⁰³³

Књиге које су припадале библиотеци Француског клуба данас се налазе у Градској библиотеци у Панчеву. Књиге носе печат Француског друштва, а смештене су у фонду Одељења за научни рад и интерну позајмицу.

¹⁰²⁸ Несиба Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919–1941*, Панчево: Градска библиотека, Историјски архив, 2005, 62.

¹⁰²⁹ *Панчевац*, 30. 4. 1922.

¹⁰³⁰ Несиба Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919–1941*, Панчево: Градска библиотека, Историјски архив, 2005, 62.

¹⁰³¹ Никола Милутиновић, *Наше вароши : њина садашњица, привредни и просветни им значај, правци даљег развића. Св. 1, Панчево : са 38 слика у тексту, шематизмом панчевских трговаца, занатлија, индустријалаца, огласним делом и планом Панчева у прилогу*, Београд : Н. Милутиновић, 1922, 98.

¹⁰³² Исто, 98.

¹⁰³³ Банатски весник, 12. 5. 1934.

4.4. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ ПЛАНДИШТЕ

4.4.1. Читаоница у Великом Гају

У вршачкој *Војводини* бр. 53 од 10. јуна 1921. године наилазимо на кратку вест да је у Великом Гају Матица српска организовала забаву: „Матица српска (читаоница) у Великом Гају приређује на Петров-дан забаву са игранком. У програму даваће се позоришни комад: „Женидба и удадба“, шала у 3. чина. Добровољни прилози примају се са захвалношћу, а употребиће се за набавку књига. Нашим Србима препоручујемо да исту забаву у што већем броју посете.“

У периоду између два светска рата Матица Српска је настојала да оснује своје читаонице по војвођанским местима, тако да је највероватније и у Великом Гају основала своју подружницу.

4.4.2. Удружење читалаца Мариолана (*Leseverein Mariolana*)

У Градској библиотеци у Вршцу, на насловној страни књиге *Berlin Alexander Platz* аутора *Alfreda Döblina* (издата у Берлину, 1930) налази се екслибрис на немачком језику „*Leseverein Mariolana*“. Реч је о књизи која је припадала *Удружењу читалаца Мариолана*.¹⁰³⁴ По свој прилици, удружење је имало богату библиотеку о којој, за сада, немамо детаљнијих података. Мариолана је некадашњи назив Пландишта. своје име.

4.4.3. Добровољачка књижница и читаоница „Вук Караџић“ у Великој Греди

Вршачки лист *Војводина* у свом 27. броју од 2. јула 1938. године обавештава читаоце да је у Великој Греди основана Добровољачка народна књижница и читаоница „Вук Караџић“. Идеју да се у селу оснује народна књижница и читаоница дало је троје учитеља Гроздана Вујић, Ђурђевка Фољан и Димитрије Ђорђевић. Врло брзо се окупило 65 оснивача књижнице који су организовали оснивачку скупштину на којој су једногласно усвојена правила и изабрана управа. У управни одбор су ушли: председник Миле Тишма, земљорадник, секретар Гроздана Ж. Вујић, учитељица, књижничар благајник Димитрије Ђорђевић, учитељ, чланови: Миле Годић, Јанко Вучковић, Душан Кресојевић и Петар Ловрић, земљорадници. Надзорни одбор су чинили земљорадници Стојан Смиљанић, Милан Јаковљевић и Ђуро Дошен, учитељица Ђурђевка Фољан и Радивој Катић, општински подбележник. Књижница је основана у делу села познатом као „добровољачка колонија“, које је насељено добровољцима и колонистима. Надаље у новинском чланку, успешна сарадња сеоске интелигенције (учитеља) и земљорадника

¹⁰³⁴ Мариолана је некадашњи назив Пландишта. Пландиште је често мењало своје име. До Версајског уговора (1918) Пландиште се звало Зичидорф (Зичвалфа). Након уласка у нову државу Зичидорф је добио српски назив Мариолана (по југословенској краљици Марији). Након Дурог светског рата мења назив у Пландиште.

на оснивању књижнице у Великој Греди истиче се као позитиван пример на који треба да се угледају и друга села вршачког среза.

4.5. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ АЛИБУНАР (1918–1944)

4.5.1. Читаоница у Банатском Карловцу

Промена државе је у Карловцу протекла мирно, само је неколико мештана било ухапшено и кажњено, јер су приликом једног говора на српском језику изјавили да га не разумеју. Од 1921. године место је службено преименовано у *Карлово Село*, а годину дана касније, након поновљених интервенција и молби враћен је назив *Karlsdorf*.

Године 1926. указом Министарства унутрашњих дела Југославије име места је промењено у Банатски Карловац. Исте године је основана прва читаоница и подигнут споменик Србима палим у револуцији 1848. године.

4.6. ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ОПШТИНИ КОВАЧИЦА (1918–1944)

4.6.1. Образовно-читалачко друштво „Покрок“

Убрзо по формрању насеља Ковачица почела је изградња објекта који је служио као молитвени дом и школа. Забележено је да је 8. априла 1803. године у Ковачицу стигао први учитељ Јан Шимек (Ján Šimek)¹⁰³⁵. Школу је похађало стотинак деце који су на немачком и словачком језику учили да читају, пишу и рачунају. Настава се изводила према два књигама: катехизису од Јохана Готфрида Хердера и Хибнеровој библијској историји¹⁰³⁶. Претпоставља се да су у молитвеном дому и школи чуване књиге претежно религиозног карактера. Више података о раду ове прве библиотеке у Ковачици немамо.

С обзиром на то да је Ковачица била део Војне крајине, строга војна управа није дозвољавала развој удружења и институција које би се бавиле културним и националним питањима Словака. Током 19. века једина институција која је имала

¹⁰³⁵ Slobodan Stevanovski, *Naivni slikari Kovačice i Padine*, Kovačica: Opštinska biblioteka, 2004, 11.

¹⁰³⁶ Jozef J. Farkaš, *Dejiny Kovačice: 1802-1946*, Kovačica: [Jozef J. Farkaš], 1985, 39.

некакав вид аутономије била је црква. Ни укидање Војне крајине 1872. године није утицало да се положај Словака поправи. Тек 1897. године основано је једно мађарско удружење *Polgári olvasó kör*,¹⁰³⁷ али оно није утицало на културни живот Словака у Ковачици.

Тек након пропасти Аустроугарске и формирања нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године долази до извесних промена у положају већинског словачког становништва у Ковачици. Дана 31. октобра 1920. године покренута је иницијатива за оснивање *Образовно-читалачког друштва „Покрок“* (*Čitací a vzdělavací spolek „Pокrok“*) са циљем да се бави културом и просвећивањем Словака. Иницијатива за оснивање једног оваквог друштва потекла је од руководства локалног *Удружења занатлија* (*Remeselnický spolek*) чији је председник у том тренутку био Људовит Карловски (*L'udovit Karlovský*), секретар Андреј Бобош (*Andrej Boboš*) и благајник Јан Габриш (*Ján Gabriš*). Јан Габриш је написао *Правила Удружења* која су на оснивачком састанку прочитана и једногласно прихваћена.¹⁰³⁸

Оснивачка скупштина *Образовно-читалачког друштва „Покрок“* („*Напред*“) којом је председавао Јан Чаплович (*Ján Čaplovič*) одржана је 16. јануара 1921.¹⁰³⁹ Новоизабрано руководство чинили су: председник Јан Габриш, секретар Ондреј Михаљ (*Ondrej Mihal'*), потпредседник Карољ Бобош (*Karol' Boboš*), благајник Ђуро Микуш (*Ďuro Mikuš*) и библиотекар-књижничар Јан Ботка (*Ján Botka*). Ово Друштво било је смештено у просторијама Ковачичке сељачке банке.¹⁰⁴⁰

Рад „Покрока“ финансиран је од чланарине и добровољних прилога. Од тих средстава је 1924. године у Старом ковачичком парку подигнут споменик великом борцу за права Словена у Аустроугарској монархији Светозару Милетићу. На споменику је ћиричним словима исписано: „Др Светозару Милетићу борцу за Словенска права – овај споменик подиже Ковачичка Читаоница из својих средстава и помоћу добровољних прилога на Видовдан 28-15. јуна 1924. године.“

Ово друштво је првих година по свом оснивању било својеврсна читаоница где су наглас читане књиге, новине и часописи углавном добијени на поклон из тадашње Чехословачке. Такође су организована и разна предавања са циљем просвећивања народа. Тако је забележено да је 2. децембра 1934. године библиотекар Јан Ботка одржао предавање о новом закону о заштити радника, 16. децембра Павел Бартош (*Pavel Bartoš*) о млекарству, 23. децембра Т. Црнокрак о воћарству.¹⁰⁴¹ Осим тога у просторијама Друштва дебатовало се о политици, култури, спорту и осталим темама.

¹⁰³⁷ Jozef J. Farkaš, *Dejiny Kovačice: 1802-1946*, Kovačica: [Jozef J. Farkaš], 1985, 122.

¹⁰³⁸ Правила Образовно-просветног друштва Покрок највероватније нису сачувана. Податак о њима налази се у књизи: Jozef J. Farkaš, *Dejiny Kovačice: 1802-1946*. Kovačica: [Jozef J. Farkaš], 1985, str. 122. Запослени у Општинској библиотеци Ковачица су у преговорима са породицом Јозефа Фаркаша како би прегледали његову личну архиву и дигитализовали сачувани материјал. Можда се у богатој личној архиви Јозефа Фаркаша налазе и прва Правила „Покрока“.

¹⁰³⁹ Овај датум се узима као датум оснивања „Покрока“.

¹⁰⁴⁰ Jozef J. Farkaš, *Dejiny Kovačice: 1802-1946*. Kovačica: [Jozef J. Farkaš], 1985, 122.

¹⁰⁴¹ Ibid, 135-145.

У оквиру „Покрока“ формирано је неколико секција: литерарна, певачка, драмска, шаховска, а касније и ликовна из које је настала чувена „ковачичка школа“ наивног сликарства. Све секције су биле веома активне. Тако је 18. фебруара 1928. године приказан позоришни комад „Drotár“ писца Јана Паларика (Ján Palárik).¹⁰⁴²

Културни живот Словака у Падини постаје интезивнији након оснивање Матице словачке 1932. године¹⁰⁴³. Тих година је Самуел Муртин (Samuel Murtin), пореклом из Пивнице, заједно са Ондрејом Тријашком (Ondrej Triaško) из Бачког Петровца и Јаном Гомбаром (Ján Gombár) из Кисача основао прву штампарију у Ковачици (Тлаčiareň Samuela Murtina)¹⁰⁴⁴. Ту су штампани материјали за потребе државне управе и њених институција: *Ватрогасног друштва*, *Образовно-читалачког друштва „Покрок“*, за потребе евангелистичке цркве и др. Након Другог светског рата ова штампарија је пренета у Панчево.¹⁰⁴⁵

Године 1936. у Ковачици је основан *Народни универзитет* за Срез ковачички. Оснивачка скупштина је била 2. децембра и на њој су усвојени *Записник* и *Правила* која су штампана у ковачичкој штампарији на српском језику.¹⁰⁴⁶ Тако да је и ова институција допринела подизању културно-просветног нивоа локалног становништва.

Активности *Читаонице Покрок*, *Матице словачке* и *Народног универзитета* у Ковачици биле су међусобно испреплетене, имајући у виду да је Ковачица мало место у коме су исти појединци учествовали у раду више општинских институција.

Свакако да је једно од централних институција културе у Ковачици била *Читаоница „Покрока“*. Њене просторије биле су главно састајалиште одраслих Словака након напорног дневног рада. По речима Маритна Палушке (Martin Paluška) и Јана Сокола (Ján Sokol), првих наивних сликара из Ковачице, они су ту један другом 1939. године поверили своју „уметничку тајну“. Док су играли шах и разговарали у *Читаоници „Покрока“*, Сокол и Пачушка су схватили да гаје исте склоности ка ликовној уметности.

Поред штампе, у *Читаоници* је било и књига на словачком и српском језику. На сачуваним књигама може се видети печат пречника 3,4 цм црвеног и плавог отиска на коме пише „Čitací a vzdělavací spolek „Pokrok“ v Kovačici“ (нису унете правописне интервенције). Исти печат је стављан на сваких неколико страна, без одређеног правила.

¹⁰⁴² Ibid, 135.

¹⁰⁴³ Матица словачка у Југославији основана је 18. 5. 1932. године у Бачком Петровцу. Она је до 1935. године имала 18 подружница (месних одбора). Ковачичка подружница (Ľudovýchovní odbor) је основана одмах у октобру (30. октобар 1932). Сматра се да је била активна до окупације, мада је неких активности било и током рата. Матица словенска је поново активирана августа 1945, али је у таквом обилку престала са радом 1948. Поново је активирана 1990. године. Више о томе у књизи: 80 godina Matice slovenskej v Juhoslavii.

¹⁰⁴⁴ Slobodan Stevanovski, *Naivni slikari Kovačice i Padine : u zavičajnom fondu Opštinske biblioteke Kovačica : bibliografija 1959-2003*. Kovačica: Opštinska biblioteka, 2004, 12.

¹⁰⁴⁵ Ibid., 12.

¹⁰⁴⁶ *Правила Народног универзитета за Срез Ковачички Дунавска бановина, Ковачица : Народни универзитет Среза Ковачичког, 1937.*

Није познато колико је тачно било књига у фонду. Евиденција је, по свему судећи вођена, али, књига инвентара, ако је и постојала, није сачувана. На насловној страни књига, у левом горњем углу, лепљени су одштампани бројеви. Међутим, на предлисту је црвеном бојицом исписан неки други број и слово „č.“ као скраћеница речи „číslo“ (број). Све то је подвучено плавом бојицом. Истом бојицом су прецртавани други бројеви (вероватно инвентарни бројеви библиотека које су те књиге поклониле), али не и налепљени. Након 1963. године књиге су поново инвентарисане тако да су добиле и трећи, тренутно важећи инвентарни број.¹⁰⁴⁷

Већина књига је на словачком, али их има и на српском језику (углавном издања Српске књижевне задруге). Међу сачуваним књигама највише је белетристике, публикација из географије, етнологије и религије. Неке од словачких књига су штампане средином 19. века века.

Нажалост, не можемо да утврдимо тачан број чланова, обим коришћења библиотечке грађе, нити колика је била чланарина Читаонице.

Након Другог светског рата *Читаоница Покрок* прерасла је у библиотеку Дома културе „3. октобар“ (Knížnica Domu kultúry „3. októbra“). У састав Дома културе ушле су и остале секције Друштва Покрок.

4.6.2. Читалачко друштво у Падини (Čítací spoloč)

Почетак просветне делатности у селу Падини везан је за 1807. године, када је основана школа, а први учитељ био је Јан Ковачик (Ján Kováčik)¹⁰⁴⁸. Попут школе у Ковачици и ова у Падини је била слично организована и под надзором војних власти Аустроугарске монархије.

У Падини је на иницијативу А. Ердељана 24. маја 1923. године основано *Читалачко друштво (Čítací spoloč)*. Међутим, за јавност је отворено тек 1. марта 1925. године под руководством локалног фарара (свештеника) Густава Клобушичког (Gustav Klobušický). Друштво је у том тренутку бројало 57 чланова и 115 публикација. Од марта до децембра 1925. године у овом Друштву је 29 читалаца 443 пута позајмило књиге¹⁰⁴⁹. И ово Друштво је било организовано на сличан начин као и Друштво у Ковачици и имало је више секција.

¹⁰⁴⁷ Slobodan Stevanovski, *Naivni slikari Kovačice i Padine : u zavičajnom fondu Opštinske biblioteke Kovačica : bibliografija 1959-2003*, Kovačica: Opštinska biblioteka, 2004, 13.

¹⁰⁴⁸ Jozef J. Farkaš, *Dejiny Kovačice: 1802-1946*. Kovačica: [Jozef J. Farkaš], 1985, 39.

¹⁰⁴⁹ Slobodan Stevanovski, *Naivni slikari Kovačice i Padine : u zavičajnom fondu Opštinske biblioteke Kovačica : bibliografija 1959-2003*, Kovačica: Opštinska biblioteka, 2004, 13.

4.6.3. Словачка покретна библиотека Ела Шандора

У Општинској библиотеци у Ковачица чува се неколико књига са печатом „Словачке покретне библиотеке *Ела Шандор*“ (*Slovenská putovná knižnica Ela Šandora*). Ове књиге припадале су покретној библиотеци чије је седиште било у Ватрогасном дому у Ковачици. *Slovenská putovná knižnica Ela Šandora* била је нека врста хуманитарно-просветне организације из Чехословачке. Иницијатор и оснивач био је, по свему судећи, словачки писац Ело Шандор.¹⁰⁵⁰ Ова организација је желела да шири писменост на словачком језику међу словачким становништвом које живи ван матице. Идеја је била да покретна библиотека обилази насеља са словачким живљем. Књиге су биле на словачком језику, претежно духовне тематике. О књигама је бринуо Јозеф Шифел (рођен око 1900 – 1943). Путујућа библиотека *Slovenská putovná knižnica Elo Šandor* функционисла је неколико година непосредно пре Другог светског рата, а затим се распала. Део фонда упућен је у *Покрок*, а део је завршио у приватним збиркама.

Једини усмени историјски извор је учитељ у пензији Јозеф Шифел, син Јозефа Шифела.¹⁰⁵¹ Он се сећа да је пре Другог светског рата постојала збирка књига са таквим печатом у Ватрогасном дому у Ковачици и да је њом руководио његов отац.

¹⁰⁵⁰ Ело Шандор (Врбовје, Словачка 1896 – Братислава, Словачка 1952), словачки писац и публициста.

¹⁰⁵¹ Јозеф Шифел (рођен 1935 у Ковачици).

5. ЗНАМЕНИТИ БИБЛИОТЕКАРИ И КЊИГОЉУПЦИ

Један од првих Вршчана који је имао богату личну библиотеку био је патријарх Јосиф Рајачић (1785-1864). Још за живота завештао је библиотеку своме синовцу, барону Александру Рајачићу. Рајачићеви потомци су ову библиотеку распарчали и распродали у току и после Другог светског рата.

Многи виђенији Вршчани касније су имали своје личне библиотеке о којима данас не знамо пуно. То су били Василије Младеновић, Теодор Нешић, професор и сенатор, Теодор Недељковић и Димитрије (Петров) Нешић, адвокат, песник и драмски писац.¹⁰⁵²

У Белој Цркви је међу првима своју личну библиотеку имао Михаило Недељковић, сенатор Беле Цркве, који је након смрти Доситеја Обрадовића купио око 50-70 књига из његове личне библиотеке.¹⁰⁵³

Један од првих књигољубаца и просветитеља на тлу јужног Баната јесте и Јоаникије Милковић, игуман манастира Војловице из околине Панчева. Рођен у Вршцу 1765. године, он се 1789. године замонашио у манастиру Војловица, чији игуман је постао 1796. године. Радио је на уређењу манастирске архиве, састављао инвентаре, формирао прве збирке манастирских књига, обновио цркву, доградио манастир и између осталог написао значајну и важну књижицу, невеликог обима од 16 страна, *Историја Војловице* (1801).¹⁰⁵⁴

5.1. Лаза Нанчић (1854-1887)

Лаза Нанчић, несвршени студент медицине, књижевник, новинар, политичар, један од иницијатора оснивања *Српске занатлијске читаонице у Вршцу* (1884). Рођен је 3. јануара 1854. године у Вршцу, у угледној и имућној трговачкој породици. Лазин отац, трговац и општински сенатор, умире рано, па је Лазина мајка Тинка, сама отхранила и одшколовала троје деце. Нанчић је у Вршцу завршио основну школу, приватно положио прва два разреда гимназије, а нижу гимназију похађао је и завршио у Темишвару. Загрејан за идеју националног ослобођења која је била веома жива код српске омладине у Угарској 60-их година, као дечак од непуних 14 година, Лаза Нанчић са још три своја друга, иде у Београд да се са српским кнезом Миланом договори о дизању Босне на устанак.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵² *Књижевничар*, 1956, 442.

¹⁰⁵³ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801 – 1850*, Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963, 84.

¹⁰⁵⁴ Владимир Мошин, „Јоаникије Милковић“: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево : Градска библиотека ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001, 23.

¹⁰⁵⁵ Branislav Vranešević, *Uloga i značaj prvih vršaćkih socijalista u političkom životu Vojvodine : (do 1887. godine)*, Vršac : KOV, 1974, 108.

Вршачка омладина која се школовала на страни, током летњег распуста окупљала се у родном граду. Лаза Нанчић као одличан ученик и младић са широким кругом интересовања убрзо је постао централна личност међу друговима. Тако је заједно са својим најближим друговима још као ђак гимназије 1869. године основао омладинско друштво са пркосним, боемским називом „беспошевци“ (тј. они који не носе „поше“ – кравате, које су у оно доба биле симбол малограђанштине). Ово друштво поред Лазе Нанчића чинили су Јаша Томић, Коста Лера и Стеван Акимовић-Маченко¹⁰⁵⁶. „Беспошевци“ су се састајали ради читања и коментарисања народних песама, а понекад су читали и своје литерарне почетничке радове. Једно време су се звали и „тићевци“ по тадашњем вођи српског народа у Војводини Светозару Милетићу.

Присуство Светозара Марковића на омладинској скупштини у Вршцу 1871. године оставило је снажан утисак на присутне омладинце и придобило их за социјалистичке идеје. Марковићеви говори и идеје нарочито су инспирисали седамнаестогодишњег Лазу Нанчића који је већ дошао у додир са идејама социјализма и покретом за радничка права током похађања гимназије у Вашархељу у Мађарској (1866–1874).

Након завршетка гимназије у Вашархељу, Нанчић уписује студије медицине у Бечу 1874. године и ту долази до дубљег упознавања са социјалистичким идејама. Редовно пратећи социјалистичку штампу, упознаје се са социјал-демократским покретом Немачке и вођама тада најборбенијих немачких радника. Нанчић пише чланке за тадашње најугледније радничке новине: *Volksstaat* и *Chemniter Neue Presse Arbeiter Wochen Chronik*. Ангажованост Лазе Нанчића у политици и радничком покрету утиче да он, баш као и његов узор Светозар Марковић, занемари студије, које неће завршити за време петогодишњег боравка у Бечу, јер га од медицине више интересује социологија и политичка економија.

Лаза Нанчић је одлазио на радничке зборове *Вршачког општег радничког образовног друштва* којим је руководио популарни Р. Лурц (Lurz). Још од своје 15. године Лаза почиње да пише за новине. Први радови су му излазили у локалном вршачком листу *Исток*, а прву песму коју је објавио 1869. године у омладинском националистичком духу посветио је бокељским устаницима.¹⁰⁵⁷

Књижевни и новинарски опус Лазе Нанчића је веома богат и разноврстан. Он је писао готово за све српске листове у то доба: *Српство* (Вршац), *Братство*, *Јавор*, *Банаћанин*, *Бачванин* (Сомбор), *Застава* (Нови Сад), *Српски лист* (Задар), *Радник* (Београд), *Побратимство* (Београд), *Стармали*. Написао је и неколико књига и брошура: *Економско и политичко стање Срба у Угарској*, *Пред будапештанску конференцију*, три књиге приповедака – *Ђаков врх*, *На Милетићевом студенцу*, *Како да удесимо рад?*, *Одговор на Политову брошуру*.

Превео је много руских и пољских приповедака на српски, а превео је с руског на немачки Писаревљево дело „Чела“ (Die Biene).

Покренуо је лист *Српство* у Вршцу 1882, и уређивао га све до 1885, када се преселио у Нови Сад и почео да ради за *Заставу*.

¹⁰⁵⁶ Ibid, 108.

¹⁰⁵⁷ У Боки Которској је 1869. године избио жесток устанак на вест о укључивању Бокеља у редовну аустро-угарску војску. Бока Которска је тада била под аустроугарском влашћу.

Због свог политичког ангажмана и оштрог пера Лаза Нанчић спада у војвођанске Србе који су имали највише политичких и новинарских парница, а чак три пута је био и у затвору.

Лаза Нанчић је умро у Вршцу 16. (28) марта 1887. године и сахрањен је на Градском гробљу у Вршцу. Захвални чланови *Српске занатлијске читаонице* на Видовдан 1922. године подигли су Лази Нанчићу споменик на Градском гробљу у Вршцу.

5.2. Феликс Милекер (1858-1942)

Један од оснивача Градске библиотеке и Градског музеја у Вршцу, историчар, археолог, предани учитељ, просветитељ и друштвени и културни радник, Феликс Милекер, без сумње је највеће име банатске завичајне историографије у периоду до Другог светског рата.¹⁰⁵⁸ Његов допринос изучавању прошлости Баната огледа се у преко две стотине научних радова – монографија, студија, приказа, чланака и разних текстова.

Основну и Грађанску школу завршио је у Вршцу, учитељску у Сегедину, одлазио је на студијска путовања у Аустрију, Немачку, Италију, Швајцарску, Француску и Румунију где је употпуњавао своја знања.

Након годину дана пробног рада у Сегедину, од 1878. године Феликс Милекер почиње да ради у Белој Цркви као учитељ. Овде упознаје Леонарда Бема који ће имати велики утицај на њега и на његов даљи рад и професионални развој. Бем га упућује на проучавање историје Баната. Много година касније, тачније 1925. када буде писао биографију о Бему, Милекер ће га назвати својим учитељем. Осим што је радио као учитељ у Белој Цркви, Милекер се ангажовао и у раду белоцркванског Градског музеја основаног 1877. године, најстаријег музеја у српском делу Баната. Школска комисија 1883. године позива Милекера да се врати у Вршац и он тај позив прихва. Запошљава се као учитељ и наставник у Реалној гимназији, да би касније почео да ради као библиотекар и кустос у Градској библиотеци и музеју. У Вршцу је живео и радио до своје смрти 1942. године.

Током обављања свог учитељског позива, под утицајем немачког педагога Дистервега (Diesterweg) и аустријског реформатора школства Дитеса (Ditess), Феликс Милекер је усвојио и примењивао најсавременије педагошке концепте онога доба. Са својих студијских путовања доносио је у Вршац наставни материјал и литературу и трудио се да своја новостечена сазнања из области савременог образовања и педагогије пренесе колегама. Колеге су веома цениле Милекеров рад, те је више пута биран за представника наставника у Школском одбору, како у Белој Цркви тако и у Вршцу. У Вршцу је био представник наставника у Школском одбору три пута: 1893–1898, 1907–1914, 1919–1920, а председник и подпредседник *Асоцијације наставника округа* у периоду 1919–1920.

¹⁰⁵⁸ Више о Феликсу Милекеру: Иван Стојановић, *Феликс Милекер (1858–1942) : живот и рад* : мастер рад, Београд : И. Стојановић, 2011.

Године 1887. Милекер постаје библиотекар Градска библиотеке у Вршцу, да би 1894. када је основан Градски музеј постао и његов кустос. Једно време је био једини запослени и у Библиотеци и у Музеју, што није спречило Музеј да се под његовим вођством развије у „изванредну истраживачку установу са богатим збиркама, нарочито археолошком“¹⁰⁵⁹. Одлазио је често на студијска путовања и пропутовао је Аустрију, Немачку, Италију, Швајцарску, Француску и Румунију.

Феликс Милекер је водио изузетно активан друштвени живот, почевши од свог првог радног анагажовања у Белој Цркви. Већ тамо се укључио у друштвени живот и постао члан мушког хора у Белој Цркви, а касније када се преселио у Вршац о хору је написао два рада: *Вршачки мушки хор у прошлости и данас* (1888) и *Вршачко мушко хорско друштво у периоду од 1887. до 1891* (1891). Био је покретач, председник и члан многих стручних и културних удружења. Чак ни данас немамо прецизне податке о укупном броју удружења чији је био члан (претпоставља се да их је било око четрдесетак). За редовног члана „Јужномађарског историјског и археолошког друштва“ у Темишвару изабран је 1880. године. За редовног члана „Мађарског нумизматичког друштва“ у Будимпешти изабран је 1901. године. Био је и члан литерарног друштва „Арањи Јанош“ у Темишвару због својих радова из топомастике, као и „Природословног друштва Баната“ у Темишвару. Био је један од оснивача „Немачког историјског друштва“ у Берлину 1908. године, члан „Друштва за антропологију и археологију Мађарске“ у Будимпешти, а 1914. године постао је члан Научног одељења Матице српске у Новом Саду. Милекер је био један од оснивача „Вршачког удружења љубитеља парка“ (Werschetzer Park-Verein) основаног 9. фебруара 1884. године. У циљу повезивања и оснаживања локалних писаца на Милекерову иницијативу оснива се 22. јула 1919. године „Клуб Ленау“ посвећен Николасу Ленау, песнику аустријског порекла рођеног у Темишвару 1802. године.

Поред свих својих обавеза које је имао као учитељ, библиотекар и кустос, Милекер је проналазио време да заинтересованим ученицима и одраслима држи предавања из локалне историје. Своје прво предавање одражао је у Темишвару јула 1919. године за осамдесет банатских наставника. Његова педагошка идеја водиља је била да наставник мора да буде патриота, да воли своју домовину и да ту љубав преноси на ученике. Милекер је од јесени 1919. године држао курсеве локалне историје за ученике, као и за студенте Учитељске школе у Вршцу. Док је држао курсеве из локалне историје у Темишвару, учествовао је у формирању „Удружења немачких учитеља“ и тражио је оснивање „Друштва за локалну историју“ у Темишвару.¹⁰⁶⁰ Током Другог светског рата био је председник организације Црвеног крста у Вршцу, а организовао је акције прикупљања новца у добротворне сврхе.

Милекер се читавог живота стручно усавршавао, па је између осталог похађао течајеве Главног земаљског надзорништва за музеје и библиотеке у Будимпешти.

За свој научни рад, за дела из историје, културне историје, археологије, топомастике, привреде, политике и религије првенствено Немаца, али и Мађара, Срба, Румуна и Словака у Банату, Милекер је добио више јавних признања: Писмено

¹⁰⁵⁹ Rastko Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Vršac : Gradska biblioteka : Narodni muzej, 1995, 11.

¹⁰⁶⁰ Иван Стојановић, *Феликс Милекер (1858-1942) : Живот и рад : Мастер рад*, Београд : И. Стојановић, 2011, 18.

признање за уложени труд око уређења Градске библиотеке у Вршцу, Орден светог Саве IV реда (1928), Почасну повељу Deutsches Ausland Instituta у Штутгарду, Сребрну медаљу за заслуге на научном пољу Немачке академије у Минхену (1934). Милекер је добио признање и од свог родног града Вршца, који је 1937. године свечано прославио његов 80. рођендан, а такође га је прогласио за доживотног кустоса вршачког музеја. Гетеова задужбина (*Die Johann Wolfgang Goethe-Stiftung*) у Вајмару посмртно му је доделила 1942. године Принц-Еуген награду.

Плодан Милекеров научни опус може се тематски разврстати у неколико група: 1) Праисторија и рана историја јужне Угарске, пре свега Баната; 2) Музејски инвентари и водичи кроз вршачки музеј; 3) Географија јужне Угарске (Баната); 4) Опште историје Баната – Средњи век и новије доба; 5) Историја банатских Немаца; 6) Локалне историје; 7) Радови о привреди; 8) Културни живот банатских Немаца (радови општег карактера, школство, штампарство и новинарство, књижевност, позориште, примењене уметности, банатски научници, фолклор, задругарство); 9) Прилози за културну историју Срба у Банату. Други део свог научног рада сам Милекер назива „домопис Баната“. Банат који Милекер описује и који проучава је географска територија која се данас налази на простору три државе: Србије, Румуније и Мађарске. Своје радове је објављивао у великом броју стручних и научних часописа који су излазили у Румунији и Мађарској.

Милекеров научни рад временски би се могао поделити на два периода. Први период (1881–1917) обележен је превасходно археолошким и музејским радом; док у другом периоду (1921–1942) доминира рад на новијој историји Баната која обухвата 18. и 19. век и нарочито историју Немаца у Банату. У првом периоду Милекер је написао и објавио низ историјских радова на немачком и мађарском језику. Међу њима је било неких који су преведени на српски, а који ће касније доживети неколико издања (на пример, *Повесница слободне краљевске вароши Вршца*, 1886) и који су били од значаја за историју српског народа (попут *Историје српско-православног владичанства вршачког*). У овај период убрајају се и радови из области археологије и историје средњег века. Осамдесетих и деведесетих година Милекер је такође био ангажован на прикупљању музејске грађе за новоосноване музеје у Белој Цркви (1877) и Вршцу (1894).

Повесница слободне краљеве вароши Вршца (Geschichte der Kön. Freistadt Werschetz) која из штампе излази 1886. године, прво је обимније Милекерово дело. Монографија је према одлуци Градске муниципије требало да се појави истовремено на три језика: немачком, мађарском и српском. Милекер је *Повесницу* писао на немачком језику, мађарско издање превео је Јожеф Будај, школски управитељ, док су српско издање припремили Стеван Токин, Никола и Светозар Брашован. *Повесница* је објављена у две свеске. Милекер пише још једну монографију града – то је књига *Историја града Панчева* која излази из штампе 1925. године. Написана је на немачком језику, а на српски је превео свештеник Владимир Дакић. Издавање ове књиге финансирао је Ђорђе Вајферт.

У другом периоду, Милекер је објавио своје најзначајније радове. Од 1921. до 1941. почиње да издаје низ малих монографија о прошлости Баната које је назвао *Банатска библиотека (Banater Bücherei)*, у оквиру које су до његове смрти изашле 73 књиге (59 је он лично написао). Публикације објављене у оквиру *Банатске библиотеке* имају велики значај за проучавање културне историје Подунавских Шваба у Банату, али и историје Баната у целини. Теме ових свески су: културна историја Немаца у Банату,

Банат и српска култура, историја Баната и појединих градова и села, локална историја Вршца, радови о привредној историји Баната, археологија, о историји Срба, Јевреја, Словака, а пише и о парковима, баштама, црквама, друштвима и удружењима, историји школства и др. Задатак *Банатске библиотеке*, како је сам Милекер дефинисао, био је упознавање шире читалачке публике са прошлошћу градова и простора у којима живе.

Упоредо са издавањем *Библиотеке*, он пише и друге радове и објављује их у домаћој и страниј дневној и научној штампи. Од важнијих и обимнијих дела, треба издвојити његов исцрпан археолошки катастар о Банату *Старине Баната до времена заузећа земље (Délmagyarország régiséglelei a Honfoglalás előtti időkből)*. Прво је излазио у наставцима у часопису *Törtelmi és régészeti értesítő* у времену од 1896. до 1906. године, да би после био штампан као посебна публикација у три тома. Дело *Археолошко налазиште у Ватину (A Vattinaiöstelep)* објављено је 1905. године, такође је претходно објављивано у наставцима у часопису *Törtelmi és régészeti értesítő*, као и дело *Средњовековна географија Јужне Угарске (Délmagyarország középkori földrajza)* које из штампе излази у два тома 1915. године. Значајна су још два дела већег обима: *Летописи општина Подунавске области – II банатски део*, објављено у Панчеву 1925. године, као и *Праисторија Баната (Vorgeschichte des Banats)* која представља синтезу Милекеровог рада на пољу археологије, а објављена је у *Старинару* у четири наставка у периоду од 1937. до 1940. године.

Интересантно је да је Милекер своје радове потписивао на три начина: ако је рад писан на немачком језику, Милекер би се потписао као „Felix Milleker“, ако је рад на мађарском као „Bódog Milleker“, а на српском језику као „Срећко Милекер“. Библиографијом радова Феликса Милекера бавило се неколико истраживача. Прва библиографија Милекерових радова објављена је 1902. године уз биографију у енциклопедији *Magyar írok élete es munkái*. Следећи озбиљнији покушај чини Ирене Елтер која објављује у *Schwäbischer Volkserzieher*, бр. 3–4, 1939–1940. У попису се налази само 116 радова, а радила га је заједно са Милекером коме је послала на преглед свој рад у рукопису. Курт Вилфонседер (Kurt Willvonseder) објављује 1953. године, у Салцбургу, библиографију радова под називом *Felix Milleker und sein literarisches Schaffen*. Ни сам Милекер није имао комплетан попис својих радова, а честа промена потписа доводила је ауторе библиографија у још већи проблем. Многе од својих чланака које је објављивао у локалној штампи није ни потписао, или је потписивао другим именом. Последњу и најкомплетнију библиографију радова Феликса Милекера урадио је Растко Рашајски, који на место директора Градског музеја у Вршцу долази након Другог светског рата. Она је објављена 1995. године и у њој се налази пописано 250 библиографских јединица. Посебан додатак библиографији чини 37 јединица необјављених радова Феликса Милекера које се чувају у архиву Градског музеја у Вршцу. Растко Рашајски је библиографију поделио у пет група: 1. Монографије, 2. Студије, чланци и грађа објављени у монографским студијама или часописима 3. Годишњи извештаји 4. Необјављени рукописи 5. Референце (прикази).

Иако историографски радови Феликса Милекера имају одређених слобости попут честог препричавања догађаја, идеализовања међунационалних односа, изостављања навођења извора и литературе, ипак у њима налазимо мноштво егзактних, тачних података који могу да нам послуже као полазиште за будућа истраживања.

Лична библиотека Феликса Милекера није сачувана. Данас се у Градској библиотеци у Вршцу чува свега 10 књига са његовим аутографом, док се у Градском музеју у Вршцу чува неколико његових личних ствари, попут шешира (полуцилиндра који је

увек носио и лети и зими), штапа и др. У Градском музеју у Вршцу чува се и Милекерова рукописна заоставштина која још увек није истражена, а један од главних разлога јесте тај што му је рукопис веома тешко читљив.

Други светски рат Милекер је доживео као велику несрећу, јер је то био рат између немачког народа коме је припадао и земље у којој је живео (Краљевине СХС). Феликс Милекер је умро 26. априла 1942. године и сахрањен је на католичком гробљу у Вршцу.

5.3. Јован Стерија Поповић (1806–1856)

Јован Стерија Поповић (1806–1856) свој печат није оставио само у књижевности и позоришној уметности, већ и у области просвете, законодавства, лексикографије, науке, оснивања и утемељења основних институција културе ондашње Србије која је 1804. године, након Првог српског устанка, започела свој пут ка модернизацији.

Стерија је рођен у Вршцу 13. јануара 1806. године¹⁰⁶¹ од оца Стерије Поповића и мајке Јулијане рођ. Нешковић, ћерке познатог српског сликара Николе Нешковића. Овај професор латинског, адвокат, министар просвете, законодавац, просветитељ, научник и књижевник, био је један од најученијих Срба свога доба. Након завршетка студија права у Кежмарку (Словачка) враћа се 1830. године у Вршац, где почиње да ради као професор латинског језика у приватној школи и тај посао обавља до 1836. године. Потом се бавио адвокатуром, да би крајем 1840. конкурисао и био примљен на место професора природног права у новооснованом Лицеју у Крагујевцу. Године 1842. постављен је за начелника у Попечитељству просвештенија и на тој функцији остаје до 1848, када даје оставку и враћа се у Вршац. Још док је био у Крагујевцу покреће иницијативу са Атанасијем Николићем¹⁰⁶² за оснивање *Друштва српске словесности* (касније САНУ). Као начелник Попечитељства, указом оснива Народни музеј 10. маја 1844. године као *Музеум србски*, који је на једном месту требало да „сабере старине и да их за потомство сачува.”¹⁰⁶³ Пише први просветни закон обновљене Србије, уџбенике латинског и немачког језика, реторике, математике и географије. Данас се о њему говори као о класику српске књижевности и „оцу српске драме”. Умро је у Вршцу 26. фебруара 1856. у педесетој години живота.

Јован Стерија Поповић, човек широке ерудиције и интересовања, према писању његових савременика, а затим и наследника и истраживача, имао је богату личну библиотеку.¹⁰⁶⁴ Прве записе о томе налазимо код њега самог, јер како пише у *Запискама*: „Чело мога кревета стоје књиге на рафу. Када би се какво земљотресеније

¹⁰⁶¹ Датуми су наведени по новом календару, по старом, Стерија је рођен 1. јануара 1806, а умро је 26. фебруара 1856.

¹⁰⁶² Атанасије Николић (1803–1882) инжењер, професор математике и први ректор Лицеја у Крагујевцу, један од оснивача Друштва српске словесности. Заједно са Јованом Стеријом Поповићем основао је прво професионално позориште код Срба „Театар на Ђумруку“ у јесен 1841. године.

¹⁰⁶³ Историјат музеја, доступан на сајту Градског музеја Вршац, <http://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/istorijat-muzeja/> (преузето 19. 7. 2018).

¹⁰⁶⁴ Миливој Јовановић, „Нешто о личној библиотеци Јована Стерије Поповића”: *Библиотекар* 1, Београд: Научна књига, 1950, 406–407.

догодило, могле би ме књиге убити, и тако би се могло казати да сам од књига умро.¹⁰⁶⁵

Збирка књига коју је поседовао Јован Стерија Поповић, судећи према његовим интересовањима, а посебно цитатима које је наводио у свом књижевном опусу свакако је морала бити брижљиво одабрана.¹⁰⁶⁶

Миливој Јовановић, управник и библиотекар Градске библиотеке у Вршцу, наводи да се 1952. године у поседу Библиотеке налазило девет књига које су припадале лично Стерији.¹⁰⁶⁷ То су следеће књиге:

1. *Сербске летописи за год. 1826*: прва частица (година II, част 4), штампан у Будиму 1826. Стеријин потпис налази се на насловном листу испод амблема Матице српске. Хирилични потпис гласи: *Јоанна С. Поповића*.

2. *Сербске летописи за год. 1827*: друга частица (година III, частица 9), штампан у Будиму 1827. На насловном листу, испод амблема Матице српске налази се Стеријин потпис, ћириличним словима: *Јоанна С. Поповића дар Матице Српске*.

3. *Сербске летописи за год. 1828*: друга частица (година IV, частица 13), штампан у Будиму 1828. На полеђини насловног листа налази се Стеријин аутограф исписан ћириличним словима: *Јоанна С. Поповића дар од Матице*.

4. *Сербскиј летопис настављен Теодором Павловичем закл. адвокатом*: за годину 1832, частица трећа (година VIII, частица 30), штампан у Будиму 1832. На унутрашњој страни предње корице налази се Стеријин потпис ћирилицом: *Јоанна С. Поповића дар од г. Пахомија*¹⁰⁶⁸.

5. *Песме (Poetische Schrifte)* од Кристофа Мартина Виланда. Ова прва свеска има 352 стране, штампана је у Цириху 1770. Књига је прекоричена, има светлосиво-плаве картонске корице. Стеријин потпис је на насловном листу, исписан је латиницом и гласи: *Joannis S. Popovits*.

6. *Песме (Poetische Schrifte)* од Кристофа Мартина Виланда. Ово је друга свеска која је такође штампана у Цириху, 1770. Књига је прекоричена, има исте светлосиво-плаве корице као и прва свеска и 288 страна. Стеријин скраћени латинични потпис се налази на насловном листу испод вињете и гласи *JSPopovits*.

¹⁰⁶⁵ Јован Стерија Поповић, *Дела*, Београд: Драганић, Суботица: Минерва, 2004, 637.

¹⁰⁶⁶ Неки од аутора које Стерија цитира или спомиње су: Хомер, Хорације, Вергилије, Овидије, Теренције, Федрус, Плутарх, Демокрит, Платон, Аристотел, Сервантес, Шекспир, Ариосто, Молијер, Самјуел Батлер старији (тзв. Хјудибрес-Батлер), Милтон, Лоренс Стерн, Данијел Дефо, Бифон, Лесинг, Лихтнберг, Клопшток, Ласаж, Клаурен, Гете, Шилер, Вилхелм Шлегел, Хердер, Виланд, Вајсе, Морис Флавиус Тренк фон Тондер, Волтер, Лопе де Вега, Готшел, Ломоносов, Флориан, Виктор Иго, Коцебу, Жан Пол, Чоке, Блумауер, Менцл, Бајрон, Берне и др. Од домаћих писаца: Доситеј, Рајић, Мразовић, Мушицки, Видаковић, Вујић, Караџић, Хаџић, Везилић.

¹⁰⁶⁷ Миливој Јовановић, „Књиге из старих вршачких библиотека“, *Библиотекар 3-4*, Београд: Научна књига, 1952, 163-164.

¹⁰⁶⁸ Пахомије Јовановић живео је у Вршцу у времену од 1825–1835. године. Био је калуђер и наставник Богословије. Важио је за ученог човека, љубитеља књига и био је Стеријин пријатељ. Стерија му је испевао *Оду* (1834). Касније је Пахомије постао архимандрит манастира Шишатовац у Срему.

7. Књижевни часопис *Немачки Меркур (Der teutsche Merkur)* за месеце јануар–март 1773. Часопис је штампан у Франкфурту и Лајпцигу 1773, а издавао га је Кристоф Мартин Виланд. Има 288 страна, повезан је у тамнобраон кожни повез са златотиском на хрпту. На полеђини прелиминарне странице је Стеријин потпис латиницом ((*Joannis S. Popovits*)).

8. Друга свеска Виландовог часописа *Немачки Меркур (Der teutsche Merkur)* за месеце јануар–март 1774. И она је повезана у тамнобраон кожни повез, али нема Стеријин потпис, међутим има стихове исписане његовом руком. Наиме, на последњем празном листу графитном оловком исписао је пет стихова. Реч је о концепту за песму „Надгровије владики Стефану Поповићу“.¹⁰⁶⁹

9. Трећа свеска Виландовог часописа *Немачки Меркур (Der teutsche Merkur)* за месеце април–јун 1774, такође нема Стеријин потпис, међутим и она на последњем празном листу има два стиха записана његовом руком графитном оловком. И она је, попут претходне две, повезана у исти кожни повез са златотиском на хрпту. Садржи врло велики број подвлачења Стеријином руком.

Миливој Јовановић је записао да је то све од Стеријиних књига које је пронашао и затекао у Градској библиотеци, али да је могуће да се понека Стеријина књига налази по приватним библиотекама или другим установама. Додао је да Мираш Кићовић¹⁰⁷⁰ поседује Шафарикову књигу *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur*, Ofen, 1826, са Стеријиним латиничним потписом на насловном листу *Joannis S. Popovitz*.¹⁰⁷¹

У међувремену, од 1952. године до данашњих дана, у Вршцу су пронађене још четири Стеријне књиге, од којих је једна у поседу Градске библиотеке, а три у поседу Градског музеја у Вршцу. Тако да је фонд Градске библиотеке добио и десету књигу из личне Стеријине библиотеке, а реч је о часопису *Политички разговори покојника (Politische Gespräche der Todten)* за 1792. годину. То је подлистак *Neuwieder zeitunga* који је издавао Морис Флавиус Тренк фон Тондер. Књига је прекоричена, данас има картонске корице светлобраон боје. Стерија се потписао латиницом (*Joannis S. Popovits*) на почетку текста на трећој страници.

У Градском музеју у Вршцу чувају се три књиге из Стеријине библиотеке и све имају Стеријин потпис:

1. *Основе лепих наука (Anfangsgründe der Schönen Wissenschaften)*, аутора Јохана Хајнриха Фебера је публикација штампана у Мајнцу, 1767. Стеријин потпис латиницом је на насловном листу испод вињете (*Joannis S. Popovits*). Књига је у кожном повезу, са лепо украсеним хрптом са златоутиснутим орнаментима.

¹⁰⁶⁹ Владика Поповић је био Стеријин пријатељ који је страдао 1849. године.

¹⁰⁷⁰ Мираш Кићовић, професор, књижевник, публицист, књижевни и позоришни историчар, члан Друштва за СНП (Слатина, Црна Гора, 17. III 1892 – Београд, 28. X 1963). Од 1920. до 1925. суплент, па професор гимназије и Учитељске школе у Вршцу, од 1925. до 1933. професор Мушке реалне гимназије у Новом Саду, од 1933. до 1938. директор гимназије у Вршцу, од 1938. до 1941. директор VII мушке гимназије у Београду. Од 1945. до смрти, у својству научног саветника, био је начелник Одељења рукописа и старе књиге у Народној библиотеци у Београду.

¹⁰⁷¹ Миливој Јовановић, „Нешто о личној библиотеци Јована Стерије Поповића“: *Библиотекар*, год. II, бр. 4, 1950, 406-407.

2. *Каталина и Југурта (Sallust's Katilina und Jugurtha)*, дело Гаја Салустија Криспа, у преводу Јохана Карла Хека, штампано је у Бечу 1800. године. Има 250 страна. Ова књига служила је Стерији као приручник приликом наставе латинског језика у Вршцу, а касније и при састављању *Латинске граматике* у Београду. Потписао се на насловном листу латиницом (*Joannis. S. Popovits*).

3. *Историја словенских језика и књижевности на свим дијалектима (Chishte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten)* од Павела Јосифа Шафарика, штампана је у Офтену, 1826. Књига је у полукожном повезу, има 524 стране. Стерија се потписао латиницом на насловном листу.

За свих 13 књига можемо са сигурношћу тврдити да су биле део велике личне Стеријине библиотеке, јер све имају његов потпис. Међутим, до данашњих дана је остало неразјашњено питање шта се десило са остатком књига из богате Стеријине библиотеке.

На основу сећања и казивања књижевника Миодрага М. Пешића, дугогодишњег библиотекара Народне библиотеке у Београду, у депоу изгореле библиотеке налазили су се низови књига са забелешкама да су припадале Стерији, али када је 1953. године Милан Токин покушао да истражи ове наводе ништа детаљније није успео да сазна.¹⁰⁷²

Поставља се питање да ли је Стерија, напуштајући Београд 1848. године тамо оставио своје књиге. Тешко је поверовати у овакву могућност, поготово ако се зна да се у Вршац повукао баш са жељом да се у миру бави писањем.

Миљивој Јовановић¹⁰⁷³ и стериолог Милан Токин¹⁰⁷⁴ сматрају да је главни „кривац“ за немаран однос према Стеријиној личној библиотеци његова супруга Јелена, која је била законски наследник Стеријине имовине. Јовановић и Токин тврде да је распродаја ове библиотеке почела још за време Јелениног живота, у периоду између 1856. и 1877. године. Обојица сведоче да им је Феликс Милекер рекао да је Франц Ветл, књижар и издавач из Темишвара, одмах након Стеријине смрти откупио од удовице Јелене већи део књига и однео их у Темишвар. Том приликом је и сам Феликс Милекер набавио неколико публикација које су припадале чувеном писцу и ставио их у неинвентарисани депо Градске библиотеке, где су пронађене тек после ослобођења, 1944. године.

Реална је претпоставка да се понека од преосталих књига из Стеријине личне библиотеке може наћи код приватних колекционара.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷² Милан Токин, „Књигољубац Стерија“, *Књижничар* св. 17-18, 1956, 444.

¹⁰⁷³ Миљивој Јовановић (Рудна (Румунија) 1886 – Вршац 1968), библиотекар Градске библиотеке у Вршцу од 1934. Постао је први управник ове библиотеке после Другог светског рата. Написао је велики број текстова са темама из вршачке историје и објавио их у завичајној периодици, у зборницима Матице српске и стручним библиотечким часописима.

¹⁰⁷⁴ Милан Токин (Вршац, 1909 – Нови Сад, 1962), дипломирани правник, новинар, библиотекар, стериолог. Писао је песме, новеле, књижевноисторијске студије, чланке и расправе. Објавио је монографију *Јован Стерија Поповић* (Београд 1956) и приредио је сабрана дела Јована Стерије Поповића (Нови Сад, 1958).

¹⁰⁷⁵ Више о књигама из Стеријине личне библиотеке: Драгана Ракић, „Тринаест књига из личне библиотеке Јована Стерије Поповића“, *Читалиште* : бр. 33, Панчево : Градска библиотека, 2018, 38–43.

5.4. Михајло и Теодор Недељковић

Белоцрквански трговац Михајло Недељковић (1764–1848) откупио је 1813. године у Београду 50-70 књига из личне библиотеке Доситеја Обрадовића (1739–1811) које су биле завештане Београдском училишту. Тиме је започео оснивање једне од првих белоцркванских породичних библиотека. Нешто касније, његов брат Теодор Недељковић (1771–1848), који је од 1827. године ради у Вршцу као адвокат, такође ствара велику породичну библиотеку¹⁰⁷⁶.

5.5. Леонард Бем (1833–1924)

Историчар, археолог, нумизматичар и библиофил Леонард Бем (1833–1924) био је један од првих Белоцрквана који је почео да ствара личну библиотеку и приватни музеј са збиркама књига и археолошким артефактима из праисторије и историје Баната.

Рођен је 25. новембра 1833. године у Белој Цркви од оца Јохана Непомука и Ане Бекер. У Белој Цркви је похађао четворогодишњу основну школу где се настава изводила на немачком језику. Жеља родитеља је била да га школују за адвоката стога су га послали на даље школовање у Пиаристичку гимназију у Сегедину где се настава изводила на мађарском језику. Бем је похађао гимназију свега три године (1845–1848) када је због револуционарних превирања у Банату и Војводини морао да прекине школовање и да се врати у Белу Цркву. Пошто је био приморан да прекине даље школовање, Бем почиње да учи ковачки и поткивачки занат код свог оца у радионици од кога је 26. јула 1849. године добио калифенско писмо¹⁰⁷⁷. Овај млади калфа у својој 16. године креће да путује по свету да би наставио са усавршавањем ковачког заната. Одлази у Беч, Грац, Салцбург и Линц, и тамо борави четири године, да би се 1854. вратио у Белу Цркву и преузео очеву ковачку радионицу.

Следеће године Леонард Бем се жени Елизабетом Холцман (Elizabeth Holzman, 1834–1873) са којом је имао троје деце: два сина Адолфа и Алфреда и ћерку Вилхелмину која је живела свега 5 месеци. Супруга му је умрла млада, у 38. години живота од туберкулозе, па се Бем жени по други пут са Аделхајд Фриц (Adelheid Fritz, 1850–1937) са којом добија још једног сина Карла¹⁰⁷⁸. Године 1857. Леонард Бем након смрти свога деде по мајци Николауса Бекера (Nikolaus Becker) наслеђује његово велико имање и доноси одлуку да напусти ковачки занат и посвети се уноснијем занимању –

¹⁰⁷⁶ Милан Токин, „Вршац у Стеријином стварању“: *Рад војвођанских музеја*, бр. 3, Нови Сад, 1954, 229, 336. (Белоцркваница, I, 2006, 110.)

¹⁰⁷⁷ Živan Ištvančić, *Leonard Bem (1833–1924): biografija i bibliografija*, Bela Crkva : Ž. Ištvančić, 2010, 25.

¹⁰⁷⁸ Карл Бем (Бела Црква, 1878 – Логор Книћанин 1947), грађевински предузимач. Реалку је похађао у Вршцу, а грађевинарство у Будимпешти и Темишвару. Изградио је бројне стамбене зграде у Белој Цркви. Он је после свог оца, Леонарда Бема, други највећи сакупљач старина у Белој Цркви. Био је дугогодишњи сарадник и саветодавац Градског музеја у Белој цркви и један од главних дародавалаца. Детаљније у : Živan Ištvančić, *Leonard Bem (1833–1924): biografija i bibliografija* , Bela Crkva, 2010, 29.

виноградарству. За веома кратко време, користећи најновија научна и стручна знања из ове области и уводећи нове сорте винове лозе (бели и црвени рајнски ризлинг) Бем почиње да производи веома квалитетно белоцркванско вино, што му доноси признања и награде на иностраним сајмовима (Хамбург 1863, Беч 1866, Оравица 1869).

Леонард Бем је био један од оснивача Виноградарског друштва (Weinbaugesellschaft) у Белој Цркви 1866. године¹⁰⁷⁹, првог и најстаријег удружења виноградача тадашње Банатске војне границе и његов најистакнутији члан. Производња квалитетног вина је Бемовој породици омогућила материјалну сигурност, а Бему прилику да има више слободног времена за интелектуални и научноистраживачки рад као и друштвени ангажман. Био је и први цивилни градоначелник Беле Цркве који је у два мандата биран за градоначелника (1872. и 1889. године). Био је активан у многим удружењима: Парковном друштву (основано 1875) где је учествовао у уређивању улица и озелењавању града, затим у Schützen Vereinu, DMGV-u и Geselligkeitsvereinu.

Иако није имао формално образовања из области историје и археологије, Леонард Бем се систематски и веома посвећено бавио историјом Баната, био је археолог аматер и нумизматичар. У раздобљу између 1856. и 1858, Бем ствара своју прву почетну збирку раритетног новца, у којој се нашло близу 150 комада грчког сребрног новца, као и 6 комада златног, 450 комада римског новца са 28 златних комада, са реверсним ознакама Othoa, Vitelliusa, Galba и других, као и старинских медаља.¹⁰⁸⁰

Почев од 1856. године Бем је предузимао научне екскурзије и истраживао јужнобанатски регион на левој обали Дунава од Панчева, преко Ковина и Дубовца до Оршаве (Румунија).

Од 1856. године Леонард Бем почиње са формирањем своје приватне архиве, библиотеке и нумизматичке и археолошке збирке и то као плод сакупљачког рада на терену. Била је то прва приватна збирка старина и библиотека на простору јужног Баната и њу је Бем стварао скоро 60 година (1856–1914). Убрзо је написао и *Историју Баната* (Geschichte des Temeser Banats, 1861). У Бемовој збирци налазила се богата историјска библиотека, оригиналан слике у уљу и пастелу, серија властитих цртежа и скица оловком на папиру, стари намештај, бакрорези, земаљске карте, војне топографске карте и војне карте са илуминацијама мапе, оригинална црквена документа на латинском и готици, дипломе, породична документа из заоставштине фамилије Бем и фамилије Бекер. Такође су се налазили и документи из 16, 17. и 18. века, богата преписка са готово свим водећим научним институцијама у Банату, Угарској, Аустрији и Немачкој и најзначајнијим црквеним великодостојницима, археолозима, историчарима, етнологима, адвокатима и винарима из друге половине 19. века. Леонард Бем је сакупљао и атласе, географске и археолошке мапе. Сам је скицирао топографске карте са археолошким и нумизматичким налазиштима и класификацијама налазишта. Библиотека Леонарда Бема садржавала је дела свих најважнијих савременика, литературу из археологије, нумизматике и виноградарства, као и часописе из тих области.

¹⁰⁷⁹ Bela-Crkver Volksblatt, br. 52, 1924.

¹⁰⁸⁰ Živan Ištvančić, *Leonard Bem (1833–1924): biografija i bibliografija*, Bela Crkva : Ž. Ištvančić, 2010, 25.

Леонар Бем је један од оснивача Градског музеја у Белој Цркви (1877). Ово је био други по старости музеј у овом делу Баната, одмах после темишварског (то је данас Muzeul Banatului у Темишвару). Бем је у најстаријим инвентарским књигама уписан као први дародавац. Био је дописни члан Археолошког друштва Бекешке жупаније (од 1868), дописни члан Мађарског историјског друштва у Пешти (од 1869), дописни члан Друштва за трансилванијске старине из Херманштата (од 1870), дописни члан Удружења за југословенску историју и старине у Загребу (од 1870), редован члан Удружења књижевника и писаца Јужне Угарске у Темишвару (Arany Janos Tarsasag) и редован члан Јужноугарског историјско-музеолошког-археолошког друштва у Темишвару (од 1872).

Леонард Бем је први и најстарији белоцрквански историчар и писац историје јужног Баната. Течно је говорио немачки и мађарски језик, а врло добро се служио српским, румунским и латинским, и то му је омогућило да у својим истраживањима користи различиту литературу. Бем је објавио преко 120 радова из области историје и археологије. Најпознатија дела су *Geschichte des Temeser Banats* (1861), *Topographisch-önologische Skizze Ung. Weisskirchen's* (1867), *Der weinbau von Weisskirchen und Umgebung* (1868), *Monographie der privilegirten Militär-Kommunität Weisskirchen* (1871), *Weißkirchen in seiner Vergangenheit und Gegenwart : Mit zwei Plänen* (1881), *Geschichte der Stadt Weisskirchen: mit zwei Plänen und dem Porträt des Grafen Mercy* (1905), *Geschichte des Banats von den ältesten Zeiten bis auf unsere Tage*, *Монографија града Панчева*.

Његова библиотека је пример специјализоване личне библиотеке са пробраном колекцијом стручних и научних књига. Приватни музеј и библиотека Леонарда Бема, а касније његовог сина Карла Бема, одмах по ослобођењу Беле Цркве у Другом светском рату је била на мети разних приватних колекционара и државних институција. Део ове богате збирке данас се налази у Градском музеју у Вршцу, а већи део је у валасништву приватних колекционара и недоступан јавности.

Ђока Поповић, један од хроничара Беле Цркве и савременик Леонарда Бема, овако је писао о Бему: „25. новембра 1923 год. славио је 90 год. живота, први изабрати градоначелник наше вароши Леонард Бем, писац историје вароши Беле Цркве, Тамишког Баната и др. научних дела. Археолог Бем је имао велику библиотеку и ванредно ретку и вредносну нумизматику, којој се у Војводини ретко може пара наћи. Ту ретку славу, прославио је у тишини и у кругу својих пријатеља и поштоваоца. Брзојавне и писмене поздраве, добијао је из свију крајева наше државе. На жалост, услед старости и изнемоглости, морао је и он као и сви његови претходници, наустити овај земаљски живот, преминувши 27. децембра 1924. год. Уважен и поштован од целокупног становништва, испраћен је величанственим спороводом, до вечите куће, на сталан боравак.“¹⁰⁸¹

5.6. Михајло Х. Ристић (1829–1897)

Михајло Х. Ристић (1829–1897) био је угледни белоцрквански адвокат, један од оснивача *Српског читаоничког друштва* (Српске читаонице) у Белој Цркви. Такође је радио и као професор историје, географије и филозофије у Карловачкој гимназији,

¹⁰⁸¹ Ђока Поповић, *Историја града Беле Цркве*, Бела Црква : Стојаковић штампарија, 1928, 86.

аутор је и писац „Система целокупне филозофије“, нумизматичар, посланик на црквеним саборима, дугогодишњи председник Српске црквене општине у Белој Цркви. Врло рано почео је да прикупља књиге. У његовој породичној архиви и библиотеци налазили су се комплети дела Гетеа, Хердера, Виланда и других немачких класика. Преводио је са немачког, изврсно знао латински, писао историографске радове. Оставио је за собом бројне рукописне књиге. Његови прауници, синови лекара др Будислава Бабића су због коцкарских дугова, распродали у бесцење комплетну архиву и библиотеку породице Ристић. Ристићеви рукописи су доспели у руке трговаца антиквитетима и данас су наводно или у Италији или у Њујорку¹⁰⁸².

5.7. Браћа Каменко и Павле Јовановић

Браћа Каменко Јовановић (Панчево, 1845 – Панчево, 1916) и Павле Јовановић (Панчево, 1847 – Арад, 1914) су након завршене трговачке школе у Панчеву, 1870. године основали штампарију, а 1872. и књижару. Књижара „Браће Јовановић“ одиграла је веома важну улогу за српску културу. Током њеног четрдесетогодишњег рада од 1872. до 1914. године издавала је четири новине и објавила преко 350 књига и свезака.¹⁰⁸³ Браћа Јовановићи су били тако успешни издавачи, да је фирма постала једна од највећих српских издавачких књижара, која је штампала књиге не само за Србе у Банату, већ и онима јужно од Саве и Дунава. Браћа Јовановићи су били и велики добротвори свог народа. Године 1911. основали су у оквиру панчевачке Православне црквене општине фонд за помоћ сиромашнима, а Српској академији наука и уметности у Београду поклонили су 1.500.000 круна за српске културне потребе.¹⁰⁸⁴ Године 1912. предали су православном црквеном фонду у Сремским Карловцима 348 јутара земље, а Панчеву су поклонили две зграде за српске културне потребе.¹⁰⁸⁵

5.8. Милан Петко Павловић (1856–1933)

Милан Петко Павловић (Вршац, 22. август 1856. – 21. септембар 1933), бојадисар¹⁰⁸⁶, бавио се цртањем, везом (био је „некрунисани краљ српског веза“), штампарством, издаваштвом и књижарством. Уз све то писао је песме и приче, а нарочито је био познат као енигматичар. Пре него што је отворио „фарбарски дућан“, био је дворски

¹⁰⁸² Živan Ištvančić, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 57. Погледај и у *Белоцркваница* 1, 149-150.

¹⁰⁸³ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Вршац : Градски музеј, 2003, 111.

¹⁰⁸⁴ Исто, 111.

¹⁰⁸⁵ Исто, 111. Видети и: Споменка Петровић, „Панчевачке штампарије српске књиге“; у: *Књижевна топографија Панчева: зборник радова*, Градска библиотека Панчево, Институт за књижевност и уметност, Панчево, Београд, 2001, 393-399. Иначе, општина Панчево преузела је имање браће Јовановић након што је 20. фебруара 1939. године умрла Марија Јовановић, удовица Каменка Јовановића (само месец дана након смрти удовице Павла Јовановића). Видети: Политика, год. 36, бр. 11039, 21. фебруар 1921.

¹⁰⁸⁶ Бојација – онај ко језавршио мастионички занат.

писар код вршачког владике Емилијана Кенгелца. Његова штампарија је почела да ради 1895, а књижара 1896. Издавао је следеће листове и часописе: *Бубањ* (1896), *Родољуб* (1900), забавник *Родољуб* (1901), *Српска везиља* (1903), забавник *Српске везиље* (1904), *Полет* (1904), *Цртежи – свеске за српске везиље* (1909), *Вршачки весник* (1913), *Бата из Баната* (1919), календар *Српче* (1897) и био извршни издавач часописа *Изложба* (1918). Објавио је више својих песничких свезака. Објављивао је и књиге (поезију и прозу) вршачких писаца.

Књижару је Милан Павловић отворио у Вршцу 1896, у својој кући у Дворској улици. У књижари је држао и антикварне књиге.

После Првог светског рата посветио се само књижарству. Крајем двадесетих година 20. века повукао се из јавног живота, а књижару је затворио 1928. године. Како је сам записао у аутобиографији, после затварања књижаре, књиге и укоричене часописе распродавао је будзашто, како би их „скинуо с врата“.

5.9. Саву Буторка (Savu Butoarcá, 1859–1930)

Др Саву Буторка рођен је 26. јануара. 1859. године у Делиблату од оца Атанасија и мајке Јелене. Школовао се најпре у родном месту – Белој Цркви, а гимназију је завршио у Панчеву. Студирао је на Универзитету у Клужу и 1885. стекао диплому доктора филозофије, математике и физике, где остаје као асистент на институту Универзитета. Године 1890. године прелази у Вршац за професора математике у Гимназији. Оженио се 1893. године Љубицом, кћерком великог трговца Недељковића из Вршца. Један је од оснивача румунског недељника *Надежда* (Nădejdea), од 1927. године је њен директор. Недељник је излазио све до 1944. године и био је најчитанији лист румунских породица. Саву Буторка је један од оснивача и руководиоца Румунске странке од 1923. до 1929. године. Умро је у Вршцу 1930. године у својој 71. години живота. О његовим заслугама писале су румунске, српске и немачке новине, одајући му признање за борбу за национална права румунског народа. Тако вршачка *Војводина* поводом смрти др Буторка пише: „У недељу, 17. о. м. после кратког боловања преминуо је др Сава Буторка професор држ. гимназије у пензији. Ко није познавао чика Саву, како су га сви његови ђаци радо звали?! Због своје благе нарави сви су га волели, а како је за живота свог цењен био, то се показало при погребу, и то поред рђавог времена, много њих били су да га испрате до вечене куће.“¹⁰⁸⁷

Савин син Александар Буторка рођен је у Вршцу 1898. а умро 1980. Био је адвокат, директор листа *Надежда* (Nădejdea), председник више културних удружења румунске мањине и народни посланик. Поред свог оца и он је један од најзначајнијих представника румунске националне заједнице у Банату.

¹⁰⁸⁷ *Војводина*, бр. 64, 20. 11. 1930, [3].

5.10. Борислав Јанкулов (1878-1969)

Др Борислав Јанкулов (Сефкерин, 1878 – Јаша Томић, 1969), историчар, педагог, археолог, етимолог, књижевник и преводилац, завршио је основну школу и гимназију у Панчеву, а дипломирао као питомац Матице српске на Филозофском факултету у Будимпешти, на историјско-географској групи. Године 1904. одбранио је докторску дисертацију *Дух новог века и хришћанство (Az újkor világlelke és a kereszténység: történelmi tanulmány)*. Поред матерњег, говорио је још четири језика: мађарски, немачки, латински и старогрчки. Дао је велики допринос развоју историје, археологије, антропологије, етимологије и социологије на нашим просторима. Иза њега је остала богата заоставштина научних радова као и вредних археолошких ископина које красе данас витрине и архиве неколико музеја, од Панчева, преко Београда и Земуна до Зрењанина.

Најпре је радио као суплент гимназије у Новом Саду 1903–1904, а потом од 1905. до 1919. као професор препарандије у Баји. Радећи у Баји др Борислав Јанкулов скреће пажњу мађарских научних кругова на себе, па га из тог разлога власт шаље на универзитет у Јену, на похађање курса из социологије.

Током Првог светског рата престаје накратко и научни рад др Јанкулова, јер бива регрутован и одлази на ратиште. Пред сам крај рата враћа се у Бају, и наставља тамо где су га ратне прилике прекинуле. Завршава своје опсежно научно – историјско дело *Борба раса у светској историји*. Тим делом др Борислав Јанкулов је конкурисао за положај доцента на катедри за историју Универзитета у Будимпешти. Након распада Аустроугарске монархије, др Бориславу Јанкулову је стигао позив од Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца да се прихвати положаја директора панчевачке гимназије. Он прихвата позив и посао директора гимназије обавља од 1919. до 1925. године. У Панчеву је организовао Трговачку академију и био њен први директор (1925–1930), а затим и директор трговачке школе до 1932. Основао је 1923. године Градски музеј у Панчеву и био његов први кустос док је у исто време био и иницијатор оснивања Народног универзитета, Градске библиотеке, гимназијске ђачке радионице и ђачког певачког хора.

Борислав Јанкулов је био поуздан и савестан истраживач, а најважнија област његовог научног рада је историја Панчева и његове околине од дачанских и римских времена до краја 19. века. Године 1924. објављује књигу *Прилози за историју Панчева*, у којој је комбинујући научно-популаран стил и научни метод објединио већ познате историјске чињенице са резултатима властитих истраживања. Уочио је повезаност економско-политичких процеса у Аустроугарској са културним и политичким приликама у Панчеву и њиховим утицајем на читав јужни Банат и матицу Србију. Ова књига, објављена годину дана пре него што је Феликс Милекер објавио своју *Историју града Панчева* (1925), постала је камен темељац за све потоње хроничаре града Панчева.

Од осталих научних радова Борислава Јанкулова треба истаћи монографију *Преглед колонизације Војводине у 18. и 19. веку* (1961), као и многобројне радове објављене у домаћим и страним зборницима.

Мање је познато да се Јанкулов бавио и књижевним радом и преводилаштвом. Преводио је југословенску епску поезију на мађарски језик, између осталог превео је епске песме о Сибињнин Јанку (Хуњади Јаношу), јунаку мађарског порекла веома популарном у нашој епској поезији, који се опева заједно са Бановић Секулом (Székely

Janós), угарским великашом и ратником из прве половине 15. века, по нашим народним песмама сином његове сестре, удовице Руде или Јање¹⁰⁸⁸.

5.11. Жарко Зрењанин Уча (1902–1942)

Жарко Зрењанин Уча рођен је 11. септембра 1902. године у селу Избишту код Вршца. Отац Жива и мајка Драга били су земљорадници. Жарко је пошао у основну школу у Избишту 1909. када су ту радили изузетни учитељи: Бранко Горонић и Васа Бранков. Они су га вероватни и инспирисали да се и сам определи за учитељски позив. Гимназију је похађао у Сегедину, Белој Цркви и Панчеву. Завршио је Учитељску школу у Сомбору 1923. године. Исте године се запошљава као учитељ у македонском селу Канатларци код Прилепа где је радио до 1926. године.¹⁰⁸⁹ Још као ђак Учитељске школе у Сомбору пришао је револуционарном омладинском покрету, а док је службовао у Македонији био је неколико пута хапшен због својих политичких идеја.

У јулу 1926. премештен је у родно Избиште и ту почиње да ради од 1. септембра исте године.¹⁰⁹⁰ У селу је тада радило шест учитеља. У Избишту наставља са својим друштвено-политичким активизмом и постаје један од оснивача *Народне српске књижнице и читаонице, Добровољног ватрогасног друштва* и фудбалског клуба (1933). Због свог преданог рада на пољу просвете, образовања, спорта, као и непосредног контакта са свим мештанима, био је омиљен у селу и брзо стекао присталице из свих слојева друштва. Истакао се у ваннаставном раду, првенствено описмењавању сељака. За само две године Жарко Зрењанин описменио је 39 Избиштана, а 60 мештана је подучавао основним рачунским операцијама.¹⁰⁹¹ О његовом раду, Васа Бранков, тадашњи учитељ који је радио и као школски надзорник имао је високо мишљење: „Данас, 24. јуна 1930. године, извршио сам завршни преглед рада у првом разреду мушког одељења Државне основне школе у Избишту, у којем је радио г. Жарко Зрењанин учитељ, и констатовао да је добио одличан успех те га осењујем оценом одличан.“

Жарко Зрењанин је од 1926. до 1933. године радио и као књижничар и благајник *Народне српске књижнице и читаонице* у Избишту.¹⁰⁹² Основао је и *Народни универзитет* у Избишту (1927), а предавачи су долазили из Београда, Вршаца, Уљме и других места. Теме предавања биле су из медицине, пољопривреде и задругарства.

¹⁰⁸⁸ Божидар Вујић, „Доктор Борислав Јанкулов“, у : Књижевна топографија Панчева, Панчево: Градска библиотека, 129.

¹⁰⁸⁹ Славко Бранков, *Школа у Избишту: записи и сећања*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 2001, 62.

¹⁰⁹⁰ Исто, 62.

¹⁰⁹¹ Божидар Бранков, *Избиште у миру и рату*, Избиште: Културно просветна заједница Републике Србије, 1999, 44.

¹⁰⁹² Исто, 83.

Постао је члан Комунистичке партије Југославије 1927. године када је и основао прву партијску ћелију у Избишту.

Власти Краљевине Југославије будно су мотриле на његове друштвене активности. Школски надзорник из Беле Цркве упутио је писмо управитељу школе Бранку Горонићу у коме се управитељ упозорава „да је рад г. Жарка Зрењанина под присмотром полиције“.¹⁰⁹³ Повод за ово писмо је долазак у село др Драгољуба Јовановића, професора Универзитета у Београду и његово предавање у сеоској читаоници. Сачувана је копија писма у коме управитељ Горонић одговара Школском надзорништву: „Господин др Драгољуб Јовановић дошао је у село о мом позиву. Лично сам био на његовом предавању када је говорио о потреби модернијег начина обрађивања земље и давао позитивне примере рада појединих земљорадничких задруга у земљи. После предавања, у његовом друштву са учитељем г. Жарком Зрењанином, био сам на вечери где се водио разговор поводом одржаног предавања. Никаких других разговора није било.“ Учитељ Горонић је поштовао младог учитеља Зрењанина, коме је у детињству био учитељ. Више пута га је упозоравао на опасности којима се излаже због свог политичког активизма.

У својој кући у Избишту Зрењанин је организовао малу илегалну партијску штампарију, у којој је штампан други и трећи број илегалног комунистичког листа *Лењинист* (први број је штампан у Београду, а укупно су изашла три броја),¹⁰⁹⁴ органа ОК КПЈ за јужни Банат. Уводнике и већину чланака је писао Зрењанин лично. Априла 1933. полиција је открила штампарију и тада је Жарко осуђен од Државног суда за заштиту државе на три године робије коју је издржавао у Сремској Митровици и Лепоглави. Након изласка са робије 1936. године, наставио је са партијским радом радећи на обнови партијских организација у Војводини. Крајем 1938. обновио је рад Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, а 1939. године је постао његов политички секретар. Због политичко-револуционарног рада био је више пута хапшен. Године 1940. изабран је у чланство Централног комитета КПЈ.

У децембру 1940. године покреће и уређује илегални партијски лист *Истина*, орган КПЈ за Војводину, у коме пише многе текстове, а у јануару 1941, покреће двојезични лист *Трудбеник* (*A dolgozó*).

Након окупације Југославије организовао је припреме за ослободилачку борбу у Војводини. Највише је радио у Банату и иницијатор је стварања партизанских одреда и њихових првих оружаних акција. После тешких губитака које су организације КПЈ у Банату и Бачкој, претрпеле у лето и јесен 1941, радио је на њиховом обнављању. Погинуо је 4. новембра 1942. године у Павлишу, селу надомак Вршца, припремајући се за пут у Босну, на Прво заседање АВНОЈ-а.

За народног хероја проглашен је 5. децембра 1944. година, а 2. октобра 1946. банатски град Петровград, који је током окупације поново носио име Велики Бечкерек, у његову част је преименован у Зрењанин.

¹⁰⁹³ Славко Бранков, *Школа у Избишту: записи и сећања*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 2001, 62.

¹⁰⁹⁴ Душан Попов, *Српска штампа у Војводини: 1918–1941*, Нови Сад: Матица Српска, 310.

ЗАКЉУЧАК

Велики утицај на дефинисање просветних и културних прилика на простору јужног Баната имала су миграциона кретања становништва која се из поузданих историјских извора могу пратити од почетка 18. века. На територију Баната након победе Аусторугарске над Турцима (1716. године) досељава се не само српско становништво већ и народи са ширих европских простора који чине да јужни Банат веома брзо постаје етнички комплексна целина. На тлу мултикултуралног и мултиетничког Баната до почетка Другог светског рата могу се препознати поједини јасно дефинисани национални идентитети, а најзначајнији су: српски, немачки, мађарски, румунски, словачки, чешки и руски.

За састав становништва јужног Баната, као уосталом и читаве Војводине, карактеристична је национална шароликост (мултинационалност, мултикултуралност, мултијезичност и мултиконфесионалност). Након протеривања Турака, на опустошену и слабо насељену територију јужног Баната староседеоцима Србима, придружују се плански досељени Немаци, Французи, Италијани, Шпанаци, који су били претежно виноградаре, ратари и занатлије. Многа банатска насеља током 18. века постају насељена претежно немачким становништвом, попут Беле Цркве, док је у осталим насељима, попут Вршца проценат немачког становништва веома висок. Од 18. века до Другог светског рата, сва насеља Јужнобанатског округа бележе свој развој како на економском, тако и на културном и просветном плану (изузев Беле Цркве која је због разграничења са Румунијом изгубила велики део своје територије и нашла се на периферији новоформиране државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца). Први светски рат није значајније утицао на девастацију привреде, економије и културе у Банату, јер се на овој територији нису водиле битке те није било ратних разарања.

Историјски развој библиотекарства у јужном Банату може се у целини сагледати једино ако се упоредо прати развој читаоничког покрета, а касније и јавног библиотекарства код свих народа који су заједно живели на овим просторима. Да би дошло до развоја читаоничког покрета у овим крајевима било је потребно да се испуни неколико предуслова – као прво, да коначно завлада мир и престану упади турске војске на територију јужног Баната, да се развију градови као привредни, културни и образовни центри, да се разграна мрежа основних и средњих школа како би се описменило становништво и повећала потреба за књигом, да се формира образована и просвећена грађанска класа, која је школујући се у иностранству долазила у додир са напредним идејама Француске револуције и идејама просветитељства, да се оснују штампарије и књижаре како би књиге и штампа били доступнији.

Упоредна историја читаоница и библиотека које су оснивали Срби као и националне мањине на територији јужног Баната до краја Другог светског рата није до сада написана. Написана су и одбрањена три докторска рада која се из другачијих углова баве историјом читаоница и библиотека у Војводини и Србији¹⁰⁹⁵; неколико историјских монографија појединих јавних библиотека у јужном Банату, које су обухватиле и историјат одређеног броја читаоница претежно српског народа. Такође,

¹⁰⁹⁵ То су три докторске дисертације одбрањене на Филолошком факултету у Београду: Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* (2015); Сњежана Ћирковић, *Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата* (2016), Биљана Ђурашиновић, *Јавне библиотеке у Србији 1919–1941 : практични и теоријски домети* (2018).

малобројни подаци о читаоницама других народа налазе се расути по књигама (претежно су то монографије градова и насеља) и осим неколико стручних и научних радова објављених у зборницима који се баве у већини случајева појединачним читаоницама, нема публикација које се на компетентан и синтетичан начин баве истраживањима у правцу израде интегралног текста о историји библиотекарства у јужном Банату. Зато је докторска дисертација *Историја читаоница и библиотека Јужнобанатског округа до 1944. године* имала за циљ да обради оснивање свих националних читаоница и библиотека на тлу јужног Баната до краја Другог светског рата.

Полазна основа за почетак овог истраживања била је малобројна архивска грађа, чланци у српској, немачкој, мађарској и румунској периодици и неколико монографија и стручних радова о читаоницама и библиотекама. Резултати исцрпних истраживања, систематизовање података и утврђивање хронологије оснивања читаоница и библиотека, истичу као нове податке:

1. Докторски рад *Историја читаоница и библиотека Јужнобанатског округа до 1944. године* представља први написани интегрални историјат развоја српских, немачких, мађарских, румунских, словачких, чешких и руских читаоница и библиотека у јужном Банату, а његови резултати откривају нове чињенице које дају прецизнију слику историје читаоничког и библиотечког покрета у јужном Банату до краја Другог светског рата. Прве читаонице у већини места оснивају Срби, јер су били најмногобројнији и чинили су већинско становништво. Тамо где је већинско становништво било немачко, попут Беле Цркве, прва удружења и читаонице оснивају Немци, у општини Ковачица прва удружења су формирали Словаци, јер су били већинско становништво итд.
2. На основу истраживања и увида у релевантну грађу, утврђено је да је прва читаоница у Вршцу основана у децембру 1837. у Штенцеревој дворани и да се као *Касино у Вршцу* јавља као претплатник за *Магазан за художество, књижевство и моду* за 1838. годину. То је био грађански касино, без националног предзнака у почетку свог рада. Вршац је у том периоду био град у Аустроугарској царевини који је био на узлазној путањи свог привредног и културног развоја. Већ тада се у граду формирао средњи грађански слој, велики број људи знао је бар два или три језика (у граду су живели Срби, Немци, Мађари и Румуни) тако да су по свој прилици Срби и Немци заједно основали *Касино у Вршцу* у коме су се читале и српске и немачке књиге и новине. Прихватајући децембар 1837. године као датум оснивања прве читаонице у Вршцу, то овај град ставља међу прве градове, ако не и први град у Војводини који је имао свој касино, тј. читаоницу.
3. Истражујући литературу писану на мађарском језику и прелиставајући локалну штампу пронашли смо податке који до сада нису били познати широј јавности – да је 1897. године основна *Касина* у Банатском Карловацу, као првенствено мађарски клуб са циљем промовисања мађарске културе; да је у Вршцу у децембру 1924. године основано удружење *Француски клуб* које је имало своју библиотеку; да је у Павлишу основана 1938. године *Прва ратарска читаоница и књижница* и да је исте године (1938) основана *Добровољачка књижница и читаоница „Вук Караџић“* у Великој Греди.
4. Истраживањем расположиве архивске грађе и перодике утврдили смо да су читаонице свих народа у јужном Банату осниване по угледу на европске, али су

имале свој специфични национални карактер и биле су носиоци културно-просветног препорода. Резултати истраживања нам такође указују на тесну сарадњу читаоница и других културних удружења као што су певачка друштва и дилетантске глумачке дружине. Резултати истраживања и систематизовања података из релевантне грађе указују да је процес оснивања првих јавних библиотека текао независно од развоја читаоничког покрета. До Првог светског рата основана је само једна јавна библиотека на територији јужног Баната и то у Вршцу 1887, док се у међуратном периоду оснива друга градска библиотека и то у Панчеву 1924. године. У већини случајева, читаонице које су основане пре Првог светског рата, наставиле су свој рад и касније у међуратном периоду. Тек ће се након Другог светског рата, са развојем нових друштвених односа, напустити концепт приватне иницијативе, какву представљају читаонице и сазрети идеја о библиотеци као јавном добру, које је под истим условима доступно свима и које се финансира из општинског буџета.

5. Историјски развој библиотекарства у јужном Банату прати све фазе развоја читаоница и јавних библиотека у Европи и јужној Аустроугарској (Војводини). Читаонице су биле приватна удружења грађана затвореног типа, да би временом постале најзначајније културне институције српског, немачког, мађарског, румунског и осталог грађанства у Аустроугарској. У хронолошком смислу читаонице представљају претечу јавних библиотека, мада је забележено и паралелно постојање читаоница и библиотека као у Вршцу и Панчеву. Активност читаоница је била много шира од окупљања људи ради читања и дружења, као и формирања фондова књига и периодике – за читаонице можемо рећи да су биле расадник напредних идеја тога доба. У статутима читаоница у које смо имали увид, види се да су читаонице првенствено истицале свој културно-просветни задатак. Поред окупљања чланова „ради читања корисних новина и књига“, организоване су и друге активности: јавна предавања, обележавање датума и годишњица значајних за поједине народе, беседе са играчкама, забаве, а велики број читаоница је имао и запажен хуманитарни рад. Читаонице никада нису биле државне установе, јер њихов рад није био финансиран нити из општинских нити из државног буџета. Оне нису добијале материјалну помоћ од државе чак ни онда, када су поред школа биле једине културно-просветне институције, какав је случај са читаоницама у селима или мањим варошима. Читаонице су оснивали виђенији појединци свесни важности неговања своје националне културе и језика као и јачања националног идентитета у мултиетничкој држави каква је била Аустроугарска монархија. Због тога што су настајале искључиво захваљујући иницијативи грађана, без материјалне подршке државе, читаонице су биле препуштене саме себи и неколицини образованијих и писмених чланова који су чинили њихове управне одборе. То је за последицу имало да је трајање и делатност читаонице била омеђена залагањем и ентузијазмом једног уског круга људи.
6. Истраживање расположиве архивске грађе и пре свега локалне периодике јужног Баната сведочи да су између различитих националних удружења владали коректни и добросуседски односи, засновани на међусобном уважавању и поштовању. Управо је мултикултурална средина била један од важних чинилаца развоја библиотекарства на овом поднебљу, јер је подстицала многобројна национална удружења грађана да се такмиче међу собом и на тај начин подизала квалитет њиховог рада. Људи тога времена знали су по неколико језика (српски, немачки, мађарски, румунски) тако да су могли да читају штампу и књиге на

различitim језицима и да користе читаонице и библиотеке које су основале друге националне заједнице. У локалној периодици можемо наћи пуно чланака који бележе да су српска, немачка, мађарска и румунска певачка друштва и читаонице заједно учествовали у обележавању великих државних празника, а често су били гости једни код других на забавама и хуманитарним акцијама. Ови добросуседски односи били су само на кратко поремећени за време револуције (1848–1849) као и током два светска рата. У мирнодопским периодима, живот у јужнобанатским градовима и селима је протицао мирно, а здрав ривалитет који је постојао међу српским, немачким, мађарским, и румунским удружењима је био користан – не желећи да заостају за својим комшијама, сваки народ се трудио да његова национална удружења што боље функционишу и да буду што активнија. Није био редак случај да су угледни појединци без обзира на своју националну припадност, били чланови управе других националних удружења. Такође, статuti многих читаоница дозвољавали су да помажући чланови могу бити и припадници других народа што се у пракси и дешавало.

7. Резултати истраживања указују да је библиотекаство на територији јужног Баната било једно од најразвијенијих у Војводини у периоду до Другог светског рата. Вршац је имао једну од првих читаоница (основану децембра 1837) и другу по старости Градску библиотеку (основану 1887; најстарија јавна библиотека у Војводини је основана 1859. у Сомбору), док је у Белој Цркви основан први градски музеј 1877. године.

У другој половини 19. века рад у култури у Војводини схватан је као деловање „на ползу народа“ где је српски народ борбом за свој језик и своју просвећеност бранио и национални идентитет и право на опстанак у Аустроугарској монархији. Слична ситуација је била и код других народа који су заједно са српским становништвом живели на овим просторима. Читаонице и библиотеке биле су огледало свога града, односно средине у којој су се формирале и деловале. По својој природи и суштини, библиотеке су темељ и чувари индивидуалног и колективног идентитета. Пратећи и истражујући историјски развој библиотекаства у јужном Банату, његове успоне и падове, потврдило се да напредују они градови и народи који схватају значај образовања и просвете и који на улагање у културу не гледају као на трошак него као на инвестицију у будућност која ће донети просперитет и напредак читавог друштва.

Сви градови и села Јужнобанатског округа бележила су константан друштвено-економски и културни развој, почевши од протеривања Турака из Баната 1716. па све до 1944. године. С обзиром на то да библиотеке увек прате друштвена кретања – ако је друштво уређено, демократско, богато, ако се развија, онда су такве и његове библиотеке – из тог разлога су градови и насеља јужног Баната током 18, 19. и почетком 20. века предњачили у формирању, организацији и развоју читаоничког покрета, јавног библиотекаства и музејске делатности на територији Војводине.

ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

1. Историјски архив Панчево (ИАП)
2. Историјски архив Бела Црква (ИАБЦ)
3. Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)
4. Архив Југославије (АЈ)
5. Историјски архив Аутономне покрајине Војводине
6. Архива Градске библиотеке Вршац
7. Архива Градског музеја Вршац
8. Завичајно одељење Градске библиотеке Панчево
9. Архива Градског музеја Бела Црква
10. Архива Општинске библиотеке Ковачица

Монографске публикације

1. Арсенъев, Алексей Борисович и др. *Русские в Сербии. Белград: Весна инфо . Координационний совет российских соотечественников в Сербии, 2009.*
2. Алексеј Арсењев. Самовари у равници: руска емиграција у Војводини: Нови Сад : Змај ; Футог : Уметничка радионица Завештање, 2011.
3. *Банат кроз векове.* Београд : Вукова задужбина, 2010.
4. Бараћ, Драган. Право о библиотекарству у Србији. Београд : Народна библиотека Србије, 1994.
5. Белча, Душан. *Вршац у XVIII веку.* Вршац : Градска библиотека, 2013.
6. Белча, Душан. *Споменица Градске библиотеке у Вршцу: 1887-2007.* Вршац : Градска библиотека, 2007.
7. *Бела Црква и Банат : Зборник текстова поводом 300 година од оснивања Беле Цркве као савременог града.* Бела Црква : Народна библиотека, 2018.
8. *Бела Црква румена машанка.* Панчево : Мали Немо, 2012.

9. Bešlin, Branko. *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine*, Novi Sad: Platoneum; Sremski Karlovcı: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
10. Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji : 1933-1941*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1966.
11. Bojin, Aurel. *Seleuş: un secol de activitate culturală 1884-1984*. Seleuş : Comunitatea locală, 1990.
12. Bohm, Leonhard. *Monographie der privilegierten Militär=Komunität Weißkirchen*, Bela Crkva, 1871.
13. Бранков, Божидар. *Избиште у миру и рату*, Београд : Културно просветна заједница Републике Србије : Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије : Задружни савез Србије, 2000.
14. Бранков, Драгољуб. *Избиштаница*. Избиште: издање аутора, 2009.
15. Бранков, Славко. *Школа у Избишту: записи и сећања*. Вршац : Виша школа за образовање васпитача, 2001.
16. Vanku, Milan. *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*. Beograd : Stručna knjiga, 2005.
17. Васић, Андрија и др., *Вршачке хронике*, Вршац : Д. Белча, 1993.
18. Војводина. 2 : Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708). Нови Сад : Прометеј, 2008.
19. *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945*. Нови Сад: Филозофски факултет: Институт за историју, 1984.
20. Војновић, Жарко. *Раћање словесног града: каталог старих књига Градске библиотеке Панчево*. Панчево: Градска библиотека, 2009.
21. Вокоун, Игор. Иштванић, Живан. *140 година Музеја у Белој Цркви : прилози и грађа за историју музеја : (1877–2017)*. Бела Цква : Народна библиотека, 2019.
22. Вокоун, Игор. *Бела мати: предмети везани за руску емиграцију у збиркама музеја у Белој Цркви*. Бела Цква: Народна библиотека, 2021.
23. Volk, Hans. *150 Jahre Karlsdorf. Geschichte der Gemeinde Karlsdorf im Banat*. Kopie der Ausgabe Freilassing, Pannonia-Vlg., 1958. Sbg. 2000..
24. Вучинић, Гордана. Стевановић, Олга. Марковић, Ратко. *Век и по српских читалишта : каталог изложбе, Београд*: Народна библиотека Србије, 1996.
25. Gavrilović, Nikola. *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu 1822–1867*. Novi Sad : Filozofski fakultet : Institut za istoriju, 1983.
26. Гавриловић, Никола. *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790–1848)*. Београд : Елит, 1999.

27. Гавриловић, Славко. *О Србима Хабзбуршке монархије*. Београд : Српска књижевна задруга, 2010.
28. Гаћеша, Никола. *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919-1941*, Нови Сад : Институт за изучавање историје Војводине, 1972.
29. *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини: 1868–1890*, Сремски Карловци : Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968.
30. *Das Bibliothekswesen in Banat*. Belgrad : Kdr. general und Bfh. in Serbien, Militärverwaltung Sachgebiet Büchereiwesen, 1943.
31. Денић, Чедомир. *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*. Београд : Српска академија уметности, 2010.
32. Деретић, Јован. *Културна историја Срба*. Београд : Народна књига – Алфа, 2005.
33. Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије: 1818–1941*. Београд : Стубови културе, 1997.
34. Драговић, Вук. *Српска штампа између два рата. 1. основа за библиографију српске периодике 1915–1945*. Београд, Српска академија наука, Историјски институт, 1956.
35. Драгосавац, Б. „Јавне библиотеке у Србији од 1901. До 1918. године“. Докторска дис., Филолошки факултет, 2014.
36. Дурковић-Јакшић, Љубомир. *Историја српских библиотеки 1801-1850*. Београд : Завод за издавање уџбеника, 1963.
37. Ђурашиновић, Б. „Јавне библиотеке у Србији 1919–1941: практични и теоријски домети“. Докторска дис., Филолошки факултет, 2018.
38. Ђорђевић, Бојан. *Српска култура под окупацијом*. Београд: Службени гласник, 2008.
39. Ђурић-Миловановић, Александра. *Двоструке мањине у Србији : о посебностима у религији и етничитету Румуна у Војводини*. Београд : Балканолошки институт, 2015.
40. Живанов, Миодраг. *Панчевачка библиографија : 1933–1960*. Београд : Народна библиотека, 1985.
41. *Živeti zajedno : iz istorije zajedničkog života Srba i Mađara u Vojvodini*. Novi Sad : Muzej Vojvodine, Subotica : Gradski muzej, 2006.
42. Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: NIP Export-press, 1975.
43. Илић, Лука. *Историјска скица Царско-краљевског војног комунитета Панчева*. Панчево : Историјски архив, 2006.
44. *Историја српског народа. Књ.3, том I: Срби под туђинском влашћу 1537-1699*. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.

45. *Историја српског народа : Књ. 5, том 2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878.* Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
46. *Историја српског народа : Књ. 6, том 1: Од Берлинског конгреса до уједињења:1878 – 1918.* Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
47. Ištvančić, Živan. *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920-1941.* Bela Crkva : Ž. Ištvančić, 2018.
48. Ištvančić, Živan. *Leonard Bem (1833-1924): biografija i bibliografija.* Bela Crkva: Ž. Ištvančić, 2010.
49. Ištvančić, Živan. *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u beloj Crkvi.* Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012.
50. Ištvančić, Živan. Fišer, Edit. *Muzički leksikon Bele Crkve : (1799–1941) : A-Z.* Bela Crkva : Ž. Ištvančić : E. Fišer, 1997.
51. Jankulov, Borislav. *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku.* Novi Sad : Matica srpska, 1961.
52. Janketić, Mihajlo. *Pančevačka biblioteka 1810–1985,* mašinpis.
53. Јанкулов, Борислав. *Прилози за историју Панчева.* Панчево: Штампарија Просвета, 1924.
54. *Jahres-Bericht der Bundesleitung über die Tätigkeit des Kulturbundes 1939-40 : 20 Jahre Kulturbund : Ehre, Blut und Boden : ein Volk, ein Wille, ein Weg.* Novi Sad : Kulturbund, 1940.
55. Јудин, Љубомирка. *О раду народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919,* Зборник за друштвене науке Матице српске, 51, 1968.
56. Карацић, Вук Стефановић. *Преписка VI : 1837–1842,* Београд : Просвета, 1993.
57. Кириловић, Димитрије. *Српске основне школе у Војводини у 18. веку : (1740-1780).* Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1929.
58. Којић, Саша. *Неки моменти из живота школе у Банатском Новом Селу (1772–1944): прилог за историју Банатског Новог Села.* Банатско Ново Село: Удружење Нови Зелдош, 2019.
59. Комарица, Жељко и др. *Бела црква : три века.* Бела Црква : УКД Центар за културу, 2017.
60. Крестић, Василије. *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914.* Нови Сад : Матица српска, 1980.
61. Крстић, Александар Р. *Између брега и рита : Ер(д)шомљо – Вршац у средњем веку,* Београд : Центар за напредне средњовековне студије, 2019.
62. Крестић, Василије. *Срби у Угарској : 1790 – 1918.* Нови Сад : Матица српска, 2013.
63. Крчмар, Филип. „Торонталска жупанија 1860-1919“. Докторска дис., Нови Сад : Филозофски факултет, 2016.

64. Купусаревић, Исидор. *Ковин : до краја XVIII века*. Ковин : Р. Оберлајтер, 1935.
65. *Књижевна топографија Панчева*. Панчево : Градска библиотека Панчево : Институт за књижевност и уметност Београд, 2001.
66. Maran, Mirča. *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1918–1941*. Pančevo : Istorijski arhiv, 2004.
67. Meza, Vera. *Deliblato : tragovi prošlosti*, Kovin : Centa za kulturu, 2020.
68. Милитар, Трива. Штампа у Војводини : преглед историске грађе. Нови Сад : Штампарија Дунавске бановине 1939.
69. Militar, Triva. *Štamparstvo u Vojvodini : istorijski pregled razvoja vojvođanskog štamparstva*. Novi Sad: Štamparsko i izdavačko D. D.,1940.
70. Милекер, Феликс. *Банатске историје*. Вршац : Градски музеј, 2003.
71. Милекер, Срећко. *Историја града Панчева*. Панчево: Историјски архив, 2004.
72. Милекер, Феликс. *Историја градова и градскога развића у Банату*. Панчево : Напредак, 1925.
73. Милекер, Феликс. *Летописи општина у јужном Банату*. Вршац: Угао, Тритон, 2005.
74. Милекер, Срећко. *Повесница слободне краљеве вароши Вршца. Св. 1*. Вршац : Градски музеј; Панчево : Историјски архив, 2005.
75. Милекер, Срећко. *Повесница слободне краљеве вароши Вршца. Св. 2*. Вршац : Градски музеј; Панчево : Историјски архив, 2005.
76. Милекер, Феликс. *Историја банатских насеља. I, Алибунар, Гудурица, Јасеново, Кусић*. Вршац : Градски музеј : Угао, 2004.
77. Милекер, Феликс. *Летописи општина у јужном Банату*. Вршац : Угао : Triton Public, 2005.
78. Милекер, Срећко. *Историја Банатске војничке границе 1764-1873*. Панчево : Историјски архив : Књижара „Прота Васа“, 2004.
79. Milleker, Felix. *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat : 1716-1918 : in Einzeldarstellungen*, Vršac : J. E. Kirchner's Witwe, 1930.
80. *Монографија Подунавске области*. Панчево : Напредак, 1929.
81. Микавица, Дејан. Лемајић, Ненад. Васин, Горан. Нинковић, Ненад. *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918. I, Од Мохачке битке до Благовештанског сабора 1526–1861*. Нови Сад : Прометеј : Радио-телевизија Војводине, 2016.
82. Милутиновић, Никола. *Панчево : наше вароши*. Панчево : Историјски архив : Књижара Прота Васа, 2004.
83. Nančić, Laza. *Izabrani politički spisi*. Novi Sad: Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu, 1961.

84. Nemet, Ferenc. *Istorija štampe u Velikom Bečkereku : 1849 –1918*. Zrenjanin : Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“ : Istorijski arhiv, 2007.
85. *Непокретно споменичко наслеђе Панчева: илустровани каталог споменика културе на територији града Панчева*. Панчево : Завод за заштиту споменика културе, 2018.
86. Николић, Добривој. *Срби у Банату : у прошлости и садашњости : монографија Баната*. Нови Сад : Уранија, 1941.
87. Новаковић, Стојан. *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1900.
88. Њагуљ, Славко. *Како је 1935. и 1936. године Градска библиотека у Панчеву сређивана и постала јавна библиотека*, машинопис.
89. Његован, Драго. *Присаједињење Војводине Србији: прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*. Нови Сад : Музеј Војводине, 2004.
90. Палибрк-Сукић, Несиба. *Руске избеглице у Панчеву : 1919-1941*. Панчево : Градска Библиотека, Историјски архив, 2005.
91. Ренца, Nikolae. *Monografija opštine Román – Petre, Petrovoselo, Vladimirovac: 1808–1908*. Pančevo: Istorijski arhiv, 2001.
92. Petrišor, Teodor. *Monografija opštine Alibunar*. Pančevo : Istorijski arhiv, 2005.
93. Петровић, Драгутин. *Вршачко штампарство : 1856–1941*. Вршац : Народни музеј : Градска библиотека, 1994.
94. Петровић, Драгутин. *Сто година од оснивања вршачког српског занатлијског певачког друштва и читаонице*. Вршац : Градски музеј, 1984.
95. Попи, Gligor. *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*. Vršac : Sloboda, 1984
96. Попи, Gligor. *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata*. Novi Sad : Institut za izučavanje Vojvodine, 1976.
97. Попов, Душан. *Српска штампа у Војводини : 1918–1941*. Нови Сад : Матица српска, 1983.
98. Поповић, Дака. *Банат, Бачка и Барања : савремени национални, политички и друштвени профили*. Нови Сад : Књижара Славија, 1935.
99. Поповић, Душан Ј. *Проблеми Војводине*, Београд : пишчево издање, 1925.
100. Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини : Књ. 3 : од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*. Нови Сад : Матица српска, 1990.
101. Поповић, Ђока П. *Бела Црква : некад и сад*, Панчево : Косанићева Штампарија, 1905.
102. Поповић Ђока П. *Историја града Беле Цркве : 1717–1928*. Бела Црква : Штампарија Стојаковић, 1928.

103. Поповић, Јован Стерија. *Дела*. Београд: Драганић; Суботица: Минерва, 2004.
104. Попов, Јелена: *Библиотеке и књижнице у Војводини за време Другог светског рата*. Матица Српска, Прештампано из Зборника за историју, број 25/1982.
105. Пецињачки, Срета. *Граничарска насеља Баната : (1773-1810) : I том (А-И)*. Нови Сад : Матица српска, 1985.
106. Пецињачки, Срета. *Граничарска насеља Баната : (1773-1810) : II том (Ј-Ч)*. Нови Сад : Матица српска, 1985.
107. Пецињачки, Срета. *Панчевачки дистрикт : 1717-1773*. Нови Сад : Матица српска, 1985.
108. Правила „Српске читаонице у Панчеву“, Панчево : Штампарија Николе М. Косановића, 1895.
109. *Привреда Војводине у 1926. години*. Нови Сад: Трговачко-индустријска и занатска комора, 1927.
110. *Производне снаге НР Србије*. Београд: Економски институт НР Србије, 1953.
111. Радосављевић, Гордана. *Стручне школе у Белој Цркви између два светска рата: (1919–1941)*. Бела Црква : О. Радосављевић, 2016.
112. Radosavljević, Ozren. *Belocrkvanska štampa : (1867–1984)*, Bela Crkva : О. Radosavljević, 1985.
113. Rašajski, Rastko. *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Vršac : Gradska biblioteka : Narodni muzej, 1995.
114. Рошуљ, Жарко. *Час описа часописа*. Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995.
115. Руварац, Димитрије. *Опис вришачко-себешке епархије од 1718. године*. Сремски Карловци: Српска Манастирска Штампарија; 1924.
116. *Руска емиграција у српској култури XX века : Зборник радова : Том 1*. Београд: Филолошки факултет, 1994.
117. Селихар, К. „Српске читаонице у Војводини до 1918. године“. Докторска дис., Филолошки факултет, 2015.
118. Silađi, Maria. *Seoski trgovi u Banatu : transformacija javnih prostora banatskih sela u vojvodini od XVIII do XXI veka*. Novo Miloševo : Banatski kulturni centar, 2019.
119. Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*. Београд: Српско новинарско удружење, 1991.
120. Спасовић, Ивана. *Банатска војна граница и њено укидање 1972. године*. Панчево : Историјски архив, 2004.
121. *Србија у рату и револуцији 1941-1945*, Београд : Српска књижевна задруга : Институт за историју радничког покрета Србије, 1976.

122. Стајић, Васа. *Грађа за културну историју Новог Сада*. Нови Сад : Матица српска, 1951.
123. Стаматовић, Десанка. *Читалишта у Србији у XIX веку*. Панчево : Градска библиотека, 2011.
124. Станојевић, Богдан. *Јасеново : село у Банату*. Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница, 1996.
125. Стојановић, Иван. „Феликс Милекер (1858-1942): живот и рад“. Мастер рад. Београд : Филолошки факултет, 2011.
126. Stojanović, Nada. *Istorija štamparstva u Beloj Crkvi (1867–1961)*, Bela Crkva : „Sava Munčan“, 1995.
127. Старчевић, Велимир. *Старо српско књижевство*. Београд : Службени гласник, 2011.
128. Stevanovski, Slobodan. *Naivni slikari Kovačice i Padine*. Kovačica: Opštinska biblioteka, 2004.
129. Sfera, Ion. *Școala din Locve/Sân-Mihai în perioada 1765-2000*. Panciova, 2001.
130. Токин, Милан. *Вршац некад и сад: чланци*. Вршац: КОВ, 1984.
131. Томандл, Миховил. *Историја Панчева : Поводом 850 година града Панчева*. Панчево : Историјски архив ; Књижара „Прота Васа“, 2003.
132. Томандл, Миховил. *Панчево у Првом светском рату (1914–1918)*. Панчево : Историјски архив, 2010.
133. Tomić, Pavle. *Opština Bela Crkva*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet : Institut za geografiju: Bela Crkva: Kulturno prosvetni centar, 1988.
134. Траиловић, Горан. *Лична топографија раја : Градска библиотека Панчево*. Панчево : градска библиотека, 2015.
135. Ћирковић, С. „Библиотеке као огледало културног живота подунавских Немаца у Банату од насељавања у 18. веку до Другог светског рата“. Докторска дис., Филолошки факултет, 2016.
136. Ћоровић, Владимир. *Историја Срба*. Београд : БИГЗ, 1989.
137. Ћурчић, Слободан. *Насеља Баната : географске карактеристике*. Нови Сад : Матица српска, 2004. Љубивоје Церовић. *Народи на тлу Војводине : од праисторије до средине двадесетог век*. Нови Сад : Прометеј, 2014, 189.
138. Церовић, Љубивоје. *Народи на тлу Војводине : од праисторије до средине двадесетог век*. Нови Сад : Прометеј, 2014.
139. Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970.
140. Farkaš, Jozef J. *Dejiny Kovačice: 1802-1946*. Kovačica: [Jozef J. Farkaš], 1985.

141. Шимуновић, Биљана. *Матица српска у Краљевини Југославији*. Београд: Задужбина „Андрејевић“, 1997.
142. Штегер, Рудолф. *Бела Црква у XVIII и XIX веку : коморски војнограничарски период*. Нови Сад : Матица српска ; Бела Црква : СИЗ, 1982.

ЧАСОПИСИ:

1. Алексеј Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини: културни, просветни и привредни оквири делатности“ : *Руска емиграција у српској култури XX века : зборник радова*, Београд: Филолошки факултет, 1994.
2. Анђелка Миросављевић, „Фонд руске књиге“: *Библиотечки билтен : број 1-2*, Вршац : Градска библиотека, 2002.
3. Богдан Т. Станојевић, „Правила читаонице у Јасенову“: *Библиотекарски годишњак Војводине*, год. XI-XII, 1973-1974.
4. Бранко Бешлин, „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку“, *Истраживања 15*, Нови Сад 2004.
5. Dimitrije Rankov, „Bibliografski pregled listova i časopisa štampanih u Pančevu u periodu od 1868. do 1941. : prilozi za monografiju“, *Informator : broj 18*, Pančevo : Istorijski arhiv, 1983, 11-175.
6. Драгана Ракић, „Једно културно наслеђе руских емиграната : Библиотека Друштва руских официра – вршачко одељење“ : *Бела Црква и Банат : зборник текстова поводом 300 година од оснивања Беле Цркве као савременог града*, Бела Црква : Народна библиотека, 2018, 107-112.
7. Dragana Rakić, Prve srpske čitaonice i biblioteke u Vršcu, U: Zbornik radova [Elektronski izvor] = Book of Proceedings / Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka [Konteksti, 1. decembar] 2017, Novi Sad = The Fourth International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities Contexts, December 1st, 2017, Novi Sad ; [urednici Željko Milanović, Zoran Paunović], 371-382, <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-473-3-K.pdf> (preuzeto 19. 1. 2020).
8. Драгана Ракић, „Тринаест књига из личне библиотеке Јована Стерије Поповића: *Читалиште*, год. XVII, бр. 33, Панчево: Градска библиотека, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, 38–43.

9. Драгица Кољанин, „Правни положај основног школства у Војводини 1919-1920“: *Српско–мађарски односи кроз историју : зборник радова*, Нови Сад : Филозофски факултет, 2007.
10. Ђока Гава, „Srpska čitaonica u Beloj Crkvi“: *Bibliotečki bilten : informator Gradske biblioteke Vršac za popularisanje književnosti, kulture, umetnosti i bibliotekarstva*, број 9-10, Vršac : Gradska biblioteka, 2002, 30.
11. Жарко Војновић, „Војловачки период историје панчевачке књиге“, *Панчевачко читалиште*, год. 7, бр. 13 (новембар 2008).
12. Иван Стојановић, „Вршачке српске читаонице – чувари културног и националног идентитета“: Зборник радова / [Конференција Културно стваралаштво и национални идентитет одржана 5. марта 2020. у Новом Саду] [у оквиру манифестације] Дани библиотека и библиотекара 2020, Нови Сад : 2020, 111-124.
13. Игор Вокоун, „Увод“, *Бела Црква и Банат : Зборник текстова поводом 300 година од оснивања Беле Цркве као савременог града*, Бела Црква : Народна библиотека, 2017.
14. Карла Селихар, „Значај читаоничког покрета код Срба у Војводини од 1842. до 1918. за очување националног и културног идентитета“ : Библиотеке и идентитет : зборник радова са Научног скупа [Библиотеке и идентитет] одржаног 25. и 26. маја 2017. године у Панчеву, Панчево : Градска библиотека : Центар за културу и екологију, 2017.
15. Милан Ковачевић, „Српска ратарска читаоница у Вршцу“, Библиотекарски годишњак Војводине 1976, Нови Сад, 1977, 81-91.
16. Милан Токин, „Вршац у Стеријином стварању“: *Рад војвођанских музеја : бр. 3*, Нови Сад, 1954, 229-336.
17. Милан Токин, „Књиголубац Стерија“: *Књижничар*, год. V, св. 17-18, Нови Сад, 1956, 442-450.
18. Миливој Јовановић, „Градска библиотека у Вршцу“, *Библиотекар : орган Друштва библиотекара НР Србије*, Год. 2, бр.2-3, 1950.
19. Миливој Јовановић, „Књиге из старих вршачких библиотека“: *Библиотекар*, год. IV, бр. 3-4, Београд: Научна књига, 1952, 163-164.
20. Миливој Јовановић, „Нешто о личној библиотеци Јована Стерије Поповића“: *Библиотекар*: Научна књига, год. II, бр. 4, 1950, 406-407.
21. Миливој Јовановић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 28/1960, 144-149.

22. Миливој Јовановић, „Српска ратарска читаоница у Вршцу“, *Књижничар*, бр. 21-22, 1957.
23. Милица Катић-Вигњевић, „Прилог историји панчевачке библиотеке“: *Свеске: књижевност, уметност, култура* (Панчево), год. 6(1994), Ванредни број: Сто година Градске библиотеке у панчеву 1894–1994), 43-54.
24. Mirča Maran, „Aleksandra Đurić, Kulturna udruženja Rumuna u Vojvodini“: Етнолошко-антрополошке свеске : часопис Етнолошко-антрополошког друштва Србије, Београд : Етнолошко-антрополошко друштво Србије, 69-74. доступно на <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/165325072d5b4fb7af7385fda1854c2a.pdf> (преузето 27. 1. 2022).
25. Софија Ђорђевић, „Српска занатлијска читаоница у Вршцу : (1884–1941)“: *Библиотекарски годишњак Војводине*, 1984, 37-48.
26. Станимир Барачки, „Прилог проучавању историјата музејске делатности у Војводини“, *Рад војвођанских музеја : бр. 28*, 1984.
27. Филип Крчмар, „Изградња националног идентитета Подунавских Шваба у Војводини 1918–1933“, *Култура сећања на војвођанском простору : тематски зборник*, Нови Сад : Филозофски факултет, 2017.
28. Филип Крчмар, „Немачка штампа у Војводини 1918–1941“: Саопштење са научно-стручног скупа поводом 95-годишњице оснивања Новосадске секције Југословенског новинарског удружења, Нови Сад : Матица српска, 9. децембар 2017, доступно у електронској форми : file:///C:/Users/Dragana/Downloads/1918_1941.pdf (преузето 2. 2. 2022).

ЛОКАЛНА ПЕРИОДИКА:

1. *Будућност*, Вршац
2. *Војводина*, Вршац
3. *Вршачки весник*, Вршац
4. *Српство*, Вршац
5. *Der Werschetzer Gebirgsbote*, Вршац
6. *Délvidék*, Вршац
7. *Délvidéki Nemzetör*, Вршац

8. *Белоцрквански гласник*, Бела Црква
9. *Volksblatt*, Бела Црква
10. *Bela-Crkvaer Volksblatt*, Бела Црква
11. *Weisskirchner Volksblatt*, Бела Црква
12. *Die Nera*, Бела Црква
13. *Nera-Kalender*, Бела Црква
14. *Volksfreund-Kalender*, Бела Црква
15. *Панчевац*, Панчево
16. *Застава*, Нови Сад

СПИСАК ПРИЛОГА

Прилог 1: Списак пренумераната објављен у *Србским новинама или Магазину за художество, књижевство и моду* за 1838. годину. На списку пренумераната је Касино у Вршцу.

Прилог 2: Писмо вршачког адвоката Григорија Милутиновића Људевиту Гају, од 20. новембра 1840, у коме се спомиње Касина у Вршцу. Писмо се чува у Националној и свеучилишној књижници у Загребу.

Прилог 3: Оригинални записник са оснивачке Скупштине *Српске ратарске читаонице* у Вршцу, од 21. маја 1897. године, чува се у Архиви Градске библиотеке у Вршцу.

Прилог 4: Оригинални записник са прве Одборске седнице *Српске ратарске читаонице* у Вршцу, од 21. маја 1897. године, чува се у Архиви Градске библиотеке у Вршцу.

Прилог 5: Управа *Јасеновачке читаонице* из 1906. године, на обележавању десетогодишњице постојања. Фотографија се чува у Градском музеју у Белој Цркви, у фонду архиве Богдана Станојева.

Прилог 6: Прилог 6: Књига са печатом Библиотеке Кримског кадетског корпуса, чува се у Градском музеју у Белој Цркви.

Прилог 7: Правила *Касине* у Панчеву достављена Магистрату 2. маја 1846. Чувају се у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрат (1794–1847).

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижнице и музеја* и усвајање Правила. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву.

Прилог 9: Правила *Читаонице у Долови* (Statuten des Lesevereines in Dolovo), донета 31. марта 1875. године. Оригинал се чува у Архиву Војводине (Ф422).

Прилог 10: Екслибриси старих читаоница из Ковачице и Падине на књигама које се данас чувају у Општинској библиотеци у Ковачици.

ИМЕНА Г. Г. ПРЕНУМЕРАНТА НА СРБСКУ НОВ.

- Адамовић Александ. трг. Карловацъ.
 Амброшъ Францъ отъ Карницаръ. Карлштадтъ.
 Анђелковићъ Јоанић Арендаторъ у Вршцу.
 Антоновићъ Георгиј трг. у Новой Градишци.
 Арадскій Лазаръ Надзиратель путева у Сомбору.
 Арнауѣъ Василиј Турчија у Сомбору.
 Арнолаѣвъ Несторъ Парохъ у Оросламошу.
 Атанацковићъ Василиј Медиц. Докт. у Осеку.
 Атанацковићъ Даѣина у Сомбору.
 Атанацковићъ Гавриѣлъ тргов. у Бан.
 Атанацковићъ Никѣфоръ Парохъ у Ст. Араду.
 Атанацковићъ Н. Оберлайт. Бабинаграда.
 Атанацковићъ Плао. Архим. Безднискій.
 Антоновићъ Сара. Будимъ.
 Анна, благородна отъ Сеперь.
 Анна Груичъ. рођ. Краичъ. Буд.
 Аспинарковићъ Петръ, Благород. Будимъ.
 Библиоотека Србска у Београду.
 Библиоотека Србска у Земуну.
 Белманъ Аркадїй. Буд.
 Бозда Науѣъ — Пешта.
 Беричъ Јоанић (Акт. при Депут. Шк.) — Будимъ.
 Банчъ Теоѣдоръ земледражацъ. Вршацъ.
 Баймелъ Јосѣѣъ Топограѣъ. Острогонъ.
 Банчъ Константинъ. Митровица.
 Батаповићъ Петаръ. Новисадъ.
 Бирокоичъ Росалѣа. Госпийъ.
 Богичевићъ Милошъ Кня. Срб. Капетанъ. Београдъ.
 Божичъ Димитрій. Сегединъ.
 Бошковичъ Георгиј трг. Шемниацъ.
 Брадичевичъ. Г. Марковъ штаб. Капетанъ. Крагуевацъ.
 Браниовичъ Давидъ Оберлайт. и Штадтрихтеръ у
 Оток. Рег. Госпийъ.
 Буковала братіа. Томашевацъ.
 Васичъ Јоанић, Протопрес. Конс. и Слав. Варм присѣ-
 датель Темшваръ.
 Васичъ Маріа. — Арадъ.
 Веселиновићъ Иштванъ. — Дерона.
 Васілевичъ Васа, Тергов. — Земунъ.
 Виесїй Христѣфоръ, Дистрикта Сенаторъ. Р. Бечей.
 Вайскопѣъ Анна, Апатеокоровица. Карловцы.
 Воиновичъ, Братіа, Купци. — Рума.
 Вуковићъ Василиј. Петрини.
 Вукличевичъ Николай, и Стеванъ Сомборъ.
 Вукличевичъ Персїда Сомборъ.
 Власичъ Кірил, Спаиъ Р. Бечей.
 Вуковичъ Максимъ, купацъ Подеграй.
 Вукосавлевичъ Марко, Парохъ Петровосело.
 Возаревичъ Грїгорїй Београдъ.
 Вуковъ Савва. в. Бечкерекъ.
 Видаковићъ Милованъ. Пешта.
 Велковъ Димитрій, Пешта.
 Витковичъ Јоанић, Протопр. Будимъ.
 Витковичъ Јоанић, Адвокатъ Пешга.
 Васиљевићъ Игнатїй восточниъ Толмачъ.
 Гагичъ Еремїа Кавалеръ и русїйскїй Консулъ. У Рагузи.
 Гавриловићъ Јоаницъ Франѣво.
 Гавриловићъ Конст. трг. Вршацъ.
 Георгиевичъ Атанасїй трг. НовиСадъ.
 Георгиевичъ Марко и Сынови Винковце.
 Георгиевичъ Петаръ. Винковце.
 Герлоцы Јуліана. Карлштадтъ.
 Гергуровъ Георгиј и Савва трг. Сомбор.
 Гончъ Михаилъ Парохъ. Бан.
 Груичъ Соѣтровїй Турчија. Темшваръ.
 Дѣда Теоѣдоръ трг. Новисадъ.
 Дамјановичъ Радованъ Секрет. Нїов. Сїятел. Евре-
 ма Обреновичъ Беогр.
 Деметровичъ Јоанић Новисадъ.
 Деметровичъ Свмеонъ Сенаторъ у Сомбору.
 Деметриусъ Деметеръ Медиц. Докт. у Загребу.
 Деспинићъ Василиј отъ Комористъ Кубинъ.
 Деспотовичъ Георгиј Попов. Крагуевацъ.
 Доричъ Стеванъ Медиц. Докт. Ст. Бечею.
 Димовичъ Аванасїй трговацъ. Нов-градшка.
 Дражичъ Грегорїй тргов. Бечей.
 Дука Стеѣанъ. Баронъ отъ Кадаръ. Жебель.
 Дука Петаръ Оберлайтманъ.
 Давидовичъ Павелъ. Буд.
 Деметровичъ Јуліе. Загребъ.
 Деметровичъ Петаръ Вел. Бечкерекъ.
 Добровоевичъ Ларонъ. Тергов. Пешта.
 Деметровичъ Братїа Шиклошъ
 Еремичъ Регїна Хоргошъ.
 Еремичъ Катер. Хоргошъ.
 Елчичъ Павелъ тргов. Рац. Бечей.
 Живковичъ Пантелеимонъ. Епископъ. Сентаандреа.
 Живковичъ Николай, касиръ Дам.
 Живановичъ Димитрій. Панчево.
 Жеравица Јоанић, трг. Сегединъ.
 Живковичъ Лазаръ в. Бечкерекъ.
 Зора Георгиј ученикъ Баѣа.
 Зако Марїа Благор. Госпожа отъ Тоековїи Тополи.
 Загорица Моусей Сента.
 Ивановићъ Авраамъ Адвок. Ст. Бечей.
 Исавловицъ Димитрій Ценсоръ, Кляж. Срб. Книго-
 печатнїй у Београду Директоръ.
 Иличъ Димитрій Терг. Пешта.
 Јоанновичъ Петаръ Будимъ.
 Игњатовичъ Свмеонъ вице Нот. Будимъ.
 Јоанновичъ Гавриѣлъ Священникъ Будимъ.
 Јасодичъ Петаръ отъ Керѣѣча. Панчова,
 Јасодичъ Елена отъ Керѣѣча Ст. Градишка.
 Јоанновичъ Петаръ Великїй Нотаръ у Осеку Вармеѣе
 Пок. присѣд.
 Јосифовичъ Конст. Парохъ у Сентаандреи
 Јоанновичъ Марїа Новисадъ.
 Јовшићъ Георгиј Магїстр. Фїшкалъ Новисадъ.
 Јоанновичъ Алексїй Јуратъ Новисадъ.
 Јанковичъ Павелъ. Сентаешъ.
 Јовичъ Стеванъ Баронъ отъ Сїгенбергъ, оберстъ и
 Командантъ 9. Гранич. Регем. у Митровицы.
 Јанковичъ Конст. трговацъ Дерполъ.
 Јанковичъ Георгиј Трговацъ Ст. Градишци.
 Јоанновичъ М. Милошъ Земунъ.
 Касино у Великомъ Бечкереку. Касино у вршцу.
 Касино у Сомбору.
 Касино Рац. Бечей.
 Комаѣъ Каѣана Карлштадтъ.
 Кнежевичъ Стеванъ Стардана.
 Княжеске Србїйске Митрополие Секретаръ Београдъ.
 Купчество Новый Бечей.
 Крайчъ Јоанић трг Будимъ.
 Кузмановичъ Георгиј „
 Кнежевичъ Јоанић „
 Ковачевичъ Георгиј Никола у Рагузи.
 Косичъ Григорїй „
 Коичъ Павелъ Адвок. „

Прилог 1: Списак пренумераната објављен у *Србским новинама или Магазину за художество, књижевство и моду* за 1838. годину. На списку пренумераната је Касино у Вршцу.

у Српској Банати - 20. Xb. 1840

Лјубомире Поштомце!

Баше - но управо рети наше обве - Лирике
Новике са претимом Саницом - која
ната Сан Сави остана, и будућног по.
носа пренавњава, - и обвесе од дана
на дан више у тешкој вет, и разво.
српској. Млади наши Лири, и тако
примичу неколико пута од мене баше
Новике и Саница титати, и са благо.
родним духом Лирица у доо катиме
једвасу догекати време гавног Сави
Касине наше, да Новике све прелути.
јет, и тако не догекати ави' овога
националистича јоже Милошевића на.
класе. - Примичом овом сваким све.

Г. М.
1840

Прилог 2 : Писмо вршачког адвоката Григорија Милутиновића Људевиту Гају, од 20. новембра 1840, у коме се спомиње Касина у Вршцу. Писмо се чува у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, (1/4).

ружњу Глирки Новина, сарадника; сва
кисе старао народним народом Кра
сопу Савице уведукама. - Обитати
ким народним предричима и сами
"не Глирки" постојеће вољени, радно
тисе до и они, но државне Савице не
не Савице сви питају дама. - Обит
Родовике Губица, која гласи "Глирки"
честе праве, и Савице на похвалу службе.
Глас Антоски Родовике, Губица
тисе ожити илтим илтим, којима се сво
драла Губица Родовице, Савице вет в. оуби Родовице
на славу, радно, и утиску Глиркива оу
поведи, не осветили се не и Савице, Глирки
на Глиркиво Вуштане, или таквог
може бити војединског Глирки, као
егојотом народим, само своја дама пред
светом сјајати жет. Нема славе до
Глирки! Будите ви дама и у Савице
Родовице Глиркивој обити народим
Глиркивој народним обрама и правим Глирки

Глирки

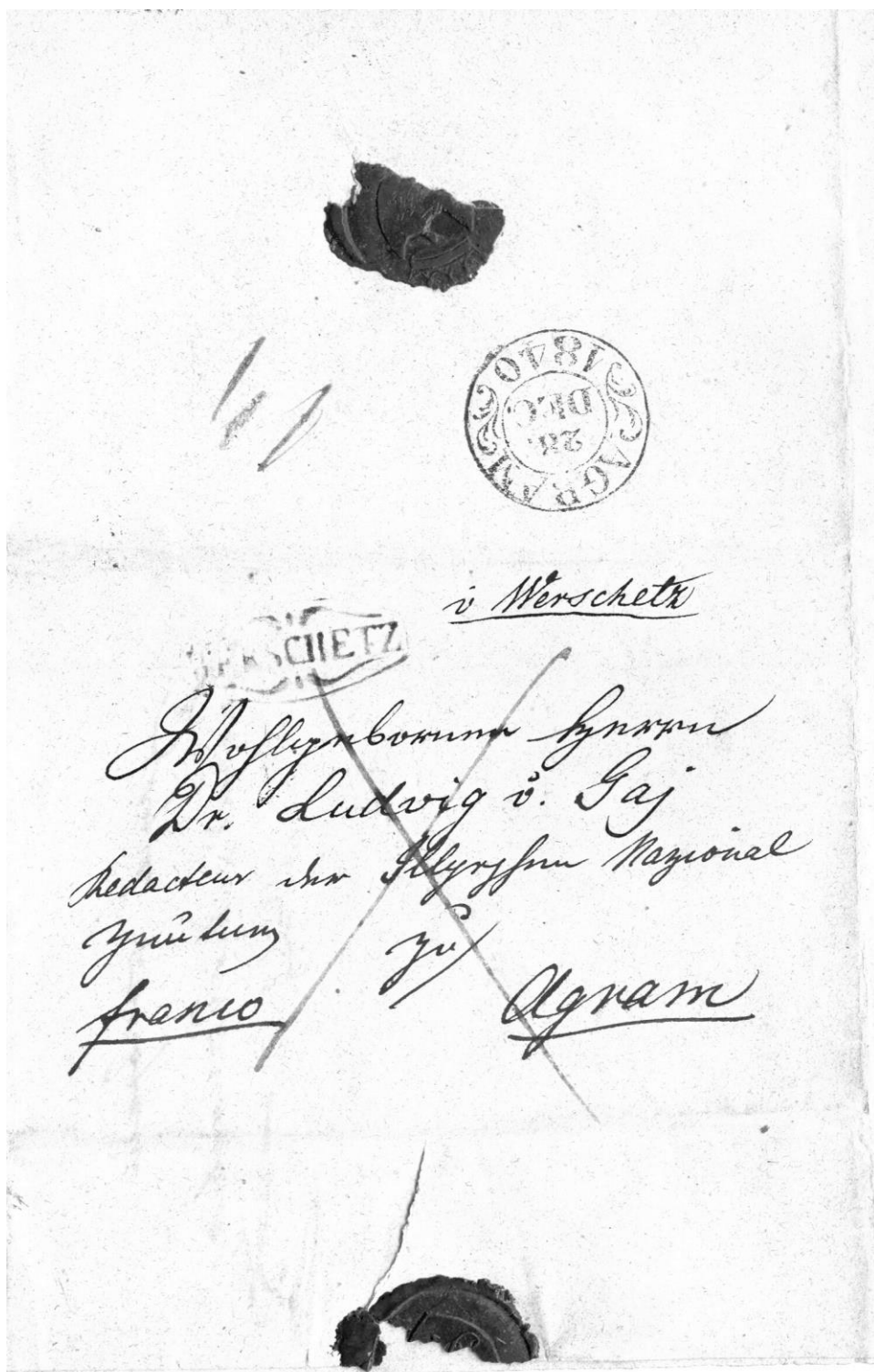
Прилог 2: Писмо вршачког адвоката Григорија Милутиновића Људевиту Гају, од 20. новембра 1840, у коме се спомиње Касина у Вршцу. Писмо се чува у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, (2/4).

и брзи, и оне: Нарој. Сати верице
као новим Амриким Леонидасу. Веже
Погодностим плестим. - Трибунастим
Сам

Сам

Јура побрзи
Григорје Милутиновић
Аду

Прилог 2: Писмо вршачког адвоката Григорија Милутиновића Људевиту Гају, од 20. новембра 1840, у коме се спомиње Касина у Вршцу. Писмо се чува у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, (3/4).

Прилог 2: Писмо вршачког адвоката Григорија Милутиновића Људевиту Гају, од 20. новембра 1840, у коме се спомиње Касина у Вршцу. Писмо се чува у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, (4/4).

I Главна Скупштина Српске ратарске читаонице у Вршцу одржана у среду 21 Маја 1897 г. после подне у 4 сата у дворани срп. цркв. општинске у присуству следних чланова.

1. Милан Стевановић-Табановић	31. Иван Тајит
2. Пеја Каменацки	32. Јосиф Мојсејев
3. Јосиф Радаков-Башкица	33. Никола Војнов
4. Стева Станков	34. Васа Мојсијев
5. Светозар Радаков	35. Сава Труфит
6. Јосиф Радаков	36. Стеја Мунџит
7. Пеја Прускић	37. Саеја Ђорђевић
8. Јосиф Димитријевић	38. Јосиф Радак-Пашић
9. Милан Кеба-Теклић	39. Јосиф Николић
10. Милија Радаков	40. Никола Фочански
11. Миша Паукајит	41. Миша Јовановић
12. Јосиф Паукајит	42. Коста Панчевић
13. Младен Дубокић	43. Јосиф Врховић
14. Стеја Радаков	44. Миша Панчевић
15. Пеја Стокић	45. Јосиф Сарајин
16. Сима Младенов	46. Јосиф Николић
17. Миша Стокић	47. Миша Јованов
18. Јосиф Вакарески	48. Јосиф Офановић
19. Анастасија Канарки	49. Јеронија Ђурић
20. Миша Табанов	50. Милан Остојић
21. Милан Пауков	51. Миша Остојић
22. Сава Каменацки	52. Пеја Пауков-Буџић
23. Коста Стојић	53. Јосиф Милошевић
24. Пеја Милић	54. Никола Петров
25. Никола Радојевић	55. Пеја Јованов
26. Велимир Радаков	56. Милан Стојић
27. Ђорђе Смедеревац	57. Миша Петров
28. Стеја Каменацки	58. Миша Заторар
29. Милан Мисајлов	59. Ђорђе Попов-Таров
30. Миша Каменацки	60. Миша Радаков

Има Паукајит
 Призрешки председник поздравља
 Скупштину са добродошлом
 јавно, да се јавно од њих
 захвална потврђена дола.

Прилог 3: Оригинални записник са оснивачке Скупштине Српске ратарске читаонице у Вршцу, од 21. маја 1897. године, чува се у Архиви Градске библиотеке у Вршцу, (1/2).

подробно известије Скупштини о-
привременом раду, као и тачно
око састављања и писања правила,
издатије, и ставља ми на сре
задатак и цело читаонице.

Скупштина узима на знање.

2.
Привремен председник Иво Паркајт
Благодари на привременом председ
Виницу и моли Скупштини да
буде председника "ад хос".

Скупштина прима оставку
и једногласно бува за председ
ника "ад хос" Иво Паркајта

3.

По избору ад хос председника
предају се на избор ^{сабога} председника.
Председник ад хос Иво Паркајт
предлаже Скупштини да има на
улу да бува онакоже бува који
ће на сваки позив заузимају
се моли и једовно долазити, а
не да се за то место одборничко
внима, а да не савесно врши,
уједно предлаже листу, неговата
листева привремене чланове и то:

Одговор Радан. Акива Јаванов.
Јаја мјитови. Јоца Радан. Вашица,
Мана Павлов. Васа Мјисајев.
Ареа Маврица Јока Токчевац.
Јосиа Марити. Јока Бачица.
Јаја Матицки. Ју-Заменица.
Нико Браиново. Вико Тредубо.
Јорге Јаиново. Јера Рилкица.

Узима се на знање
и у складу са
једногласно

2. Подпредседник. г. Миа Паркајит
 моли за јед. и предлаже у потврду
 набавке стана, и предлаже, да
 има врло леп стан, у стану тогађе
 судове форта Вадака, а у црквином
 здању велике порте. где се преташ.
 не време цркв. свјетлости одржавале.
 и већ да је било претовора стам.
 да је вага да устани читаоници
 по 4 фор месечно, узгудујући
 и у црквиној посуди.

Тренда је читаоном одбору
 стан врло добро познат.
 по се усваја и узгудује подпред
 седник, да са перовојом и
 поседницом уговор сачине.
 и собу за дугове у јед
 ставе. узима се на знање.

3. Подпредседник Миа Паркајит предлаже да се одма од станова
 потврдије за цркве пона одине
 у два маха уклата како би
 се набавили могае потврде
 ствари, које читаоници потврдије

Усваја се овај пред.
 лот. и узима на знање.

4. Перовоја Микан Петровит предлаже ~~у потврду~~ да се одбор
 односно читаоница писмено
 прикључе и представи, осталим
 српским сарајским друштвима и
 по: Српском цркв. певач. друштву
 добротворној женској задруци.
 и Српској Захаријској читаоници.
 уједно, да одбор Корпоративно оде
 до Т. Коке Тренгаревој и Забле.
 годари за труд, и заузимање
 око друштвених правила.

Једногласно одобравање овога
 предлога, узима се на знање

Прилог 4: Оригинални записник са прве Одборске седнице Српске ратарске читаонице у Вршцу, од 21. маја 1897. године, чува се у Архиви Градске библиотеке у Вршцу, (2/4).

5. Перовића Милан Петровић. Предрање да треба послушати за саопштење послове, и предрање Петру Паунова - Бурману, са тим додатком, да до нове године та одбор одиши, уз каталу гневнице.

6

узима се на знање.

6. Иса Паркајит подрање. Предрање најиницијел саопштење које читаоница одма потврдију:

- 1 Книга за уписивање Скупштинске и одб. Седн.
- 1 " " Грехене.
- 1 " " Чланове
- 1 " " Прилог и фаскул
- 1 " " Архивара.
- 1 Митамбико са списком Петица и Павла Аврута, и надписом Срп. јануар Читаоница Вршац 1897.
- 1 драгачак Астона.

неколико саопштења или књига. Узима се на знање и узгудје одбор да по све набави.

7. Перовића Милан Петровић предрање које мисли да читаоница до краја ове године држи.

1 Српство	5. Заставу
2 Будућност	6. Виноград
3 Бубањ	7. Метак
4 Брзак	8. Врх потајак.

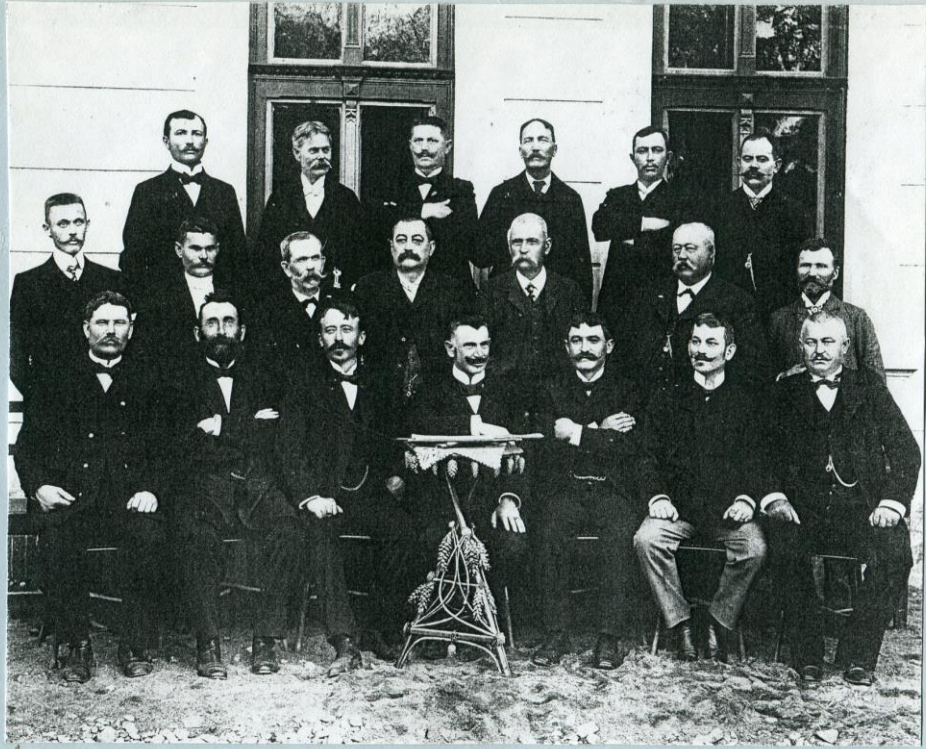
Узима се на знање, и узгудје Перовића да одма за неке пуне како би при от. варању читаонице на гневнице вет ту знање.

8. Милан Петровић предрање да се сачини пословни ред, и да се ушоме т. Милан Петровић - Павловић да са т. подрање Милом Паркајитом сачине -

међаја се. и узима на знање

Прилог 4: Оригинални записник са прве Одборске седнице Српске ратарске читаонице у Вршцу, од 21. маја 1897. године, чува се у Архиви Градске библиотеке у Вршцу, (3/4).

(73)

50. Управа Читаонице и део чланова оснивача поводом десетогодишњице Читаонице 1906. г. Седе с лева на десно: Вашковић Јанош библиотекар, Шпанрафт Агоштон оснивач и благајник, Пангерт Алајош први подпредседник, Др Рајнер Лајош оснивач и председник, Бурин Ђорђе оснивач и подпредседник, Короши Шандор секретар, Гец Ференц домаћин Читаонице, стоје у другом реду: Краусар Јозеф члан управе, Лехоцки Венцел оснивач и члан управе, Кунц Мартон члан управе, Крупес Бела члан управе, Казимиров Светозар члан управе, Јохим Микса, члан управе, Џукијевић Прокоп члан управе, у трећем реду: Первулов Светозар оснивач, Басараба Гаја оснивач, Шалковић ендре оснивач, Басараба Петар оснивач, Пфнис Резе члан управе и Вајнци Иштван оснивач

Прилог 5: Управа *Јасеновачке читаонице* из 1906. године, на обележавању десетогодишњице постојања. Фотографија се чува у Градском музеју у Белој Цркви, у фонду архиве Богдана Станојева.

□ Общедоступная библиотѣка русскихъ классиковъ. □

№ 3.

ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ.

1839—1840.

РОМАНЪ

М. Ю. ЛЕРМОНТОВА.

(Съ портретомъ автора).

□ ЦѢНА 25 КОП. □

Книгоиздательство „ШКОЛА“.

Прилог 6: Књига са печатом Библиотеке Кримског кадетског корпуса, чува се у Градском музеју у Белој Цркви.

Regulirung des Panisovener Casino-Vertrags

A. Ueber den Inhalt des Casino-Vertrags

1. Das Casino-Panisovener in Panisovener ist ein Recht dergleichen des Mittelstandes, welches durch die Verabreichung derjenigen Mitglieder des Vereins von den Seiten des Casino-Panisovener zu gewähren und zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist.
2. Das Casino-Panisovener besteht aus derjenigen Anzahl von Mitgliedern, welche zu dem Zweck der Einleitung der Casino-Vertrags-Verhandlungen, wann die Verhandlungen, welche den Casino-Vertrags-Verhandlungen dienen, voll ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist.
3. Das Casino-Panisovener ist ein Recht dergleichen des Mittelstandes, welches durch die Verabreichung derjenigen Mitglieder des Vereins von den Seiten des Casino-Panisovener zu gewähren und zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist.
4. Als constituirte, über die Casino-Vertrags-Verhandlungen, welche die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist.

B. Von den verschiedenen Mitgliedern des Casino-Vertrags

Die verschiedenen Mitglieder des Vereins

1. Die verschiedenen Mitglieder des Casino-Vertrags sind folgende, welche zu dem Zweck der Einleitung der Casino-Vertrags-Verhandlungen, wann die Verhandlungen, welche den Casino-Vertrags-Verhandlungen dienen, voll ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist.
2. Die verschiedenen Mitglieder des Casino-Vertrags sind folgende, welche zu dem Zweck der Einleitung der Casino-Vertrags-Verhandlungen, wann die Verhandlungen, welche den Casino-Vertrags-Verhandlungen dienen, voll ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist, und die Mitglieder des Vereins zu erhalten, so wie zu erhalten ist.

Прилог 7: Правила Касине у Панчеву достављена Магистрату 2. маја 1846. Чувају се у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрат (1794–1847), (1/7).

wesman, das Vornam. beizutreten oder die von dem Vornam. eingeführten Leuten,
hien auf'ständig, statutenmäßig zu handeln, die Annahme neuer Mitglieder
zu gestatten oder zu verweigern, Güter einzuführen und selbst eine Änderung
dieser Statuten ganz oder theilweise zu beschließen, sobald zwei Drittel stim-
mender ordentlich Mitglieder sich für'selben in einer Plauer-Versammlung
einstimmen.

7. Aufzutreten verpflichten sich die ordentlichen Mitglieder des Vornam. zu ei-
nem jährlichen Beitrage von fünf Gulden Convention-Münze auf den Fall,
wenn von drei Jahren, jährlich präsumirt an die Vornam.-Kasse zu zahlen,
(S. 31) dem oder zu gewisserm Entschädigung dieser Statuten, und zu angewiesenen,
ordentlichen Leuten in dem Vornam.-Leute.

C. Von den Ehrenmitgliedern

8. Das Herr Johann-Friedrich Ludwig-Liepmann in Pancova, der Herr Oberst des
lieblichen russisch-Landwehr-Regiments und der herrliche Herr Major,
Haupt-Offizier werden dem Vornam., wenn sie sich mit ihrem Entsch. begeben,
als persöhnliche Ehren-Mitglieder, willkommen sein, und einer der Vor-
stand von dieser Entsch. der Statuten besond. im Kenntniss gesetzt werden,
der Offizier seiner die Entsch. aller Vornam.-Mittel in dem Vornam.-
Leute sein den ordentlichen Mitgliedern zu.

D. Von den Gästen

9. Saumde-Personen, die nicht solche, welche nicht im Hochgebirge von Pancova
wohnen, können schon Rang behalten, und von einem ordentlichen Mitgliede
eingeführt sein, wovon all'jährlich, ohne Verpflichtung zu einem Beitrage zu
der Entsch. der Vornam.-Mittel in dem Vornam.-Leute bezeugt.
10. Wenn ein Gast alle drei Wochen hintereinander in Pancova seinem Besuche
soll zuweilen, so kann derselbe nicht mehr, als Gast, angesehen, sondern
für die fernere Zukunft, als ordentliches Mitglied angesehen (S. 26) werden,
wenn er Mitglied gestaltet werden. Wie die Leuten des Pancovianer Ma-
gistrats sind, als ganzjährige Gäste angesehen und sollen von dieser Ent-
sch. der Statuten nicht ganzjährig Major im Kenntniss gesetzt werden.
11. Wenn sie können Personen, welche regelmäßig wisahtlich von Pancova kommen,
sind doch ihre Entsch. zu vertheilen, nicht all'jährlich angesehen werden.
Es sie an den Regten des Vornam. als ordentliche Mitglieder gewährt. Es
wird können.

Прилог 7: Правила Касине у Панчеву достављена Магистрату 2. маја 1846. Чувају се у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрат (1794–1847), (2/7).

12. Güter, welche dem Mitgliedslande ungesessenen, aus dem Aemte vertrieben, la Besessenen finden.
13. Forderung von jenen Rängen, welche dem Vereine mit ihrem Besitze verbunden sind, sollen alle Güter nach ihrer Beschaffenheit von einem Mitgliedslande ungesessenen, vollen, mitbestimmten Besessenen finden.

E. Von dem Vereine. Verordnungen sind dessen Mitglieder sind Pflichten.

14. Jede Mitgliedschaft muß einem Verordnungslande, das ihre Pflichten nicht erfüllt, in dem Angelegenheiten derselben erfüllt, dem Vereins-Vorstand, das heißt, sämtliche ordentliche Mitglieder derselben wählen alle Jahre einen Vorsteher eines Vereinsauschusses, in welcher Hinsicht die Mitglieder, welche die volle Zahl der ordentlichen Mitglieder des Vereins, jedoch, aber, die übrigen Mitglieder, die nicht erfüllt sind, abgelehnt sind.
15. Dieser Vorstand besteht aus einem Mitgliedslande, nämlich
 - a, dem Vorsitzenden, welcher alle dem Vereine betreffende oder von dem Vereins-Mitgliedern (§ 20) zur Erreichung vorbestimmter Gegenstände vorbringt, dem Vereinsauschuss und alle öffentlichen Akte derselben unterzeichnet.
 - b, dem Sekretäre, welcher die Besetzung und Correspondenz führt, die öffentlichen Akte des Vereins gegenzeichnet, und die Mitglieder des Vereins zu bewegen hat.
 - c, dem Kassierer, welcher die Einnahmen des Vereins zu verwalten hat, und dieselben vorbringt.
 - d, dem Revisor, welcher die Zahlungen des Vereins ordentlich, im Vereins-Tage bezeugt und ordentlich hält.
16. Wenn diese sämtliche Mitglieder zur Erreichung vorbestimmter sind, so sind die Mitglieder des Vereins-Vorstand, und sind zur Abweisung ihrer schlichtsamartigen Rechte verpflichtet.
17. Diese Rechte bestehen darin, daß der Vorstand, nämlich, ist
 - a, Besetzung über das Verordnungsland zu verwalten.
 - b, über die Beschaffenheit der angelegten Sachen und die Mittel zu entscheiden.
 - c, Pflichten der ordentlichen und außerordentlichen zu bezeugen und die Beschlüsse derselben zu bezeugen.
 - d, über die Ordnung im Vereins-Tage und über die Mittel und Aufwand zur Zahl der Beschlüsse zu verwalten.
 - e, Mitglieder, welche dem Vorstand zuwider verhalten abgelehnt unterzeichnet.

Прилог 7: Правила Касине у Панчеву достављена Магистрату 2. маја 1846. Чувају се у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрат (1794–1847), (3/7).

sind so lange von dem Kassine auszuscheiden, bis eine darüber beschlossene Planaar-Versammlung die definitive Lösung in gesammter Meinung gefast hat.

f. in allen zwischen den Mitgliedern des Kassins in Angelegenheiten desfalls anstehenden Differenzen die Befriedigung zu suchen, davon bei Strafe so fortiger Ausscheidung oder formaler Ausscheidung die Planaar-Versammlung Folge zu geben ist.

g. der Kassine Kassins nach außen hin, und namentlich bei dem Hofe S. L. Österreich zu vertreten, und in allen Angelegenheiten desfalls den ganzen Kassins zu repräsentieren.

h. Planaar-Versammlungen des Kassins, wenn in denselben Ordnung und Ruhe unterbrochen werden sollte, auszuscheiden.

18. der Kassins, als Organ des Kassins, wird ohne Geld-Vorgütung verwaltet.

19. Jedes ordentliche Mitglied des Kassins, welches die Pflicht zum Kassinsbeitritt ist verpflichtet, dieses Amt zu übernehmen, oder gegen eine Summe von zehn Gulden Ötzling an die Kassins-Laffe abzugeben zu resignieren, von dem Kassins-Mitglied kann, wenn das Kassins-Gesetz-Gesetz gültig wird, ein Recht auf die Kassins-Laffe oder ein Recht auf die Kassins-Laffe zu erwerben, und dann auch eine bis zum Kassins-Gesetz-Gesetz einer von einer Planaar-Versammlung zu erwählenden Ausschüsse angesetzt werden. —

20. Ein Kassins-Mitglied ist verpflichtet, sobald es ein ordentliches Mitglied des Kassins zu werden begehrt, abzugeben eine Planaar-Versammlung zu besuchen, oder aber auch jede Anwesenheit über die Kassins-Laffe, die Kassins-Laffe, davon Gebühre und Haltung zu geben. —

F. Von den Planaar-Versammlungen

21. Wenn sich unter dem Kassins von wenigstens zwei Kassins-Mitgliedern, davon wenigstens ein Drittel sämmtlicher Kassins-Mitglieder in der Zahl, zu einer wenigstens acht Tage früher von dem Kassins ablassen Anträge in Laufen eines Mitgliedes des Kassins S. L. Magistrats in Angelegenheiten des Kassins versammelt haben, so hat sich eine Planaar-Versammlung des Kassins zu bilden.

22. Jede Planaar-Versammlung hat in allen Angelegenheiten des Kassins eine einfache Minoritätsmajorität die oberste Entscheidung zu, mit allenfallsigen Ausnahmen einer Kassinsänderung gegenwärtiger Statuten,

für welche wenigstens zwei Vierteln sämtlicher Kassier- Mitglieder
Stimmen nötig.

23. Jedes ordentliche Mitglied hat in der Plenum-Versammlung nur eine Stimme, und kann einer Sachverhandlung nicht votieren. Die Stimmen der außerordentlichen Mitglieder sind der effektiven Kassierungsliste konstatierend anzuzufügen.

24. Wenigstens einmal im Jahr soll befristet der Konstantenrat eine ordentliche Plenumsitzung gehalten werden; sobald es fast ordentliche Mitglieder ab aber verlangen, soll zu jeder anderen Zeit eine außerordentliche Plenums-Versammlung ebenfalls in Laibach unter Leitung des löblichen L. L. Praesidenten Magistrate's Recht finden.

25. Wenn Dreiviertel der sämtlichen Kassier- Mitglieder in einer ordentlichen Plenum-Versammlung für eine Auflösung der Kassier-Stimmen, so ist die freie Folge zu geben, und der Kassier der selben von den Konstantenmitgliedern zu liquidieren, zu verwalten und gleichmäßig zu verwalten.

G. Von der Auflösung anderer Mitglieder.

26. Nach Entschliessung des Laibach-Kassier-Konvents können welche Mitglieder nur dann ausgesprochen werden

a. Wenn ein ordentliches Mitglied den Konflikt macht, und fast andere ordentliche Mitglieder, oder eine ordentliche Plenumsitzung dieses geschehen Präsidium beschließen zu erklären.

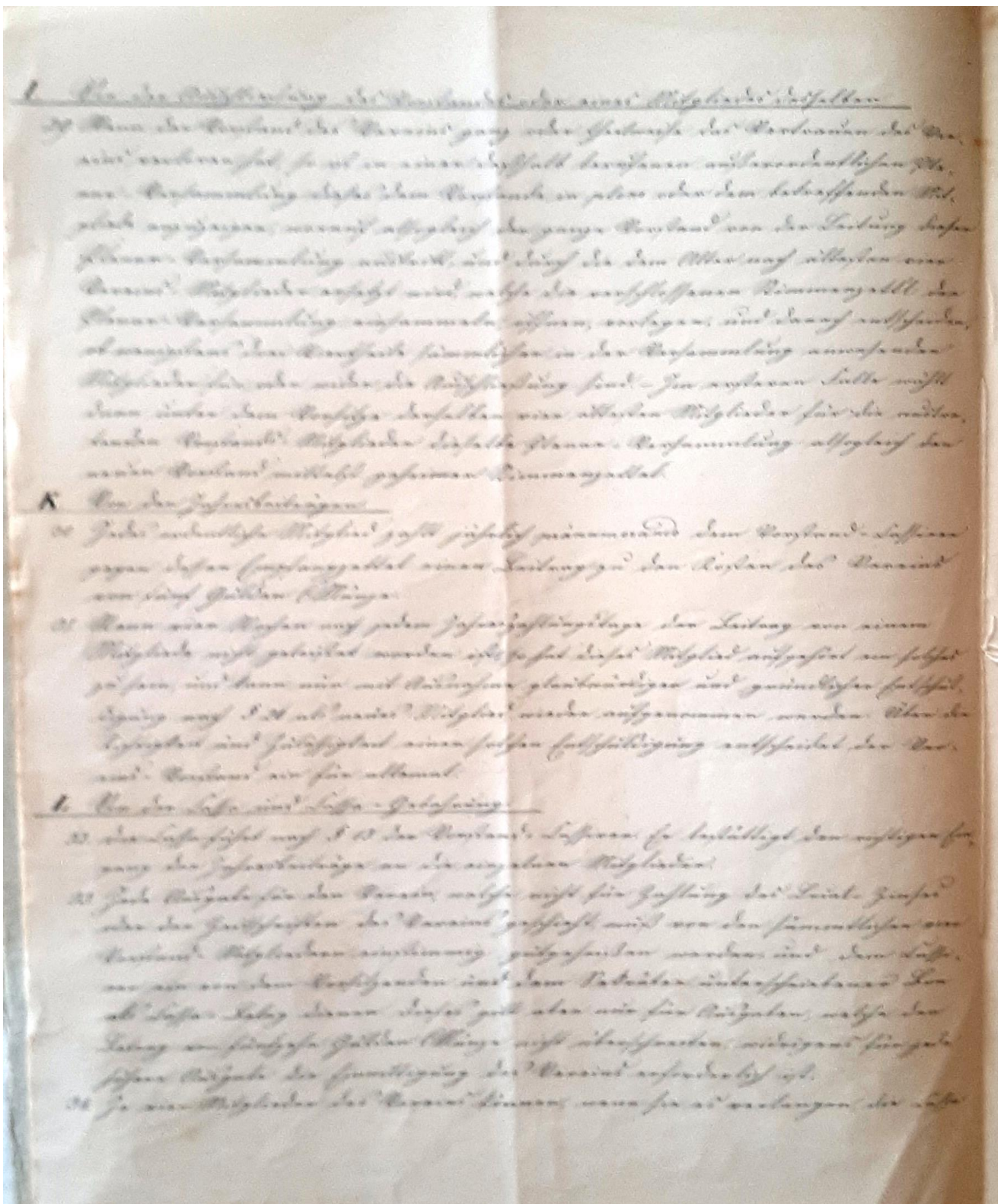
b. Wenn das von einem außerordentlichen Mitglied der Kassier-Liste für die Kassier-Versammlung gehaltenen die selben eine Konvention von zehn Gulden Monat zu an der Kassier-Liste abstrahiert, und während dem den gemischten jährlichen Beitrag zahlt.

H. Von der Entlassung einzelner ordentlicher Mitglieder.

27. Behalten einer Plenum-Versammlung der Kassier (S. 21) zwei Drittel der darin anwesenden Mitglieder in geschehener Abstimmung für die Entlassung irgend eines ordentlichen Mitgliedes erklären, so ist dieses Mitglied als von dem Kassier ausgeschlossen anzufügen.

28. Wenn dieses ausgeschlossene Mitglied in Folge einer aus dem Kassierungsliste desselben Mitglied wird, so ist der Jahresbeitrag als verfallen anzufügen, jedoch die Entlassung abstrahiert, ein einjähriges Plenum zum Aufsicht, jedoch der notwendigen Harmonie und Bewegung anzufügen, so ist dem Kassier der Jahresbeitrag zu nicht anzugewandt.

Прилог 7: Правила Касине у Панчеву достављена Магистрату 2. маја 1846. Чувају се у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрат (1794–1847), (6/7).

zu jeder beliebigen Zeit vorzulegen, und ist der Luffman für jeden
Abgang speciall verantwortlich.

M. Von dem Mitteln des Kassiers zur Verwahrung seiner Quarta.

35. Gefällige Unterhaltung, nützliche Lectüre und Galgenarbeit zum Zweck -
Anschaffung ist dem Zweck des Kassiers - Kassiers zu dessen Verwahrung beauftragt sind,
a, die Verwahrung seiner Geldsummen für anstehende Unterhaltungsarbeiten,
b, die Verwahrung seiner Bücher und Litteratur - Litteratur.
c, die Aufstellung der Bücher nach nützlichen Büchern und Illustrierten zu,
Litteratur und balladistischen Zeitschriften zur nützlichen Litteratur im
Kassiers - Litteratur.
d, Zeitweilige Verwahrung Unterhaltungen mittelst Musik, Tanz und sonstiger
von Litteratur.
e, Aufstellung nützlicher nützlicher Bücher zum Beginn seiner Kassiers -
Litteratur.
36. Über die Verwahrung der nützlichen Litteratur, deren Verwahrung und die
Verwahrung, sowie über die Verwahrung der zu haltenden Zeitschriften ist nach § 17
des Kassiers anzuwenden, die sub d. § 23. angezeigten Unterhaltungen sollen
überdies von dem Kassiers besonders beauftragt werden. Die Aufstellung
seiner Litteratur soll auch dem Luffman überlassen und dem Kassiers
finden, sobald die anstehenden Verordnungen befreit werden sind.
37. Das Buch in seinem Kassiers - Litteratur wird dem Zweck nicht
zuwiderlaufend anzuwenden.

N. Von der Auflösung des Kassiers.

38. Wenn der Kassier einmal sich auflösen sollte, so sollen die in seinem
Zeitschriften antworten mit seinem Kassiers unter seinem
Litteratur, insbesondere Mithrasianen anzuwenden, oder aber mit seinem
Litteratur, insbesondere Mithrasianen anzuwenden. Ein etwa von
Litteratur soll als Geschenk zum Nutzen der Kassiers
ab - Litteratur anzuwenden anzuwenden werden.

Pancsova den 18. April 1846

J. Josef Kerschinger
Luffman

Winkent Kottich
Magistrat

Der Kassier,
Luffman

Прилог 7: Правила Касине у Панчеву достављена Магистрату 2. маја 1846. Чувају се у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрат (1794–1847), (7/7).

зуму са Ујед. Одборима гр. Сенат као стални Одбор предлаже прош. Сенату, да се предметна молба одбије, јер молитељ није на расположење стављен био због реорганизације или другог каквог уарока, него је одпуштен пре него што је стекао право на пензију (38. §. ст.)

Осим тога молитељ је као у опште сви чиновници после ослободјења само у привременом својству добио именовање, а по §. 48. стат. о пена. чиновници именовани у привременом својству не могу добити отпремнину.

Проширећи Сенат једногласно закључује: да се предметна молба одбије јер молитељ није на расположење стављен био због реорганизације или другог каквог уарока, него је отпуштен пре него што је стекао право на пензију (38. §. ст.)

Осим тога молитељ је као у опште сви чиновници после ослободјења само у привременом својству добио именовање, а по §. 48. стат. о пена. чиновници именовани у привременом својству не могу добити отпремнину.

Б р о ј 44. Прш. Сен. ✓
Сен. 3984/1924.

3

Оснивање гр. књижице и музеја.

Референт чита следећи реферат :

" Свако напредније место у нашој отаџбини, а нарочито у Војводини како за завршеније пословање у јавној управи, тако и за културно развијање и напредовање, установило је себи књижицу и музеј. Панчево је у том погледу досада стагнирало и застало.

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижице и музеја* и усвајање Правила. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (1/7).

Развој прилика јавнога нам живота категорички изискује да се ова установа и код нас заведе, Подстрекнут оваким схватањем госп. градски начелник и жупан др. ВЛАДИМИР МАРГАН сазвао је анкету стручњака, која је прихватила по нашу варош неопходно корисну и потребну замисао, те у седници од 12 јануара 1924. г, изабрана је један управни Одбор, који је замисао одмах отпочео и у живот спровести.

Исти је Управни Одбор под председништвом управитеља свд. гимназије Др. БОРИСЛАВА ЈАНКУЛОВИЋ саставио правила за градску књижницу и музеј, која правила имају част овде приказати и поднети на примање и одобрење, јер иста правила прима и потврђује Славни Сенат.

Препоручујући их на примање и одобрење, уједно предлажем :

1.- Да се код §. 7 -ог учини овака измена:

"Управу ове установе сачињава Књижнички и Музејски Одбор, чијег председника бира сам Управни Одбор између својих чланова. "Предлогом ове измене мислим отклонити ту евентуалност, да се сматра, као да се ова почаст и дужност силом наметне свагда једном човеку ;; свагдашњем председнику Одбора за народно просвећивање, које тело имаде своју засебну организацију и задатак.

2.- Предлажем затим измену § 17. овако:

" Ако се град одрекне давања помоћи свој установи, онда се ова установа распушта, а предмети које је држава (или ко други) поклонила или су неком субвенцијом набављене, прелазе у својину града Панчева . " Мотивишем ово тиме што ће се сви поклони под овом установом

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижнице и музеја* и усвајање *Правила*. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (2/7).

80.

чинити граду Панчеву, те консеквентно припадају и после распуштања ове установе самоме граду.

СЛАВНИ САВЕТЕ ! Правила предвиђају награду главним чуварима градске књижнице и музеја. За сређивање једне веће библиотеке и музеја као јавне установе треба огромног труда и умешности, а нарочито код библиотеке. У градској кући по тавану, у подруму, магацину по канцеларијама у буџацима стајало је деценијама преко 3000 књига разбацано, огреани у прашину и научији.

Досадашњим радом главног књижничара од 5. недеља дана створена је од тога разбацаног и занемареног материјала прописно уређена лепа књижница, која представља велику и материјалну и моралну вредност.

Управни Одбор својим избором поверио је овај тежак посао умирљивом учитељу НИКОЛИ ЂОРЂЕВИЋУ, који ретком амбицијом и мајром врши то већ од 1 фебруара сваки дан и по цео дан. Згоднија и свеснија личност за овај деликатан посао осим њега тешко би се и могла наћи.

Предлажем за овај рад књижничару - као што већ рекох од 1. фебруара с.г. врши овај посао - награду од 2.000 динара и месечно 600 динара као хонорар установити. Ово је најмања и оправдана сума, што би се могло требало дати за савестан и огромни посао. Изгласање ове награде не чини никакве тешкоће, јер се иста награда може покрити и подмирити без икаквог поремећаја варошког претплатника, и то из ставке прерачуна бр. XI^{1/2} из које нам стоји на расположење за ову циљ неаткнутих 130.000 динара. Сређивање музеја

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижнице и музеја* и усвајање *Правила*. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (3/7).

81. још није отпочео, јер не стоји на расположењу материјал.

Препоручујем прихват оснивања градске књижнице и музеја, примање и одобрење поднесених правила са мојим изменама и доделење месечне награде почевши од 1. фебруара 1924. год. главном библиотекару НИКОЛИ БОРБЕВИЋУ, без кога би се ова замисао тешко могла и спровести у живот, знајући да сваки поштен и ваљан јаван рад изискује и своју пристојну награду. "

Уједињени Одбори закључили су да се приложени штатути са горњим изменама приме, да се главном библиотекар установи месечна плата од 300 дин. почам од 1. II. т.г. а за уређивање библиотеке награда у износу од дин. 2.000.-

Градски Сенат као стални одбор прикључује се горњем предлогу УЈЕДИЊЕНИХ ОДБОРА и препоручује га прош. Сенату на одобрење.-

Након предметних примедба господ. ПЕРЕ МИЛОРАДОВИЋА члана прош. Сен.

Проширени Сенат једно гласно усваја следећа

П Р А В И Л А .

Г Р А Д С К Е К Њ И Ж Н И Ц И И М У З Е Ј А

Чл. 1

Градски Сенат оснива " Градску Књижницу и Музеј " чији материјал и имање сачињава градску својину.

Чл. 2

Задатак музеја и књижнице је, да се прикупљају предмети и књижевни споменици, упознавају и ширежу опће просвећености ; нарочито пак они који се односе на прошлост града Панчева и његове непосредне околине.

Чл. 3.

Збирке ове установе деле се на две главне групе, а затим још и на

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижнице и музеја* и усвајање *Правила*. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (4/7).

7 одсека и то :

I. група : музеј .

- 1. одсек : АРХЕОЛОШКИ (ордеје и старине.)
- 2. одсек : ЕТНОГРАФСКИ
- 3. одсек : УМЕТНИЧКИ
- 4. одсек : ПРИРОДОПИСНЕ ЗБИРКЕ .

II. група : књижница .

- 5. одсек : Збирка списа писаних и штампаних, који се односе на прошлост града Панчева.
- 6. одсек : Стручне књиге
- 7. одсек : Лепа књижевност .

Чл. 4.

За одржавање и унапређење ове установе служи : годишња припомоћ изгласана од стране Градског Сената приложи за употребу градске књижнице, евентуална државна припомоћ, поклони и разни други приходи.

Чл. 5.

Збирке ове установе су јавне, начин како ће се учинити, да буду публице и грађанству приступне одредиће се путем нарочитих правилника.

Чл. 6.

Имовином Градске Књижнице и Музеја рукује градски Сенат преко нарочитог плаћеног чиновника, који води рачуне и сноси сву материјалну одговорност Сенату.

Чл. 7.

Управу ове установе сачињава " Музејски и Књижнички Одбор " чијег председника бира сам Управни одбор из средине својих чланова, а чланови су му према потреби изабрани делегати културних установа у месту по броју 6 или више, и два члана прош. сената изабрана од прош. Сената.

Одбор се почетком сваке године обнавља помоћу делегата културних установа, које градски начелник у сву сврху сазива.

По службеној дужности су чланови управног одбора : градски начелник, велики бележник као референт за музеј и књижницу, у Сенату, градски економ (чиновник) и чувари појединих збирака.

Чл. 8.

Музејски и књижнички одбор управља пословима установе, бира часнике, доноси правилник који ће одредити правила за употребу збирака и

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижнице и музеја* и усвајање *Правила*. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (5/7).

издавања предмета на употребу и поднети Градском Сенату на одобрење.

Саставља предрачун годишњих потреба установа, закључне рачуне и инвентар и предлаже га Градском Сенату на одобрење.

Годишњи предрачуна, закључни рачуни и инвентар имања имају се као посебни додаци градског прорачуна и закључног рачуна заједнички претрести у градском буџетском одбору и Сенату.

О набавци и проширењу музеја и књижнице решава управни одбор. Одржава седнице управе према потреби.

Чл. 9.

Председник заступа установу према јавности, води и извршује решења Управног Одбора, чува званичне списа завода, контролише рад чувара збирака, подноси годишњи извештај Управнику Одбора на основу реферата чувара појединих збирака.

Рачунски извештај подноси нарочити чиновник (предвиђен чл. 6. Управном Одбору на увид и Сенату на одобрење.

Чл. 10.

Један од чувара збирака врши дужност деловође. Остали воде своје одсеке и држи их у прописном реду.

Воде инвентар своје збирке и уводе у исти ново набављено, а на крају сваке године подnose исцрпан извештај о стању своје зборке председнику Управног Одбора.

Чл. 11.

Положаји чувара музеја и књижнице могу се ујединити и у једној особи.

Чл. 12.

Помоћници чувара врше дужности позајмљивања и у свима осталим пословима помажу главне чуваре.

Чл. 13.

Положај председника Управног Одбора је почасни и према томе није скопчан са наградом.

Остали часници уживају награду, коју одређује УПРАВНИ Одбор Музеја и Књижнице, а одобрава и одређује исплату Градски Сенат.

Чл. 14.

Часници за поверене им збирке одговорни су морално и материјално градском Сенату.

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање *Градске књижнице и музеја* и усвајање Правила. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (6/7).

84.

Чл. 15

Збирке се умножавају поклоном, оставином или куповином и депо -
витом. Поклоном или оставином примају се самосни предмети, који одгова-
рају циљу ове установе.

О свему овоме, кас и о куповина одлучује Управни Одбор Музеја и
Књижнице.

Чл. 16.

Ова правила " градског Музеја и Књижнице " допуњује посебни
правилник о домаћем реду и о употреби књига и појединих збирака. Ове
правилнике саставља Управни Одбор Музеја и Књижнице, а потврђује Градски
Сенат.

Чл. 17.

Ако се град одрекне давања помоћи овој установи, онда се ова у-
станова распушта, а предмети које је држава или други поклонили или су
неком субвенцијом набављени, прелазе у својину града П а н ч е в а .

Осим овога прош. Сенат ставља гр.

Ужем Сенату на расположење из непредви-
ђених трошкова свету од 5.000 словом:
ПЕТХИЉАДА динара, да истом подмири тро-
шкове за труд око уређења књижнице и
месечног хонорара књижничара до конца
ове године.-

*Вуобрани из списе
минист. Уредбе. Дана
Уредбе на б. в. б. из бр:
12.099/924 од 20. јули 1924.г.
31/8 400. Јавномалу
архивар
С. Визе сен. бр. 9688/424*

Б р о ј 45 Прощ. Сем. ✓
Сен. 3958 - 1924.

2

Предлог гр. вел. капетана ради допу-
њења особља јод гр. полиције.

Градски велики капетан предлаже, да се
11. ноћних чувара отпусте, те наново креира 4.
места детектива и то : 1. детектив кас вођа
осталих нека буде у X. платежном разреду а с-
стала 3 у XI. плат. разреду. Осим тога моли гр.
велики капетан, да се код гр. полиције креира
2. места дневничара 1 код пријавног звања а 1.
код гр. полиције као преписивач.

На покон моли, да се официјал КАТИЦА ЈО-

Прилог 8: Записник са седнице Проширеног сената самоуправног града Панчева, одржане 5. априла 1924. године, оснивање Градске књижнице и музеја и усвајање Правила. Записник се чува у Историјском архиву у Панчеву, (7/7).

№ 23. 12

09 OCT 2014

Правила читаонице
у Долови

Statuten des Lesevereines
in Dolovo.

I. Намера или циљ друштва

I. Zweck des Vereines

§. 1. Намера или циљ друштва је духовно изobraвање чланова, њихово просветно и корисно употребљивање савремених списана и других књижевних дела.

§. 1. Der Zweck des Vereines ist die geistige Bildung der Mitglieder durch Anschaffung und Benutzung moderner, nützlicher Zeitungsblätter und anderer literarischer Werke.

§. 2. Нарочито је циљ друштва да у члановима створи читаву потребу, и да им тако повремено доставља и друге књижевне дела свакога језика и моралне добродетели и да се тиме у њима створи и развије.

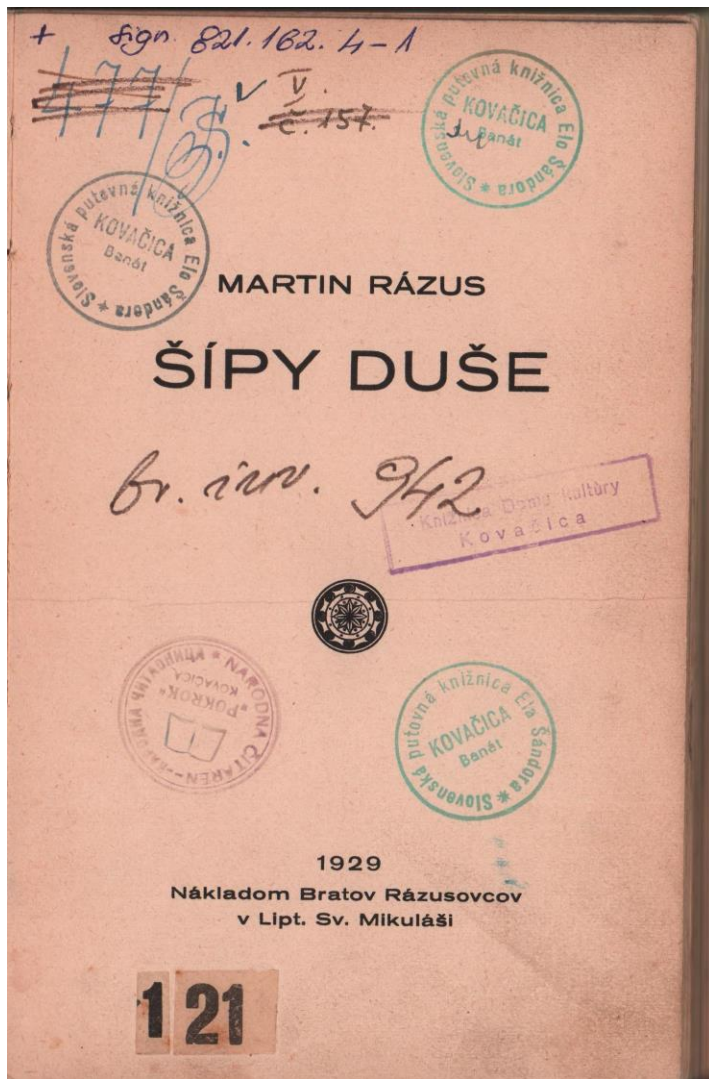
§. 2. Insbesondere ist jeder der Zweck des Vereines in der Mitteilung der Lesenslust zu erwecken, und dass jedes Mitglied durch zeitliche Werke, wie Zeitungsblätter, Bücher, Journale, etc. einen Nutzen davon haben, und welche für die Civilisation, Kultur & Moral beizutragen.

Друштво неће узимати предлога и неће се мешати у политичка питања.

Der Verein selbst wird keinen Vorwand abgeben, sich mit irgend einer politischen Sache zu befassen.

Прилог 9: Правила Читаонице у Долови (Statuten des Lesevereines in Dolovo), донета 31. марта 1875. године. Оригинал се чува у Архиву Војводине (Ф422).

Прилог 10: Екслибриси старих читаоница из Ковачице и Падине на књигама које се данас чувају у Општинској библиотеци у Ковачици.

БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ

Драгана Ракић (рођ. Крстић) рођена је 15. августа 1973. године у Сремској Митровици где је завршила основну школу и Гимназију. Дипломирала је 1998. године на Катедри за општу књижевност са теоријом књижевности Филолошког факултета у Београду (са просечном оценом 9,42).

Након завршеног факултета сели се у Вршац где ради у основним и средњим школама као професорка српског језика и књижевности. Године 2010. запошљава се у Градској библиотеци у Вршцу на радном месту библиотекара каталогизатора, а један период је обављала и послове завичајног библиотекара. Стручни испит из библиотекарства и информатике полаже 2012, а више стручно звање (виша дипломирана библиотекарка) стиче 2017. године.

Учествовала је на неколико домаћих и међународних стручних и научних конференција. Ауторка је неколико радова који су штампани у зборницима:

- „Приватна колекција Миодрага Млађеновића „Голгота и васкрс Србије 1914–1918“, у : Први светски рат у култури и библиографији, књ. 2, Београд : Филолошки факултет, 2014.
- „Мултикултурализам и културна продукција у општини Вршац“ у : Хуманизам : култура ули илузија? књ. 2, Београд : Филолошки факултет, 2015.
- „Стари Вршац – од разгледнице до дигитализације“, у : Дигиталне библиотеке и дигитални архиви, Београд : Филолошки факултет, 2015.
- „Прве српске читаонице и библиотеке у Вршцу“, у : Међународни интердисциплинарни скуп младих научника друштвених и хуманистичких наука Контексти, бр. 4, Нови Сад, 2017.
- „Тринаест књига из личне библиотеке Јована Стерије Поповића“, у : Читалиште, год. 17, бр. 33, 2018.
- „Забрањен фонд Градске библиотеке Вршац : сведочанство очувања идентитета“, у : Библиотеке и идентитет, Панчево : Градска библиотека, 2018.
- Једно културно наслеђе руских емиграната библиотека Друштво руских официра – вршачко одељење“, у : Бела Црква и Банат, Бела Црква : 2018.
- Коауторка је монографије „Разиграно коло Лазино: 95 година постојања ГКУД-а Лаза Нанчић“ (Вршац : Градска библиотека, 2014).

Учествовала је 2014/15. у пројекту конзервације и рестаурације 34 старе и ретке књиге из фонда Градске библиотеке Вршац, као и 2016/17. у пројекту рестаурације још 15 старих и ретких књига међу којима су и књиге из личне библиотеке Јована Стерије Поповића.

Област научног истраживања јој је културна историја Баната, историја књига и библиотека, мултикултурализам.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Драгана Ракити
Број досијеа 13018/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОБАНАТСКОГ
ОКРУГА ДО 1944. ГОДИНЕ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

у Београду, 31. 3. 2022.

Драгана Ракити

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Драгана Ракић
Број досијеа 13018 / Д
Студијски програм Језик, књижевност, култура
Наслов рада ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОБАНАТСКОГ
Ментор Проф. др Ђорђевић ОКРУГА ДО 1944. ГОДИНЕ

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 31.3.2022.

Драгана Ракић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ИСТОРИЈА ЧИТАОНИЦА И БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОБАНАТСКОГ
ОКРУГА ДО 1944.
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

у Београду, 31. 3. 2022.

Потпис аутора

Драгана Ракић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство - некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство = некомерцијално - без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство - без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство - делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.